bor_levil:bor_levil.qxd 11/15/2012 1:46 PM Page 1

3200 Ft

Kutak, a test és lélek megújuló erejének éltető forrásai. A kötetben két kút között igazodnak a magyarországi humanizmus jelenségeit vizsgáló tanulmányok. A ferrarai Castello oszlopcsarnokos udvarán ma is ott a kút, amelynek közvetlen szomszédságában volt Guarino mester otthona. Innen áradt az itáliai humanizmus frissítő áramlata Janus Pannoniuson keresztül Pannóniába, először a király környezetébe, majd az újra fogékony főpapi udvarokba. Száz évvel később az északi Wittenberg egyeteme vette át ugyanezt a szerepet. Az új tanításra vágyók Melanchthonnál otthonra leltek. A két kút időben is és térben is messze esik egymástól. Mégis, a fejlődés íve a kettő között kirajzolódik.

Részlet a szerző előszavából

9 789635 068883

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES · KUTAK

HUMANIZMUS *ÉS* REFORMÁCIÓ

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

KUTAK

Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből



BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

cimnegy-tart.qxd 11/19/2012 11:11 AM Page 1

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

KUTAK

cimnegy-tart.qxd 11/19/2012 11:11 AM Page 2

HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

SZERKESZTI JANKOVICS JÓZSEF

33

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
RENESZÁNSZ OSZTÁLY

cimnegy-tart.qxd 11/19/2012 11:11 AM Page 3

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

KUTAK

Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

cimnegy-tart.qxd 11/19/2012 11:11 AM Page 4

A könyv megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1825

© Ritoókné Szalay Ágnes, 2012

ISSN 0134-0468
ISBN 978-963-506-888-3

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
A szerkesztésben közreműködött Bartók István,
Jankovits László és Kőszeghy Péter
Felelős szerkesztő Szamák Ágnes
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Borítóterv Szák András
A nyomdai munkálatokat az Akaprint Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető Körmendi Péter ügyvezető igazgató

cimnegy-tart.qxd 11/19/2012 11:11 AM Page 5

TARTALOM

Előszó 7
A humanisták közös Európája 9
A kút. Matteo de'Pasti Guarinóról készített érméről 16
Flava Thalia: egy kép és egy Janus-vers 27
Janus Pannonius és Várad 37
Jacopo Antonio Marcello Holdsarló- és Sárkányrendje 49
„Mert van egy istennő, neve Rágalom". Lukianosz *Calumniá*ja
Janus Pannoniusnál 59
Andrea Mantegna és Janus Pannonius 70
Patria és pietas: Vitéz János és Janus Pannonius kapcsolatáról 93
Janus Pannonius Hunyadi-epitáfiumai 101
II. Pál pápa és a gyalázkodó Janus-versek 107
Janus Pannonius epigrammáinak új kiadásához 121
A Pray-gyűjtemény Janus-kézirata 130
Báthory Miklós váci püspök (1474—1506) síremléke 141
Kik és miért látogatták a római Archiginnasiót
Magyarországról a 16. században? 152
„Mohácsi veszedelem után való szép emlékezetre való dolog" 160
Üzenet a kövön. A gyulafehérvári Hunyadi János-síremlék
mint politikai manifesztum 166
Egy olasz emlékíró Castaldo erdélyi kíséretében 174
A Balassi-comoedia és Karádi Pál 179
„Irják gyermek-képben" 185
Eleink szórakoztató olvasmányairól 191
Rimaiana 201
Miért Melanchthon? 210
A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században 220
Melanchthon Szophoklész-kollégiuma 236

cimnegy-tart.qxd 11/19/2012 11:11 AM Page 6

Egy polgár Wittenberg és Erdély között: Bódog (Macarius) József 243
Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században 260
Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa 289
Dévai Mátyás egy ismeretlen levele? 296
Csanaki János pesti pap 305
Egy 16. századi vándorliterátor: Bartholomaeus Georgievits 312
Magyarország közvetítő szerepe a protestantizmus keleti missziójában . . . 327
A humanizmuskutatás Horváth János nyomában 344
Juhász László és a *Bibliotheca* 350

Rövidítések 360
A tanulmányok korábbi megjelenési helye 361
Névmutató 366
Summary 384
Képmelléklet 399

cimnegy-tart.qxd 11/19/2012 11:11 AM Page 7

ELŐSZÓ

Kutak, a test és lélek megújuló erejének éltető forrásai. A kötetben két kút között igazodnak a magyarországi humanizmus jelenségeit vizsgáló tanulmányok. A ferrarai Castello oszlopcsarnokos udvarán ma is ott a kút, amelynek közvetlen szomszédságában volt Guarino mester otthona. Innen áradt az itáliai humanizmus frissítő áramlata Janus Pannoniuson keresztül Pannóniába, először a király környezetébe, majd az újra fogékony főpapi udvarokba. Száz évvel később az északi Wittenberg egyeteme vette át ugyanezt a szerepet. Az új tanításra vágyók Melanchthonnál otthonra leltek. A két kút időben is és térben is messze esik egymástól. Mégis, a fejlődés íve a kettő között kirajzolódik. A nagy kezdeményező, Janus Pannonius műveit a 16. század elején már nemcsak élvezik, de közre is kívánják adni. A humanisták furor philologicusa ekkorra már az országot is elérte. Brodarics Istváné az első kísérlet. Ő diplomataként fáradozott az Európát fenyegető török támadás elhárításának ügyében. Ugyanakkor a végső megoldást célzó Erasmus eszmerendszerének is hű terjesztője volt. A törökkérdés a kényszerű szomszédság miatt legközvetlenebbül Magyarországot érintette. Hunyadi dicsőséges tettének emlékezete keserves kényszert rótt az utódokra, az örökös helytállást, az „antemurale" szerepét. Ezen segített volna Erasmus dédelgetett gondolatrendszere. Szerinte, ha sikerülne a törököt keresztény hitre téríteni, akkor önként fölhagyna Európa leigázásának tervével. Ami sikerült egykor a tizenkét apostolnak, az miért ne sikerülne a felelősen gondolkodó kortársaknak. Az Erasmus-vallotta, nagy eredményekre hivatott keresztény „mansuetudo"-nak lelkes hirdetője volt Brodarics. Amint az ismeretes, Európa sem hithirdetőket, sem fegyvert nem küldött, ennek következménye Mohács. A tragédiát követően merült föl először (de nem utoljára!) Magyarországon valamiféle „respublica" terve. Az a gondolat, hogy a kettészakadt ország, uralkodók nélkül, maga veszi kezébe a sorsát. A minta Velence ügyes törökpolitikája volt, lévén az ősellenség továbbra is itt, de már a határokon belül. A veszély a nyugati világot most már közelről is fenyegette. Ekkor talált az erasmusi gondolat folytatóra Wittenbergben. A magyar diákok ugyan oda elsősorban az egyház

megújulását hirdető tanok miatt utaztak. De otthonra Melanchthon házában leltek a latin nyelv ismerete miatt. (Sajátosan késői megnyilvánulása ez a Lorenzo Valla hirdette közös nyelv – közös Európa eszmének.) Otthont jelentett a Praeceptor háza azért, mert az ismereteken túl aggódó figyelmet és szeretetet is kaptak. Ők voltak a török torkából megmenekültek, akik újabb és újabb hírekkel nyugtalanították a békés távoli vidéket. Melanchthon őszintén aggódott, és megpróbált az ügy érdekében tenni is valamit. Továbbfejlesztette az egyébként is nagyon tisztelt Erasmus térítő gondolatát. Azt hitte, hogy a keleti egyházra támaszkodva tanítványaival végül is ezen az úton Európát megmentheti. A kudarc és annak okai ismertek. A tanulmányok ezeket a témákat érintik.

A kutakról kell még szólni, azokról, ahonnan ezek a tanulmányok az ismereteket és az ösztönzést merítették. Mindenekelőtt fél évszázad a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, amely mindenkor a források elérhetőségét biztosította. Tanárom, Borzsák István közvetítésével kerültem kapcsolatba Juhász Lászlóval 1955-ben. A Bibliotheca leendő munkatársaként a legtehetségesebb és legszeretettebb Melanchthon-tanítvány: Gyalui Torda Zsigmond műveit kellett volna kiadásra előkészíteni. Hamarosan kiderült, hogy irodalmi munkásságát igen, de nagyon kiterjedt levelezését itthonról akkor nem lehetett összegyűjteni. Erről a tervről le kellett tenni. De a Melanchthon-kútnál ott ragadtam. Megpróbáltam követni néhány tanítványának további életútját. Ez arra a fölismerésre vezetett, hogy a források segítségével egészen új, mai szóval pályamódosítás-kísérletek bontakoztathatók ki. A wittenbergi egyetem magyarországi tanulói közül akadtak olyanok, akik az addig itthon ismeretlen, független értelmiségi pályával próbálkoztak.

Ezeknek a kutatásoknak vetett véget 1984 augusztusában egy beszélgetés Klaniczay Tiborral, ahol a már nagyon esedékes Janus Pannonius-szövegkiadás lehetőségei kerültek szóba. Az Irodalomtudományi Intézet ezt követően vette tervbe a munka megszervezését. Ehhez a munkához már lehetőség nyílt itáliai könyvtárakban és levéltárakban való kutatásokhoz is. Az eredményekről a 2002-ben a Balassi Kiadónál megjelent „Nympha” kötet tanúskodik, és ez az újabb válogatás.

Helyet kapott itt még a Janus-korszak előtti néhány tanulmány is. Ezek tárgyi közölnivalójukban ma is érvényesek, de szakirodalmi fölszereltségük frissítésre szorul. A majdani fölhasználók megértését kérem, rájuk bízom a munka elvégzését.

A közös kút köré csoportosuló valamennyi társnak, barátnak szeretnék itt köszönetet mondani. Név szerint most csak a kötet megjelenését segítőket említem. Első hely illeti az Irodalomtudományi Intézetből a kötet fő támogatóit, Szörényi Lászlót és Jankovics Józsefet. A szöveggondozásért hála jár Bartók Istvánnak és Jankovits Lászlónak. Kőszeghy Péter és a Balassi Kiadó tette lehetővé, hogy az évek során sokfelé megjelent tanulmányok most egy szép kötetben együtt találjanak helyet.

A HUMANISTÁK KÖZÖS EURÓPÁJA

„Lingua Latina fundamentum et salus Europae" (A latin nyelv Európa alapja és megtartója) címmel jelent meg az Európai Unió jogtudományi folyóiratában 2002 végén Fritz Sturm értekezése. A szerző a folyton bővülő EU adminisztrációjában jelentkező soknyelvűség problémáját vélné megoldhatóvá tenni a közös latin nyelv használatával. Ő maga is csak utópiának tekinti az ötlet megvalósulását összezavarodott világunkban. Hivatkozik azokra, akik már több mint egy évtizede hasonló javaslattal éltek. Sőt Leibnizig megy vissza, aki azt remélte, hogy a latin „lingua Európae universalis et durabilis ad posteritatem" (Európa egyetemes és a jövőben is maradandó nyelve) lesz.[1]

A következőkben egy olyan kezdeményezésről lesz szó, amely már több mint egy fél évezreddel korábban, hasonló módon, a latin nyelv segítségével remélte Európának legalábbis intellektuális egységét helyreállítani.

Aeneas Sylvius Piccolomini nehezen bontakozó életpályájának nagyon fontos állomása volt 1442. július 27-e, amikor őt III. Frigyes költővé koronázta. Igaz, a koszorús költő, *poeta laureatus* címmel az ekkor már 37 éves, pártfogóktól pártfogókhoz csapódó itáliai humanista legföljebb csak honfitársai előtt büszkélkedhetett. Germániában egy ilyen babérkoszorút akkor még semmire sem becsültek. Csak támogatóinak köszönhette, hogy a német királytól hamarosan egy titkári, *secretarius*i titulust is kapott, nyilván valamicske jövedelemmel. Immár kettős címe se volt elég viszont arra, hogy mint a léhűtők közé sorolt udvaronc a király elé jusson. Ezért azt, amit a királynak kívánt elmondani, írásba foglalta. Egy kompendiumot szerkesztett a bázeli zsinatot követő, az Egyházat és a Római Császárságot érintő kérdésekről 1443-ban. Ez a mű a *Pentalogus* címet kapta, azért, mert a képzelt megbeszélésen öten vettek részt. A király mellett a fő szóvivő maga Aeneas, az őt támogató két főpap, valamint Schlick kancellár a szereplők. Valójában hatan voltak, amint ez a továbbiakban kiderül. Szükség volt

[1] Fritz STURM, *Lingua Latina fundamentum et salus Europae,* The European Legal Forum – Forum iuris communis Europae, 6(2002), 313–320.

ugyanis a tolmácsra, mert Aeneas Sylvius nem tudott németül, a többieknek meg a latintudása volt hiányos. A tárgyalásra kerülő téma akkor és ott vitathatatlanul a legaktuálisabb volt. Az utókor mégsem ezért, hanem a mű elé illesztett, elég hosszúra szabott, a királyhoz intézett buzdításért tartja az írásművet figyelemre méltónak. Itt esik szó ugyanis először német földön arról, hogy a humanista műveltség hasznára van az államkormányzásnak. Ettől kezdve tekintik Aeneas Sylviust a humanizmus apostolának Germániában. Ebben a preambulumban a ranglétra igencsak alján álló udvaronc megindokolja, hogy az ókori példák alapján az *orator-poeta* hogyan kerülhet az államigazgatás közelébe, sőt válhat ott nélkülözhetetlenné. Majd egy hirtelen fordulattal fölszólítja a nála tíz évvel fiatalabb királyt, hogy tanuljon meg rendesen latinul. Megteheti, hiszen ő még csak huszonhét éves, Félix pápa pedig a trónra jutva hatvanévesen tette ugyanezt. A királynak ez könnyen fog menni, hiszen máris tud valamennyire, ha meg vét, ott lesz mellette az *orator-poeta,* aki kijavítja, és aki a követeknek adandó válaszok megfogalmazásában is segítségére lesz. Példaként tekintheti a Guarino-tanítvány ferrarai Leonellót, a mantovai Gianfrancescót, akit Vittorino da Feltre nevelt, a gloucesteri herceget és Alfonzot, Aragónia királyát. A jól megtanulandó latin nyelv így vezet azután a humanistáktól állandóan hivatkozott platóni–cicerói–boëthiusi regulához, hogy boldog az az állam, amelynek élén filozófus áll.[2]

Mindezt Aeneas aztán terjedelmesen fejtegeti. Már ennyiből is látható, hogy a poéta itt elsősorban saját szerencséjének kovácsolásán dolgozik, emellett azonban egy átgondolt eszmerendszer propagálója is. Éppen ezért van, aki azt mondja, hogy itt Germánia romanizálásáról, sőt szellemi kolonializációjáról van szó.[3] Méltán merül föl a kérdés, hogy ennek a szellemi gyarmatosításnak ötlete és terjesztése Aeneas Sylvius iniciatívája-e. Bizonyosan nem. Itáliában akkortájt, és éppen Aeneas Sylvius ismerősei körében kézről kézre járt Lorenzo Valla *Elegantiae* című, a latin nyelv régi helyes állapotának visszaállításáról szóló művének egy korai változata. Az évekig érlelt nagy mű első könyvének előszava tartalmazza a programot. E szerint valamennyi hajdani világbirodalmat, így a görögökét és a perzsákét is fölülmúlta a rómaiaké. Ez ugyanis nemcsak a határait tolta messzire, leigázva az útjába kerülő népeket, hanem eljuttatta mindenhová a római nyelv, a *lingua Romana* használatát. Ezáltal elterjesztette a műveltséget, a törvények tudományát és általában a lehetőséget a tudományok művelésére, így állt elő az a helyzet, hogy a korábban leigázott népek többé nem nevezhetők barbárnak: „haec denique praestitit ne barbari amplius dici possent".

---

[2] Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *Pentalogus de rebus ecclesiae et imperii = Thesaurus anecdotorum novissimus,* ed. Bernhard PEZ, Augustae Vindelicorum Graecii, 1723, tom. IV, pars 3, coll. 638–744.

[3] Gioacchino PAPARELLI, *Enea Sylvio Piccolomini: L'umanesimo sul soglio di Pietro,* Ravenna, Longo, 1978, 113–114; HUSZTI József, *Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában,* EPhK, 43(1919), 96–107, 220–238.

És ha bánták is önállóságuk és szabadságuk elvesztését, anyanyelvük mellett a latin nyelv számukra komoly gyarapodást jelentett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy ha már ki is váltak a Római Birodalomból, a *sermo Romanus*t, a római szót megőrizték. Ezek után elveszett ugyan a nagy Római Birodalom, mégis „nostra est Italia, nostra Gallia, nostra Hispania, Germania, Pannonia, Dalmatia, Illyricum multeque alie nationes: ibi namque Romanum Imperium est ubicunque Romana Lingua dominatur" (a miénk Itália, a miénk Gallia, a miénk Hispánia, Germánia, Pannónia, Dalmácia, Illírföld és számos más nemzet: hiszen ahol csak a római nyelv uralkodik, ott van a Római Birodalom). És ez a latin nyelv egységes, nem úgy, mint az egymást sem értő görögöké. Ezen a nyelven a külországbeliekkel is el lehet beszélgetni. Maga Róma időközben a gallok támadásának esett áldozatul, itt minden elpusztult. Századok óta nem beszélnek, de nem is olvasnak már itt latinul. Mintha bizony a birodalom elvesztésének együtt kellene járnia a latin nyelv nem tudásával. De ha a birodalmat nem is, a latin nyelvet egy kicsit nagyobb igyekezettel megint föl lehet éleszteni. A haza iránti szeretet („pro mea in patriam pietate") készteti arra, hogy harci riadót fújjon a jól ismert cicerói formulával: „quousque tandem Quirites (litteratos appello et romane lingue cultores)… quousque, inquam, Quirites, urbem nostram, non dico domicilium imperii, sed parentem litterarum, a Gallis captam esse patiemini? id est a barbarie oppressam?" (meddig, ó római polgárok [az írástudókat és a római nyelv művelőit nevezem így]… mondom, meddig tűritek, hogy városunkat, nem a birodalmi székhelyet, hanem a tudományok szülőjét gallok tartják megszállás alatt – vagyis elnyomja a barbárság?) Ki-ki a neki juttatott képességek szerinti irodalmi műfajt művelje, történelmet, szónoklatot vagy költészetet, így lesznek új Camillusok valamennyien, úgy, ahogyan a régi Camillus Róma második megalapítója volt.[4] Ez az első könyv bevezetőjének, az úgynevezett *proemium*nak, de egyúttal az egész műnek is a programja. Hasonlókat olvashatunk a többi könyvet bevezető értekezésekben is. A harmadikban például arról panaszkodik, hogy a közigazgatás nyelve már mindenütt a népnyelv, a *lingua vernacula,* de a római jog alapján történő igazságszolgáltatás is az anyanyelv, a *lingua materna* eszközével él. Mariangela Regoliosi az első *Proemium* kritikai kiadását előkészítve kimutatta, hogy annak alapötlete egy ókori forrásban már megtalálható. Az idősebb Plinius Itáliáról szólva azt írja, hogy Róma, a *terrarum caput* egyszersmind szülő, *parens* is.[5] Ő adta ugyanis az embereknek a közös nyelvet és a *humanita*st, ezáltal pedig ő a földkerekség valamennyi népének hazája, „Una cunctarum gentium in toto orbe patria".[6] Azaz Róma mint a közös nyelv és ezzel minden tudomány, és egyáltalán a *humanitas* szülője, valamennyi nemzetnek közös hazája, *patriá*ja lett. Valóban ez Valla elméletének alapötlete, amelyből azután ő a további feladatokat származtatja.

---

[4] Lorenzo VALLA, *Il primo Proemio delle „Elegantiae" = Nel cantiere del Valla: Elaborazione e montaggio delle „Elegantiae",* ed. Mariangela REGOLIOSI, Roma, Bulzoni, 1993, 119–125.

[5] PLINIUS, *Naturalis Historia,* 3, 39.

[6] VALLA, *i. m.,* 71–72.

Nem kétséges, hogy amikor Aeneas Sylvius Frigyes királyt arra biztatja, hogy tanuljon meg rendesen latinul, és majd udvarában is ezt fogadtassa el, akkor Valla nézeteinek propagálója volt. Egy olyan eszme hirdetését vállalta, amely a hajdani provinciák nyelvi közösségét, ezáltal mindazon szellemi javaknak is a közösségét kívánta létrehozni, amelyeknek ez a nyelv eszköze volt. Ismerhette-e Aeneas Sylvius Valla tervezetét? Már hogyne ismerte volna, amikor az Itáliában közbeszéd, Nápolytól Észak-Itáliáig a levelezés tárgya volt. De ismerték egymást személyesen is. Valószínűleg már több mint egy évtizede, egyidejű paviai tartózkodásukkor adódott erre alkalom. Annyi bizonyos, hogy éppen a *Pentalogus* írásának évéből, 1443-ból maradt fönn levélváltásuk, amely a régi ismeretségre és a kölcsönös nagyrabecsülésre utal.[7] Az *Elegantiae* Európában való ismertségét, nagy hatását tekintélyes irodalom vette számba. Nyugat felé Erasmusig, Flandriáig vezettek a szálak. A másik irányba az itáliai Venetóig jutottak el, ahol maga Valla gondoskodott a terjesztéséről.[8] Hogy mi volt Venetón túl, vajon sikerült-e visszahódítania Vallának az egykori Pannónia provinciát, azt vizsgáljuk a következőkben.

Ami Itáliában új volt a 15. század közepén a szellem világában, annak közvetítője csak Janus Pannonius lehetett. Alkalmassá tette őt erre hosszú kintléte egy olyan közegben, amelyet minden újdonság elért, és ezek befogadására kész volt az ő habitusa is. Valla a ferrarai mestert, Guarinót nagyon nagyra tartotta, némely vitairatának szólamvivőjévé is tette. Janus egy tanulótársa szerint Vallára a „Guarino-akadémián" sok szó esett. Janus a Valla-jelenséget két epigrammájában dicsőíti. Hogy olvasta az *Elegantiae*-t, arról versei tanúskodnak. Jelen témánk szempontjából az az érdekes, hogy a távoli provincia szülöttje miképpen szembesült Valla föntebb ismertetett programértekezésével.

Janus a messzi Északról, a „medvék birodalmából" jött Ferrarába. Külseje, ruházata, szokásai hogyan is illeszkedtek volna tüstént az idegen környezethez? Barbár földről jött, a kegyetlen diáktársadalom éreztette is ezt vele. Ráadásul még az anyját is Barbarának hívták. Hogy milyen inzultusok érték, azt visszavágó verseiből tudjuk. Hogyne lett volna más az a nyelv, amelyen megszólalt. Zenéje, hangzása idegen volt az itáliai füleknek. Csakhogy éppen itt érhették az első sikerek is. Társai keservesen kínlódtak, hogy visszatanulják a latin nyelvet, amelybe folyton-folyvást belecsúszott egy réginek látszó, de mégiscsak vulgáris kifejezés, vagy egy nagyon is hibás nyelvtani fordulat. Janus otthonról a latin

---

[7] Aeneas Sylvius PICCOLOMINI levele: *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini,* hrsg. Rudolf WOLKAN, I, Wien, Holzhauser, 1909, 146–147; Agostino SOTTILI, *Notizie sul „Nachleben" di Valla tra umanesimo e riforma = Lorenzo Valla e l'umanesimo italiano,* ed. Ottavio BESOMI, Mariangela REGOLIOSI, Parma, 1984 *(Atti del Convegno internazionale di studi umanistici),* 235–237, 243–244.

[8] Jacques CHOMARAT, *Erasme lecteur des „Elegantiae" de Valla = Acta Conventus Neo-latini Amstelodamensis,* eds. P. TUYNMAN–G. KUIPER, C. E. KESSLER, München, Fink, 1979, 206–234; Barbara MARX, *Zur Verbreitung von Lorenzo Vallas Werken: Aspekte und Probleme,* Wolfenbüttel, 1980 (Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen, 4), 29–33.

nyelvnek egy viszonylag tiszta, az anyanyelvvel nem kontaminált változatát hozta magával. Családjából hozta ezt egyrészt, mert amint tudjuk, ősei több generáción keresztül jogi képviseletet láttak el olyan fórumokon, ahol nálunk az ügyintézés természetesen latinul folyt.[9] Másrészt itt az iskolázás, a hivatali közintézés és a törvénykezés nyelve is a latin volt. Éppen ez az, amit Valla más nemzeteknél igencsak hiányolt! Úgy került tehát Janus Itáliába, hogy latinul fogalmazni, írni, de valamilyen szinten magát kifejezni sem okozott neki nehézséget.

Ezt a nyelvismeretet hozta magával Itáliába Janus, és ezzel tüstént ki is emelkedett társai közül. Kezébe jutván azután Valla értekezése, hogy a latin nyelv miatt továbbra is egyazon közösség része a távoli Pannónia, sőt a *sermo Romanus* használata miatt ezek a népek sem tekinthetők barbárnak, egyszerre megszűnt magát idegennek érezni. Erről tanúskodik római látogatásáról írt verse, amikor mint „advena nunc, olim civis" tehát a jelenben jövevényként, ám ugyanakkor egykori hazája, *patriá*ja honpolgáraként bolyong a romok között.[10] Akihez ott Itáliában akkor a legjobban ragaszkodott, mesterét, Guarinót egy versfüzérrel üdvözli mint új Camillust, a latin nyelv helyreállítóját, *restitutor*át. A róla írt panegyricust pedig egy, a vallai *proemiumból* vett formulával indítja. Ezek a versek Janusnál azt bizonyítják, hogy itáliai éveiben jól ismerte Valla művét. Tanulmányait Padovában fejezte be. Itt tett szert maga is egy olyan kéziratra, amely már a Poggio Bracciolini elleni Valla-invektívákat is tartalmazza. Ezeket maga Valla küldte el venetói barátainak 1452–53-ban, tüstént elkészültük után.[11] Irodalmi csemegék voltak ezek, Janus a saját példányát azután mutogatta is barátainak. Erre emlékezve kérte tőle kölcsön a kódexet lemásolásra Prothasius olmützi püspök, az egykori diáktárs 1461-ben.[12] Csak érdekességként említem, hogy az *Elegantiae* kéziratáról Germániában csak egy évvel később, 1462-ben esik először szó Niklas von Wyle, a német humanizmus második apostola környezetében.[13]

Valamilyen szinten – de milyen lehetett az? Szokás itt hivatkozni Szilágyi Erzsébet latin nyelvű írásos utasítására, amelyben juhászát arra szólítja föl, hogy a levél átadójának ötven juhot adjon át. Ha nem is a fogarasi Barnabás juhász, de a jószágigazgató mindenképpen „litteratus" ember volt.[14] Ennek ellenkezőjén, az „illitteratus"-on ekkor Itáliában az anyanyelvet használókat értették. Is-

---

[9] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról = Nympha,* 23–29, 263.

[10] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Csezmiczétől Pannóniáig: Janus Pannonius első látogatása Rómában = Nympha,* 31–36.

[11] Laurentius VALLA, *Epistolae,* ed. Ottavio BESOMI, Mariangela REGOLIOSI, Padova, Antenore, 1984, 358–364

[12] *Analecta,* 93.

[13] SOTTILI, *i. m.,* 334–335; RITOÓKNÉ, *Csezmiczétől…, i. m.,* 31–36, 263.

[14] MOL, Dl 16062, 1464, 09, 27.

merjük valamennyire a hivatalok nyelvét is. Van példánk a nem hivatalos nyelvre is. Vitéz János szónoklatainak, leveleinek nyelvéről Boronkai Iván egyszer azt mondta, hogy az ő mondatai leginkább hatalmas tölgyfa gerendákhoz hasonlíthatók. Van más példa is, Janus kortársa, az ugyancsak itáliai diák Várdai István haza írt levelei.[15] Várdait meg sem érintette a humanizmus, de könnyen folyik tollából a latin mondatok özöne. Ez az a latin nyelv, amelyet Szilágyi Erzsébet jószágigazgatója használhatott. Sem Vitéz, sem Várdai nem a klasszikus nyelv stilisztái, de amit tudtak, és ahogyan tudták, azt könnyen alkalmazták.

Csodás véletlen folytán van egykorú, igazi fültanúja is a Valla–Janus-kori magyarországi beszélt latin nyelvnek. Ez Démétriosz Khalkondülész, az Itáliába származott nagy görög filológusok egyike. Járt valamikor Magyarországon követségben. Ez legvalószínűbben 1449 táján lehetett, amikor Raguzában tartózkodott. Ez a köztársaság szállította Magyarországnak a puskaporhoz való salétromot; a kapcsolat intenzív és folyamatos volt. A raguzai levéltárban őrzött dokumentumok szerint évtizedeken át Vitéz Jánoson keresztül tartották ezt a kapcsolatot. Khalkondülész tanúságtevése így hangzik: „legatus in Sauromathas Scythas profectus, esse civitatem illic longe nobilissimam et potentissimam, in qua adhuc ita verba nostratia sonant ut nihil suavius sit quam illos antiquo more Romano loquentes audire" (a szauromatákhoz és a szkítákhoz tett követjárás során jártam egy olyan városban, ahol a mi nyelvünk úgy szól, hogy annál semmi sem kellemesebb, olyan, mintha az ókori Rómában beszélőket hallanánk).[16] Khalkondülész Athénban született, olyan nemes családban, ahol a társalgás nyelve ekkor már a latin volt. Ezért mondhatja erről a nyelvről, hogy az *nostratia.* Azon ne csodálkozzunk, hogy a meglátogatott országot a szkíták és szauromaták vidékére teszi. A földrajzot ő még Hérodotoszból tanulta. Az igen szép és gazdag város nemigen lehet a térségben más, mint Buda. Ő mindenképpen úgy találta, hogy itt olyan szépen beszélték akkor a latin nyelvet, mint ahogyan az a régi rómaiak szájáról hangozhatott. Ha Démétriosz valóban járt Budán, a raguzai kapcsolatok miatt Vitéz János környezetében meg kellett fordulnia. Márpedig a főpap környezetében, hogy egymást megérthessék, sem Budán, sem Váradon nem volt szüksége az ott összegyűlt nemzetközi társaságnak tolmácsra.

Vajon visszahódította-e Pannoniát a közös nyelv, a közös kultúra, egy virtuális birodalom eszméje? Volt-e Janus után még, aki vette Valla üzenetét? Hogy igen, arról a római Santo Stefano Rotondóban Lászai János sírköve máig tanúskodik. Lászai főesperes kápolnájában otthon, Gyulafehérvárt az Olümposz őre Péter apostol, aki szépen megfért ott a lernai hidrát megfékező Herculessel, Mózessel, Szent Sebestyénnel és a szent magyar királyok szobraival, tanúsítva,

---

[15] LUKCSICS Pál, *Várdai István ferrarai diák levelei (1448–1449),* Történeti Szemle, 18(1929), 124–136.

[16] Andreas BRENTINUS PATAVINUS, *In disciplinas et bonas artes oratio Romae initio gymnasii habita = Reden und Briefe Italienischer Humanisten: Ein Beitrag zur Geschichte der Pädagogik des Humanismus,* ed. Karl MÜLLNER, Wien, Hölder, 1899, 73.

hogy az építtető számára valamennyien egy közös kultúra képviselői. Lászait egyházi hivatala Rómába szólította. Maga készítette sírfölirata így szól:

Natum quem gelidum vides ad Istrum
Romana tegier, viator, urna.
Non mirabere, si extimabis illud,
Quod Roma est patria omnium fuitque.[17]

Látod, jöttem a jéghabos Dunától,
vándor, s római sír takar be engem.
Nincs ebben csoda, értsd meg, egykor és most
Róma lett valamennyiünk hazája.
(Jankovits László fordítása)

„Natum quem gelidum vides ad Istrum" – ez Janusnál úgy hangzott: „advena nunc"; a janusi „civis et olim" Lászainál: „patria omnium fuit". Lászai szinte szó szerint idézi a Pliniusra támaszkodó Lorenzo Valla szavait az *Elegantiae* bevezetőjéből. Kőbe vésette a gondolatot a közösen gondolkodók összetartozásáról.

Nagy hiba volna azonban megfeledkezni arról, hogy Lorenzo Vallát ott és akkor elsősorban mégiscsak hazája égető problémája, Itália egyesítésének gondolata foglalkoztatta. Erre talált volna lehetőséget a közös latin nyelv felélesztésével. Mások ugyanezt a célt éppen a *lingua materna,* az olasz nyelv kiművelésével gondolták elérhetni. Az *Elegantiae* azonban túllépte Itália határait, és részben elérte azt, amit szerzője kívánt. Nyugaton hosszú ideig még a visszalatinosítás, a hibátlan latinság mércéje és tankönyve volt. Nálunk, ahol a latinitás élő volt, a nagy közösséghez tartozás érzését erősítette. Az eleven latinság itt persze nem a kontinuitás következménye. Ezt a nyelvhasználatot az Egyház közvetítette a középkorban. És itt megint visszakanyarodhatunk Vallához, aki 1455-ben, római tanévnyitó beszédében, amelyet szellemi végrendeletének is neveznek, az Európa-szerte jelen lévő római egyházra bízta a közös latin nyelv őrzését és terjesztését.[18] Kevés olyan Valla-tisztelő filológust ismerünk, mint Erasmust, aki az Egyháznak is, a klasszikus kultúrának is féltő őre volt. Mégis, az a tény, hogy éppen Erasmus az első szorgalmazója az evangéliumok népnyelvre fordításának, mutatja, hogy Valla gondolata a közös latin nyelvről mint a közös Európa lehetséges újrateremtőjéről – a polgárság Európájában már anakronisztikus gondolat volt.

(2004)

---

[17] ENTZ Géza, A *gyulafehérvári székesegyház,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1958, 28; V. KOVÁCS Sándor, *A humanista Lászai János,* Filológiai Közlöny, 17(1971), 344–366; 364.

[18] Laurentius VALLA, *Opuscula tria,* ed. Johannes VAHLEN, Sitzungsberichte Wien, Phil-Hist. Klasse, 61(1969), 93–98.

A KÚT
MATTEO DE'PASTI GUARINÓRÓL KÉSZÍTETT ÉRMÉRŐL

Janus Pannoniusnak több mint egy évtizedes (1447–1458) itáliai tartózkodása idejéből ma csak egyetlen levelét ismerjük, amelyet az őt taníttató nagybátyjához, Vitéz Jánoshoz írt. Ez is csak másolat. Remigio Sabbadini bukkant rá egy 15. századi vegyes tartalmú müncheni kéziratban. Ez a kötet, az őt elsősorban érdeklő Guarino-levelek mellett, három Ferrarában tanuló magyar diák Vitéz Jánosnak írt egy-egy levelét is tartalmazza. Sabbadini a Guarino-levelek kiadásához fűzött jegyzetekben ezeket a leveleket közre is adta kivonatosan, vagy teljes terjedelmükben.[1] Janus Pannonius levelének teljes szövegét közölte. Máig ezt a kiadást tartotta szem előtt valamennyi fölhasználója. Lássuk a levelet, de most már a kézirat alapján:

„Johannes Reverendo in Christo patri domino Johanni Episcopo Waradiensi salutem. Cum proficisceretur istuc Paulus noster non potui eum litteris meis vacuum dimittere. Celeritas tamen recessus sui non est passa me pluribus verbis uti, quippe qui orto iam advenit Hespero, postridie vix dum exorto Lucifero discessurus. Sciat igitur paternitas vestra nos valere ac studere ambos. Ceterum de communis benefactoris salute perquam sollicitos esse ac in dies aliquid prosperi audire exoptantes. Librum nunc nullum mitto, maxime quia inprovisus me nuncius offendit. Sed quod potui tradidi ei perferendam ad vos Guarini mei eneam effigiem existimans id non minus gratum fore quam tantundem argenti. Scilicet ut paternitas tua eum virum quem fama et scriptis dudum cognovit nunc ipsis oris lineamentis et forma pernoscat. Hanc vero ymaginem ipse michi iam pridem dono dedit hac ipsa videlicet gratia ut istuc aliquando perveniret. Valete ac me omnibus commendate, precipue Domino Nicolao Bario. Ex Ferraria VIII^{o} Decembris."[2]

---

[1] *Epistolario di Guarino Veronese, I–III,* raccolto da Remigio SABBADINI, Venezia, 1916–1919, III, 440–441.

[2] München, BStB, Clm 8482 f. 24r. Magyarul BORONKAI Iván fordításában: „Johannes Panno-

A levélíró és a címzett személyének azonosítása nem kétséges. Csak a dátummal vagyunk bajban, mert hónapot és napot közöl, de évet nem. Sabbadini a levélben említett Guarino-éremről azt gondolta, hogy az Pisanello műve volt. Minthogy a művész ferrarai működése 1449-ig adatolható, föltételezte, hogy a levél legkésőbb ebből az évből való. Huszti József az 1450-es évet tartotta valószínűbbnek a befejező részben említett Barius Miklós miatt,[3] Barius ugyanis ez év októberében kánonjogi doktorátust szerzett Padovában. Ismert, hogy az ünnepségen Janus jelen volt, logikusnak tűnt az ismeretségre való emlékeztetés a levél végén.

Megelégedve Sabbadini kiadásával, eddig senki nem vizsgálta azt a környezetet, amelyben a levél másolata fönnmaradt. A müncheni Clm 8482 számú kézirat, mai formájában, igen vegyes tartalmú konvolutum. Mintha nem is egy tulajdonos gyűjteménye volna. Más a helyzet a kódex első ötven fóliójával, ahol a Janus-levél is található. Ez a rész az 1452–53-as év, a török veszély, majd a Konstantinápoly elfoglalását illető iromány ok másolatait tartalmazza. A szerzők vagy a címzettek: Aeneas Sylvius, III. Frigyes, Palaiologosz bizánci császár, V. Miklós pápa, László király, Vitéz János, Johannes Castilio pápai legátus. Orációk, pápai bulla, uralkodói levelek között rejtezik három magyar diák: Janus Pannonius, Kosztolányi György és a különben ismeretlen Simonnak Vitéz Jánoshoz írt egy-egy levele Ferrarából.[4] Ha az iromány ok között valamiféle összekötő szálat keresünk, akkor azt, éppen e diákok leveleire támaszkodva és az eseményeket ismerve, Juan Carvajal pápai legátus környezetében találjuk

---

nius üdvözletét küldi a Krisztusban fő tisztelendő atyának, János nagyváradi püspök úrnak. Amikor elindult hozzád a mi Pálunk, nem bocsáthattam útjára levél nélkül. Gyors távozása azonban nem tette lehetővé, hogy részletesebben írjak, hiszen a Vacsoracsillag is fent volt már, amikor megérkezett, s másnap, alighogy feltűnt a Hajnalcsillag, már útra is készülődött. Ennélfogva csak annyit tudatok atyaságoddal, hogy mind a ketten jól vagyunk, tanulunk, egyébként ugyancsak aggódunk a mi közös jótevőnk egészségéért, és napról napra várjuk a kedvező híreket. Ezúttal elmarad könyvküldeményem, elsősorban azért, mert a postás váratlanul toppant be hozzám. De, amit tudtam, átadtam néki, hogy vigye el teneked: egy bronz arcképet Guarinóról. Azt hiszem, éppen olyan örömed lesz benne, mint egy ugyanekkora ezüstdarabban lenne. Küldöm pedig, hogy akit hírből és írásaiból már ismer atyaságod, ismerje meg most annak a férfiúnak arcvonásait és külsejét is. Az arcmást ő maga már jó ideje ideadta, mégpedig éppen azzal a kedves óhajjal, hogy egyszer majd jusson el tehozzád. Minden jót! Üdvözölj a nevemben mindenkit, elsősorban is Bánfalvi Miklós urat. Ferrarában ..." = *Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század,* kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 203–204.

[3] HUSZTI József, *Janus Pannonius,* Pécs, 1931, 313, 20. jegyzet.

[4] München, BStB, Clm 8482 ff. 24r–25r, 50r–51r. Kosztolányi és Simon levele kiadva: *Nicolaus Barius, Georgius Polycarpus de Kostolan, Simon Hungarus, Georgius Augustinus Zagabriensis Reliquiae,* ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1932 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), 6–7, 13–15; Magyarul KAPITÁNFFY István fordításában: *Magyar humanisták..., i. m.,* 409–414.

meg. Az egyébként általában *Cardinalis Sancti Angeli*ként emlegetett pápai követet V. Miklós pápa azzal a céllal küldte 1453 tavaszán Velencébe, hogy onnan Milánóba utazva az itáliai belháborúnak véget vessen, és a török elleni összefogást sürgesse.[5] Még Rómában csatlakozott hozzá a magyarországi Ivanics Pál.

Ivanics neve jól ismert a 15. századi magyar művelődés történetében. Ő gyűjtötte össze az 1445-ben váradi püspökké kinevezett Vitéz Jánosnak ez időtől keltezett leveleit. Az 1451 januárjában írt ajánlólevele szerint ekkor még javadalom nélküli pap (presbiter) volt. Amikor ugyanezen év decemberében művére pontot tett, akkor ezt mint a zágrábi egyházmegyei Ivanics Pál, a váradi egyházban a Szent Pál oltára rektora írta alá.[6] A széljegyzetekkel ellátott levélkiadásért, a hasonlóan zágrábi egyházmegyei püspökétől, nyilvánvalóan eddigi pártfogójától talán ennél többet várt. Erre következtethetünk abból, hogy otthoni javait hamarosan fölszámolva, Rómába ment, valamikor 1452 folyamán. Azt remélte ugyanis, hogy különleges tudományával, az akkor nagyon keresett török nyelvtudásával ott boldogulni fog. Szerinte ezzel meg is nyerte magának a teljes bíboroskollégium jóindulatát, sőt a pápához is szabad bejárása volt.[7] Ezek segítségével valamiféle javadalom elnyerésében is reménykedett. Mindezt maga mesélte el Simonnak 1453 áprilisában, akit a pápai legátus kísérőjeként látogatott meg Ferrarában. Ott értesült arról, hogy Vitéz János közben a királytól elnyerte a kancelláriai méltóságot. Régi ura iránti tisztelete erre ismét fölébredt. Most azonban folytatnia kellett útját a követtel Velencébe, majd Milánóba. Biztosan járt ott, mert lemásolta Thomas Senecának frissen szerzett versét, amelyben Francesco Sforzát a török ellen viselendő háborúban való részvételre biztatta.[8] Ősszel, ismét útba ejtve Ferrarát, a bíborost visszakísérte Rómába. Mindezt Simon diák leveléből tudjuk, akihez még a váradi udvarból eredő közös barátság fűzte. Ivanics egykori ottani helyzetét pontosan jellemzi a diák, amikor azt mondja róla „fidelissimus olim famulus". Úgy tűnik, Ivanicsnak a római beneficium reményében is csalódnia kellett, mert decemberben ismét Ferrarában tűnt fel. Ekkor Janusszal is találkozott, akitől átvette a Vitéz Jánosnak írt levelet. Ezt a levelet most már biztosan 1453. december 8-ára keltezhetjük.

---

[5] FRAKNÓI Vilmos, *Carvajal János bíbornok magyarországi követségei* = Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, *XIV/IV,* Bp., 1889,18–19.

[6] *Iohannes Vitéz de Zredna, Opera quae supersunt,* ed. Iván BORONKAI, Bp., 1980, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, S. N. 3), 27–28, 166; ZSUPÁN Edina, *Vitéz János leveleskönyve = Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon,* kiállítási katalógus, szerk. FÖLDESI Ferenc, Bp., OSZK, 2008, 113–134; ZSUPÁN Edina, *Vitéz János leveleskönyve (ÖNB, Cod. 431.) = Erdély reneszánsza,* szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, 2009, I, 16–24; II, 391–393.

[7] HUSZTI József, *Magyar humanista mint török tudós V. Miklós udvarában,* Száz, 6(1927), 344–350.

[8] München, BStB, Clm 8482. f. 45r.

Erről is, mint a Simon diákéról pontos másolatot készített magának, utóbb bemásolta a ma Münchenben őrzött kötetébe. Janus küldeményével rögtön hazaindult Vitéz Jánoshoz. Oda meg is érkezett, mert 1454 januárjában már a kancellár környezetében volt Prágában. Ott újabb iratok másolataival gyarapította gyűjteményét. Ezzel el is vész szemünk elől.[9] Domidoctus egyházi személy volt, históriai-filológiai érdeklődése, és az, hogy jelentős politikai személyek körében élt, másolatgyűjteményét többszörösen is forrásértékűvé teszi.

Az 1453. december 8-án sebtében írt levélhez Janus Vitéz Jánosnak szánt ajándékot is mellékelt. A szokásos könyvküldemény helyett, írja, most egy Guarinóról készült bronz képmást, „Guarini mei eneam effigiem" adott át a levél vivőjének. Amint erről már szó volt, Sabbadini úgy gondolta, hogy ez egy Pisanellótól származó érme lehetett. A művésztől mindmáig egyetlen ilyen alkotás sem került elő. Vannak ugyan irodalmi utalások, de ezek inkább valamiféle festett portréra vonatkozhatnak. Ismerünk viszont Guarinóról mintázott érmet, amely Matteo de'Pasti műve. Ebből több példányról is tud a műalkotás szakszerű leírója, G. F. Hill.[10] Az ő leírása alapján ismerhetjük meg a Magyarországra küldött képmást. Az érem első oldalán Guarino időskori arcmása látható profilban. A körirat: GVARINVS VERONENSIS. A hátlapon virágos mező közepén egy kút áll kettős medencével. E fölött egy gömb helyezkedik el, ebből folyik a víz az alsó medencékbe. Ezen a gömbön meztelen férfialak áll, aki jobbjával egy buzogányra támaszkodik, baljában pajzsot tart. A jelenetet babérkoszorú veszi körül, a levelek között a növény termésével, a baccával. Itt is körirat: MATTHEVS DE PASTIS F. Az érmek átmérője változó, kb. 9,5 mm, súlyuk 250 g körül van. A bronzból öntött példányokból küldött egyet Magyarországra Janus Pannonius.

A Guarino-érem megalkotását Hill még az 1440-es évekre tette. Utóbb a datálás egyre későbbre csúszott. Ma már általánosan elfogadott, hogy az az éremcsoport, amelyhez ez is tartozik, Matteo de'Pasti 1450 és 1455 közötti alkotói periódusából való.[11] Szűkíti az időpontot, hogy, amint láttuk, Janus már 1453 decemberében rendelkezett egy példánnyal, és azt ő már korábban *(iam pridem)* kapta Guarinótól. A keltezéshez bizonyító érvként szolgálnak olyan járulékos díszítőelemek, mint a betűformák vagy a koszorú föltüntetése a hátlapon. A biztosan antik mintát követő „koszorús" érmekből nem sokat isme-

[9] Uo., Ff. 25r–44v, 47r–47v. Az iratok sorrendjéből megállapítható, hogy korábbi külön lapokról kerültek a kötetbe, amely folyamatos másolásnak látszik. A másoló kéz és Ivanics viszonya további vizsgálatot igényel.

[10] George Francis HILL, *A Corpus of Italian Medals of the Renaissance before Cellini, I–II,* London, 1930, I, 38 (No. 158); II, Pl. 29.

[11] Piergiorgio PASINI, *Matteo de'Pasti: Problems of Style and Chronology = Italian Medals,* ed. Graham J. POLLARD, Center for Advanced Study in the Visual Arts, Washington, 1987 (Symposium Series, 8), 143–159; 150–152. Az újabb munkák mind erre támaszkodnak.

rünk. Ilyen a Guarinóé is. Ebből az időből és körből való a Timoteo Maffeinek készült munka.[12] Maffei, az ágostonos kanonokok vicarius generálisa, 1453 tavaszától tartózkodott Itáliának ezen a vidékén. Elkötelezett hithirdető volt. „Sanctus Dei preco et doctissimus Christianae religionis orator", írta róla Guarino, akinek régen tanítványa is volt.[13] Azt hirdette, hogy az ókori szerzők és az egyházatyák tanításai is fölhasználhatók a kereszténység védelmében a fenyegető török veszedelem ellen. Ilyen szellemű buzdítást intézett több itáliai fejedelemhez is. Ebben a figyelmeztetésben részesült Sigismondo Malatesta, Rimini ura is 1453-ban.[14] Matteo de'Pasti ebben az udvarban dolgozott ekkor. Ehhez az évhez kapcsolható Timoteo Maffei érmének megmintázása is. A köriratban olvashatjuk a *Dei preco* titulust.

Janus küldeményének célja az volt, amint írta, hogy bátyja az addig csak hírből és írásaiból ismert Guarinónak most már arcvonásait és külsejét is megismerje. Tömörebben nem is lehetne meghatározni a reneszánsz e kedvelt portrétípusának célját, azt, hogy a természetnek hű követője legyen, tükrözze a valóságot. Más a helyzet a hátlappal. Az is jellemző vonatkozásokat kellett hogy tartalmazzon. De ott a portretírozott személy működésére, még inkább szellemi-lelki arculatára, az akkori kifejezéssel élve virtusára/erényeire való utalást kellett általában elhelyezni. Ehhez, ha a tárgyi valóság eszközei nem bizonyultak elégségesnek, akkor az allegorikus megjelenítéshez folyamodtak. Ebből következik, hogy ezek az ábrázolások a kortársaknak még nyilvánvalóak voltak, nekünk az értelmezés kibogozandó föladatot jelent.

A Guarino-érem hátlapján egy kút áll. Ez az élő közösség számára mindenkor és mindenütt az élet forrását jelenti. Ha lehetőség és igény van rá, akkor a kút mint műalkotás tárgya a kert vagy az épület dísze is lehet, így volt ez Ferrarában is, ahol Guarino Veronensis 1429-től tanított. Mind a nyaralópalota kertjében, mind a város főterén levő kútról van leírásunk.[15] Márványmedencéjüket az uralkodó család címerei díszítették. Valószínű, hogy ezek a budai kolostorbeli vagy a visegrádi kútra emlékeztető alkotások a század utolsó harmadából származnak, témánk szempontjából nem vizsgálhatók.

Van azonban egy kút Ferrarában, amely valóban Guarino működése idején vált nevezetessé. Ez a Castello oszlopokkal körülvett udvarán állt, vagy áll ma is. Olyan ismert volt, hogy még a térséget is erről nevezték el. Az egykorú források

---

[12] HILL, *i. m.,* I, 38–39 (Nr. 159); II. Pl. 29; PASINI, *i. m.,* 150–151.

[13] *Epistolario, i. m.,* II, 547, 647.

[14] Isabella GAGLIARDI, *Maffei Timoteo = Dizionario Biografico degli Italiani, 67,* Roma, 2006, 263–266. Céljaihoz megpróbálta fölhasználni a poéta Janust is. Csak Janus szabadkozó versét ismerjük a „preco verende"-hez. JANUS, *Epigrammata,* 313.

[15] *Art and Life at the Court of Ercole I. d'Este: „De triumphis religionis" of Giovanni Sabadino degli Arienti,* ed. Werner L. GUNDERSHEIMER, Génève, 1972 (Travaux d'humanisme et renaissance, 127), 55, 58.

szerint az udvari ünnepségeket „in Fontis porticu" vagy „in peristylo Fontis" tartották.[16] Ferrarában a látványosságok színtere, a katedrális előtti tér volt. Ha viszont a főszerep az elhangzó emberi szóé volt, akkor az zárt teret kívánt. Ekkor a kisebb és válogatott hallgatóságnak az oszlopcsarnokos udvar adott helyet. Itt hangzottak el az ünnepélyes fogadások üdvözlő beszédei. Itt köszöntötte például Leonello d'Este 1433-ban Zsigmond császárt, a Guarino szerkesztette beszéddel. Itt került sor az előkelő esküvők alkalmával elrecitált epithalamiumok meghallgatására is. Mindezek szellemi atyja 1429-től Guarino mester volt. Még akkor is ő, ha fiait, tehetséges tanítványait, közöttük Janust, szerepeltette. A kutat – mint mindig mindenütt, úgy ezt is – kultusz vette körül. Marrasiusnak a sienai *Fonte Gaiá*ra, *la regina delle fonte senesire* írt verse Ferrarában is követőkre talált. A Guarino-fiúk közül Hieronymusnak a kútra (erre a kútra?) írt versét ismerjük.[17] A másik fiút, Gregoriust meg Janus noszogatta, hogy fejezze már be a félbemaradt vállalkozását.[18] Bizonyos, hogy ez a kút és az annak helyt adó csarnok Guarino működésének rendszeres tere volt. Hiányérzetünk támadna, ha bemutatása itt nem kapott volna helyet. Mégis Matteo de'Pasti érmének, és az ott látható kútnak magyarázatát máshol kell keresnünk.

A reneszánsz érmeknek már ismertetett tulajdonsága, hogy a hátlapjukon a művész képi allegóriákat alkalmazott. Ezek megértése a kortársaknak egyszerűbb volt, nekünk megfejtésre váró talányt rejthet. Vannak persze „egyszerűbb" változatok is. Ilyen például Timoteo Maffei érme. A *preco Dei* működéséhez a Szentlélek könnyűnek nem mondható, mégis fölismerhető ábrázolása illett.[19]

1460 decemberében Guarino Veronensis fölött tartott gyászbeszédében Ludovico Carbone a tanítványok nevében is szólt. Szép képekkel élt. Azt mondta, hogy amire jutott, az Guarinóból úgy nőtt ki, mint a hatalmas fából egy ágacska, a bőséges kútforrásból mint egy patakocska vette eredetét. Idézzük: „Sed quicquid tandem sum, a Guarino tamquam a fonte abundantissimo rivulus exorior".[20]

A *fons* toposznak hosszú története van. Nincs itt helye, hogy fölbukkanását akárcsak Petrarcáig, *la fonte d'ogni eloquenza,* kövessük. Elégséges az az említés, ami Guarino közvetlen környezetéből rendelkezésünkre áll. Janus diáktársa, Giorgio Valagussa 1448-tól 1455-ig tanult Ferrarában. Példásan megőrzött levélmásolataiban, ha tanulmányairól ejt szót, ilyen változatokkal találkozunk: „in

---

[16] *Epistolario, i. m.,* II, 268; III, 300–301, 332. Az egykorú forrásokban a *Fontis*t mindig nagybetűvel írják, kiemelve ezzel egyedi voltát.

[17] Sesto PRETE, *Two Humanistic Anthologies*, Città del Vaticano, 1964 (Studi e Testi, 230), 44, 70, 79–80.

[18] „Joannes rogat magistrum Gregorium ut inceptam cuiusdam fontis descriptionem perficiat." JANUS, *Epigrammata,* 20.

[19] HILL, *i. m.,* II, Pl. 30.

[20] *Ludovici Carbonis Ferrariensis Oratio habita in funere praestantissimi oratoris et poetae Guarini Veronensis = Prosatori Latini del Quattrocento,* III, a cura di Eugenio GARIN, Torino, 1977, 382–417; 396.

Gymnasio Guarini [...] ubi fontem et originem omnium bonarum litterarum offenderim", vagy „uberrimos Guarinianos fontes" vagy „Hic equidem Parnasum Heliconaque omnem novem Musis circumdatum videre videor."[21]

Ferrara valóban híres tanintézményének belső életéről máig az egyik legmegbízhatóbb forrás Janus Pannonius Guarinót dicsőítő elbeszélő költeménye, a *Panegyricus.* Amint ez várható volt, a *fons* metafora Janusnál is megjelenik, de tudatosan beleépítve hőse sorsának alakulásába. Janus fölkészíti őt a kút szimbolizálta föladatra. Guarino Görögországból hazatértében fölkeresi Déloszt. Ott a jósda papnője figyelmezteti, hogy megszerzett tudása nem csak az övé, abból másokat is részeltetnie kell: „Omnibus et sacros doctrinae ostendere rivos".

Közben a jövő ígéreteként maga nyújt át neki egy babérágat. A babérból font koszorú sokféle kiválóság elismerése lehet. Egyes itáliai egyetemeken máig viselik diplomájuk elnyerésekor olyan változatát, amelybe az ágak közé a bogyókat is beleszövik. Ez a Padovában ma is látható forma régi hagyományt követ. Guarino érmén ezt tanúsítja a körbefutó, bogyós babérág. Ez a változat a „koszorús" érmek közül egyedül itt látható. A kortársak pedig azt is tudták, hogy a mesternek van egy kis műve a régi idők és maiak koronáiról és koszorúiról, amelyben a költővé koszorúzásról is értekezett.[22]

A továbbiakban Guarino, Janus szerint, megfelelt a jósda intésének:

Nec tuus assiduo fons unquam deficit haustu
Purior et maior sed in omnia pectora manat.
[...]
Multiplices aperis rivos scatet ille Latinis
Artibus, hic Graii, bibit hinc provectior aetas
Inde minor [...]

Természetes, hogy ő maga, Janus is e forrásból táplálkozott:

Iure, Guarine, tibi nos carmina nostra dicamus
Fontibus hausta tuis [...]
Verum ego, si totum docili simul ore bibissem,
Quicquid tu invidia nil subducente fluebas[23]

---

[21] Gianvito RESTA, *Giorgio Valagussa umanista del Quattrocento,* Padova, 1964 (Miscellanea Erudita, 13), 132, 137–138, 141, 157, 184. Urbinóból írják 1453–1455 táján egy Guarino-tanítványról: „qui sane non modo disciplinam, verum etiam mores atque humanitatem abs te combibisse videtur." *Epistolario,* II, 616. A példák szaporíthatók. Ha nem a *fons,* akkor a *bibere, haurire, manare, scaturire* igék utalnak a kép eredetére.

[22] Angelo Camillo DECEMBRIO, *De politia litteraria,* hg. von Norbert WITTEN, München–Leipzig, 2002 (Beiträge zur Altertumskunde, 169), 384–391.

[23] *Silva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum* = JANUS, *Poemata,* I, 1–59. A 297, 285, 506–507, 512–514. sorok az idézés szerint.

A hivatkozott szerzőknél föltűnhet, hogy rendszeresen ismétlődnek ugyanazok a kifejezések. Mintha ezeket egy bizonyos helyzetben így illett volna használni, mintha ezek egy közös forrásra mennének vissza. Ennek az ősforrásnak kellene nyomára bukkannunk. Nyomkövetésünk nem is vezet nagyon messzire. Ferrara uralmát 1441-ben Guarino hű tanítványa, Leonello d'Este vette át. Első intézkedései között volt a *Studio* teljes megújítása. Az avatóünnepségen, 1442-ben és az ötéves évfordulón is, 1447-ben Guarino szónokolt. Az utóbbiban a diákokat buzdította, Leonellót magasztalta. Magasztalta azért, mert a belháborúktól dúlt Itáliában Ferrarát a Múzsák otthonává tette, és forrást nyitott a szabad művészeteknek. Tette ezt a maga és városa dicsőségére, mert ebből a közel lakók és a távoliak is egyaránt meríthettek. Idézzük Guarinót: „qui cum quaqua versum bella fere civilia saevire totamque sub arma coactam Hesperiam cernere, suam tamen hanc urbem Musarum domicilium et liberalium artium fontem instituit unde sibique suaeque civitati gloria fructusque manaret et finitimis pariter ac longinquis hauriendi facultas praestaretur et occasio."[24]

Itt van hát a déloszi jósda papnőjének szájába adott intés, és Carbone gyászbeszédének forrása. Amit Guarino 1447-ben Leonello javára írt, azt a tanítványok méltán a mesternek tulajdonították. Ő volt ugyanis a nagy átszervező. Vagyis a Guarino-forráskútnak maga volt a kútforrása. A nevezetes beszéd hallgatói között ott volt a már akkor a diákokkal foglalkozó Ludovico Carbone, és az épphogy Ferrarába, a Guarino konviktusába érkezett magyar diák, Johannes is. Az *in Fontis porticu* rendezett ünnepség résztvevője volt a városban alkotó, a Leonellónak készült *Breviarium* díszítő festője, Matteo de'Pasti mester is. Mással, mint a mindenki számára érthető kút-metafora képi ábrázolásával, nem is állhatott elő az érem hátsó oldalán.

Ezen a hátlapon lévő kút további föladványt rejteget. Tetején ugyanis egy meztelen férfialak áll. Balján pajzs, jobbjával buzogányára támaszkodik. Ez az attribútum kétségtelenné teszi, hogy Hercules nyúlánk figuráját helyezte oda a művész. Talpa alatt egy gömb van, abból folyik a víz az alatta lévő medencékbe. Ugyan hogyan kerül a múzsa-kútra az általában nem intellektuális tetteivel büszkélkedő hős? A szobor a változatos kalandjait elbeszélő ábrázolások egyikével sem hozható kapcsolatba. De nem utal a majd 1472 után népszerűvé váló, robusztus *monstrorum domitor* győztes alakjára sem.[25] A minta talán egy vésett gemma volt. Ilyenek szép számmal voltak Leonello gyűjteményében. Az

[24] Remigio SABBADINI, *Una prolusione di Guarino Veronese sulle arti liberali* = La Biblioteca delle Scuole Italiane, 7(1897), 33–37; idézi KARDOS Tibor, *Janus Pannonius hivatástudata és költészete = Janus Pannonius: Tanulmányok,* szerk. KARDOS Tibor–V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975 (Memoria Saeculorum Hungariae, 2), 23, 54. jegyzet.

[25] MIKÓ Árpád, *Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531): Egy forrás nyomában = Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára, Tanulmányok,* szerk. BARDOLY István, HARIS Andrea, Bp., 2002 (Művészettörténet–Műemlékvédelem, 11), 241.

ábrázolás kétségtelenül gracilis alkatot mutat. Talán ez is utal a Hercules-kép egy sajátos hagyományára, amely a 15. században vált egyre népszerűbbé, azért, mert ókori forrásokra támaszkodhatott. Már az ókorban is volt képviselője annak a nézetnek, hogy Hercules valójában az emberiség jótevője volt. A gondolatsor legtöbbet hivatkozott forrása Seneca. A hősről írott két tragédiában találkozunk azzal a tétellel, hogy Hercules az emberiséget szabadította meg a különféle szárazföldi és tengeri szörnyektől. Ezzel békességet teremtett napkelettől napnyugatig, azaz az egész földkerekségen. Ő maga mondja az Atyaistennek, hogy most már gond nélkül uralkodhat, mert meghozta neki a békét, kórus ünnepli is mint „domitor magne ferarum orbisque simul pacator".[26] A *De beneficiis* című művében Seneca meg is magyarázza, hogy hogyan kell érteni a tragédiákban elhelyezett sorokat: „Hercules nihil sibi vicit; orbem terrarum transivit non concupiscendo, sed iudicando, quid vinceret, malorum hostis bonorum vindex, terrarum marisque pacator."[27]

Az önzetlen hősről Servius azt állította, hogy a bölcsek inkább lélekben, mint testben tartják őt erősnek.[28] Coluccio Salutati, befejezetlenül maradt nagy művében, már valamennyi tettét allegorikusan értelmezi. Mindegyik tette valamelyik emberi gyarlóságunk legyőzésének követésre való példája.[29] Ezt a Herculest ábrázolta-e Matteo de'Pasti az érmen? Azt gondolom, hogy igen, de a ferrarai *Studio* szellemének megfelelően visszament az ókori forrásig, Senecáig. Ott olvasta ugyanis, hogy Hercules a földkerekség szörnyeinek legyőzője, egyúttal az egész föld béketeremtője is: *domitor orbis — orbisque pacator.* Erre az *orbis terrarum*ra, a földkerekségre állította Herculesét. A kortársak ezt megérthették, Janus Pannonius is azt írja Herculesről: „immensi pacator maximus orbis."[30]

Talán az allegorizálás nyomát is megtaláljuk a szobron. A hőssel attribútumai is új értelmezést nyertek, írásban ezt meg lehetett csinálni, de a rendszeresen *claviger*nek nevezett Hercules buzogányán *(clava)* nem változtathatott, mert akkor a fölismerhetőségét kockáztatta volna. Megtette a folytonosan viselt oroszlánbőrrel, helyette a karjára egy pajzsot akasztott. Ez az az *aegis,* amit a Leonello körüli tudós társaság – Guarino is közéjük tartozott – úgyis megtárgyalt. Úgy

---

[26] A 15. században mind a *Hercules furens,* mind a *Hercules Oetaeus* tragédiát Senecának tulajdonították. *Hercules furens:* „domitor orbis", 619. „Pax est Herculea manu Auroram inter et Hesperum", 882–883. *Hercules Oetaeus:* „domitor magne ferarum orbisque simul pacator", 1989–1990.

[27] SENECA, *De benefciis,* I, 13, 8.

[28] SERVIUS, *In Aeneis,* VI, 395: „Hercules a prudentibus mente magis quam corpore fortis inducitur."

[29] *Coluicii Salutati De laboribus Herculis,* I–II, ed. Berthold Louis ULLMAN, Turici, 1951 (Thesaurus Mundi, Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis), passim. Hercules valamennyi tetténél először a történetet ismerteti *(fabula),* majd a *sensus allegoricus* és a *moralis sensus* kifejtése következik.

[30] JANUS, *Epigrammata,* 408 (5. sor).

értelmezték, hogy a mitológiából ismert, állatbőrből készült pajzsot hordta Hercules, de az ő esetében ez „allegorice ad sapientiae vires referuntur".[31]

Most már csak annak forrását kellene megtalálnunk, hogy miért került a Guarino-kútra, ha allegorikusan is, Hercules szobra. Mit keres a Múzsák kútja közelében az erényes bajnok? Megint Guarinóhoz vezetnek a szálak, az 1442-es egyetemavató beszédéhez. Ott hangzott el, hogy legyenek bár nagyok és szerencsések a városok, ha a tisztes tudományok ott nem világítanak, akkor bizony nyugodtan lehet azokat obscurusoknak, parasztnak vagy már-már barbárnak is nevezni.[32] Ez volt a helyzet Ferrarában is, és ahogyan azt ott mindenki tudta, ebben változást Guarino hozott. A barbárság elűzése és Guarino ugyanolyan toposzok a ferrarai irodalmárok műveiben, mint azt a kút esetében láthattuk. A mestert követő tanítvány, Rafaele Zovenzoni Guarino tevékenységét egész Itáliára kiterjeszti: „Per te barbaries Italia decessit ab oris".[33] Ludovico Carbone a már sokszor idézett gyászbeszédben a határokon túl is, a barbár világban is mint szabadítóról szól: „Quot homines natura barbaros a loquendi barbarie liberavit eosque in patriam lingua et arte Latinos facta remisit."[34] Itt Guarino már a virtuális Nagy-Róma gondolatnak, Lorenzo Valla álmának eszköze.[35] Ő az eszmei birodalom eszmei ellenségének, a barbár monstrumnak legyőzője, az emberiség megszabadítója. Janusnál olvassuk – és ez nyilván nem az ő leleménye – az összefüggést a mitológia Tirynthius Herosa és a Guarino-Hercules tettei között:

> *Senkit a hosszú ókor nem szült mást, aki inkább*
> *használt volna a népeknek. Tiryns daliája*
> *földeket és vizeket mentett meg a szörnyetegektől,*
> *sőt a sötét Orcus házőrző Cerberusát is*
> *– három láncot kötve a három nyakra – kihozta,*
> *föl, hozzánk, és tűrnie kellett annak a fényt itt.*
> *Ám te a barbárságot, melynél szörnyetegebb a*
> *poklok mélyén sincs, azt űzted el innen a földről*
> *s ott jajgat, sír újra a mély Styx árnyai közt most.*[36]
>
> (Csorba Győző fordítása)

[31] DECEMBRIO, *i. m.,* 463–464.
[32] „civitates ipsas alioquin licet ingentes at fortunatas, nisi doctrinis honestis eluceant, obscuras tamen, rusticanas ac paene barbaras rite dici solere." Karl MÜLLNER, *Acht Inauguralreden des Veronesers Guarino und seines Sohnes Battista,* Wiener Studien, 18(1896), 299.
[33] *Epistolario, II,* 599.
[34] CARBONE, *i. m.,* 398.
[35] Mariangela REGOLIOSI, *Nel cantiere del Valla,* Roma, 1993, 120–125.
[36] JANUS, *ÖM,* a *Panegyricus* 911–919. sorai: 459–460.

Méltán tartják a reneszánsz legjellemzőbb, emblematikus tárgyainak a művészi érmeket. A természetet hűen követő portré és a jellemző tevékenységre utaló ábrázolás egységet alkot. Alkalmas arra, hogy a teljes személyiségről képet adjon. Általa a mindennél kívánatosabb hírnév emberközelbe kerül. Mérete, maradandó anyaga miatt bármilyen távolságra eljuttatható. Janus ezt úgy fogalmazta meg, hogy akit Vitéz eddig csak híréből és írásaiból ismert, annak most az arcvonásait is azonosíthatja. Azt is írta, hogy Guarino neki azt továbbításra már régebben átadta. Nem történhetett ez nagyon régen, mert a politikai események miatti sűrű követjárásra ezt már korábban is rábízhatták volna. Ugyanezen az úton kellett értesülniük arról is, hogy Vitézt a király 1452 végén kancelláriája élére rendelte. Nem kétséges, hogy Guarino is ezért tartotta fontosnak a most már befolyásos államférfi megajándékozását. Ha ezt csak 1453 végén tette, az azért történt, mert 1453 második felében készült el az érem. Otthon közben Barius Miklós is lépett egyet fölfelé, Vitéz 1453-ban vicekancellárjává tette.[37] Janus ezért küldte neki külön üdvözletét. A Guarino-érmek vándorlásáról nem sok hírünk van. Egy bronz példányt küldött az augsburgi polgárfi, Ulrich Gossenbrot apjának, más érmekkel együtt, de ez 1459-ben történt. A reneszánsz éremküldeményeknek nagy irodalma van, a figyelem központjában mindig az Augsburgba jutott vagy nem jutott áll.[38] A Janus küldötte éremről eddig nem vettek tudomást.

„Nékem a dolgokban főképp, ami új, az a vonzó" – írta egy alkalommal Janus.[39] A régiségbarátra írt sort eddig csak irodalmi ízlésére vonatkoztattuk. Ma a megtervezett és megvalósított Mantegnától való kettősportrét az első olyan műalkotásnak tartják, amely elhagyta Itália határait.[40] Az is újszerű, ahogyan, kezében egy friss padovai városleírással, Váradot, kisdiák korának színhelyét, műértő szemmel fölfedezte.[41] Kétségtelen, hogy a verseivel olyan szoros kapcsolatot mutató, vadonatúj Guarino-érem Magyarországra juttatásának gondolata is tőle származott.

(2010)

---

[37] MÁLYUSZ Elemér, *A magyar rendi állam Hunyadi korában,* Száz, 91(1957), 581–582.

[38] *Hermann Schedels Briefwechsel,* hrsg. Paul Fritz JOACHIMSEN, Tübingen, 1893 (Bibliothek des Litterarischen Vereins, Stuttgart, 196), 58; Stephen K. SCHER, *The Circulation of Renaissance Medals: The Portrait as Gift,* Medailles, 66(2003), 91.

[39] „At rerum plures novitate placere videmus." JANUS, *Epigrammata,* 137. (7. sor); a magyar fordítás Nemes Nagy Ágnestől: JANUS, *ÖM,* 37.

[40] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Andrea Mantegna és Janus Pannonius,* Művészettörténeti Értesítő, 58(2009), 1–16. A jelen kötetben: 70–92.

[41] UŐ, *Janus Pannonius és Várad,* előadás 2008 januárjában az MTA Irodalomtudományi Intézetében. Tanulmányváltozata a jelen kötetben 37–48.

FLAVA THALIA:
EGY KÉP ÉS EGY JANUS-VERS

Janus Pannonius sokat idézett verséről lesz szó a következőkben, arról, amelyben költővé válásáról szól. Idézzük emlékezetünkbe:

Joannes fueram, Janum quem pagina dicit,
Admonitum ne te, lector amice, neges.
Non ego per fastum sprevi tam nobile nomen,
Quo nullum toto clarius orbe sonat.
Compulit invitum mutare vocabula, cum me
Lavit in Aonio flava Thalia lacu.[1]

Az első négy sor figyelmeztetés az olvasóhoz. Ne ütközzék meg azon, ha ő, a költő a keresztségben kapott, nagyon tisztes János név helyett most már a Janust használja. A két befejező sor adja a magyarázatot. Nem önként tette ezt. Erre a szőke Thalia késztette, amikor megmerítette a múzsák boiótiai forrásának vizében. A második „keresztség" következménye tehát a névváltoztatás. A témát, éppen Janus Pannonius e versével kapcsolatban, Pajorin Klára alaposan körüljárja.[2] Én itt a vers aktív szereplőjével, a „flava Thalia" múzsával kívánok csak foglalkozni.

A vers utolsó sora filológiai problémát rejt magában. Erre Janus Pannonius művei kritikai kiadásának előkészületei során bukkantunk. A szövegelemzés kínálta lehetőséggel élve, vagy még inkább attól kényszerítve, a vers keletkezésének körülményeihez is közelebb jutunk.

Egy humanista vers kritikai közreadásánál, csakúgy, mint az ókori szerzőknél, utalni kell a korábbi forrásokra. Janus esetében ez a feladat a munkameg-

[1] JANUS, *Poemata,* Ep I, 130.
[2] PAJORIN Klára, *Janus Pannonius: nomen atque omen,* kandidátusi értekezés, kézirat, Bp., 1994.

osztás során Török Lászlóra jutott. Ő gondos gyűjtéssel sorról sorra meg is találta a Janus-vers egyes elemeinek ókori szerzőknél olvasható, eredeti szöveghelyét. Ez így is van rendjén, mert egy humanista költő nemigen akarhatott mást, mint a nagy elődök, ritkábban az elismert kortársak építőelemeinek felhasználásával újat alkotni. Ezt várták Janustól tanárai és diáktársai is. Ez utóbbiaktól köztudottan nagyon sok tanúságtételt ismerünk arról, hogy Janus milyen különlegesen nagy szövegismerettel rendelkezett. Ezzel a memóriájában rögzített formulaanyaggal volt képes azután bármely új témát azonnal megverselni. Janustól ezért nem várhatunk új kifejezést, fordulatot, vagy akár csak olyan jelzős szerkezetet, amelynek nem találjuk eredetijét a régiségben. Török László forráshelyei végig is sorjáznak a vers valamennyi fordulatához. Csak az utolsó sorban a „flava Thalia", a szőke Thalia marad támasz, ókori hivatkozás nélkül, mivel Thalia, a jól ismert múzsa „flava" jelzőjével nem találkozott. A következőkben ennek az egyetlen versrészletnek az értelmezésére teszek kísérletet.

A kilenc múzsa között, ha éppen kilencen voltak, amint az ismeretes, szigorú munkamegosztás volt. A kinek-kinek jól körülhatárolt hatásköre, tevékenységi területe tiszteletben tartatott, egymás territóriumába nem léptek át. Az irodalomban – ismereteink csak innen származnak – e meghatározott szerepkörben lépnek fel. Minden iskolás megtanulta Janus idejében a Catónak tulajdonított Múzsákról szóló tankölteményt. Ebben a Thaliára vonatkozó sor így szól:
„Carmina lascivo gaudet sermone Thalia."[3]

Ez a késői szöveg természetesen korai mintákra támaszkodik. Thaliát „lascivának" azért nevezik, mert ő volt a vígjáték és a „komolytalan" költészet múzsája, így például Janus gyakran utánzott mintájánál, Martialisnál róla mint az epigramma múzsájáról ezt találjuk:

Inter carmina sanctiora si quis
lascivae fuerit locus Thaliae.[4]

Mivel Thalia múzsa a pajzán versek ihletője, ezért ő az ifjú költők pártfogója. Janus kortársa, költőtársa, Tito Strozzi is rá hivatkozik:

Quicquid id est, lusi iuvenilia, si qua est,
serviat hinc magno nostra Thalia duci.[5]

Azért is idéztem ezt a versrészletet, mert a „lasciva" Thalia jelzője általában még a „mea" vagy „nostra". Van is ebben valami cinkos kötődés a pajzán ifjú

[3] *Poetae Latini Minores,* ed. Aemilius BAEHRENS, Lipsiae, 1880–81, III, 36.
[4] MARTIALIS, VII, 17, 3–4.
[5] STROZZI, *Eroticon,* lV, 23.

vagy nem is olyan ifjú költők esetében a könnyű műfaj múzsájához. Ahhoz a múzsához, akit ezért vallhatott magáénak éppen hogy költővé válásának küszöbén Janus is. Csak azt nem tudjuk, hogy ugyan milyen példa nyomán akaszthatta múzsájára a szőke (flava) jelzőt.

Az ókori példákat idézve még egyet léphetünk vissza, mégpedig a görögökhöz. A ξανθὸς-szal gyakran jelöltek fiatal, szép férfit. A nem öregedő, apollói külső, vagy egyenesen a szőke fürtök a költő külső ismertető jegyei voltak, így értendők Janus egy későbbi, a költészetnek búcsút mondó versének sorai:

Iam satis est, depono lyram, depono coronam,
ac flavis hederas detraho temporibus.[6]

Ha nagyon erőltetjük, leginkább még innen volna magyarázható, hogy a múzsákat vezető Apollón szőkesége valahogy áttündöklik az ő köréhez tartozó pajzán Thaliára. Csak éppen ókori tanúságtévőt nem találunk erre. Az ifjú Janustól pedig ilyen áttételes hivatkozást aligha várhatunk. Költői fejlődésének alapvető változását bejelentő versében pedig különösen nem rugaszkodhatott el attól a mintát és mércét jelentő világtól, amelybe a múzsa épphogy besegítette.

Janus „flava" jelzőjének forrását keresve el kell hagynunk a múzsák társaságát. Most már csak erre a jelzőre figyelünk. Más égi lények körében egyetlenegyet találunk, akit viszont minden forrás a szőke istennőként említ, és ez Ceres. Hogy a földi terményt adó istennőt megismerjük, úgy, ahogyan őt a humanisták látták, magyarázatért Ciceróhoz fordulunk: „a gerendis frugibus Ceres tamquam Geres, casusque prima littera itidem immutata, ut a Graecis; nam ab illis quoque Δημήτηρ quasi Γῆ μήτηρ nominata est." Majd másutt: „in enodandis autem nominibus … Ceres a generando."[7]

Cicero tehát az istennő nevének etimologizálásával magyarázza tevékenységi területét. Ugyanezt teszi görög megfelelőjének, Demeternek esetében is. Ovidius részletesen tárgyalja azt, hogy mit köszönhet az emberiség az istennőnek: „Prima Ceres unco glaebam dimovit aratro, prima dedit fruges, alimentaque mitia terris prima dedit leges: Cereris sunt omnia munus."[8]

Vagyis a terményeket adó istennő maga tanította meg az embereket a földműves munka szabályaira. Ezért nevezi őt Vergilius az *Aeneis*ben legiferának, törvénytadónak.[9] Mivel tiszte az istennőt nagyon is a földi világba kényszerítette, személye is emberközelbe került, a külseje fölismerhetővé vált. Állandó jelzője is

---

[6] JANUS, *Poemata,* El. XXX,7–8. (No. 1)
[7] CICERO, *De natura deorum,* 2, 66; 3, 62.
[8] OVIDIUS, *Metamorphoses,* 5, 341–345.
[9] VERGILIUS, *Aeneis,* 4, 58.

van, ő a „flava dea", a szőke istennő. Vergiliusnál a *Georgicá*ban olvassuk: „Flava Ceres alta nequiquam spectat Olympo."

Servius így magyarázza a kifejezést: „flava dicitur propter aristarum colorem in maturitate".[10] Azaz az érett kalász miatt mondják szőkének Cerest. A kalászkorona azután az istennő fejére is kerül, fürtjeit ezzel övezik. Tibullusnál: „Flava Ceres, tibi sit nostro de rure corona spicea."[11]

Horatiustól és Ovidiustól is több helyet idézhetünk hasonló értelemben.[12] Az érett és ezért szőke kalász annyira hozzátartozott Cereshez, hogy akár attribútumának is mondhatjuk, ezért azután áldozni is azzal illett neki. Nem említve a hivatkozható ókori forráshelyeket, most már Janustól idézzük a Guarino-panegyricus első sorait: „Rustica si pietas consuevit rite quotannis Flaventes Cereri spicas … offerre."[13]

Cicerótól Janusig tehát vitathatatlan, hogy a „flava" jelző Cerest illeti, mely akár önmagában is csak a termést adó földanyára utalhat.

Ha az ókori szerzőknél nem, akkor ugyan hol kerülhetett sor a költővé serdült ifjú és a szőkének látott Thalia múzsa találkozására? A múzsák Hésziodosz óta meg-megjelennek kiválasztottjaik előtt. De tevékenységük, a pártfogoltra gyakorolt hatásuk csak a szellemi szférában érvényesül. Ez annyira hangsúlyos, hogy küllemükről, olyan jegyekről, amelyek alapján egymástól elkülöníthetők volnának, az ókorban szó sem esik. Más a helyzet az istenekkel. Ők beavatkoznak az emberek mindennapjaiba is, ezért akár emberi külsőt is ölthetnek. Megjelenésükkor felismerhetők, mert külalakjuk állandó, mely gyakran tevékenységi területükre is utal. Állandó jelzőjük ezt még hangsúlyosabbá is teheti. Janus e különleges múzsa-megjelenítését vizsgálva ezért nem is lelhetünk annak ókori támasztékára, mert ő földi külsőre utaló jelzővel látta el múzsáját, akit korábban nem volt szokás így ábrázolni. Merész újítással állunk szemben. Tudva azt, hogy Janus nem az asztalfiókjába rejtette verseit, hiszen itt is megszólítja „lector amice" olvasóját, tartania kellett a kortárs kritikától, a kíméletlen cenzoraitól. Fontos versről van szó, mely bevallottan a költővé válás nagy pillanatának alkalmából született. Tovább kell keresnünk, hogy szemtanúi lehessünk a Múzsával való találkozás jelenetének. Ez a találkozás késztette Janust arra, hogy az addig ismert szerzők tanúságtevését elhagyva valami újabbat fogadjon el.

Próbáljuk meg először a vers keletkezésének idejét határok közé szorítani. Annyi bizonyos, hogy Ferrarában, Leonello d'Este halála, azaz 1450. október elseje előtt történt az esemény, melyet valójában inkább folyamatnak kellene neveznünk. A záró időpontot a költőtárs, Tito Strozzi *Eroticon* című verskö-

[10] VERGILIUS, *Georgica,* 1, 145; SERVIUS, ad 1.
[11] TIBULLUS, l, 1, 15–16.
[12] HORATIUS, *Carmen Saeculare,* 29–30; OVIDIUS, *Amores,* 3, 10, 3; *Fasti,* 4, 615–616.
[13] *Guarino Paneg.* 1–2. (No. 1)

tetének második kiadása határozza meg. Itt költőnk egy versben már Janus néven szerepel. A gyűjtemény ajánlása pedig még Leonellóhoz szól.[14] A post quem nem lehet más, mint a 13 éves Csezmiczei János Ferrarába érkezése. Ezt én 1447 őszére teszem. Nyilvánvalóan a tanévkezdet, még október előtt kellett megérkeznie. A hely is, az időpont is különlegesen kedvező volt, mert ott és akkor a múzsák fogadták kiválasztottjukat. Ezekben a hetekben készült el ugyanis Leonello villájában, a Belfiorében az a studiolo, ahol a ferrarai udvar tudományos-művészeti összejöveteleit tervezték megtartani. Leonello a termet a múzsák képmásaival kívánta díszíttetni. Eörsi Anna 1975-ben megjelent alapvető tanulmányában meggyőzően bizonyítja, hogy a múzsaprogram egy nagyobb terv része volt.[15] Leonello Platón bölcsek vezette államát kívánta volna Ferrarában megvalósítani úgy, hogy nemcsak saját városának virágzását és békéjét biztosítja, hanem kiterjeszti azt a környező városállamokra is.

Eörsi Anna tanulmánya óta a kérdésnek rendkívül gazdag az irodalma, mivel az udvar és a múzsák kapcsolata az érdeklődés középpontjába került. Én itt figyelmemet csak a kitűzött témára korlátozom. Mindaz, amit föntebb a Múzsákról elmondtam, érthetővé teszi, hogy Leonello kitűzte ugyan a programot, de a művész a kivitelezéshez a filológus segítségére szorult. Leonello a gyakorlati megvalósítás, az ábrázolás tekintetében tanárához, Guarinóhoz fordult. A mester válaszként írta meg ismert és sokat tárgyalt levelét. Ebben a múzsák mibenlétéről értekezik és képi megjelenítésükre is utasítást ad. Guarino levelét Ferrarában, 1447. november ötödikén keltezte.[16] Az igazán filológusnak való probléma ekkorra már túllépte a város határait. Nem lehet véletlen, hogy a Guarinóval jó kapcsolatot tartó hajdani tanítvány, a bolognai Giovanni Lamola is éppen ekkor érdeklődött a múzsákról Francesco Filelfótól. A választ ismerjük, mely egy nappal Guarino ismert levele előtt kelt.[17] A válaszok befutván, Leonello november hetedikén már meg is bízta a sienai Angelo Maccagninót, hogy a Belfiorében a múzsák képeit megfesse. A munka előrehaladtáról Ciriaco d'Ancona tudósít. Ő 1449 nyarán járt Ferrarában, és akkor Leonello megmutatta neki a studiolót is. Ciriaco akkor két múzsa képét látta készen, mindkettőről pontos leírást ad. Clio Guarino írott programjának megfelelően egyik kezében írott könyvet, a másikban tubát tartott. A kép alján: „ad basim ex Guar(ino) nostro epigramma conscriptum habet: Historiis, famamque et facta vetusta reservo". Guarino ugyanis a programhoz mellékelte a képek alá írandó verses feliratokat is. A másik ekkor-

[14] *Die Borsias des Tito Strozzi,* hrsg. Walther LUDWIG, München, 1977, 18.

[15] Anna EÖRSI, *Lo studiolo di Lionello d'Este e il programma di Guarino da Verona,* Acta Hist. Art. Hung, 21(1975), 16–52. Itt a teljes korábbi irodalom megtalálható. A téma újabb, nagyon gazdag irodalmára csak ott hivatkozom, ahol az a fölvetett kérdéshez kapcsolódik.

[16] Uo., 22.

[17] Uo., 50, 76. A dátumot javítottam *Francisci Philelfi Epistolarum familiarum libri Venetii,* 1502, fol. 40v alapján!

ra már elkészült kép Ciriaco szerint Melpomenét ábrázolta kitharát pengetve, amint tekintetét az égre emeli.[18] Guarino utasítása úgy szól, hogy az ő kezében nyitott könyv legyen notatióval. Ez utóbbi múzsa esetében a művész nem követte Guarino ajánlását. Hogy ezen a képen volt-e vers, arról nem tesz említést. Ciriaco tudósítását Ludovico Carbone megerősíti, aki haláláig, 1482-ig Ferrarában tartózkodott. Ő is azt mondja, hogy Leonello életében Angelo pictor a két említett múzsát festette meg a Belfiorében. Carbonétól még azt is megtudjuk, hogy az akkor éppen Ferrarában tanító Theodoros Gazes egy-egy görög disztichont írt az említett képekre. Carbone emlékezetből közli ezek latin fordítását. Azzal is eldicsekszik, hogy Leonello előtt tartott orációjában, ez 1448-ban volt, ő javasolta, hogy ezeket a görög verseket véssék (?) a képek alá.[19] A görög feliratok lelkes gyűjtője, Ciriaco 1449-ben ezeket nem láthatta, mert különben megőrizte volna őket számunkra. Carbonétól azt is tudjuk, hogy 1450 után, Borso idejében a többi múzsa is elkészült, de ezek mestere Cosmè Tura volt. Ezekről, közöttük a minket leginkább érdeklő Thaliáról semmiféle leírást nem ismerünk. A képek további sorsa vitatott, nemigen élték túl a Belfiore pusztulását.

Ahogyan a filológusokat, úgy a művészeket is foglalkoztatta a múzsák képi megjelenítésének lehetősége ezekben az években Ferrarában. Még ha a terméssnek csak töredéke maradt is ránk, akkor is jócskán ad lehetőséget az utókornak, hogy azokat műhelyekhez vagy programadókhoz kössék. Van a megmaradt képek között egy, amely különösen érdemes a figyelmünkre. Ez Michael Pannonius trónoló nőalakja, 1880 óta az Országos Képtár, majd a Szépművészeti Múzeum megbecsült táblaképe.[20] A kép szignált, a 15. század derekán Ferrarában tevékenykedő mestertől való. Díszes trónuson ül a fehér inge felett vörös ruhát, ezen barna mintás köpenyt viselő nőalak. Göndör szőke haját érett kalászokból készült koszorú övezi. Kezében hosszú ággal lemetszett szőlővessző, rajta levelek és egy érett szőlőfürt. Lábánál a mester szignatúrája: „Ex Michaele Pannonio", amely egy felhajló papír- vagy pergamenszeleten olvasható. Alatta Borso d'Este emblémáját két festett tabula ansata fogja közre föliratokkal. Az egyiken: „ΦΥΤΕΙΑΣ ΓΕ ΝΟΜΟΥΣ ΑΠ ΕΜΟΥ ΔΗ ΓΝΩΤΕ ΓΕΩΡΓΟΙ".

A másikon: „PLANTANDI LEGES PER ME NOVERE COLONI". Éppen ez utóbbiban ismerte fel 1965-ben Michael Baxandall Guarinónak Thaliára írt versét, mely a Leonellóhoz írt levélben olvasható.[21] Nézzük most már a szöve-

---

[18] Uo., 23–27.

[19] Uo., 49, 42. j., 46. j.; Lodovico CARBONE, *De amoenitate, utilitate magnificentia Herculaei Barchi = Le Muse e il Principe,* ed. A. MOTTOLA-MOLFINO, M. NATALE, Modena, 1991, 2, Saggi, 328–330.

[20] Ltsz.: 44. Vilmos TÁTRAI, *Michele Pannonio, La musa Talia (1456–1459)= Le Muse…, i. m.,* 1, Catalogo, 404–407.

[21] Michael BAXANDALL, *Guarino, Pisanello and Manuel Chrysoloras,* Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 28(1965), 183–204.

get, amelyben múzsánk tevékenységét és a külső megjelenítését olvashatjuk: „Thalia unam in agricultura partem reppertit, quae de agro plantando est, ut et nomen indicat a germinando veniens; idcirco arbusculas varias manibus gestet; vestis esto floribus foliisque distincta." Majd alább a vers: „Plantandi leges per me novere coloni." Vessük most össze a képet Guarino Thalia-leírásával. Megtehetjük, mert a nőalak lábánál Guarinónak Thaliára írt verse olvasható. Az azonosítás szándéka nyilvánvaló. A mi múzsánk kezében nem fiatal hajtások vannak, hanem érett szőlőfürt. Ruháját díszítsék virágok és levelek – mondja Guarino. A mi Múzsánkat egyszínű vörös ruhába öltöztették. Barna köpenyének díszítése is stilizált mintának látszik. Michael Pannonius tehát függetlenítette magát a Guarinótól kapott ajánlástól. Nézzük most a múzsa tevékenységi területét Guarinónál. Azt írja, hogy Thalia a mezőgazdaság egy ágát találta fel, a föld beültetését, ahogyan a neve is mutatja: „ut et nomen indicat a germinando veniens". Guarino tehát szakított azzal az általánosan elfogadott hagyománnyal, hogy Thalia a könnyű műfaj múzsája és más útmutatást követett. Cicerónak föntebb idézett Ceres/Geres – a gerendo etimologizálását mintául véve – Thalia/Thaleia nevét a görög θάλλω-ból eredezteti. Ókori forrást erre is talált. Eörsi Anna meg is nevezi Diodoros Siculust, Cornutust és Fulgentiust.[22] Ezeknél a szerzőknél azonban Thaleia nevét csak „florens, vigens" értelemben találjuk. Hogy a múzsa a föld megművelésének patrónája volna, arra N. Wilson két auktorhelyet is talált.[23] Ioannes Tzetzes Hésziodosz egy helyét magyarázza így: „Θάλεια ψυτουργίαν…" (ti. találta föl). Egy Apollóniosz Rhodiosz-scholionban pedig ez olvasható: „Θάλεια δὲ γεωργίαν καὶ τὴν περὶ τα ψυτὰ πραγματείαν" (ti. találta föl). Ez utóbbi már megegyezik Guarino megfogalmazásával: „Plantandi leges per me novere coloni". Guarino Hésziodosz-kódexe fönnmaradt. Ebben Tzetzestől való magyarázatok is vannak. Csak éppen a hivatkozott helyen nincs értelmezés. Ezt Guarino más forrásból vehette. N. Wilson a ritka szöveg ismeretét Theodoros Gazesnek tulajdonítja. A görög tanár ezekben az években, éppen 1446-tól 1449-ig Ferrarában tanított. 1448-ban az artisták rektorává választották. Janus az ünnepi alkalomra verset is írt. A már idézett Ludovico Carbonétól tudjuk, hogy Gazes a két elkészült múzsaképre görög verseket írt, amelyek szerinte (ti. Carbone szerint) „nomen et officium Musarum concinne exprimunt". Nevük tehát kifejezte tevékenységüket, a kettő egymással összhangban (concinne) volt. Carbone pontosan emlékezik. Gazes etimologizálta Thaleia nevét. Guarino természetesen elfogadta a nyugati világban szokatlan és új, de számára mégis hiteles, régi görög forrásokra támaszkodó névmagyarázatot. Ezt az új értelmezést adja már a Belfioréba tervezett ikonográfiái programjában és a kép alá kerülő versekben is a Leonello d'Esténck írt levélben. Mi

[22] EÖRSI, *i m.,* 15. j., 36.
[23] Nigel WILSON, *Guarino, Giovanni Tzetze e Teodoro Gaza = Le Muse…, i. m.,* 2, 83–86.

lett a Gazestől eredő, Guarino közvetítette értelmezésből Michael Pannonius képén? Nem tudjuk, hogy vajon a festő ismerte-e a teljes program szövegét. A verssort bizonyosan, mert azt rá is festette a képre. Mintha éppen a Guarino-vers, és csak ez lett volna számára a mérvadó. Ez a szöveg viszont az ő képzeletét egyértelműen a föntebb bőven idézett, Cerest említő római költők soraira utalták. A „plantandi leges" égi közvetítője neki csak az addig ismert, hallott és főleg tanult vergiliusi „Ceres legiferát" jelenthette, akit Tibullus, Horatius és Ovidius ismeretével kalászkoszorúsan illett ábrázolni, így áll előttünk Michael Pannonius képén Ceres a „flava dea" lábánál Thalia múzsa névjegyével. Ezt a képet látta-e Janus Pannonius Ferrarában? Biztosan nem. Először is azért, mert a kép, legalábbis mai formájában, 1450 októbere, Borso d'Este trónra kerülése utáni időből való. Az ő emblémáját viseli. Továbbá azért sem, mert a szaktudományban teljes az egyetértés abban, hogy Michael Pannonius műve az 1450-es évekből való. Azt már nem zárhatjuk ki ilyen egyértelműen, hogy ha nem is a kész képet, de annak valamilyen korai fázisát volt alkalma látni. Vázlatok is készülhettek, amelyek ott lehettek szem előtt a mester asztalán. Járhatott-e Janus Pannonius Michael mester műhelyében? Hogy ismerték egymást, azt Tátrai Vilmos is valószínűnek tartja.[24] Az udvar által sokat foglalkoztatott festőt főként díszítőművészettel bízták meg. Az Este-udvar gyakori ünnepségeinek óriási ábrákkal díszített drapériáit tervezte és készítette. Elismertségét mutatja, hogy 1448-ban polgárjogot kapott.[25] Műhelye az akkori művésznegyedben, a Santa Maria in Vado közelében volt. Az udvari ceremóniákon, ahol Guarino verselő tanítványával szívesen büszkélkedett, lehetett alkalom a találkozásra. Nehéz is elképzelni, hogy a messziről jött gyerekifjú költő, amikor hírét vette, hogy neves földije van a városban, ne kereste volna vele a kapcsolatot. Mikorra tehetjük Csezmiczei János (Janus) találkozását a szőke múzsával? Amint föntebb láttuk, bizonyosan 1450. október 1. előtt. Erről Tito Strozzi *Eroticon*-kötete tanúskodik. Az ajánlás még Leonellónak szól (†1450. okt. 1.), de egy versben ő már Janusként szerepel. Nincs nyoma annak, hogy Magyarországon már verselt volna. Legalábbis ezeket nem tartotta megőrzésre méltónak. Egy év ferrarai tartózkodás kellett ahhoz, hogy ő is és társai is fölismerjék verselő készségét. Első nagyobb műve az *Eranemos, A szelek versenye* nagy föltűnést keltett társai körében, ünnepelték érte.[26] A maga nemében kiválónak minősíthető iskolai teljesítmény a Guarino-iskolában a retorikai kurzus keretében írt verses vizsgadolgozata. Elhitte társainak, hogy költővé született. A ferrarai tanulmányi rendet ismerve az esemény 1449-re, a retorikai oktatás megfelelő szintjére

[24] TÁTRAI, *i. m.,* 20. j., 407.
[25] Luigi Napoleone CITTADELLA, *Notizie amministrative, storiche, artistiche relative a Ferrara,* Ferrara, 1868, 564.
[26] HUSZTI József, *Janus Pannonius,* Pécs, 1931, 70–76. Kicsit későbbre helyezi a mű születését.

tehető. A retorikai oktatásnak már az ókortól témája volt egyes műtárgyak leírása. Születhetett ez verses formában is. Gondoljunk csak Martialis miniatűr alkotásaira. Janusnál más a helyzet. Itt a látvány bekerült a versbe, a mindenekfölött tisztelt ókori szöveg helyére lépett. És ha meg tudjuk is magyarázni a Gazes–Guarino-program alapján Michael mester sajátos ábrázolását, a megoldás, úgy tűnik, egyszeri. Nem ismerünk a korból, de későbbről sem olyan művészi alkotást, amely a szőke kalászkoszorús Cerést ültette volna Thalia trónusára. Méltán kérdezhetjük, vajon rábukkanunk-e műélmény nyomára másutt is Janus verseiben? Erre választ adni, amint a fönti vizsgálódás is mutatja, nem olyan könnyű. Nehezíti ezt a nem időtálló, de akár a maradandónak szánt műalkotások pusztulása is. Éppen Michael mester alkotásainak jó része is csak alkalomra, udvari ünnepségekre készült. Ezeknek látványélményét, a pompás udvari fölvonulások képét véljük fölfedezni Janus nagyobb terjedelmű alkotásaiban. Ilyen az, amikor egyik legkorábbi versében 1448-ban a scientai Szent István protomártír tiszteletére rendezett ünnepséget írja le.[27] Legismertebb az aranyba vont Guarino emlékműve, amelyet több mint egy évtizedig fényesített.[28] Anyjának gyászszertartását is egy ilyen pompás fölvonulással tette ünnepélyessé.[29] A két utóbbiba magát is belekomponálta, úgy, amint főpapi díszben a menet élén vonul. Hogy a Ferrarában látott, díszlet jellegű kárpitok itthon is körülvették-e, arról nem maradt emlékezet. Szemtanúktól tudjuk, hogy püspökké szentelését olyan látványos utcai ceremónia kísérte, amelynek híre még Itáliába is eljutott.[30] Ismeretes, hogy 1465 tavaszán, mint Mátyás király követe, Janus fényes kísérettel vonult be Ferrarába.[31] Éppen ekkorra készült el ott a Certosa, amelyet Borso d'Este bőkezűségéből 1461-tól 1464-ig Michele Ongaro díszített.[32] A karthauziak új kolostorának lakói között volt Andrea Ongaro is. Hunyadi katonájából lett szerzetessé. Certosában vicarius, majd prior is volt, Borso d'Este is bizalmába fogadta. Több más műve mellett ismeretes az a királytükör, amelyet Mátyás számára írt. Erre az ösztönzést éppen Janus követjárása adhatta. Találkoztak, mert a pécsi püspököt „szeráfi férfiúnak" mondja, és szépen zengő hangját is megemlíti. A korábban a rendi iratokban következetesen Andrea Ongarónak nevezett szerzetes ferrarai tartózkodásától kezdve Andreas Pannonius néven szerepel.[33] A költő-főpap nevezetes látogatása nemcsak saját hírnevét öregbítet-

---

[27] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Egy ismeretlen Janus-elégia? = Nympha,* 45–54.
[28] *Guarino Paneg., i. m.,* 651–671.
[29] JANUS, *Poemata,* El. I, 6. 141–152.
[30] Guarino tudósításáról lásd: *Analecta,* 210.
[31] HUSZTI, *i. m.,* 229–231.
[32] Miklós BOSKOVITS, *Ferrarese Painting about 1450: Some New Arguments,* The Burlington Magazine, 120(1978), 373.
[33] DÁM Ince, *Andreas Pannonius ferrarai priorságának viszontagságai,* Civitas Dei, 1(1956), 101–110. Itt megtalálható a korábbi irodalom. A névalak változását nem vette észre.

te. Az udvari festőt minden forrás Michele Ongarónak nevezi. Az 1465 tájára tett Thalia-képén magát, ismereteink szerint itt először, Michael Pannoniusnak mondja.[34]

(2002)

[34] A magyarországi humanisták közül Janus volt az első, aki fölvette a Pannonius nevet. Lorenzo Valla egy műve bátorította erre. Valla szerint a hajdani provincia tagjai római polgárok voltak. A leszármazottak a latin nyelv használatával ismét a közös virtuális haza polgárainak tekinthetik magukat. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Csezmiczétől Pannoniáig: Janus Pannonius első látogatása Rómában = Nympha,* 33–36.

JANUS PANNONIUS ÉS VÁRAD

A címben jelzett kapcsolat legfontosabb megnyilvánulása kétségkívül a Váradtól búcsúzó költemény: [1]

Omnis sub nive dum latet profunda
tellus, et foliis modo superbum
canae dum nemus ingravant pruinae,
pulchrum linquere Crysium iubemur,
ac longe dominum volare ad Istrum.
Quam primum, o comites, viam voremus.
Non nos flumina, nec tenent paludes,
totis stat gelidum gelu lacunis.
Qua nuper timidam subegit alnum,
nunc audax pede contumelioso,
insultat rigidis colonus undis.
Quam primum, o comites, viam voremus.
Non tam gurgite molliter secundo
lembus remigio fugit volucri,
nec quando Zephyrus levi suburgens
crispum flamine purpuravit aequor,
quam manni rapiunt traham volantem,
Quam primum, o comites, viam voremus.
Ergo vos, calidi, valete, fontes,
quos non sulfurei gravant odores,
sed mixtum nitidis alumen undis

[1] IANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia,* Vol. I. *Epigrammata,* edidit Iulius MAYER, similiis addidit Ladislaus TÖRÖK, Budapest, Balassi, 2006, 321.

visum luminibus salubriorem
offensa sine narium ministrat.
Quam primura, o comites, viam voremus.
Ac tu, bibliotheca, iam valeto
tot claris veterum referta libris,
quam Phoebus Patara colit relicta,
nec plus Castalios amant recessus
vatum numina, Mnemonis puellae.
Quam primum, o comites, viam voremus.
Aurati pariter valete reges
quos nec sacrilegus perussit ignis,
dirae nec tetigit fragor ruinae,
flammis cum dominantibus per arcem
obscura latuit polus favilla.
Quam primum, o comites, viam voremus.
At tu, qui rutilis eques sub armis
dextra belligeram levas securim,
cuius splendida marmorum columnis
sudarunt liquidum sepulcra nectar,
nostrum rite favens iter secunda.
Quam primum, o comites, viam voremus.

Versei születésével kapcsolatban a környezet hatásáról Janus maga nyilatkozott:

Szítja vagy oltja a lángelmét a hely, érzik a versen,
benne a dalban az ég, amely alatt született.[2]
(Vas István fordítása)

A Várad-vers elemzésére sokan és sok oldalról vállalkoztak már. A következőkben én csak magának a városnak a szerepét vizsgálom, azt a környezetet, amelyet az a fiatal Janus életpályájának alakításában betöltött. A tanulmány elején ismertetem vázlatosan azokat a külső körülményeket, amelyeket azután a Búcsúvers tárgyalásához nélkülözhetetlennek tartok.

Ismeretes, hogy a szlavóniai kisbirtokos, literatus-nemes család sarja, Csezmiczei János, apját már hétéves kora előtt elvesztette. A négy gyermeket nevelő özvegyen annak bátyja, Vitéz János úgy kívánt segíteni, hogy a legkisebb fiú neveltetésének a gondját magára vette. Vitéz a királyi kancelláriában elért pozíciói

[2] Uo., 377. „Scilicet ingenio multum locus addit et aufert,
inter et est, sub quo sidere carmen eat."

mellett 1442-től a váradi székeskáptalan prépostja, 1445-től pedig váradi püspök lett. Székhelyén püspökelődje a várnai csatában elesett Johannes de Dominis volt. Várad még az ő idejében vált meglehetősen tág horizontú szellemi központtá, ahová magával vitte a kancelláriában már korábban is vele együttműködő Vitéz Jánost.[3]

Janus egy későbbi elégiájában így említi a tanulmányait irányító báty szerepét:

Imbiberam tenerae vix prima elementa Minervae
nec mala venturi jam documenta dabam,
cum tuus Ausonias tradit me frater ad oras,
longinquo et Musas quaerere in orbe jubet.
Illius impensa Venetas celebravimus urbes,
dum sol undecies per sua signa redit.[4]

A szlavóniai Körös megyében cseperedő fiúcska Budától is, Váradtól is nagyon messze volt. Mivel a külföldi tanulmányok nagyon sokba kerültek, csak a nagyon érdemeseket juttatták ehhez. Nehezen képzelhető el, hogy a báty nem kívánta maga is megismerni a fiú képességeit. Erre lehetősége is volt, mert székhelyén, a váradi káptalan statútuma biztosította nemcsak a tagoknak, hanem ezek hozzátartozóinak, megnevezetten az unokaöcsöknek (nepotes) taníttatását is. A káptalan lectorának fölügyelete mellett foglalkoztak a diákokkal, méghozzá kinek-kinek tudásszintjét figyelembe véve! A tananyagot, az időbeosztást is ismerjük. Reggel a grammaticával kezdték, majd ennek alkalmazására került sor. A szövegértést és helyes latin beszédet deklamációkban gyakorolták. „Poeticaliát" nem oktattak rendszeresen, mert azt a diákok maguk, vagy segítséggel a korábban tanultak alapján könnyen elsajátíthatták. A továbbiakban sor kerülhetett még filozófiai és más „facultások" megismerésére is.[5] Ha a Ferrarában 12 évesen érkező Janus már akkor elismerten jó latin nyelvi felkészültségét nézzük, akkor nagyon valószínűnek tűnik, hogy az otthoni plébániai iskolában nyert indítás után, alaposabb ismereteit a váradi káptalani iskolában szerezte. Ez eddig föltételezés is lehetne, de megtámogatja az a már korábban is ismert adat, hogy Janust bátyja 1450 végén Ferrarából hazarendelte. A tény ismert, de okát adni eddig nem tudtuk. A káptalani rendelkezésekből ez is megmagyarázható. Egy egész fejezet

---

[3] PAJORIN Klára, *A Bázeli Zsinat hatása Magyarországon (Görögök, görögtudósok és a korai magyar humanizmus),* ItK, 115(2011) 593–616. UŐ, *L'influsso del Concilio de Basilea sull'Umanesimo in Ungheria. I primi contatti degli Ungheresi con gli umanisti greci,* in *Italy and Hungary. Humanism and Arts in the Early Renaissance,* ed. by Péter FARBAKY, Louis A. WALDMAN, Florence, Villa i Tatti, 2012 (The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies 27), 97–125.

[4] JANUS, *Poemata* El. 1. 6, 103–108.

[5] BUNYITAY Vince, *A váradi káptalan legrégibb statútumai,* Nagyvárad, 1886, 92.

rendelkezik ott arról, hogy a támogatott külföldön tanuló diákoknak minden harmadik év végén haza kell térniök, hogy elvégzett tanulmányiakról számot adjanak.[6] Janusnak ez az első hazatérése éppen harmadik ferrarai tanulóévének, 1450-nek végére esik.[7] Tanúsítja ez azt, hogy nagybátyja támogatása a káptalan anyagi segítségével történt.

Újabb három év elteltével megismétlődött a hazatérés. 1454 októberében Prágában volt, a király környezetében ott tartózkodó, akkor már kancellár nagybátyja Vitéz János óhajára.[8] A püspök és környezete a karácsony megünneplésére nyilvánvalóan hazatért székhelyére, Váradra. Januárban ismét útra keltek, hogy a Budán megnyíló országgyűlésen részt vegyenek. Innen folytatták útjukat Bécsújhelyre, a birodalmi gyűlésre. Erre 1455. február és április között került sor. Janusnak ebből az időszakból több verse is tanúsítja, hogy az események is, a közszereplők is Janusban költőjükre találtak. Legismertebb az ekkorra datált Aeneas Silviusszal való verses levélváltása.[9] Az ajánló föliratok oda is és vissza is „Johannes Varadiensis ecclesiae custos"-ként említik. Ez tanúsítja, hogy Janus a második harmadéves beszámolási kötelezettségének is eleget tett. Megfelelt, és 21 évesen elnyerte a káptalanban az őrkanonoki tisztet. Ez a dignitás komoly felelősséggel járt. Elnevezésének megfelelően ő volt az őrzője a székesegyház kincseinek, a szentek, legfőképpen az alapító Szent László király nagy tisztelettel körülvett ereklyéinek, az ünnepi szertartásokhoz tartozó könyveknek és a káptalan féltett pecsétjének.[10] A custos megfelelő javadalmazásban is részesült. A dicsőség mellett, amit az Aeneas Silviusszal való levélváltásból láthatóan igen nagyra tartott, ez bizonyos anyagi segítséget jelentett továbbtanulásához.

Külföldi egyetemet ebben a században leginkább csak az látogatott, akinek ez a pályáján való emelkedéséhez szükséges volt. Különösen állt ez a jogi tanulmányokra. A kétféle jogi képzés, a civil/római jogi vagy az egyházi/kánonjogi

---

[6] *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397*, Kiad. KOLLÁNYI Ferenc, TT, új folyam 11., 1901, 263. A székeskáptalanok statútumainak rögzítése, mai ismereteink szerint a 14. században történt. Az Egyház közös gyakorlatának megfelelően ezek nem sokban különböznek egymástól. Mivel a váradi statútumok csonkán maradtak ránk, a pótlás más káptalanok szabályzataiból elvégezhető. Az esztergomi statútumok idézett redakciója éppen a Janus verseit is megőrző Kesztölci Mihály lector idejéből való a 15. századból.

[7] *Iohannes Vitéz de Zredna opera quae supersunt,* Ed. I. BORONKAI, Budapest, Akadémiai, 1980 (BSMRA S. N. 3.), 158–160.

[8] KISS Farkas Gábor, *A magyarországi humanizmus kezdeteiről (Pierpaolo Vergerio, Vitéz János és Johannes Tröster) = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára,* ed. Enikő BÉKÉS et Emericus TEGYEY, Debrecen–Bp., Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungariae, 2012 Classica–Mediaevalia–Neolatina, VI), 119–131; (31. lábjegyzet). Köszönöm a szerzőnek, hogy a kéziratot láthattam.

[9] JANUS, *Poemata,* 197–198, 263.

[10] „Statuta Capituli Zagrabiensis", = I. TKALČIĆ, *Monumenta Historica Episcopatus Zagrabiensis,* II, Zagreb, 1874, 98.

képzést illetőleg az erre való igény esetében Magyarországon ekkor sajátos volt a helyzet. A hazai törvénykezésben elég volt az itthoni gyakorlatban elsajátítható jogismeret.[11] Egyházjogászokat (ők a decretorum doctorok), az esetlegesen a Kúriáig fölterjesztett ügyekre való tekintettel, a szentszéki bíróságok igényeltek. Vitéz az öccse pályáját határozott terv szerint irányította.[12] Janus föladata ezért az volt, hogy legmagasabb egyházi méltóságok majdani elérését segítő kánonjogi doktorátust szerezze meg Padovában. Nincs is nyoma, hogy a döntés ellen lázadozott volna. Az akkor már Itália-szerte nevet szerzett poéta versben búcsúzott el a múzsáktól, értsd a felelőtlen élettől. Ciceróval vallotta azt, hogy a számára megszerzendő tudás nem az övé, azzal a köznek tartozik.[13] Négy év padovai jogi tanulmányainak újabb hazahívás vetett véget.

Magyarországon 1458 tavaszán az új király, Mátyás uralkodása elején vagyunk. Vitéz a király legszorosabb környezetéhez tartozott, öccsének is fontos szerepet szánt. Erről a velencei követ május utolsó napjáról keltezett, eddig még nem publikált jelentése tudósít.[14] Azt írja, hogy beszélt a váradi püspökkel, akitől megtudta, hogy a pécsi püspök nagyon beteg, utóda Vitéz öccse lesz, aki már most is a coadiutora. Ez a tudósítás egészen más megvilágításba helyezi Janus padovai tartózkodásának utolsó időszakát. Eddig ugyanis úgy tudtuk, hogy éppen a Budán kelt tudósítás napjaiban Janus barátjával Galeottóval Rómából, a narnii forrást is meglátogatva hazafelé tartott. Római látogatásáról azt gondoltuk, hogy az az ókori emlékeknek szóló búcsúlátogatás volt, bár közben kieszközölt néhány pápai engedményt is a családjának a Kúriánál. Talán új javadalmának, a titeli prépostságnak ügyét is ekkor intézte el.[15] Valójában ez az út is jogi doktorátusának része volt, és hazatérése miatt kellett ezt megtennie. „Videndo ibi practicam" járt több jogásztársa is a vizsga letétele és az avatás között Rómában, vagy ezután, hogy valami fogalmat szerezzenek maguknak a szentszéki ügyek

---

[11] „seculares iudices non sunt edocti in dando iudicio ab aliquibus doctoribus, nisi unus ab alio utpote iuvenes a senioribus et conpares a conparibus ex auditu percipiunt". BÓNIS György, *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog,* Bp., 1972, 161. Magyarországon a 15. század derekán mintegy száz kánonjogi doktorról vannak adataink. Közülük ötnek volt civiljogi doktorátusa is, azaz neve mellett dr. u.i. olvasható!

[12] „Archiepiscopi Strigoniensis imperio ad ius pontificium Paduam sese contulit, utpote quod futuro pontifici vehementer possit conducere" – Battista Guarino levele 1467-ből, *Analecta,* 207. Adatai általában helyesbítésre szorulnak. Vitéz ekkor még nem volt esztergomi érsek. Az a közlése, hogy *oriundus fuit Ianus hic noster Varadinae* (204), csak úgy értendő, hogy közös tanulóéveik alatt Janustól hajdani otthonaként ezt a várost hallotta emlegetni.

[13] *Analecta,*125–126. El. XXX. CICERO, *De officiis* I 22 és *De finibus* II 45.

[14] Petrus Thomasii velencei követ jelentése. Buda 1458 ultimo mai. Milano Archivio di Stato Potenze Estere. Ungheria, Copia. Másolata: OSZK Fraknói Gyűjtemény. Fol. Hung. 1880. ff. 330–331.

[15] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Csezmiczétől Pannoniáig. Janus Pannonius első látogatása Rómában, Nympha,* 31–36.

intézésének módjáról.[16] Janus padovai vizsgáit illetően nincsenek megbízható adataink. A közjegyzői tanúsítványokat utólag vezették be az anyakönyvekbe. Janus idejében ezekben üres lapok tanúskodnak a hanyagságról.[17]

Janus tehát hazatért, és ezúttal ismét Váradra. A pécsi püspöki szék várományosa ugyanis az időközben Aeneas Silviusból II. Piusszá lett pápától kinevező bullát kapott, amely a váradi püspök coadiutorává és vicariusává tette. Az 1459 márciusában kelt pápai irat Johannes Chezmicze legum doctor, titeli prépostnak szól.[18] Minthogy a titulusok biztosan megfelelnek a jóval korábban, talán még 1454 végén megfogalmazott kérvénynek, el kell fogadnunk, hogy Janust tanulmányai közepén rendelték haza. Ahhoz, hogy a civil jog doktorából egyházjogász, azaz decretorum doktor legyen, még legalább három évet kellett volna Padovában maradnia. A pápai kinevezés itthon egy már megváltozott helyzetben érte Janust. 1459. február 10-én meghalt Barius Miklós pécsi püspök. Mátyás király tüstént kinevezte a helyére electus Quinqueeclesiensisnek Janust,[19] ehhez joga is volt. Püspöki székét viszont csak pápai megerősítéssel foglalhatta el. A konfirmációt pártfogói, Vitéz és a pápai legátus, az éppen akkor a mantovai kongresszust irányító pápától várták és sürgették. Meg is született az, még ott a kongresszuson, 1459. november 5-én. Ebben Pius pápa János electus Quinquecclesiensist, váradi kanonokot, diaconust a pécsi püspökség világiakban és lelkiekben teljes jogú adminisztrátorává kinevezte. Ezt azzal az engedménnyel tette, hogy ha a most 26 éves eléri a kánonjog kívánta 27. évét, akkor a püspökségben megerősítést nyer.[20] A bulla „literarum scientia preditus"-nak mondja Janust. Ez az ismert kúriai formulák között szokatlan megnevezés. Megfogalmazása magától a pápától eredhet, akinek a korábbi 1453-as futó találkozásuk után, 1455-ben Bécsújhelyen volt lehetősége arra, hogy az egyházi pályán is emelkedőben lévő ifjú poétát megismerje. Különös figyelmet érdemel, hogy az időközben elnyert javadalmakat természetesen mellőzve csak váradi kanonokként említik. A váradi káptalanhoz tartozása tehát egészen a püspöki székig kísérte.

Arról a városról volt eddig szó, amely Janusnak az egyházi társadalomban való fölemelkedéshez a kereteket biztosította. Váradról, hogy ez a város a költőnek mit jelentett, versében maga vallott. Halálának 500. évfordulóján, 1972-ben a Kortárs szerkesztősége fölhívást tett közzé a Várad-vers műfordítására. A beérkezett válaszokhoz a költőtársak megjegyzéseket is fűztek. Ezek között a vers

---

[16] KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum 1183–1543,* Bp., 2007, 58–62.
[17] Juhász László megállapítása. HUSZTI József, *Janus Pannonius,* Pécs, 1931, 356, 22. jegyzet.
[18] Augustinus THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia,* II, Roma, 1860, 320.
[19] *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára,* összeáll. GELCHICH József, bev. THALLÓCZY Lajos, Budapest, 1887, 616.
[20] Iosephus KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum,* IV, Posonium, 1796, 37.

forrásvidékére, az ókori áthallásokra is születtek figyelemre méltó javaslatok. Csak a városleírásra, minthogy a vers ennek is értelmezhető, nem találtatott előkép. Mivel Janus egész életműve szorosan kapcsolódik az ókor alkotásaihoz, Hippokratész alapművétől kezdve a retorika-tankönyvekig adottak a minták. Történtek is kísérletek arra, hogy az előzményt valahol fölfedezzék – eredménytelenül. De nem hozható ez a vers semmiféle kapcsolatba a kortársak várost dicsérő irományaival sem. Elég itt utalnunk Leonardo Bruni nagyon népszerű *Laudatio Florentinae urbis*ára, vagy az éppen ezzel vetélkedő Pier Candido Decembrio *Milano*-panegyricusára. Ezek mind terjedelmes értekezések, az ideális közösség példáiként magasztalják vagy védelmezik városukat. Janus esetében legszerencsésebbnek a Kortárs szerkesztőségének megfogalmazását tarthatjuk. Azt írták, hogy ez egy állókép, amelyet a visszatekintő, búcsúzó szem befog a hátrahagyott városról. Tegyük hozzá, hogy a műalkotást egy Catullustól kölcsönzött míves keret fogja egybe.

Visszatekintés-e a kép? Lehet a versnek egy más olvasata is, ha a költőre hagyatkozunk. Induljunk hát el a vers elejéről. Az első kép a mozdulatlan puszta táj, jeges ragyogás, ahol élőlénynek nyoma sincs. Majd föltűnnek a sokféle nyavalyát gyógyító fürdők. Bent a városban fogad a régi szerzők műveit őrző gazdag könyvtár. A test után így a szellem is fölüdülhet. Emelkedetté, ünnepélyessé válik a helyzet, amikor a térre lépőt a három szent király földrengéstől, tűztől megkímélt szobra fogadja. Az aranyozott szobrok mintegy megfelelő környezetet alkotnak a vár közepén a László királyt megjelenítő lovasszobornak. Aranyvértezetében, az elmaradhatatlan csatabárddal a hű képmás emlékeztet arra, hogy itt a székesegyházban márványsír rejti a csodatevőt. A fokozás tagadhatatlan. Ide vezeti a költő az érkezőt, hogy innen kérjen áldást a távozóra a szent királytól.

Várad városa akkor is, most is elválaszthatatlanul összeforrott Szent László nevével. A székesegyházat fölépíttető királyt, akarata szerint majdani temetkezőhelyét, később maradványait, a csodatévő ereklyéket itt századokon át különös tisztelet övezte. Képek, mára megsemmisült szobrok őrizték emlékét, leginkább a székesegyház előtt lévő lovasszobra. Úgy tartják, hogy a tetteit megörökítő legendák némelyikének is éppen ez volt az ihlető forrása. Ilyen például az övéit megsegítendő, még a sírját is elhagyó szent emlékezete. A történet megverselt formája jól ismert Arany Jánostól. A költői földolgozás hű forrásához, a *Dubnici krónikáh*oz. Ez a krónika-változat ma ismert formájában Váradon keletkezett 1470 táján. De ez a viszonylag késői dátum csak a lejegyzés időpontja. A legenda jóval korábbi lehet. Indító formulája: „azt mondják", „dicitur". Még a forrás is meghatározható, ahonnan a legenda elterjedt. Az ismeretes történet szerint[21] a tatárokkal vívott csata

[21] „Anonymus Dubnicensis, Liber de rebus gestis Ludovici R. Hung.", in *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita,* ed. Franciscus TOLDY, ac Geisa ÉRSZEGI, Bp., 1986, 97–98.

idején a szent hűlt helyét a káptalan subcustosa észlelte. Ez így is van rendjén, mert ahogyan korábban láttuk, a custos vagy helyettese, a subcustos gondozta a székesegyház relikviáit. A krónika szerint azután ugyanő talált rá ismét a helyén pihenő királyra, és ő mesélte el fűnek-fának a tapasztaltakat.

Nem Szent László az egyetlen „athleta patriae" a középkorban, aki, hogy szorongatott népét segítse, még sírját is odahagyta. Ilyen volt például Padova első püspöke, Szent Prosdocimus is. Ő még Péter apostoltól kapta annak idején a föladatot, hogy térítő útra menjen. Elvégezvén föladatát, mint a püspökség alapítója, utóbb szentje, a város akkor első bazilikájában kapott nyughelyet. De nyugovása nem volt háborítatlan. Amikor 1320-ban Can Grande della Scala veronai serege éjszaka a városra támadt, akkor a védősereg is aludt. Csak a város sok szentje volt ébren, sírjukból ők riasztották a szentet. Prosdocimus kikelt nyughelyéről, lóra pattant, és serege élén, ezt már a fölriadt város is látta, megfutamította az ellenséget.

A padovai legendának van terjengős epikus változata Albertino Mussatótól. Az itt idézett rövidebb leírás egy Padova városát ismertető műben található. A 15. század második negyedéből való mű *Laus* (vagy) *Libellus de magnificis ornamentis Regie Civitatis Padue* címet viseli.[22] Városleírás lévén, fölkeltheti figyelmünket már csak a Padovában is, Váradon is első, alapítószenthez fűződő legenda hasonlósága miatt is.

A padovai útikönyv valóban több meglepetést tartalmaz Janus versével kapcsolatban. Váradon természetesen Szent László sírjától indulunk. A régi források csak annyit mondanak, hogy az a szent királyhoz méltó márvány műalkotás volt a székesegyházban. Janus az egyetlen forrás arra, hogy a síremléket márványoszlopok díszítették: „splendida marmorum columnis ... sepultura". Ez a közlés sok találgatásra adott okot. Balogh Jolán a tumba fölött oszlopokon nyugvó baldachin lehetőségét vetette föl.[23] Janus verse a társakhoz szól, csak a valóságot írhatta le. De miért éppen ezt a részletet tartotta megörökítésre valónak a minden bizonnyal pompás márványalkotásból? Érdekes módon a padovai útikönyv is úgy emlékezik meg a város múltjának szinte valamennyi személyiségéről, hogy más-más helyütt, de négy márványoszlopon elhelyezett sírládában nyugszanak. A várost alapító Antenor ilyen síremléke ma is látható. Sorra ismerteti is ezután a szentek hasonló síremlékeit. De megemlíti még Petrarcát is, a Padovához közeli Arquában. Ott a sokat bolygatott kőláda ma is négy oszlopon nyugszik.[24] A középkori városokban nagy pusztítást végző tűzvészek Padovát sem kímélték. De a szentek relikviái itt is ugyanúgy épen maradtak, mint Váradon. A földrengés ezeknek itt sem és ott sem ártott.

---

[22] Michael SAVONAROLA, *Libellus de magnificis ornamentis Regie Civitatis Padue* a cura di Arnaldo SEGARIZZI, Cittá di Castello, 1902 (RIS XXIV/XV.)

[23] BALOGH Jolán, *Varadinum. Várad vára 2,* Bp., 1982 (Művészettörténeti Füzetek 13/2), 232.

[24] SAVONAROLA, *i. m.,* hét ilyen oszlopon nyugvó síremléket említ, közöttük Szent Antalét is.

Az útikönyv szerint Padovában Szent Antal templománál akkor már állt Gattamelata hatalmas lovasszobra. „Veluti Cesar triumphans non parva cum magnificentia sedet" – mondja rólunk vezetőnk.[25] Váradon is a székesegyház közelében volt László király lovasszobra. A középkorban szokatlanul nagy méretét, és azt, hogy talapzaton állt, minden forrás megemlíti. Szamosközy István még látta a lovasszobrot a 16. század végén. Azt írja, hogy az megegyezik egy valódi lovas méretével, éppen úgy, mint Rómában Antoninus császáré, vagy Padovában a Gattamelata és a velencei Colleoni.[26]

A *Libellus* szerint Padova igazi nevezetessége a Bibliotheca Eremitanorum, az ágostonosok kolostorának könyvgyűjteménye. Részletes és pontos leírást ad a helyiségről és a szakrend szerint elhelyezett, leláncolt könyvekről. A tudósítás idején a gyűjtemény 400 kötetből állt.[27] A Várad-versben is méltó helyet kap a könyvtár, mint a régi szerzők gazdag gyűjteménye.

Mielőtt végképp búcsút vennénk Padovától, az ismertető kitér még a város közelében lévő meleg gyógyfürdőkre is. Ezt azért teszi – mondja –, mert ha eddig a szellem, most a test javát kívánja szolgálni. Alapos eligazítást ad a különféle gyógyvizek más-más betegséget orvosló hatásáról.[28] Miért-miért nem, ezt a témát Janus is kedvteléssel részletezi egy egész versszakon keresztül. Mindketten említik a sulphurt és alument (timsó) tartalmazó meleg forrásokat. Janus gyógyászati ismeretei gazdagabbak, mert a kellemetlen szagról és a timsó látásjavító hatásáról a padovai szerző itt nem tesz említést.

Összegezve az itt is, ott is olvashatókat megállapíthatjuk, hogy Itália ősi városának jó néhány nevezetességével – Janus szerint – Várad is büszkélkedhetett. Gyógyfürdői, könyvtára, a tűzvészből csodálatosan megmenekedett emlékek és ereklyék, győztes hősének lovasszobra, végül a szent király oszlopos márványsírja mind-mind olyan látványosságai Váradnak, amelyekhez hasonlók Padovát híressé tették.

Méltán vagyunk kíváncsiak ezek után a *Laus/Libellus de magnificiis ornamentis Regie Civitatis Padue* szerzőjére. A büszke padovai: Michele Savonarola, a nagy dominikánus prédikátor nagyapja. Orvosdoktor volt. Ötvenéves koráig szülővárosában tanított az egyetemen, és praktizált. 1440-től Ferrarában élt, ahová Guarino da Verona közvetítésével jött át. A hercegek udvari orvosa volt, de itt is tanított az egyetemen. Guarinóhoz barátság fűzte, feltételezhetően diákjaira is gondot viselt. Szakkönyvei mellett gyakorlati kézikönyvet írt a terhes anyák számára, meg a pestisbetegségről. Ezeket „lingua materna" írta, hogy azok is értsék, akiknek tanácsaira szükségük van. Az embert ő test és lélek egy-

[25] *Uo.,* 32–33.
[26] BALOGH, *i. m.,* 56.
[27] SAVONAROLA, *i. m.,* 56.
[28] *Uo.,* 58.

ségében látta. Karitatív tevékenységéért fölvették a Jeruzsálemi Szent Sír lovagrendbe. Vallotta: „Dominum ut expertum misericordemque medicum in nobis operatum esse."[29]

Savonarola doktor ferrarai évei alatt írt a gyógyfürdők hasznáról *De balneis* címmel egy könyvet. Ebben a könyvben megtaláljuk a sulphur kellemetlen szagáról és az alumen (timsó) szemgyógyító hatásáról írt passzusokat, úgy ahogyan azzal Janus váradi versében találkozunk.[30] A *Laus Pataviit* még Padovában írta, de folytonosan kiegészítette egészen 1453-ig. Ezekben az években volt tanítványa Guarino mesternek Janus Pannonius Ferrarában.

Ismerte-e Janus Savonarola doktort? Biztosan találkoztak, mert mindketten Guarino környezetéhez tartoztak. Ennél többről tanúskodik Janus egy verse egy bizonyos Michaelhez. Ebben a fiú kamaszkori problémájára kér tanácsot. A befejező sor utal a tudós és gyakorlott orvosdoktorra: „consilium, quaeso, confer et auxilium."[31]

Ismerte-e Janus Savonarola doktor Padovát ismertető *Libellus*át? A műnek ma egyetlen kéziratos példánya ismert, ez a szerző kezeírása. De a doktortól Janus hallhatott részleteket, ismerhette a művet, hiszen maga is Padovába készült. Hogy Janusnál, hacsak emlékezetében is, voltak akárcsak részletek a városvezetőből, arra bizonyítékokat tudunk fölsorakoztatni. A *Libellus*ban Savonarola doktor legkedvesebb tanáraként említi Paulus Venetus filozófust, még márvány síremlékéről is megemlékezik az Eremitaniban.[32] Janus gazdag ferrarai versgyűjteménye egyetlen műtárgyra írtat se tartalmaz. De Paulus Venetusnak Padovában epitáfiumot szentelt. Ebből értesülünk, hogy a filozófus járvány áldozata lett.[33] Ezt egyetlen korabeli forrás sem említi. Janus is csak olyantól hallhatta, aki szem- és kortanú volt, és akit ez a körülmény, orvos lévén, érdekelt is. A síremlék átvészelte az 1944. márciusi bombatámadást, és ma is az Eremitani sekrestyéjének falán látható. Janus epitáfiumot írt még egy sírra ugyanott. Ezzel Bartolomeo de Montagnana orvosdoktort tisztelte meg.[34] A doktort meleg barátság fűzte fiatal korától Michele Savonarolához. Nem sokkal Janus odaérkezése előtt halt meg. A sokat emlegetett barát síremlékét fedezhette föl a nevezetes professzorokat rejtő kövek között.

---

[29] Arnaldo SEGARIZZI, *Della vita e delle opere di Michele Savonarola,* Padova, 1900. Michele SAVONAROLA, *Medicina e cultura di corte,* a cura di Chiara CRISCIANI e Gabriella ZUCCOLIN, Firenze, Ed. del Galluzzo, 2011 (Nem láttam). Ferrarai éveire: Antonio SAMARITANI, *„Michele Savonarola riformatore cattolico nella corte Estense a metà de sec. V."* Atti e Memorie. Deputazione Provinciale Ferrarese di Storia Patria. Ser. III. 22 (1976) 5–105.

[30] Michaelis SAVONAROLAE *De balneis et thermis naturalibus... libellus*, Venetiis, Her. Juntas, 1553. Ff llr „De poprietatibus sulfuris. ... Et hic advertendum est quam mali est odoris" 11v–12r „De proprietatibus aluminis. … Visus obscuritatem detergit."

[31] JANUS, *Poemata,* 288.

[32] SAVONAROLA, *Libellus, i. m.,* 28–29.

[33] JANUS, *Poemata,* 340.

[34] *Uo.,* 341.

Talán a legérdekesebb Janusnak Arquára írt verse és a *Libellus* kapcsolata. Savonarola a Padova környéki nevezetességeket is tárgyalja, így kerít sort Arquára is. A hegyi falut szerinte az amoenitas, a kellemes környezet jellemzi. Oda sokan ki is költöznek a városból, bár nem annyira ezért a jó tulajdonságáért, hanem mert az idős Petrarcának és sírjának is otthont ad.[35] Nézzük most Janus jól ismert versét Arquára:

Quamvis pulchra situ, quamvis sis ubere felix
nec tua morbiferam noverit aura Canem,
inde tamen longe maior tibi gloria surgit,
vatis Petrarcae sancta quod ossa foves.[36]

A Várad-verset búcsúversnek szokás értelmezni. Valóban a hétszer ismétlődő fölszólítás: „Quam primum, o comites, viam voremus" erre utal. Mintha figyelmeztetni kellene a nézelődőt, aki a közrefogott strófák tanúsága szerint, szívesen időzik a város más-más helyein. Ha elfogadjuk, hogy a vers hátterében a *Padova dicsérete* rejlik, akkor az értelmezéséhez is közelebb jutunk. Mára talán már általánosan elfogadott az a fölismerés, hogy az északról jött kisdiák pannon öntudatát és fölvett nevét is Lorenzo Valla egy művének köszönhette. Ettől kezdve érezte úgy, hogy ő is tagja a hajdanvolt és újra megvalósítandó virtuális Rómának, a számára oly kívánatos művelt világnak. A Várad-verset értelmezők többé-kevésbé egyet értettek eddig is abban, hogy a távozó nem szomorúan tekint vissza, jóllehet azt a helyzet megkívánná. A hátrahagyottak szemrevételezése és az elérendőt illető várakozás egyensúlyban van. A vers ezért a feszültség ellenére derűt áraszt. Ha valóban Savonarola doktor művének ismerete rejtezik a Janusé mögött, akkor a megértéséhez is közelebb juthatunk. Akkor a fölismerés is lehet szülője a versnek. Janus rácsodálkozik arra, hogy szellemi szülővárosa Várad ékességeivel közelít az ősi, Antenor alapította Padovához, és ez újabb támaszt ad pannon öntudatának.

Mikor írhatta Janus a verset? Az előrebocsájtott vázlatos kompendium eligazít: abban az évtizedben, ez 145l–59-ig tartott, amelyben Janus Váradhoz kötődött. Három alkalommal került sor a város elhagyására, ha már mint költő tette ezt. 1450–51 telén még túlságosan kezdő verselő volt ahhoz, hogy az ókori mintáktól ennyire megszabadultat alkothasson. 1458–59 fordulóján, ha írt is verset, nem sokat sorolhatunk ide, az is tele van megrokkant egészsége keserves panaszolásával. Erre az időszakra később is rossz emlékekkel utal vissza, így marad az 1454–55-ös év fordulója. A karácsonyt Vitéz minden bizonnyal főpapi székhelyén celebrálta. De hamarosan útra kellett indulniuk, hogy a januárban

[35] SAVONAROLA, *Libellus, i. m.,* 29.
[36] JANUS, *Poemata,* 343.

megnyíló budai országgyűlésen töltse be kancellári tisztét. Váradról a tél kellős közepén vitt útjuk a Dunához. Jeles eseményeknek nézhetett elébe Janus, amikor bátyját kísérve, már mint váradi őrkanonok vett búcsút a rábízott értékektől és kérte a Szent Király kísérő áldását. Azt hiszem, ez 1454–55 fordulóján történt.

(2012)

JACOPO ANTONIO MARCELLO HOLDSARLÓ- ÉS SÁRKÁNYRENDJE

Luxemburgi Zsigmond király és császár emlékét 1987-ben és 2006-ban is gazdag kiállítás ünnepelte. A katalógusokat kísérő tanulmányok mindkét alkalommal foglalkoztak a magyar király alapította Sárkányrenddel. Kovács Éva, korábbi kutatásaira is támaszkodva, a korabeli rendekkel összefüggésben vizsgálta az írásos és tárgyi emlékeket.[1] Lővei Pál a kitüntetettek föllelhető névsorát gyűjtötte össze. Újabb tanulmányában az uralkodói lovagrendek szélesebb összefüggésébe helyezte a jórészt maga föltárta tárgyi emlékeket.[2] E tanulmányok ismerete tette lehetővé, hogy fölfigyeljek egy írott forrásra, amelyben egy, az ezekkel a rendjelekkel kitüntetett újabb személyt azonosíthatunk.

Janus Pannonius monumentális, majdnem 3000 soros dicsőítő éneket írt pártfogójáról, Jacopo Antonio Marcello velencei patríciusról 1455–58-ban.[3] Kettejük kapcsolata jól ismert, és még Janus ferrarai tanulmányainak idejére vezethető vissza. Valamikor 1450 után szerezhetett tudomást Marcello Gaurino verselő készségű tanítványáról. Ez akkor történt, amikor a megfelelő formába öntött szavaknak akár politikai hatóerőt is tulajdonítottak. Az írástudók meg nagyon is meg voltak győződve arról, hogy a tárgyalt vagy a megverselt eseményeket, a hős ismertségét és nevének fönnmaradását csak az ő közreműködésük biztosítja. Pártfogó és pártfogolt viszonya egymásra utalt volt, még akkor is, ha

---

[1] KOVÁCS Éva, *A Luxemburgi-uralkodók rendjei = Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437,* I–II*,* szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1987, I, 135–147.

[2] LŐVEI Pál, *Uralkodói lovagrendek a középkorban, különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére = Sigismundus rex et imperator: Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437,* szerk. TAKÁCS Imre, Bp.–Luxemburg, Szépművészeti Múzeum–Musée National d'Histoire et d'Art, Luxemburg, 2006, 251–263; UŐ, *A Sárkányrend fennmaradt emlékei = Művészet Zsigmond király korában…, i. m.,* I, 148–179;

[3] *Panegyricus ad Iacobum Marcellum Venetum* = JANUS, *Poemata.*

az utóbbi ellenszolgáltatást várt művéért. Janus esetében ez a kölcsönös kapcsolat Marcellóval 1452-től ismert. A belháborúktól gyötört Itália – különös módon – már csak a kívülről jövő segítségben reménykedett. Frigyes német király 1452 januárjában lépett Itália földjére azzal a céllal, hogy Rómában a pápa német-római császárrá koronázza. Fölszabadítóként, béketeremtőként ünnepelték városrólvárosra, amint haladt dél felé. Ebbe az ünneplő koncertbe kapcsolódott bele a 18 éves Janus Pannonius verse is Ferrarában: a *Pro pacanda Italia ad Imp. Caes. Fridericum*, amelyet Marcello kívánságára írt.[4] Ezt még ugyanebben az évben egy terjedelmes mű követte, az ugyancsak Marcello megbízásából született René, nápolyi trónkövetelő korábbi viszontagságos uralmának története.[5]

Janus tanulmányait 1455-től a padovai jogi egyetemen folytatta. A város a Velencei Köztársaság fönnhatósága alatt állt. Ezután már rendszeres kapcsolatban volt Janus korábbi pártfogójával, Marcellóval. Bejáratos volt a velencei palotába és a patrícius monselicei otthonába is.[6] Csak így magyarázható, hogy honnan származhattak részletekre kiterjedően pontos ismeretei Marcello évtizedekkel korábbi cselekedeteiről is. Erről a padovai évekről írt, már említett, monumentális dicsőítő műve tanúskodik, amelyet korábbi támogatójára, vagy inkább támogatójának alkotott. Hősét családja körében ifjú korától mutatja be, majd rátér hadi tetteire. Ezekre Velence Milánó ellen viselt hosszú háborúja során került sor. Marcello ugyanis a fölfogadott, általában idegen származású hadvezérek mellett a valóban velencei hadbiztos *(provisor, provveditore)* volt.[7] Janus elbeszélése szerint Marcello a hadi vállalkozások során a leleményesség és személyes bátorság annyi jelét tanúsította, hogy a katonák tanúsága szerint is megérdemelten lett a lovagrend tagja és kapta a „militiae auratae" kitüntetést. Itt tér rá Janus arra, hogy a hazai elismerések mellett Marcello külföldi uralkodóktól is kapott érdemrendeket:

Multa huic diversi tribuere insignia reges
sponte sua; in primis modo Parthenopaea Renatus
sceptra tenens; post hunc Francorum summa potestas.

---

[4] *Uo.,* 211–231.

[5] *De laudibus Renati Siciliae regis libri tres.* Cím nélküli változatának felét egy vatikáni kódexből kiadta ÁBEL Jenő, *Analecta,* 131–144. A teljes szövegnek újkori másolatát megtalálta és kiadta SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Parthenope veszedelme: Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből,* Bp., 2010, 33–93. A koráig rendelkezésére álló források alapján a kérdést tárgyalta HUSZTI József, *Janus Pannonius és Anjou René,* Bp., 1929 (Minerva Könyvtár, 23.), ill. UŐ, *Janus Pannonius,* Pécs, 1931.

[6] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Andrea Mantegna és Janus Pannonius,* Művészettörténeti Értesítő, LVIII(2009), 1–16. A jelen kötetben: 70–92.

[7] Margaret L. KING, *The Death of the Child Valerio Marcello,* Chicago–London, 1994, 240–312. A kronológia Marcello életét forrásokra támaszkodva követi.

Quin et Pannoniae rector, tua cura, superbae,
nobile nuper ei veterum gestamen avorum
contulit adveniens, unde illi in pectore laevo
ignea gemmati dependet spira draconis.[8]

Prózai fordításban: „Önként adott neki több király sok kitüntetést. Elsőként, csak most, Renatus, Nápoly uralkodója, ezután a frankok főhatalmassága. Sőt még a büszke Pannonia uralkodója is, akire neked gondod volt, megérkezve őseinek nemes viselményét adta neki, ezért függ bal mellén az ékköves sárkány tűzvörös tekervénye."

Az elsőként említett Renatus a Nápolyt és Szicíliát rövid ideig birtokló René d'Anjou. Viszontagságos hatalomra jutását és néhány éves uralkodását, majd elűzettetését íratta meg Janusszal 1452-ben Marcello. A továbbra is magát trónkövetelőnek tekintő René és a velencei patrícius addig sohasem találkoztak. Kapcsolatuk létrehozója Francesco Sforza volt, aki egy időben – nem is rövid ideig – Velence oldalán volt a Milánó elleni háborúkban. Sforza apja nápolyi szolgálatban állt egykor, és ő maga is kitartott René érdekeinek védelmezésében. Ezt ismerte el René akkor, amikor 1448-ban egy új lovagrendet alapított Angers-ben. Az első fölveendők között volt 1449-ben Sforza és Marcello is. Az új rend neve *Ordre de la Croissant*, magyarra fordítva Félhold- (Lővei Pál szerint) vagy Holdsarlórend.[9] A fönnmaradt statútumok és tárgyi emlékek alapján jó ismereteink vannak a társaságról. Társaságnak azért lehet nevezni, mert az alapító szándéka szerint nem volt monarchikus a rend. Tagjai vele együtt egyenrangúak voltak, valamennyiük *praeses*e és patrónusa Szent Móric. A rend jelvénye a jobb kar alá illesztett, mintegy harminc centiméteres, nyílvánvalóan textíliából készített holdsarló volt. Évenként a védőszent ünnepén, szeptemberben jöttek össze az angers-i székesegyház kápolnájában. Itt tartozott minden tag megjelenni, vagy magát írásban (!) kimenteni. Ekkor került sor az új tagok fölvételére és az eskütételre. Ekkor választották maguk közül egy évre a *senator*t, aki az adminisztrációs ügyeket fölügyelte. A tagok kötelességei nagyjából megegyeztek az Aranygyapjas rendet viselőkével, az Egyház és egymás iránti szabályokat illetően. A továbbiak szempontjából különösen érdekes, hogy csak az igazságos háború esetén foghattak fegyvert, és csak uruk mellett harcolhattak. A rend statútumainak ismertetője, Darcy J. D. Boulton figyelmeztet arra, hogy ezekben sokhelyütt fölfedezhetők az „arturi lovagvilág" nyo-

[8] *Panegyricus ad… Marcellum, i. m.*, 1644–1650.
[9] KING, *i. m.,* 272.

mai.[10] Ezen nem is csodálkozhatunk, mert René udvara, és ő maga is a középkori lovagvilág megőrzője volt.

Marcello esetében a rend iránti kötelességek teljesítése mindjárt az elején nehézségekbe ütközött. A Velencei Köztársaság hadseregének *provisor*aként nem hagyhatta el állomáshelyét. A Milánóval viselt háború eseményei nem igazodtak a Holdsarlórend patrónusának évi ünnepéhez. Marcello így 1449–50-ben nem lehetett ott az évi közgyűlésen, hogy a statútumokra esküt tegyen, és ezzel formálisan is fölvételt nyerjen a rendbe. Ezt 1449 decemberében egy igazán lovagias gesztussal megelőlegezte. René feleségének, Izabellának egy Michelino da Besozzo készítette kártyasorozatot küldött, amit ő korábban Filippo Maria Viscontitól (†1447) kapott. A kártya ma már nincs meg, de a kísérő szép kis pergamenkódex igen, és ebből tudjuk, hogy a lapokon allegorikus alakok jelenítették meg az erényeket és a bűnöket. Marcello ajánlólevelét 1449. december 12-én keltezte monselicei birtokáról, ahová a tél beálltával megszűnt hadakozás miatt vonulhatott vissza.[11] A találkozásra a következő években sem került sor. 1452 áprilisában újabb könyvajándékot küldött Renének. Az ajánlólevél szerint föltett szándékának most sem tehet eleget. A kötelezettségének („officio debito”!) és vágya teljesítésének most is, az idők viszontagságai miatt, a Köztársaság az akadályozója.[12] Ekkor adhatta a megbízást Janusnak, hogy René ifjúságáról és rövid nápolyi királyságáról egy hosszabb művet alkosson. Marcello sem, Janus sem ismerte Renét. A jóval korábban, 1442-ig történt eseményekről a költőnek nem sok ismerete volt. Kitöltötte ezért a hiányt a római történelem, a hadtudomány és általában tanulmányai során az ókori irodalmakból összegyűjtött elemekkel. Janus Renéhez szóló ajánlásából derül ki a mű célja, amely nyilván Marcello utasítását követte. Ez pedig úgy szólt, hogy René keljen át az Alpokon birodalmának fegyverrel való visszaszerzésére.[13] Huszti József szerint Janus verse a restaurációs kísérlet

---

[10] D’Arcy Jonathan Dacre BOULTON, *The Knights of the Crown: The Monarchial Orders of Knighthood in Later Medieval Europe, 1325–1520,* The Boydell Press, 2000, 611–622. A könyv ismeretét Lővei Pálnak köszönöm.

[11] Paris, Bibliothèque National, ms. lat. 8745. *Splendeur de l’enluminure. Le roi René et les livres,* sous la direction de Marc-Edouard GAUTIER avec les conseils scientifiques de François AVRIL, Exposition Ville d’Angers 3 octobre–3 janvier 2010, Ville d’Angers–Actes Sud, 2010, No. 43, 348. (Anne-Marie LEGARÉ) Szentmártoni Szabó Géza példányát használhattam. A kódex másolója és díszítője Michele Salvatico. Elisabetta BARILE, *Littera antiqua e scrittura alla greca: Notai e cancellieri copisti a Venezia nei primi decenni del Quattrocento,* Venezia, 1994, 129.

[12] *De sacerdotio Jesu Christi,* trad. Lauro QUIRINI, Roma, Biblioteca Nazionale, Cod. Corsin. 839 (43 D 8), f. 78r alapján közli az ajánlás szövegét Giovanni MERCATI, *Sull’opuscolo,* De sacerdotio Christi *attribuito al Traversari* = Giovanni MERCATI, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti,* I, Città del Vaticano, 1939 (Studi e Testi, 90), 81. A görög szöveget is tartalmazza.

[13] „Quare age, nubiferas transcende ferociter Alpes,
Causa tibi faciles suggeret aequa deos.”
De laudibus Renati…, i. m., 11–12.

bevezető propagandairata volt. A mű végül is 1452 végére elkészült, és föltételezésünk szerint el is jutott a megajándékozandóhoz. Erre abból következtethetünk, hogy Marcello most a francia oldalról tapasztalhatott jóindulatot. Valamikor, még 1453 előtt Giovani Cossa, René leghűségesebb nápolyi követője („fidèle d'entre les fidèles") eljuttatta, de nem lehetetlen, hogy személyesen átadta neki a rendi irományokat, 1452–53 fordulóján ugyanis Itáliában járt és Firenzében is megfordult.[14] 1453 februárjában meghalt René felesége, Izabella. Marcello kondoleáló levelét újabb könyvküldemény kísérte. Ezúttal Aranyszájú Szent János egy vigasztaló prédikációjának görög szövegét és latin fordítását küldte el. Az ajánlólevélben ismét elpanaszolja, hogy a távolság és hazája iránti súlyos kötelességei miatt továbbra sincs lehetősége a személyes találkozásra.[15] Közben juthatott hozzá a rendi irományokhoz, ezt újabb könyvküldemény tanúsítja. Az elegáns, kisméretű, illusztrált pergamenkódex többek között a Holdsarlórend patrónusának egy elbeszélés-változatát tartalmazza. Az ajánlólevélben, amely 1453. június elsején kelt a táborból, és amelyet a „senatori et reliquis fratribus Crescentis Ordinis" intézett, kiderül, hogy ez a „testimonium", amelyet már mint a rend egy teljes jogú tagja küld el maga helyett. Ezt azért teheti, mert „a magnifico fratre nostro Jo. Cossa" megkapta a „Ceremonias, exhortationes et constitutiones celeberrimi consortii nostri". Vannak, akik az illusztrációk közül Szent Móric egész alakos képét Mantegnának vagy társának tulajdonítják. Giovanni Bellinitől származtatják a sokalakos jelenetet. Ugyancsak őt tartják a rend közgyűlését megjelenítő kép alkotójának is. Ezen a résztvevő tagok láthatók holdsarlóval ékesített köpenyben és nagyszélű, fekete bársonykalapban. A háttérben a patrónus alakja látható. Az ábrázolás pontosan megfelel a statútumokban leírtaknak, tehát Marcello már ezt ismerve adott megbízást a festőnek. A kötetben Marcello a saját fél alakos profilképét is megörökíttette a Holdsarlórend jelvényét viselve. A kép alapzatán titkosírásos föliratt van, amely föloldva így hangzik: „SE MIA SPERANZA NON DIXE BUGIA | NON FARAI INGRATA PATRIA COSSA MIA". A következő oldalon a Velencei Köztársaság mint „Serenissima" allegorikus alakja látható. Ez a kép értelmezi az előző oldalon lévő föliratot, amely – magyar fordításban – így szól: „Ha reményem nem csal meg engem,

---

HUSZTI, *Janus…, Anjou René, i. m.,* 23. Michael T. REYNOLDS, *René d'Anjou, King of Sicily and the Order of the Croissant,* Journal of Medieval History, XIX(1993), 125–161 szerint a rendalapítás is ezt a célt szolgálta.

[14] Francesco PETRUCCI, *Giovanni Cossa = Dizionario Biografico degli Italiani,* XXX, Roma, 1984, 89–93.

[15] Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 5145. alapján közli az ajánlólevelet MERCATI, *i. m.,* 84–85. Az elegáns kis kódexről, amelynek díszítése nem készült el, föltételezi, hogy ez a Renének szánt példány. Dominique THIÉBAUT, *Les manuscrits italiens du roi René = Splendeur…, i. m,* 47. és 52. n. 5. szerint a kézirat nem jutott el Renéhez.

Cossa nem hoz bajt az én hazámra".[16] Az üzenet Cossának szólt, de hogyan értsük?

Időközben Itália belháborújába René sógora, VII. Károly francia király is belépett. Előbb csak óvatosan, Milánót támogatva ígért segítséget a Velencével ellenséges viszonyba lévő Firenzének. 1453-ban, sürgetésre, már kilátásba helyezte, hogy júniusban Renét küldi a francia csapatokkal. Velence ezt megpróbálta elhárítani, és René sem nagyon igyekezett. Júniusban, mindenre fölkészülve, elkészítette végrendeletét. Az ősz folyamán átkelt az Alpokon, és októberben végre megérkezett Itáliába. Megtörtént végre a találkozás, amit a két holdsarló-lovag korábban olyan nagyon szeretett volna, ha nem is így, a csatatéren. René és kíséretében Cossa, a lovagiasság szabályai szerint, hírnökükkel átküldte Marcellónak a vaskesztyűt és a rend statútumának megfelelő üzenetet: „juste ergo movemur ut arma in Italiam feramus." Marcello, mivel ő csak *provveditore* volt, a Szenátushoz továbbította a küldeményt. Ezután az igazságos háború megindult, és kezdetben a francia csapatokkal megerősített Milánó ért el sikereket. Történt mindez akkor, amikor Konstantinápoly elestének híre már bejárta Itáliát. V. Miklós pápa komoly és eredménytelen lépéseket tett a béke megteremtésére. Végül is beállt a tél, és a seregek visszavonultak. A veszélyeztetett Velence közben titkos tárgyalásokat folytatott Milánóval, ami természetesen kitudódott. Erre az egyébként úgysem túlságosan hadakozó kedvű René 1454. január 3-án elhagyta Itáliát.[17]

Marcello és René között személyes találkozásra, tudtunkkal ezután sem került sor. Kapcsolatukról továbbra is a velenceitől kapott ajándékok tanúskodnak. 1457. márciusában Monselicéből, Padova melletti birtokáról küld neki egy *mappamondó*t, amit ő házi humanistájától, Palla Strozzitól kapott, egy szférát „káldeus" föliratokkal és a Szentföld leírását térképpel. Ezek csak kísérői voltak egy padovai scriptor és illuminátor díszítette, latinra fordított Ptolemaiosznak.[18]

Barátságuk legismertebb emléke a Guarino-fordította Sztrabón egy díszes példánya. Marcello az ajánlást Velencében írta 1459 szeptemberében. Megemlíti, hogy a „hostilitas officialis" 1453–54-ben nem változtatott kölcsönös érzelmei-

---

[16] Paris, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 940. *Passio Mauricii et sotiorum eius = Splendeur…, i. m.,* No. 4, 218–223. (Dominique THIÉBAUT) Az ajánlást közli SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Janus Pannonius, Laudatio Sancti Mauritii et sociorum eius,* Bp., 2010 (kézirat). A 100 soros Szent Móricról, a 61. sortól pedig Renére írt *Laudatió*t aligha az ókori szerzők formulakincsétől soha megszabadulni nem tudó Janus írta. Még akkor sem, ha itt-ott az ő versfordulataival találkozunk. Valószínűbbnek tartom, hogy egy prózai szöveg latin versbe öntéséről van szó. Leginkább Marcello fogalmazványára és Janus fordítói tollára gondolhatunk. Janus már korábban is tett ilyen szolgálatot, amikor Marcello szerelmes verseinek latin tolmácsa volt. Talán ezért nem is szerepel szerző neve a kéziratban.

[17] KING, *i. m.,* 283–290.

[18] Paris, Bibliothèque National, cod. lat. 17542. = *Splendeur…, i. m.,* No. 5., 224–229. (Dominique THIÉBAUT) Nem tudom, hogy milyen forrás alapján teszi meg ekkor Marcellót Padova podestájává. 1442-ben is csak jelölték erre.

ken. A szavaknál is többet mondanak a Giovanni Bellininek tulajdonított nagyméretű illusztrációk. Marcello a trón előtt térdepelve nyújtja át Renének a kéziratot. A kép párdarabja azt a jelenetet ábrázolja, amikor Guarino Veronese nyújtja át fordítását pártfogójának, Marcellónak. A képek minden eleme a valóságot tükrözi, vagy jelentést hordoz. Guarino sudár, ősz alakja mögött a kapu diadalívet képez. Az átvevő korosodó, de még mindig jó tartású Marcello hajába ősz szálak keverednek. Ilyennek írta le őt ekkor Janus Pannonius is:

... mind mutogatnak a délceg alakra,
szerte ahol jár, s méltóságát még gyarapítja
néhány ősz hajszál a sötét fürtök sürüjében.
(Kerényi Grácia fordítása)

A térdeplős képen ugyanezt az idősödő Marcellót látjuk, amint már-már túlzott alázattal nyújtja át a könyvet a karcsú és ifjú Renének. A velencei művész Guarinót is, Marcellót is jól ismerte, az élőket mintázta. René ugyan csak mintegy tíz évvel volt fiatalabb Marcellónál, mégis ennek útmutatásával ideálképet festett az ekkorra – a korabeli ábrázolások szerint – testesedő, korosodó férfiról.[19] A Guarinót ábrázoló képen a diadalív centrális elhelyezése a szellemi teljesítmény elismerését jeleníti meg. Párdarabján, a Marcello–René-jeleneten ugyanígy kap helyet az égbe nyúló pálma. A hivatkozás félreérthetetlen, Horatius legismertebb, Maecenashoz írott versére utal:

... palmaque nobilis
terrarum dominos evehit ad deos.
(Horatius I 1, 5–6.)

A háttérben valószínűleg Nápoly idealizált képe látható. A Holdsarlórendre utal a Marcello mögött álló, René kíséretéhez tartozó alak, kezében a rend viseletéhez tartozó nagyszélű, fekete bársonykalap.

Különösen érdemes figyelmünkre a René trónját díszítő basrelief. Egy mogorva, fölséges oroszlánt ábrázol az előtte porig alázkodó nyúllal. A fölirat: „CLEMENTIAE AUGUSTAE”. A képet minden kortárs értette. A *leo magnanimus* irgalma az előtte megalázkodó iránt Plinius óta közhelyszerűen ismert.

A képhez általában vers is járult, amely két változatban is fönnmaradt:

Parcere prostratis scit nobilis ira leonis.
Tu quoque fac simile quisquis dominaris in orbe.

[19] Albi, Bibliothèque Municipale, ms. 77. = *Splendeur..., i. m.,* No. 6., 226–229. (Dominique THIÉBAUT) JANUS PANNONIUS, *Panegyricus ad... Marcellum, i. m.,* 168–169.

Más változata a római Capitolium kapuját díszítette a képpel együtt, hogy a belépő bírákat figyelmeztesse a hatalmuk adta lehetőségre, a könyörületre:

Iratus recole quod nobilis ira leonis
in sibi prostratis se negat esse feram.

Vers és kép, együtt vagy külön, az egész középkoron át népszerű volt.[20] A padovai Palazzo della Ragione falát díszítette éppen a Tribunale del leone oroszlánábrázolása alatt a vers első változata.[21] Ezt Marcello is sokszor láthatta. Bátyja padovai püspök volt, őt magát is jelölték a város podestájának. Első felesége is padovai patríciuslány volt. René trónjának reliefjén a kegyelmet kérő és kegyelmet adó ábrázolásának ritmusa pontosan ismétli a főalakok helyzetét. Minden szónál beszédesebb, hogy miképpen maradt meg Marcellóban örökre a „hostilitas officialis"-ból, valójában a hazája iránti hűségből adódó, de lovagi becsületébe ütköző helyzet emléke.

Valamiképpen Janus is szembekerült a problémával az 1455 és 1458 között írt, Marcello tetteit megörökítő művében. René itt háromszor szerepel. Kétszer éppen hogy megemlíti fölbukkanását a történet során, a harmadik az eddig tárgyalt rész, a Holdsarlórend-kitüntetésről.[22] A tapintat nyilvánvaló, mert ő azután igazán többet tudhatott ennél kettejük kapcsolatáról.

Marcello második kitüntetéséről azt olvassuk Janusnál, hogy annak adományozója a francia király volt: „post hunc Francorum summa potestas". Ennek nem sikerült nyomára bukkanni. VII. Károlyról éppen az maradt fönn, hogy – apjával ellentétben – nem ajándékozott rendjeleket. Mivel Janus tanúsítja, el kell fogadnunk, hogy Marcello kapott valamilyen francia kitüntetést. Ez csak 1452 januárja előtt történhetett, mielőtt a király szövetségre lépett a Velence elleni ligával.

A harmadik kitüntetéssel, a „superbae Pannoniae rector"-ától kapottal foglalkozik Janus a legrészletesebben. Magyar fordítása már a bevezetőben olvasható, itt csak a latin szövegre figyelünk:

Quin et Pannoniae rector, tua cura, superbae
nobile nuper ei veterum gestamen avorum
contulit adveniens, unde illi in pectore laevo
igneo gemmati dependet spira draconis.

---

[20] Robert FAVREAU, *Le thème iconographique du lion dans les inscriptions médiévales,* Compte-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 135(1991), 613–625.

[21] *Palazzo della Ragione in Padova,* A cura di Pier Luigi FANTELLI–Franca PELLEGRINI, Padova, 1990, 48.

[22] *Panegyricus ad… Marcellum, i. m.,* 1342–1344, 1644–1645, 2650–2655.

Hegedűs István, a mű első magyarítója a *rector*t kormányzónak fordította, és jegyzetben hozzáfűzte, hogy „Hunyadi Jánosról van szó". Ez az értelmezés máig meg is maradt.[23] Ezzel szemben a „Pannoniae superbae rector", aki „adveniens", itt vagy a német-római császári koronáért Rómába utazó III. Frigyes, vagy a vele hurcolt, megkoronázott magyar király, V. László. Ők jöttek 1452 januárjában Itáliába, amint ezt a bevezetőben már megtárgyaltuk. Az egykorú források elbeszélik, hogy az egyébként fukar uralkodó itáliai útja során szórta maga körül a kitüntetéseket. A szöveget eddig értelmezőket megzavarta a közbevetett „tua cura" kifejezés. Ezt csak úgy értelmezhetjük, hogy a történetet eddig elbeszélő Pallas Athéné itt hirtelen kiszól főhőséhez. Amint korábban láttuk, az „adveniens" uralkodót Marcello figyelmeztette arra, hogy mit vár tőle a meggyötört Itália. Marcello szócsöve akkor a *Pro pacanda Italia* szerzője, Janus volt. Tovább vihetjük így a gondolatot, éppen Janus lehet az, aki emlékezteti főhősét hajdani fontos szerepére.

Hogy az érkező két király közül Janus itt melyikre gondolt, annak eldöntése bonyolultabb, mint gondolnánk. Frigyes kancelláriája megőrizte az éppen ekkor a Sárkányrend másnak adományozott oklevelének szövegét, mint egy mintaformulát. Idézzük:

„… Praeterea invitat nos affectus integerrime caritatis quem ad serenissimum principem Ladislaum Ungarie Bohemieque regem et patruelem nostrum carissimum gerere dinosceris ut personam tuam specialis amoris insignis decoremus, quare tibi prefato n. predicti patruelis nostri societatis insignia videlicet draconem cum cruce per transversum in dorso ad modum radiorum solarium dispersam concessimus ubique deferendum ad honorem specialem tue persone et societatis patruelis predicti, servatis tamen statutis in capitulis predicte societatis per quondam serenissimum Sigismundum R. imp. … editis."[24]

Az ajándékozó okmány szerint a megajándékozottnak László magyar és cseh király előtt szerzett érdemeiért, Frigyes, akinek a király atyjafia, ezen, atyjafiának tulajdonát képező Sárkányrendet adományozza. Leírja a jelvényt is: a sárkány, hátán átverve kereszttel, sűrűn beszórva lángsugarakkal. Viselését pedig a hajdani Zsigmond király statútumai szabályozzák. Frigyes itt a gyám

---

[23] HEGEDŰS István, *Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra,* Bp., 1897 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, XVI/10), 29, 83.
Sőt a te drága hazád feje, kormányzója is egy szép
Ősmüvü boglárt küld, amelyet maga horda a mellén
Ősi vitézkötés, amelyen csupa ékkövü kígyó
Lángszín testével halkal tekerődzeni látszék.
SZÖRÉNYI László, *Harmóniára teremtve: Tanulmányok Mátyás királyról,* Bp., 2009, 25–26; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Parthenope veszedelme…, i. m.,* 7.

[24] Joseph CHMEL, *Regesta chronologica-diplomatica Friderici IV. Romanorum regis,* 2. Abt., Wien, 1840, No. 2868.

szerepében jár el, a kiskorú király helyett. Így kellett tennie, mert Zsigmond az alapításkor úgy rendelkezett, hogy utódai a koronázás alkalmával a Sárkányrend jelvényét is kapják meg, és mint tulajdonukkal rendelkezzenek a továbbadásban.[25] Magyarország megkoronázott királya 1440. május 15-től V. László volt. A büszke Pannonia rectora cím Janusnál elsősorban rá vonatkozhat. Ezt igazolja a „nobile veterum gestamen" is. A királynak nagyapja volt Zsigmond, aki nem csak alapítója, de valóban a sírig viselője volt a Sárkányrendnek.[26]

A korábbi rendjelvények adományozását, amint láttuk, Janus csak röviden fölsorolta, de a Sárkányrendnél hosszasabban időzött. Megtudjuk például, hogy Marcello a jelvényt a bal oldalán viselte. Ez egy tekeredő kígyó volt, amelyet tűzszínű ékkő díszített.[27] Janus bejáratos volt Marcello otthonába, ezt tanúsítja hőse viselt dolgainak legapróbb részletekre is kiterjedő ismerete. A Sárkányrendről írt négy sora tanúsítja, hogy talán az ajánlólevelet is, de a jelvényt mindenképpen látta birtokosán. Hogy a többi jelvénynél nagyobb figyelmet fordított a hazaira, arra egyébként nem kell magyarázatot adnunk. Az már elgondolkoztató, hogy a Marcellóval foglalkozó igen gazdag írásos anyagban sem a francia, sem a Sárkányrend jelvényére nem találunk utalást. Egyetlen talán az utóbbival kapcsolatba hozható ábrázolás a Holdsarlórend tagjainak címereit tartalmazó kódexben található. Csak leírásból tudom, hogy ott Sforza címerállata a „guivre", a sárkánykígyó, Marcellóé pedig a „dragon", a sárkány.[28] A velencei Marcellók korábban címerállatul az ágaskodó oroszlánt viselték.

A Holdsarlórend jelvényéhez a család később is ragaszkodott. Marcello fia monselicei palotájuk átépítésekor ezt a címert is visszarakatta. Az utódok pedig végső nyughelyén, a San Cristoforo della Pacéban, a később megújított epitáfiumra fölvésették René nevét „cuius et sacrae societati inter primos adscriptus est".[29]

A 15. század közepén már valóságos divatja volt a rendjelvények összegyűjtésének. Erről képi ábrázolások, sírkövek és hagyatéki leltárak egyaránt tanúskodnak. Kovács Éva szerint: „Bizonyos rendek jelvényéből – a Sárkányrendből bizonyosan – az idők során kitüntetés lett."[30] Valóban Janus is „insignia"-t írt „ordo" helyett. Mégis lehettek kivételek, így Jacopo Antonio Marcello, akinek a Holdsarlórendhez tartozás egész életére magatartásformát jelentett.

(2011)

---

[25] BARANYAI Béla, *Zsigmond király u. n. Sárkány-rendje,* Száz, 59–60(1925–1926), 580.
[26] KOVÁCS, *i. m.,* 135.
[27] UŐ, *A gótikus ronde-bosse zománc a budai udvarban,* Művészettörténeti Értesítő, 31(1982), 92. Az ékkövekkel díszített rendjelvényekről: LŐVEI Pál, *A Sárkányrend…, i. m.,* 154, 155, 159 említ ékkövekkel díszített jelvényeket.
[28] *Armorial de l'Ordre du Croissant,* Paris, Bibliothèque National, ms. fr. 25204. F. 54v. = *Splendeur…, i. m.,* No. 11., 241.
[29] KING, *i. m.,* 225.
[30] KOVÁCS, *i. m.,* 138; LŐVEI, *i. m.,* passim.

„MERT VAN EGY ISTENNŐ, NEVE RÁGALOM”
LUKIANOSZ *CALUMNIÁ*JA JANUS PANNONIUSNÁL

Ha ezt a szót halljuk: rágalom, akkor először Botticellinek az Uffiziben látható képe jelenik meg előttünk, és már halljuk is Rossini operájából a basszus áriát. A címben idézett verssorral korábbra megyünk vissza, a 15. század közepére, és Janus Pannoniust idézzük:

Est Deo, Tartareos inter non ultima pestes,
Noctis et haec soboles, cui jure Calumnia nomen.

Kerényi Grácia szép és hű fordításában ez így hangzik:

Mert van egy istennő, nem utolsó Tartaros ocsmány
szörnyei közt, neve Rágalom – őt is az Éjszaka szülte.

Janus-idézetünk a Jacobus Antonius Marcellus velencei patríciusra írt panegyricusból való.[1] A költő legterjedelmesebb verse, majdnem háromezer hexameter, a padovai tanulóévek (1455–1458) termése. Hősének sorsát ifjúkorától kíséri végig, alaposan részletezve Velencének Milánó ellen viselt több évtizedes háborúit. Hegedűs István akadémiai székfoglalójában, 1896-ban a hatalmas mű indíttatását alaposan körüljárta. Úgy látta, hogy Janus tolla az akkor sokaktól óhajtott eszmét, Itália egyesítésének gondolatát szolgálta. Janus szerint Velence veszi át az egykori óriásbirodalom központjának, Rómának szerepét. Szerinte ezt a célt szolgálták Marcellusnak a köztársaság érdekében végrehajtott tettei is. E tettekre pedig őt az ókori Marcellusokkal való rokonság érdemesítette. Hegedűs arra is rámutat, hogy a vers megírására Janust a személyes hála is indította. A velencei nagyúr ugyanis már ferrarai tanulóévei alatt fölfigyelt az ifjú költőre, és sokat tett

[1] JANUS PANNONIUS, *Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum Venetum* = JANUS, *Poemata,* Az idézett verssorok: 1954–1955. KERÉNYI Grácia fordítása: JANUS, *ÖM,* 508.

azért, hogy neve Itália-szerte ismertté legyen. A szellemi és olykor anyagi pártfogás miatti hála el is ragadta Janus tollát. A Milánó ellen viselt háborúk egyetlen hősévé tette Marcellust, jóllehet az csak „provisorként", mint a hadsereg ellátásának biztosa volt jelen az eseményeknél. Janus műve egyben vádirat is, mert Marcellust egy idő után, okkal vagy ok nélkül, hatáskörének túllépésével vádolták, és egy időre haza is rendelték.

A hazájáért sokat vállaló, távollevő hős otthoni méltatlan megvádolása Hegedűs Istvánt Tacitus *Agricolá*jára emlékeztette.[2] Az *Agricolá*t magyarra fordító Borzsák Istvánra emlékezve vettem elő a Janus-filológia problémái közül most éppen ezt a témát. Jelen formájában ez egy rövid változata a részletes földolgozásnak.

A korabeli krónikák alaposan tárgyalják az itáliai belháborúk eseménytörténetét. Különösen áll ez Velence viselt dolgaira. Mégis, valamennyi forrást összegezve se juthatunk a részleteknek olyan ismeretéhez, amint azt Janusnál találjuk. Janus úgy ír ezekről, mintha azoknak résztvevője lett volna. A helyszínek, a történések pontos leírását csak a főszereplőtől vehette. Erre volt is alkalma, mert tagja volt a Marcellus köré csoportosuló szellemi-baráti társaságnak.[3] Bejáratos volt a padovai otthonba és a közeli monselicei kastélyba is. Így szerzett tudomást a Marcellust ért támadásról, a róla Velencében terjesztett gyanúsításokról. A nagy műben mintegy négyszáz sort szentel az ügynek.

Az eddig elmondottak nagyjából tudottnak tekinthetők, és bevezetésül szolgálnak a továbbiakhoz. De egyáltalán nem volt ismert eddig, hogy Janus a dicsőítő énekeknek ebben a részében Lukianosznak a *Rágalomról* írt művére támaszkodik. Az életre keltett gyanú szerepeltetése, bár át- meg átszövik a korabeli események, félreismerhetetlenül a görög szerzőre vall. A *Rágalomról* szóló mű költői formába öltöztetését, szabad, költői újraalkotását olvashatjuk Janusnál.[4] Hogyan került kapcsolatba Janus a 2. századi rétor művével? Ismeretes, hogy Lukianosz műveinek görög kéziratát Guarino Veronensis hozta magával 1408 előtt Itáliába. A *Rágalomról* szólót pedig még Görögországban latinra fordította.[5] Ez a fordítás 1435-ben, a Firenzében ülésező zsinaton jelen lévő humanisták körében vált publikussá. Leon Battista Alberti is itt ismerte meg. Bele is dolgozta a mű egy részét, Apellész elveszett képének pontos leírását, a *Festé-*

---

[2] HEGEDŰS István, *Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra,* Bp., 1897, (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, XVI/X), 7–22.

[3] M. L. KING, *The Death of the Child Valerio Marcello,* Chicago–London, 1994. Ad indices; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Andrea Mantegna és Janus Pannonius,* Művészettörténeti Értesítő, 58(2009), 8–12. A jelen kötetben: 70–92.

[4] JANUS, *Poemata,* 1954–2247 sorok.

[5] *Epistolario di Guarino Veronese,* raccolto da Remigio SABBADINI, I, Venezia, 1915. Ep. 3., 6–7., és 104. III, Venezia 1919, 6–7.

szetről írt traktátusának III. részébe.[6] Ott a festők és a poéták, meg általában az irodalmárok kapcsolatának hasznos voltát tárgyalja. Hasznos voltát azért, mert – szerinte – az utóbbiak műveiből merítheti a festő a „históriát", azaz az invenciót, amely tudottan minden művészi alkotás létrejöttének föltétele. Ekkor és itt indult el az apellészi *„Rágalom"* diadalútja, a képleírásé, amelynek sok más mellett, majd a század végén Botticelli táblára festett alkotása máig a legkiemelkedőbb állomása.[7]

Janusnál nemcsak a képleírás, hanem az 1954–2247-ig terjedő sorokban Lukianosz teljes értekezése rejtezik. Szándékosan mondok értekezést, mert ez a mű jóval több annál, mint a szerző egyéb szónoki beszédgyakorlatai. Az emberi

---

[6] L. B. ALBERTI,: *De pictura,* reprint a cura di Cecil GRAYSON. Roma–Bari, 1975. 93. Magyarul: *A festészetről. (Della pittura,* ford. és bev. HAJNÓCZI Gábor, Bp., 1997, 146–147. M. BAXANDALL, *Giotto and the orators,* Oxford, 1971, 154.

Guarino fordítása Baxandall alapján:

„Vir unus a dextra sedet. Is ingentes admodum habet aures Midae auricolis ferme comparem. Ipsique calumniae procul adhuc accedenti manum extendit, quem circum duae mulieres adstant, ignorantia, ut opinor, atque suspicio. Parte alia ipsa horsum adventare calumnia cernitur. Ea muliercula est ad excessum usque speciosa, non nihil succalescens et concita, ut pote quae rabiem iracundiamque portendat. Haec dextra quidem facem tenet accensam. Altera vero caesarie tradit adolescentem manus ad caelum porrigentem, ipsosque deos obtestantem. Dux huius est vir quidem palore obsitus et informis, acriter intuens quem eis iure comparavero, quos macie diuturnior confecit aegritudo. Hunc ipsum merito esse livorem quis coniectaverit. Aliae quoque duae comites sunt mulieres calumniae praeduces, quae illius ornamenta component. Harum altera erat insidia, fraus altera, sicut mihi quidam eius tabellae demonstrator explicuit. Subinde quaedam lugubri vehementer apparatu obscura veste seque dilanians assequitur, eaque esse penitentia ferebatur. Obortis igitur lacrimis haec retrovertitur, ut propius accedentem veritatem pudibunda suspiciat. Hoc pacto suum Apelles periculum picta effigiavit in tabula."

Alberti szövege Grayson alapján:

„Laudatur dum legitur, illa Calumniae descriptio quam ab Apelle pictam refert Lucianus. Eam quidem enarrare minime ab instituto alienum censeo, quo pictores admoneantur eiusmodi inventionibus fabricandis advigilare oportere. Erat enim vir unus, cuius aures ingentes extabant, quem circa duae adstabant mulieres, Inscitia et Suspitio, parte alia ipsa Calumnia adventans, cui forma mulierculae speciosae sed quae ipso vultu nimis callere astu videbatur, manu sinistra facem accensam tenens, altera vero manu per capillos trahens adolescentem, qui manus ad coelum tendit. Duxque huius est vir quidam pallore obsitus, truci aspectu, quem merito compares his quos in acie longus labor confecerit. Hanc esse Livorem merito dixere. Sunt et aliae duae Calumniae comites mulieres, ornamenta dominae componentes, Invidiae et Fraus. Post his pulla et sordidissima veste operta et sese dilanians adest Poenitentia, proxime sequente pudica et verecunda Veritate."

[7] Lukianosz *Calumniá*ja utóéletének nagyon nagy az irodalma az Apellész festette kép leírása miatt. Csak néhányra hivatkozom. R. FÖRSTER, *Die Verläumdung des Apelles in der Renaissance,* Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen, 8(1887), 29–56, 89–113; R. ALTROCCHI, *The Calumny of Apelles in the Literature of the Quattrocento,* Publications of the Modern Language Association of America, 36(1921), repr. 1963, 454–494; E. PANOFSKY, *Studies in Iconology,* New York, 1962, 158–159.

lélek mélyre ásó, biztos ismeretéről tanúskodik, amelyet rendszerezett formában olvashatunk. Ezért tartotta fontosnak a tanítványai lelkét is gondosan formáló Guarino éppen ennek a szövegnek latinra fordítását. Az egyébként nem nagyon nehéz görög szöveggel diákjai is megbirkóztak, amint arról a következőkben, Janus versét vizsgálva, megbizonyosodhatunk.

A Marcellusra írt *Panegyricus*on belül a velencei patrícius ellen indított rágalomhadjáratot leírása egy önálló irodalmi mű, nevezhetjük akár eposzi kellékkel rendelkező epyllionnak is. A háttérben Milánó aknatevékenysége áll, Janusnál ezt a városát féltő Ambrosius püspök jelképezi. Történik a cselekmény akkor, amikor a város kapuja előtt áll már a velencei sereg, élén Marcellusszal.[8] Ambrosius az éghez fordul, de mivel onnan nem kap segítséget, vergiliusi praktikával él:

1907 *Si nihil astra valent, Stygios tentabo recessus.*
Turpiter haud ullis patriae succurritur armis.

1907 *Csillagaim gyengék? Styx-szel próbálkozom akkor:*
nincsen rút fegyver, ha hazámnak kell a segítség.

Ekkor szabadítja a hazájától távol levőre a Rágalom istennőjét. Az alvilág szépen cicomázott szörnyéről Lukianosznál olvashatunk. Ez a már a többször említett Apellész-festmény rekonstrukciója. „A kép jobb oldalán egy ember ül, olyan hatalmas fülekkel, hogy kis híján Midaszhoz hasonlít, a távolról közelgő Rágalom felé nyújtja a kezét. Mellette két nőalak áll, azt hiszem, a Félreértés és a Gyanakvás. A Rágalom a másik oldalról jön felé mint gyönyörű szép nő, felhevülten és izgatottan, amivel őrjöngő haragját jelzi, bal kezében égő fáklyát tart, a másikkal egy ifjút vonszol a hajánál fogva, Az ifjú égre emeli a kezét és az isteneket hívja tanúul. Egy sápadt, szúrós tekintetű, undorító férfialak szalad előttük, olyan, mint aki hosszú betegségben csonttá aszott – könnyű kitalálni, hogy az Irigység. A Rágalmat két másik nő kíséri: biztatják, öltöztetik és cicomázzák... az egyik az Alattomosság, a másik a Hitszegés. Hátul egy rongyos, fekete ruhába öltözött nő követi őket mély gyászban... a Megbánás, mert könnyes szemmel fordul hátra és mélységesen szégyenkezve tekint a közeledő Igazságra.” Bollók János fordításában ilyen volt Lukianosznál az egykori festmény.[9] És most nézzük, hogy hogyan bontja ezt verssé Janus:

---

[8] JANUS, *Poemata,* 1852. és következő sorok.

[9] *Lukianosz összes művei,* II, *A rágalmazásról,* ford. BOLLÓK J., Bp., 1974, 340–352. Apellész festményének leírása: 341–342. A görög szöveg: *Luciani opera,* recogn. M. D. MACLEOD, I, Oxonii, 1972, 126–138.

Est Dea, Tartareas inter non pessima pestes,
Noctis et haec soboles; cui jure Calumnia nomen,
Mille quod una modos fallendi, mille figuras
Noverit, obliquos componere nulla susurros
Doctior, et falso speciem praetendere veri.
...
Facunda ad morsos, ad laudes muta canendas,
Tam caute mendax, hominum sua semper ut aptet
Commenta ingeniis; metuit quod quilibet, illud
Auribus instillans, et quos impugnat, eorum
Certa ex ambiguis compingens crimina factis.
Nunquam infesta palam, nec aperto noxia bello
Altum securos, ac defensore carentes
Urget, et occulto petit improvisa veneno,
...
tu longe ignarus et absens,
Integer, innocous, meritorum praemia forsan
Expectas, rebus patriae feliciter actis.
...
Accedit cultus. Phlegetontis sulphure tinctam
Laeva rotat taxum; gracilis fert dextra sagittas,
Timulus adducto, nervos nec sibilat, arcu.
Accedunt comites; quarum Ignorantia princeps,
Induta antevolat picea caligine nubem,
Credulitas aurita simul, simul anxia vadit
Suspicio, et caecae Lethaea oblivia mentis.
Tum Livor pallens, et personata Simultas,
Nec non attritam tollens: petulantia frontem,
Insidiae et Fraudes, et titillantia vanos
Verba animos, geminum stipant latus, at procul instat
Terga sequens lacero, tristis Metanoea, capillo.

Mert van egy istennő, nem utolsó Tartaros ocsmány
szörnyei közt, neve Rágalom – őt is az Éjszaka szülte,
egymaga ismer ezer módot, figurát a csalásra,
senkise tud kártékony pletykát költeni jobban,
és az igazság színével leplezni hamis szót,
...
Ékes szólása, ha haraphat, néma dicsérni,
s óvatosan hazudik, hogy az ember lelkületéhez

alkalmazza, amit füllent, azt súgja fülébe
épp, amitől fél, s kétes tényekből bizonyos bűnt
állít össze, ha ellenfél kit a nyelve előhoz.
Szemtől szembe sosem támad, nyílt harcra nem áll ki,
azt zaklatja, ki békességben s védtelen éli
napjait
…
Míg mitsem sejtve te távol
épségben s ártatlanul épp tán várod a díját
érdemeidnek, mert jól szolgáltál a hazának.
…
S nézd csak a fegyvereit: Phlegeton kénes folyamába
mártott fáklyát forgat a balkeze, csöpp nyilakat tart
másik, s az íjra ha ráteszi, meg sem szisszen a húrja.
És nézd társait: ím a Tudatlanság megy az élen,
felhőt öltve magára, sötét köd leng körülötte,
majd a Hiszékenység, a hegyesfülű jön, s a szorongó
szívű gyanakvás, majd vak lelkek örök feledése,
sárga Irigység, s Féltékenység jelmezesen jön,
majd a Pimaszság, fent hordozván homloka tükrét,
Ármány és a Cselek, s a hiú lelkekre fonódó
csalfa szavak hemzsegnek kétoldalt, – de mögöttük
messze vonul tépett hajjal szomorú Metanoia.

A versrészlet minden egyes sorának forrását megtalálhatjuk Lukianosznál. Ugyanakkor az is biztos, hogy mint mindig, itt is az emlékezetére hagyatkozott Janus. Ezért találkozunk a képleírásnál a társak között olyanokkal is, akik az eredeti szövegben máshol szerepelnek. A szereplők latin megnevezése Guarinónál és Janusnál azonos. Csak a Megbánás, a *Poenitentia* esetében találjuk Janusnál az eredeti görög változatot, a *Metanoiá*t.

Lukianosz valósággal színpadra állítja szereplőit. Ezek a rágalmazó, a rágalmazott és aki előtt rágalmaznak, aki mindezt meghallgatja „Midasz-fülekkel". Valamennyiükről igen finom elemzést ad. A harmadik fél, a meghallgató, szerinte, mint minden ember, lelke mélyén sebezhető, csak éppen a legérzékenyebb pontján kell eltalálni. Lássuk, hogyan tudott a milánói propaganda a velencei nagytanács tagjainak eme legsérthetőbb pontjára rátalálni Janus szerint:

Monstriparae interea proles Erebeia noctis
In medio spargit virus fariae senatu,
Nunc alias, alias nunc ementita virorum

Aut Divam species et totos advocat astus.
Haec in conciliis, haec per privata domorum
Multiplici sermone ferens: Quo pristina vobis,
Marcicolae divi, quo nunc sapientia cessit?
Unus homo rebus, tanto jam tempore, vestris
Praesidet, at non sic terrarum maxima victrix
Roma, ut jactatis, vestrum caput. Annuus ille
Consul erat; nec plus spatio Dictator habebat
Semestri. Non tuta satis (dicto exitus absit!)
est ibi libertas, ubi cive supremus in uno
Continuatur honos.
...
Nemone de tanta digne successerit illi
Nobilitate parum? soliusne unica virtus
Marcelli? Sic ipse putat, sic castra loquuntur.
Remigibus vobis et piscatoribus illic
Ridiculum nomen; ducis ille vocabula solus
Obtinet, et vestris crescit sua gloria probris.
Postremo, (ne quid desit) Carthaginis ipsas
Astultet portas, et famam terminet astris!
Vos pecus ignavum, verbosae ingloria pacis
Turba senescatis. Sic rauca ad classica quando
Vel Legatus eas; illudat lixa protervus,
Quod toga longa tibi, quod equo male cernuus haeres;

Ámde eközben a szörny-anya Éj Erebus-beli sarja
elhintette az indulatok mérgét a tanácsban,
más-más férfiak és istenségek hamis arcát
öltve magára, s ezernyi ravasz cselhez folyamodva.
Csalfa beszédet súgott-búgott szerte a város
házaiban, meg a gyűlésben: „Márk isteni népe
régi okosságtok hova tűnt, eszetek hova bújt most?
Annyi idő elteltével még egyazon ember
áll országotok élén! Másképp tett a kerek föld
legfőbb győztese, Róma, akit vállalsz fejeteknek,
minden consul egy évre, s dictator soha többre,
mint fél év, nem kapta a tisztét. Nincs a szabadság
biztonságban (bár rossz jós lennék!), hol egy ember
hordja a főhivatalt folyton.
...

Hát nincs annyi nemes, s az atyák közt senki, ki méltón
lépne helyébe? Csupán Marcellus a hős, a vitézség
példás tükre? hisz ezt hiszi ő, s ezt vallja a tábor.
S benneteket matróznak csúfolnak, ti halászok
vagytok a hadnak, mást a vezér-név ott nem is illet,
így a dicsőségét a ti szégyenetek gyarapítja.
…
Végül – hogy mindezt betetőzze – hadával elindul
Carthago ellen, s így híre a csillagokig száll,
míg ti riadt nyájként vénültök dicstelenül meg,
szócséplő, békés népség! Ha akár követül mégy
kürtjei lármájába, kigúnyol a legpimaszabbja,
mert hosszú a tógád, s a lovat zötykölve ülöd meg.

Végül a hazarendelt Marcellus a nagytanács előtt igazolta lépéseit, és nemhogy fölmentve, de megdicsőülve távozott bírái elől. Győzött a meztelen és színtiszta igazság, Calumnia elnyerte büntetését.

vox praedicat omnis
Non jam absolvendum, titulis sed in astra ferendum,
Tunc et ab autumni decurrens lucida portis
Astraea, et terras iterum dignata relictas,
Inferno excitum supera de sede fugavit
Portentum, et tristi rursus demersit Averno.

Egyhangú az ítélet:
nemhogy felmentik, de magasztalják fel az égig.
Ekkor az ősz kapuján át újra leszáll a sugárzó
Astraea, már sorsára hagyott földünk beragyogja
és a pokolba ledobja, kicsalva világi lakából,
újra Avernus bús mélyére meríti a szörnyet.

Ennek így kellett történnie, mert Lukianosz befejező sorai is így szólnak: „Ha egy isten föltárná nekünk az egyes életsorsokat, a föld alá takarodna a Rágalmazás, hisz máshol nem maradna számára hely, mert minden dolog megvilágosodnék az igazságtól."[10]

Lukianosz értekezését a *Rágalomról* a 15. század folyamán, Guarinót követve többen is lefordították. Divattá 1460–70 táján lett, amikor az új változatokat

[10] BOLLÓK id. fordítása, 352.

főúri mecénásoknak ajánlották.[11] Ami az apellészi festmény valóságos megjelenítését illeti, arra több adatunk is van. Ismeretes Lukianosz szövegének illusztrált kódexe, Mantegna rajza és a század végén a sokat emlegetett Botticelli-festmény.[12]

Mindeddig nem volt ismert latin nyelvű irodalmi feldolgozása a műnek, vagy részletének a vizsgált században. A képleírásnak egyetlen olasz változatát tartják számon, ez Bernardo Rucellai *Tríonfo della Calunniá*ja. Az ötstrófás *settima rimá*ban írt vers hűen követi az apellészi mintát. Az elején és végén megtoldja még a tanulsággal is. A szerző Lorenzo Medici sógora volt, merev, régi típusú patriótája a köztársaságnak. Versét korábban fiatalkori művének tartották, mert élete során tett irodalmi megnyilatkozásai igen szép, klasszikus nyelven olvashatók. Egyébként mintegy tíz évvel volt fiatalabb Janusnál. Utóbb a vers keletkezési idejét későbbre helyezték, amerre életpályájának alakulása adott támpontot. A nagy Lorenzo Medici halála (1492. ápr.) után ugyanis az utód, Piero mellé őt is tanácsosul rendelték. Akadtak vetélytársai, akik őt megvádolták, hogy Piero eltávolítására titkos terveket sző. Helyzete komolyra fordult, el kellett hagynia Firenzét. A *Trionfo della Calunnia* születését ezekkel az eseményekkel hozzák kapcsolatba, és teszik azt a 90-es évek közepére.[13] Érde-

[11] E fordításokat és azok létrejöttének körülményeit vizsgálja ALTROCCHI, *i. m.*

[12] FORSTER, *i. m.*

[13] ALTROCCHI , 476–479. a verset is közli:

Ciascun gli occhi del corpo e della mente
Porga a quel, che per noi se gli dimostra
e vedra spessamente.
Quel vizio, ch' assai regna all' età nostra
E quanto poca gente
La verità conosca in questa vita
E del suo bel color vada vestita.
D'Asin gli orecchi ha il Re, che 'n alto siede
Perche sempre ha l'intender per obietto.
Apresso se gli vede
Cieca Ignoranza, e 'nsieme van Sospetto,
Da questi due procede,
Ch'a chiunque vien, gli occhi, e le man porge,
E rare-volte il rer dal falso scorge.
L'Innozenza per terra è strascinata
Dalla falsa Calumnia, che vien via,
D'ardenti faci armata
A denotar, che lume al mai ne dia.
Maga, scinta, e stracciata
L'Invidia è inanzi, che non par, che goda,
se non del mal, quant' ella regga, et oda.
La tarda Penitenza ín negro manto
Guarda la Verità, ch' e nuda e pura,
Gli occhi suoi versan pianto

kes, hogy ez Botticelli művének mostani datálásával is egybeesik. Elgondolkodtató az egymásutániság. A *Trionfó*ban az *„il Re”* akinek szamárfülei vannak (!), *„in alto siede”*. Ez csak Botticelli képén látható így, más források emelvényről nem beszélnek. Ez a dobogóra helyezés fölvet még egy lehetőséget. A *Trionfó*t egy olyan gyűjtemény tartotta fönn, amely Lorenzo idejétől tartalmazza a karneváli ünnepségek írásos emlékeit.[14] A jelenet könnyen megvalósítható, és talán a fölvonuláson az aktuális politikai célt szolgálta.

Ha figyelemmel kísérjük a lukianoszi Rágalom-értekezés és a benne leírt Apellész-festmény születését, majd a 15. században valamilyen formában való föl-fölbukkanását, érdekes következtetésre juthatunk. Láttuk, hogy Alberti már korán fölismerte a Guarino közvetítette szövegben az apellészi mintát. A felülmúlhatatlan görög festőt utánzásra ajánlotta a Rágalom témájának művészi megformálására. Ismerünk is néhány alkotást, még a Botticelli festményét megelőző időből, amelyek inkább csak kísérletnek tekinthetők.[15] Van azonban Lukianosz értekezésének egy más tanulsága is. Az elbeszélés szerint megismerhetjük az Apellész-festmény születésének indítékait. A festőt ugyanis bevádolták Ptolemaiosznál, hogy az részt vett volna egy, az uralkodó ellen szőtt összeesküvésben. Az alaptalan vád terjesztője, a rágalmazó egy irigy művésztárs volt. Ptolemaiosz lesújtott a megrágalmazottra, akiről utóbb kiderült vétlen volta. Apellész azután a festményen örökítette meg a történteket. Mintegy kifestette azt magából, hogy milyen nagy veszedelemben forgott. Lukianosz műve, részleteiben is, amint arról korábban már volt szó, az emberi lélek alapos ismeretéről tanúskodik. Ezért akár az egyén, akár a közösség esetében akár terápiás célra is alkalmazható a megismertetése. Hogy ezt már a 15. században is fölismerték, annak példáit láthatjuk a következőkben.

A görög értekezés első latinra fordítója, Guarino Veronensis, művét egy velencei patríciusnak ajánlotta, akit méltatlan támadás ért egy rosszindulatú

Ch’ognun se stesso alfin nel rer misura
Notate il nostro canto
Tutti, non pur ciascun, ch’ ímpera e regge,
Per ch’ in questa figura il rer si legge
Color, ch’allato alla Calumnia vanno,
Fede del falso con lor sottil’ arte
Apresso il Re gli fanno,
La verità celando a parte, a parte
L’uno da se è l’Inganno,
L’altra e la Fraude, e cosi tuttatré
Fanno al Signor parer quel, che non è.

[14] A. F. GRAZZINI, *Tutti i trionfi, Carri, Mascherate o Canti Carnascileschi andati per Firenze dal tempo del Magnifico Lorenzo de’Medici fino all’anno 1559,* Firenze, Torrentino, 1559. Újabb kiad. Cosmopoli, 1750; Repr. Milano, 1883.

[15] ALTROCCHI, 470 fölsorolja az addig ismert alkotásokat.

rágalmazótól. Amint Guarino az ajánlólevélben, mintegy vigaszul, írja: a szerencsés körülményeknek mindig is velejárója a rágalmazó irigység. Ennek tanúságául küldi el neki Lukianosz-fordítását.[16] Nem kétséges, hogy tisztelt és szeretett mesterét követte Janus Pannonius. Ő az egész görög értekezést szabadon kezelve önálló verses művet alkotott a témából – egyedül az egész 15. században –, hogy ugyancsak egy velencei patrícius igazát szolgálja. Röpiratnak a terjedelmes művet nem tekinthetjük, de a korabeli viszonyoknak megfelelő publicisztikának mindenképpen.

Igazán a nagyközönségnek szólt azután a karneváli fölvonulás látványossága, a rágalmazás megjelenítése, és a nép között terjesztett olasz vers is a 15. század végén Firenzében. Ha igazolódik, hogy ekkorra keltezhető, és a belpolitikai eseményekhez köthető Botticelli festménye is, akkor ez a műértők körében szolgálta ugyanezt a célt. Méltó csúcsát képezte ezzel a 15. században Lukianosz műve befogadásának.

(2010)

[16] „usque adeo comes felicitatis est oblocutrix semper invidia", *Epistolario di Guarino, i. m.,* I. 3.

ANDREA MANTEGNA ÉS JANUS PANNONIUS

Mantegna halálának (1506) ötszázadik évfordulója alkalmat adott arra, hogy teljes életművét újra elemezzék. A festő személyére és életére vonatkozó valamennyi dokumentum és adat új összefüggések vizsgálatára adott lehetőséget, ugyanúgy, mint fönnmaradt, vagy ma már csak hírből ismert alkotásai.[1] Ez utóbbiak közé tartozik az 1458-ban Padovában festett kettős portré, amely Galeotto Marziót és Janus Pannoniust ábrázolta. A képről ma már csak egyetlen forrás tanúskodik, Janus Pannoniusnak Andrea Mantegnát ünneplő verse. Mantegna monográfusai közlik ezt is, eredetiben vagy fordítását is adva, de legalábbis hivatkoznak rá, azzal a tanulsággal, hogy az magáról a képről kevés használható információt nyújt.

Mantegna mára már reménytelenül elveszettnek tekintendő alkotását, pontosabban létrejöttének körülményeit a következőkben, mint filológus, írásos források segítségével megpróbálom fölidézni. A vers ismertetésével kezdem, ezt követi az ábrázolt személyek megjelenítése. Végül a fiatal festő és a még nála is ifjabb költő kapcsolatához vezető, eddig figyelembe nem vett adatokat rendszerezem.

A vers:

Laus Andreae Mantegnae pictoris Patavini
MCCCCLVIII

Qualem Pellaeo fidum cum rege sodalem
pinxit Apelleae gratia mira manus,
talis cum Iano tabula Galeottus in una
spirat inabruptae nodus amicitiae.

[1] *Mantegna a Padova 1445–1460,* ed. D. BANZATO, A. DE NICOLÒ SALMAZO, A. M. SPIAZZI, Ginevra, Milano, Commune di Padova, Skira, 2006, 303–325. Közli a sajtó alatt lévő művek adatait is.

Quas, Mantegna, igitur tanto pro munere grates
quasve canet laudes nostra Thalia tibi?
Tu facis ut nostri vivant in saecula vultus,
quamvis amborum corpora terra tegat.
Tu facis, immensus cum nos disterminet orbis,
alter in alterius possit ut esse sinu.
Nam quantum a veris distant haec ora figuris?
Quid nisi vox istis desit imaginibus?
Non adeo similes speculi nos lumina reddunt,
nec certans puro splendida lympha vitro:
tam bene respondet paribus distantia membris,
singula tam proprio ducta colore nitent.
Num te Mercurius divina stirpe creavit?
Num tibi lac, quamvis virgo, Minerva dedit?
Nobilis ingenio est et nobilis arte vetustas,
ingenio veteres vincis et arte viros.
Edere tu possis spumas ex ore fluentes,
tu Veneris Coae perficere effigiem.
Nec natura valet quiquam producere rerum,
non valeant digiti quod simulare tui.
Postremo tam tu picturae gloria prima es,
quam tuus historiae gloria prima Titus.
Ergo operum cultu terras cum impleveris omnes
sparseris et toto nomen in orbe tuum,
ilicet accitus superas transibis ad arces,
qua patet astriferae lactea zona viae,
scilicet ut vasti pingas palatia caeli,
stellarum flammis sint variata licet.
Cum caelum ornaris, caelum tibi praemia fiet,
pictorum et magno sub Iove numen eris.
Nec tamen his fratres cedent pietate poetae,
sed tibi post Musas proxima sacra ferent.
Nos duo praesertim, quorum tua dextera formas
perpetua nosci posteritate facit.
Interea haec gratam testentur carmina mentem,
vilior his Arabi turis acervus erit? [2]

[2] JANUS, *Poemata,* 276–278.

Janus versének van szép és hű fordítása Kálnoky Lászlótól. Itt a helye a közlésének, mert segítséget nyújthat akkor is, ha a következőkben csak a latin szövegre támaszkodunk.

Andrea Mantegna padovai festő dicsérete

Mint ahogy Apellés csodaszép képén a királlyal
Nagy Sándorral együtt ott van a régi barát,
Úgy van Janusszal most egy táblán Galeotto,
Szét nem tépheti már semmi erő frigyüket.
Mantegnám, kegyedet meghálálhatja-e Múzsánk,
Érdemeid teljét éneke zengheti-e?
Képeden élni fog arcunk sok-sok századon által,
Bár testünket a föld mély öle nyelte be rég.
Képeden, álljon bár a világ roppant tere köztünk,
Mégis szomszédok, mégis együtt lehetünk.
Más-e vajon festmény-arcunk és más a valódi?
Egy a különbség csak: néma a kép ajaka.
Képmásunk a tükör hívebben vissza nem adja,
Sem kristálypatakok hártyaszerű üvege.
Pontos a törzs és végtagok egymásközti aránya,
Élethű a színük, pontos az alkatuk is.
Tán maga Mercurius nemzett, ama isteni ágból
S szoptad, mint csecsemő, szűzi Minerva tejét?
Lánglelkű művek készültek az antik időkben,
Lánglelkű műved mindezeket leveri.
Néked nem feladat sem a száj szélén lefolyó nyál,
Sem Cos Vénusza, ím máris vásznadon él.
Szüljön a természet bár száz meg száz csudadolgot,
Száz meg száz remekét ujjaid újraszülik.
Első vagy te a festészetben, mint ahogyan más
Történészek előtt Titusodé a babér.
Műremekekkel gazdagítod te az emberiséget,
S velük hírneved is terjed a föld kerekén.
Holtod után fel fogsz szárnyalni az égi hazába,
Melyet a büszke Tejút csillagos éke övez.
És telepingálod képekkel a menny palotáját,
Bár ragyogó falain csillagok ezre tüzel.
Míg az eget fested, legyen égiek üdve a béred:
Juppiter adja, hogy ott piktorok istene légy.

Lásd, költő-testvéreid is híven bemutatják
Nemcsak a Múzsáknak, néked is áldozatuk.
Majd ketten sietünk elsőnek elédbe, hisz arcunk
Általad ismeretes lesz az utókor előtt.
Addig e vers dicsérjen, melynél gyújtani nem tud
Illatosabb tömjént néked Arábia sem? [3]

Amint látjuk, a latin vers a képre vonatkozó ismereteinket két közléssel segíti. Az első a cím alatt álló évszám: 1458. A szöveghagyományra ebben az esetben nyugodtan hagyatkozhatunk, a dátum még a költő szándékából került erre a helyre.[4] Vonatkoztathatnánk ezt esetleg csak a vers születésének idejére, de a szövegből kiderül, hogy Janus műve azon frissiben, hála és köszönetképpen íródott az elkészült festményért.

A második hasznos tudósítás a tárgy pontos megjelölése a harmadik sorban. Ott azt olvassuk, hogy a két képmás egyetlen táblán *(una tabula)* volt látható. Az első és második sor ezt erősíti meg, amikor egy ókori előképre hivatkozik: Galeottót és Janust úgy jelenítette meg Mantegna, mint valaha Apellész Nagy Sándort és hűséges társát *(fidus sodalis)*. Tudjuk tehát az elkészülés idejét, és nem vonhatjuk kétségbe, hogy a tábla valamilyen kettős portré volt.

A szöveget ismerve állíthatjuk, hogy a vers nem műleírás. Még kevésbé valamely szónoki gyakorlat, az *ekphrasis* terméke. Janus, ahogyan a címben is ígéri, művésztársát kívánja dicsőíteni. Ez egy *laus* a padovai Mantegna festőre. Laudációját egyenértékűnek tartja azzal az ajándékkal *(munus),* amelyet Mantegnától kapott, így válik az ő műve is műalkotássá, amely feszes fölépítésű vázra támaszkodik. A Mantegna alkotta kép tárgyának, majd a kettős portré programjának, az örök barátság megörökítésének megnevezése után kitűzi a célt, a méltó hála versbe foglalását. A végén ide tér vissza, mert föltett szándékának eleget tett. A mű derekán kapjuk a Janust és kortársait leginkább foglalkoztató esztétikai kérdésre, a műalkotás létrejöttét segítő *ars* (mesterségbeli tudás) és az *ingenium* (tehetség) szerepére való utalást. Ezt a versnek mintegy törzsét képező, az antikvitásból átörökölt gondolatot megelőzi és követi az ókori szerzőkből gyűjtött és állandóan hivatkozott utalások csoportja. A művészi alkotásokkal kapcsolatban a kortársaknál ezek kötelezően ismétlődő közhelyek voltak. A szubjektív indíttatásból és az ókor imitálására vagy fölülmúlására való célzásokból így vált valóban önálló műremekké Janus alkotása. Méltó honoráriuma volt ez a festő alkotásának, ha azt a kortársak szemével, fülével élvezzük.

---

[3] JANUS, *ÖM,* 255–257. A fordítás harmadik sorát – „Úgy áll Janusszal most egy vásznon Galeotto" – módosítottam, hogy közelítsen Janus szövegéhez.

[4] Az évszámot az 1766-ban Budáról Bécsbe került kézirat tartalmazza. Wien, ÖNB, Cod. Lat. 3274, ff. 42r–43r.

Janus versének éppen ezt az egykori hátterét tárta föl, máig érvényes alapot teremtve a további kutatásoknak, Feuerné Tóth Rózsa 1974-ben közreadott tanulmányában.[5] Elhelyezte Mantegna dicsőítését a korabeli Ferrara szellemi környezetében. Oda, ahol Baxandall azóta is sokat hivatkozott tanulmánya már tisztázta a poézis és a műalkotások új értelmezést nyert viszonyát. Feuerné föltárja Janus mintáját: Guarinónak Pisanellót dicsőítő költeményét, amely ugyancsak köszönetképpen született egy ajándék festményre. Áttekintése Guarino mesterének, Manuel Chrysolorásnak megnyilatkozásától a méltán figyelembe veendő Alberti-művekig terjed. Messzebb viszi tekintetünket, amikor az *ars* és *ingenium* láthatólag Janust is foglalkoztató kérdését érinti. Már újabb idők szemléletét ismerteti, amikor a költészetnek és a *picturá*nak egymáshoz való viszonyát, testvér voltát tárgyalja a korban újraértelmezett Arisztotelész-szövegek bevonásával. Feuerné mindezt az akkor már tekintélyesre nőtt irodalom ismeretével tette, megkönnyítve ezzel az utána jövők munkáját. A további föladatot is kijelölte. A filológusokra bízta Janus versének sorról sorra való elemzését, az imitált ókori források föltárását.

Amikor a filológus Janus versének vizsgálatába kezd, mindjárt az elején nem várt problémába ütközik. Itt Apellészről mint mintáról van szó. Csakhogy Apellész több portrét is festett Nagy Sándorról, meg a barátairól is, de mindig külön-külön. Az ókori források nem beszélnek arról, hogy valamelyik ábrázolás kettős portré lett volna. Márpedig Janusnak csak azok a szerzők álltak a rendelkezésére, akiknek műveit máig ismerjük. Itt csak az lehet a magyarázat, hogy Janus, mint verseiben másutt is, egyébként nagy szövegismeretére támaszkodva, ezúttal is emlékezetére hagyatkozott. Forrása Plinius *Naturalis Historiá*ja, annak egy valószínűleg interpunkció nélküli változatot adó kézirata lehetett. Ott találhatunk olyan helyet, amelyik ilyen értelmezést is megenged.[6]

Tanulságot nyújt ugyanebben a részben az „Apelleae gratia mira manus" sortöredék vizsgálata. Quintilianus említi, hogy Apellész nagyon büszke volt művészetének „gráciájára".[7] A kortárs Plinius megőrizte a fogalom görög eredetijét is, nála a χάρις szerepel ugyanilyen összefüggésben.[8] Várható volt, hogy a humanisták tudását összegező alapműre, Quintilianus *Rhetoricá*jára, már a vers kezdetén rábukkanunk. Nem volt várható viszont, hogy a janusi „gratia mira manus" félsornak az utóélete napjainkig követhető. Spoletóban Filippo Lippi

---

[5] FEUERNÉ TÓTH Rózsa, *Ars et ingenium: Korareneszánsz művészetelmélet Janus Pannonius költészetében,* Ars Hungarica, 1974, 9–26.

[6] Ilyen hely például: „Apelles [...] Clitum cum equo ad bellum festinantem galeam poscenti armigerum porrigentem Alexandrum et Philippum quotiens pinxerit." PLINIUS, *Naturalis Historia,* XXXV, 93. Az újkori kiadók központozását elhagytam.

[7] QUINTILIANUS, *Institutio oratoria,* XII, 10, 6.

[8] PLINIUS, *i. m.,* XXXV, 79.

síremlékén olvashatjuk Angelo Poliziano márványba vésett versét: „Nulli ignota meae est gratia mira manus."

Hogy hogyan került a Mantegna-versből vett idézet utóbb, kőbe vésve, ilyen kiemelt és megtisztelő helyre, azt könnyen földeríthetjük. Janus 1469-ben elégiáinak egy gyűjteményét Magyarországról Firenzébe elküldte Marsilio Ficinónak. Ennek második darabja a Mantegnát dicsőítő vers volt. Még ez év nyarán Ficino megköszönte a küldeményt, és idézett is az egyik elégiából.[9] Igazolta ezzel, hogy a verseket el is olvasta. Ami várható is, mert a pannóniai poétának akkor már Itáliában is jó híre volt. A Medici–Ficino-körbe ekkor már bejáratos volt a még csak 14 éves, de már igen ambiciózus Angelo Poliziano. 1469 őszén Spoletóban meghalt Firenze büszkesége, Fra Filippo Lippi. A Ficino-körben közkézen forgó Janus-elégiák közül a fiatal Poliziano emlékezetében megragadhatott a Mantegna-vers részlete. Filippo Lippi halálára sebtében szerkeszthetett egy epitáfiumot, amelybe belekerült a janusi sor is. A vers további sorai sem mentesek, óvatosan fogalmazva is, Janus művének ismeretétől. Polizianónak ez a verse nagyon fiatalkori lehet, mert később önálló hangra talált, nem szorult mankó segítségére. Vasaritól tudjuk, hogy Lippi hamvai fölött ezután hosszú huzavona volt Firenze és Spoleto között. Végül is maradt eredeti, azaz sokszor átépített nyughelyén, Spoletóban. Utóbb, a Lorenzo Medici állíttatta síremlékre itt került rá Poliziano vélhetően ifjúkori verse.[10] A történetnek itt még nincs vége, azért, mert ha valakire, úgy Filippo Lippire valóban ráillik a „gratia mira manus". A mai monográfusok is ezért tartják találónak Poliziano leleményét. Idézik is, mit sem tudva arról, hogy a versrészletnek Apelléstől Janus-Mantegnáig hosszú előtörténete van.[11]

Visszatérve Janus verséhez, nála a tárgyat követi a program megnevezése. Ez pedig a megbonthatatlan barátság ábrázolása: „spirat nodus amicitiae". Janus forrását itt Albertinek *A festészetről* írt traktátusában találjuk meg. Ott azt olvashatjuk: „A festészetnek isteni ereje van: nemcsak arra képes, amit a barátságról mondanak, hogy a távollevőt jelenlevővé, hanem arra is, hogy még a halottakat

---

[9] P. O. KRISTELLER, *Supplementum Ficinianum,* Firenze, 1937, I, 87–88.

[10] G. VASARI, *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti,* ed. L. et C. L. RAGGHIANTI, Milano, Rizzoli, 1973, II, 225. A. A. POLIZIANO, *Prose volgari inedite e poesie latine e greche edite e inedite,* Firenze, 1867, 159. Poliziano verse:

Conditus hic ego sum picturae fama Philippus
nulli ignota meae est gratia mira manus.
Artificis potui digitis animare colores
speratque animos fallere voce diu.
Ipsa meis stupuit natura expressa figuris
meque suis fassa est artibus esse parem.

[11] M. BAXANDALL, *Reneszánsz szemlélet, reneszánsz festészet,* ford. FALVAY Mihály, Bp., 1986, 137; Megan HOLMES, *Fra Filippo Lippi,* New Haven–London, Yale University Press, 1999, 157, 159.

is élővé tegye."[12] A halottak emlékképének megőrzéséről és a távollevők közelhozásáról szólnak Janusnál a 7–10. sorok. Alberti nem nevezi meg forrását, „dicunt", mondja az idézett helyen. Janus az eredeti helyre utal, amikor a „nodus amicitiae"-t említi. Ez Cicerónak *A barátságról* írott értekezésében található, ahol az ókori szerzőnél „amabilissimum nodum amicitiae" áll. Ugyanebben a művében említi Cicero a barátság jó tulajdonságai között, hogy „et absentes adsunt [...] et [...] mortui vivunt".[13] A Cicerótól kölcsönzött gondolatok, ahogy Albertinél, úgy Guarinónál is megtalálhatók.[14]

Ugyanebben a részben a „tabula [...] spirat" kifejezéssel Janus vállaltan imitált mesterének, Martialisnak nyomában jár. Ott hasonló a helyzet. Az ókori szerző a róla festett képet küldi el barátjának, egy olyan képet, amely Apellész művét is túl fogja élni. Janus verse tele van az epigrammaköltő kis nyolcsorosára való utalással.[15] Ha a kortárs Guarino-vers adta az ötletet a Mantegna-dicsőítéshez, akkor Martialis a hitelesítő pecsét, hogy az antikokhoz méltó mű született.

A 11–24. sorokban Janus korának művészetelméleti kérdéseit érinti, a vers szabta lehetőségek miatt sűrítmény formájában. Tehette ezt azért, mert olvasói pontosan tudták, hogy a célzások mire vonatkoznak. Az utalások és citátumok forrásai: Plinius, Guarino és Alberti művei mindenütt megtalálhatók. Először a középkorhoz képest megújult festészet vívmányát, a „naturam imitare" vagy „similare" képességét dicséri Mantegnának. Ismert, hogy a természetábrázolás első hű megvalósítójának Giottót tartották. Eltúlzott formában olvashatjuk ezt

---

[12] L. B. ALBERTI, A *festészetről: Della pittura, 1436,* ford. HAJNÓCZI Gábor, Bp., 1997, 93. Latinul: „habet ea (pictura) quidem in se vim ad modum divinam non modo ut quod de amicitia dicunt, absentes pictura praesentes esse faciat, verum etiam defunctos longa post saecula viventibus exhibeat.." Alberti, *De pictura,* reprint a cura di Cecil GRAYSON, Roma–Bari, Laterza et Figli Spa, 1975, 45.

[13] CICERO, *De amicitia,* 51, 23.

[14] *Epistolario di Guarino Veronese,* raccolto da Remigio SABBADINI, I, Venezia, 1915, 554–557. *Guarini Veronensis Carmina,* a cura di A. MANETTI, Università di Bergamo, 1985, 21–24. (Sabbadini szövegét adja, de sajtóhibákkal!) A Janusnak mintául szolgáló verset, minthogy a következőkben többször hivatkozom rá, itt teljes terjedelmében jónak láttam közölni, terjedelme miatt azonban nem lábjegyzetben, hanem a tanulmányt követő függelékként.

[15] MARTIALIS, VII, 84.

Dum mea Caecilio formatur imago Secundo
spirat et arguta picta tabella manu,
i, liber, ad Geticam Peucen Histrumque iacentem:
haec loca perdomitis gentibus ille tenet.
Parva dabis caro, sed dulcia dona, sodali:
certior in nostro carmine vultus erit;
Casibus hic nullis, nullis delebilis annis
vivet, Apelleum cum morietur opus.

Polizianónak a festőre első személyben írt versében: „Naturae deerat nostrae quod defuit arti"[16]

Janus dicsérete sem mond kevesebbet:

Nec natura valet quicquam producere rerum
non valeant digiti quod simulare tui.

A természet utánzására Alberti terjedelmes instrukciót ad. A szimmetriát és a színekre figyelést is hosszan tárgyalja.[17] Janusnál ezekre a fogalmakra csak egy-egy szó utal. Máskor egy egész sor mögött az Albertire való rejtett utalást találjuk. Amikor például a forrásban visszatükröződő képmásról ír, akkor is így tesz. Albertinél olvassuk ugyanis, hogy egyes költők szerint az önnön képmásában gyönyörködő Narcissus volt a festészet föltalálója.[18] Nem véletlen, hogy éppen ezt a közlést tartotta érdemesnek Janus arra, hogy a festő-költő viszonyt egy egész sorban elrejtse.

Esztétikai alapkövetelmény volt a humanisták körében az *aemulatio,* az ókori szerzők és művészek utánzása, a velük való versengés. Már a rómaiak is a mércéül szolgáló görögökkel keltek versenyre. Ez a versengés folytatódott azután, jóllehet festményt akkor még nem ismertek az ókorból.[19] Voltak viszont leírások. Plinius bőven tárgyalja ezeket a számára még elérhető képek vagy adatok alapján.[20] Janus is tőle merített, amikor az egykor meg nem valósított föladatokra is alkalmasnak nyilvánította Mantegnát.

A vers közepén helyezkedik el a korban nagyon fontosnak tartott *ars,* a mesterségbeli tudás, és az *ingenium,* a tehetség említése. A már az ókorban is ezen tulajdonságokkal rendelkezőkön is győz nála természetesen Mantegna. Feuerné idézi Janusnak a témáról írt önálló versét:

---

[16] *Renaissance Latin Verse: An Anthology,* ed. Alessandro PEROSA, John SPARROW, London, Duckworth, 1979, 140; J. BIAŁOSTOCKI, *The Renaissance Concept of Nature and Antiquity = Acts of the Twentieth International Congress of the History of Art, II, The Renaissance and Manierism, Princeton, 1963, 19–30;* J. WOODS-MARSDEN, *„Ritratto al Naturale": Questions of Realism and Idealism in Early Renaissance Portraits,* Art Journal, XLVI(1987), 209–216. Olasz nyelvű példát is hoz Angiolo Gallo 1442-ben írt verséből:
O mirabil pictor, che tanto vale
Ch'a'la natura tu sei quasi equale.

[17] ALBERTI, *i. m.,* 36–39. és 46–49. fejezetek.

[18] *Uo.,* 94, 95.

[19] E. E. PERRY, *The Aesthetics of Emulation in the Visual Arts of Ancient Rome,* Cambridge, University Press, 2005; A. ANGUISSOLO, *Parole e contesto nel discorso Pliniano sull'imitazione artistica,* rendiconti Mor. Accademia Lincei, ser. 9, 17(2006), 555–572. A túlzásokról a kortárs A. C. DECEMBRIO, *De politia litteraria,* ed. N. WITTEN, München–Leipzig, Saur, 2002, V, 68, 11–12*;* M. BAXANDALL, *A Dialog on Art from the Court Leonello d'Este,* Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 26(1963), 303–326.

[20] PLINIUS, *i. m.,* XXXV, 102–104, 92, 145.

Ars iuvit nervos; tunc perfectissima rebus
summa venit, cum vis nititur ingenio.[21]

A két fogalom hierarchiáját nem Janus állapította meg. Janus csak verssé bontotta Plinius szövegét, amely így szólt: „ars summa, ingenium tamen ultra artem est."[22]

Ismert és sokat tárgyalt a *pictura–poézis* páros egymáshoz való viszonya.[23] A horatiusi eredet aligha vitatható. A *„fratres-poetae"* viszont valószínűleg Janus alkotása. De biztosan Guarinónak a *picturá*ról írt sorát követte: „Germanam hanc sanctae genuit natura poesi."

Bonyolult szövevényt mutat Plinius, Alberti és Guarino műveinek jelenléte Janus versében. Az ókori szerző ismerete nem szorul magyarázatra. Alberti és Guarino kapcsolata érdekel minket közelebbről. Tudjuk, hogy Alberti *A festészetről* szóló művének latin és olasz változatát 1436-ban tette publikussá Firenzében, akkor, amikor a zsinaton a pápai udvar környezetében tartózkodott. Ezen az eseményen Guarino is részt vett.[24] Itt kapta meg tőle Alberti Lukianosznak *A Rágalomról* szóló értekezése latin fordítását. Az ebben található Apellész-kép leírását Alberti bele is illesztette értekezésének harmadik fejezetébe, oda, ahol a festő és a költők, meg általában az irodalmárok hasznos kapcsolatáról beszél. Jól ismert a „Rágalom" változatos sorsa a képzőművészetben. Az már egyáltalán nem, hogy a híressé vált témát Janus Pannonius is földolgozta negyven évvel az ismert Botticelli-kép előtt. Lukianosz szövege ugyanis viszonylag könnyen érthető. A kitűnő emberismeretről tanúskodó görög szöveget Guarino tanítványaival is olvastatta. Ezek között volt Janus is, aki a teljes szöveg, és nem csak a képleírás ismeretéről tanúskodik egy versében.[25]

A Janus mintájául szolgáló Guarino-vers is viszonzásképpen, egy Pisanellónak Szent Jeromost ábrázoló képére készült. A tárgy körüli levelezés alapján a vers keletkezését Sabbadini 1427-re tette. Ma, éppen Alberti értekezésének ismerete miatt későbbre teszik. Megoldja talán a problémát, ha föltételezzük,

---

[21] JANUS, *Epigrammata,* Ep. 121.
[22] PLINIUS, *i. m,* XXXV, 74.
[23] R. W. LEE, *„Ut pictura poesis": Humanistic Theory of Painting,* The Art Bulletin, 22(1940), 197–269; J. R. SPENCER, *Ut rhetorica pictura: A Study in Quattrocento Theory of Painting,* Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 20(1957), 26–44; C. Wm. WESTFALL, *Painting and the Liberal Arts: L. B. Alberti's View,* Journal of the History of Ideas, 30(1969), 487–506.
[24] *Epistolario, i. m.,* III, Venezia, 1919, 376–377.
[25] *Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum Venetum,* vv. 1954–1992. JANUS, *Poemata,* 163–164. Részletesen kifejtve: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *„Mert van egy istennő, neve Rágalom": Lukianosz* Calumniá*ja Janus Pannoniusnál = „Pietas non sola Romana": Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata,* edd. Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH, Edit KRÄHLING, Krisztina LACZKÓ, Dávid Ádám LIGETI, Gyula MAYER, Bp., 2010, 845–855. A jelen kötetben: 59–69.

hogy volt egy korai, a *munus*t rögtön megköszönő változata. Majd ezt, Alberti értekezését megismerve, kibővítette. Mintha egy ilyen utólagos toldozgatás nyomai fölismerhetők is lennének a versen. Szokásos humanista gyakorlat volt, hogy a különösen fontosnak tartott művön hosszú ideig javítgattak. A vergiliusi példára hivatkoztak, de igen gyakran az egykor eltervezett szerkezet látta kárát az újabb és újabb beavatkozásoknak. A végleges szöveg népszerűségét tanúsítja, hogy ma igen sok kézirata ismert. Elsősorban a mester környezetében, a ferrarai *Studió*ban szolgált mintául, de követői távolabb is akadtak. Úgy tűnik, a mester nyomában, Pisanellót érte a legtöbb költői dicséret. Az ekkortájt Ferrarában megforduló költők egymás nyomában igyekeztek letenni tiszteletversüket. Közöttük találjuk az ambiciózus Tito Strozzit, a Janus megcsipkedte Basiniót és Porcelliót és a belső körtől távolabb lévő Leonardo Datit. Szonettel üdvözölte a *pictor*t a szép szavú Angiolo Gallo. A Guarino-tanítványok közül kapott ilyet Strozzitól Cosmè Tura is. A Janusszal is levelező Raffaele Zovenzoni pedig Giovanni Bellini ecsetjét magasztalta.[26] Janus társa volt Guarino iskolájában Roberto Orsi, évődő jó barátság fűzte össze őket. Költő volt ő is, majd jogász, utóbb több város podestája. Valamikor a hatvanas években írta Giovanni Bittini miniatúrafestő dicséretére, kevés változtatással a félreismerhetetlen janusi sort: „ingenio veteres vincit et arte viros"[27] És méghozzá a rimini udvar Janustól sokat gúnyolt Basinio művének illusztrátoráról készült a vers. Igaz, meglehetősen szűkre szabott volt a magasztaló versek eszköztára. A csodált ókori szerzőktől gondolatot, formulát vagy fordulatot átvenni, a saját versbe illeszteni honorált művészi teljesítmény volt. Valamennyire a kortársaktól is megengedettnek tekintették, hiszen ez is az *aemulatio,* a versengés része volt. Csak lopni nem illett. Sorok vagy félsorok átvétele akkor is kimerítette ezt a fogalmat. Janus maga is rendszeresen hadakozott, már tanulóévei alatt is ferrarai utánzóival.

Nem véletlen, hogy éppen a Guarino-tanítványok jeleskedtek mesterük nyomán, az új irodalmi műfaj, az alkotóművészre írt dicsőítő versek szerzésével. Angelo Decembrio, a Leonello d'Este udvarában összejövő társaság krónikása szerint Guarino volt az, aki másokkal ellentétben a *picturá*t egyenrangúnak tekintette a poézissal.[28] Egykori tanítványától tudjuk, hogy már velencei tanársága idején, tehát 1418 előtt, követendő példának állította a festők alkotásait,

---

[26] PISANELLO, *L'opera completa,* presentazione di G. A. DELL'ACQUA, apparati critici e filologici di R. CHIARELLI, Milano, Rizzoli, 1996, 9–10; *Renaissance, i. m.,* 52, 53; B. ZILIOTTO, *Raffaele Zovenzoni: La vita, i carmi,* Trieste, 1950, 76–78.

[27] M. BAXANDALL, *Giotto and the Orators: Humanist Observers of Painting in Italy and the Discovery of Pictural Compositon 1350–1450,* Oxford, 1971. Orsi verse biztosan későbbi, mint Janusé.

[28] DECEMBRIO, *i. m.,* VI, 68, 20.

amelyek az erkölcsök nemesítésére nevelnek.[29] Ezen a ponton találkozhatott az ugyanezeket az elveket valló Alberti és a mindenben a nevelés célját szolgáló pedagógus véleménye a két társművészetről. Nem maradt nyomtalanul Guarinónál Alberti vélekedése arról, hogy a festészet képes volt mindig a lelkeket az istenhez emelni, a vallási áhítattal megtölteni.[30] Guarino tárgyiasabban fogalmaz:

> *Tu Patrem aeternum, totum qui condidit orbem*
> *ex nihilo, sanctosque viros componis eos, qui*
> *religione viam ad superos docuere beatam.*

Ez utóbbi az egyetlen gondolatsor, amelynek nyomát sem találjuk Janus Mantegna-versében. Ő verse végén a festőt részesíti majd a mennybelieket megillető tiszteletben.

Janus és Galeotto

Nem kétséges, hogy Janus máig legismertebb műve a Guarinóra írt panegyricus. Idézik, forrásul használják, mert valódi kincsesbányája a ferrarai mester életének és pedagógiai működésének. Mint költői alkotás, a több mint tíz évig toldozott-foldozott, ezért túlérlelt mű, a mai olvasónak esztétikai élvezetet nem nyújt. Ha mégis, akkor legföljebb az a *pietas* ragadhat magával, amely a tudósból is képes *„hérós"*-t formálni. A hősnek pedig emlékmű jár. Janus meg is tervezi ezt a több mint ezersoros mű leghangsúlyosabb helyén, a középtájon. Ott oszlopcsarnokba kerül majd Guarino aranyozott szobra, családtagjaitól körülvéve. A hely pedig a Dráva partja, Janus szülőhelye lesz. Tisztelgő adományokkal járul majd a szentélyhez a tanítványok serege. A processzió élén, az alkalomhoz illő viseletben maga Janus halad. Őt illeti a kiemelt szerep, mert ő hozta először a múzsákat a Helikonról a Duna mellé:

> *Primus ego Eridani patrium de gurgite ad Histrum*
> *Mnemonidas Phoebo ducam comitante sorores,*
> *primus Nisaeos referam tibi, Drave, corymbos,*
> *ac viridi in ripa centum sublime columnis*

[29] „Neque hoc in loco alienam iudico preceptoris nostri Guarini eruditissimi viri sententiam qua dicere solet in instituendis hominum moribus imitandos esse pictores qui non modo verbis aut preceptos novos suarum rerum discipulos, verum etiam prestantissimis sibi propositis imaginibus erudire contendunt." *Epistolario, i. m.,* 63.

[30] „mert a festészet érdeme az imádat is, amely az istenekkel összefűz bennünket, és az, hogy vallási áhítattal tölti be lelkünket." ALBERTI, *i. m.,* 93.

constituam templum: media, Guarine, sedebis
aureus in camera [...]
Ipse coronatus vittis et fulgidus ostro
inter psallentes candenti in veste ministros
pontificis fumos adolebo Sabaeos.[31]

Nem kevés önbizalomról tanúskodik, hogy Janus itt, a ferrarai költő-kánonban is első helyet elfoglaló Vergilius szerepét ruházza magára. A minta ugyanis a *Georgica* ismert helye, ahol Vergilius tollával már a leendő Augustus érdekeit szolgálja. Vergilius a versnek ezen a helyén mint Mantova első költője, szülőhelyén, a Mincius partján állít majd templomot Octavianus-Augustusnak. (Ezért lesz a templom Janusnál a Dráva-parton.) Ünnepi díszben maga Vergilius járul oda, hogy ajándékát, nyilvánvalóan a tervezett nagyeposzt átnyújtsa.[32] Az egész *apotheósis* ennek jelképe, amint arra a következőkben utal is. Janus és a nagy előkép között teljes az összhang egészen az emlékműhöz vonulásig. Itt azonban meglepetés ér minket. Janus ugyanis bejelenti, hogy ő majd Hunyadi János tetteit fogja megverselni:

Tempus erit, cum iam maturis viribus audax
sanguineas acies et Martis bella tonabo
Ioannis magni […][33]

Vagyis a költő kilép az addig következetesen hőse, Guarino köré szövögetett történetből, hogy saját magára, későbbi programjára terelje a figyelmet. Megismétlődik ez az önszerepeltetés az anyja halálára írt hosszú versben is. Erre-arra kitérve, irodalmi példákkal is bizonygatja gyászának jogosultságát. Majd a gyászmenetből egyszerre elénk lép főpapi díszben. Itt is a vergiliusi „Ipse" bevezető formulával hívja föl a figyelmet magára.[34] A tömegjelenetből kiváló költő alakja nagyon emlékeztet a kortárs festők eljárására, arra, ahogyan megtalálják az alkalmat, hogy a nézővel személyesen is kontaktust teremtsenek.

Ez a személyes kapcsolatkeresés, hogy olvasójának magát megmutassa, Janus egész életművén végigvonul. A szerepléshez korán hozzászokott, talán már otthon is, nagybátyja főpapi udvarában. A ferrarai udvar ceremóniáin Guarino nagyszerűen verselgető kisdiákjával rendszeresen büszkélkedett. Hogy ezeket a ceremóniákat ő is élvezhette, később ő maga is megrendezhette, arról

[31] JANUS, *Poemata,* 1–59, vv. 651–674.
[32] VERGILIUS, *Georgica,* III, 10–25.
[33] JANUS, *Poemata,* vv. 675–681.
[34] *Uo.,* 287–296, vv. 151–152.

Battista Guarino tanúskodik. Szerinte ugyanis Itáliába is eljutott a híre annak az ünneplésnek, amely Janus újonnan kinevezett püspöki bevonulását kísérte.[35]

Élete korai szakasza sikeres volt, folyamatos ünneplésben volt része. Sikereihez hozzájárulhatott megnyerő külseje is. Diáktársa, Tito Strozzi szellemi adottságaival együtt dicséri jó megjelenését *(formae decus)*.[36] Minden egykorú forrásnál képszerűbb leírását hagyta ránk Vespasiano da Bisticci a műhelyébe lépő ifjúról. A rövid, lila köpenyt viselő, megnyerő külsejű látogatóját azonnal fölismerte, hogy az a „Giano Ongaro", akit neki már korábban is leírtak.[37] Ragyogó külseje és csodálatos viselkedése, írja, jellemezték a korábban számára ismeretlen fiatalembert. Kedvező adottságairól Janus maga is meg volt győződve. Évtizedek múltán szó szerint idézte Strozzi jellemzését. Tőle magától tudjuk, hogy „gracilis" alkatú volt.[38] Talán ezért is volt gyermekkorától hajlamos minden betegségre. Ezért részesült különleges anyai gondoskodásban. Magyarországi éveit lázas betegségek gyötörték. Ezekről szívesen és részletesen írt. Féltette magát, ezért, ha tehette, nem ment háborúba. Meg is találta erre a rá nagyon jellemző magyarázatot: ha a költő meghal, ki biztosítja a hősök emlékezetének fönnmaradását?[39] Leginkább mégis azért sajnálta magát, mert korai halálával befejezetlen marad életműve:

Crudeles Superi! [...]
Me servate, precor, Phoebi pia sacra colentem,
dum saltem in lucem carmina nostra volant.
Plurima sunt nobis, summam poscentia limam,
sunt quae dimidia parte parata manent.[40]

Leginkább erre a költői életműre volt büszke. Mert ezzel ő kapcsolta vissza Pannóniát, Lorenzo Valla programja szerint, a Múzsák lakta virtuális Róma közösségébe:

Quod legerent omnes, quondam dobat Itala tellus,
nunc e Pannonia carmina missa legit.
Magna quidem nobis haec gloria, sed tibi maior,
nobilis ingenio, patria, facta meo.[41]

---

[35] *Analecta,* 210.
[36] JANUS, *Poemata,* 392.
[37] VESPASIANO DE BISTICCI, *Le vite,* ed. A. GRECO, Firenze, 1970, 1, 328.
[38] JANUS, *Poemata,* 321, v. 27.
[39] JANUS, *Epigrammata,* Ep. 387.
„Quodsi pugnantem rapiat sors ulla poetam, / quis vestras mortes, vulnera vestra canet?"
[40] JANUS, *Poemata,* 317.
[41] JANUS, *Epigrammata,* Ep. 45.

Már az ókori irodalomtól kezdve jól ismert az ideák világában élő hős és kísérője, a nagyon is két lábon járó, nemegyszer komikus figura. Janus áttetsző, intellektuális személyiségének is megvan az ellenpárja. Ő itáliai éveitől jó barátja, Galeotto Marzio, aki már a katonaságot is kipróbálta, amikor Guarino *contuberniumá*ba került. A messziről, a hegyeken túlról jött, és eleinte gyámoltalan Janust ő vette pártfogásába. Ettől kezdve rendszeresen fölbukkant környezetében. Valahogyan kiegészítették egymást. Már külső adottságaik is nagyon eltérőek voltak. Galeotto képmását ismerjük, egykorú bronzplakett őrizte meg számunkra.[42] Ez megfelel annak, ahogyan őt Janus jellemezte:

Herculeo dignum robore corpus habes
praecipue fortem scis exercere palaestram.[43]

Ez a *palaestra,* a küzdőtéren való vitézkedés volt ugyanis az ő kedvelt foglalatossága, ígérte is még Itáliában, hogy Magyarországra jőve, a törökkel is szembe fog szállni. Arra, úgy látszik, nem került sor, de egy látványos birkózásra igen. Az esztergomi vár alatt történt a nevezetes esemény. A küzdelmet odaföntről a várból figyelte maga a király és az esztergomi érsek is. Jelen volt Janus is, hogy biztosítsa a hírnév fönnmaradását. Meg is verselte az eseményt, és a komikumot még fokozza, hogy Valerius Flaccus hőskölteményének egy jelenetét juttatja eszünkbe.[44] Ott az argonauták indulnak nagy vállalkozásukra. Odaföntről pedig az istenek vidáman figyelik a nagy készülődést. A különös az, hogy Galeotto büszke volt erre a vitézi tettére, és még büszkébb a hírnevét terjesztő versre. Jóllehet Janus ekkor már több vele foglalkozó versét is bírta, mégis, amikor Giorgio Merulával folytatott vitáját kinyomatta, éppen ezt mellékelte a kötethez. Volt egy gyűjteménye Janus verseiből, azoknak ezt sorolta az elejére. Saját népszerűségének növelésére tanítványai körében is ezt osztogatta. Hosszabb ideig sehol sem volt maradása. Spanyolországtól Britanniáig bejárta Európát. Többször fölbukkant Mátyás király udvarában is, egyszer például azért, hogy lányai kiházasítására pénzt kérjen. Valamelyik gyerekének Janus volt a keresztapja, föltételezhetően ezt a kapcsolatot sem csak a lelki pártfogás reménye ösztönözte. Mozgalmas élete során meggyűlt a baja a Szentszékkel, egyszer eretnek tanai miatt, máskor meg, mert fia segítségével, éppen Magyarországon, alaposan elvert egy tiszteletreméltó teológiai professzort. Haláláról Marino Sanudo tudósít. Szerinte Bohémiába menet leesett a lóról és meghalt.

---

[42] G. F. HILL, *A Corpus of Italian Medals of the Renaissance before Cellini,* London, 1930, Nr. 1131; MELLER P., *Mercurius és Hercules találkozása Galeotto emlékérmén,* Antik Tanulmányok, 2(1955), 170–180.
[43] JANUS, *Epigrammata,* 368.
[44] JANUS, *Epigrammata,* Ep. 416; VALERIUS FLACCUS, *Argonautica,* 1, 498–502.

Hozzáteszi még, hogy nagy tudományú *(dottissimo)* és tréfás ember volt, de nagyon kövér és pocakos is. Ha nem lett volna „dottissimo”, semmi keresnivalója sem lett volna Janus környezetében.

Igazságtalanok lennénk vele szemben, ha nem emlékeztetnénk nagyon szerteágazó, de leginkább másoktól összeollózott irodalmi munkásságára. Maradt utána egy maréknyi vers is.[45] Janusszal való közös tanulmányai idején ezekkel kezdte írói működését, és magát poétának tartotta. Janus, egy hozzá írt hosszabb versében a nála hét évvel idősebb társát éppen mint a poétikában való tanárát említi. A Mantegnához írt versben is ketten mint költőtársak járulnak tiszteletadásra a művész elé.

Kettejük barátságáról az említett Janus-elégia tanúskodik:

Magnus amicitiae junxit nos protinus usus
ex illo noster tempore crevit amor.
Idem nos tenuit thalamus, tum mensa duobus
communem semper praebuit una cibum.
Saepius ad mediam noctem vigilavimus ambo,
cum cuperent somnos lumina fessa dari.
Saepius ante diem ternis surreximus horis,
cum foret in tepido dulce cubare toro.
Fidere cui possem, nullum te praeter habebam,
nullum, qui curam vellet habere mei.
Tu pariter fratrisque vicem, patruique gerebas,
inque loco matris inque parentis eras[46]

Galeotto Ferrarában a családi háttér biztonságát nyújtotta az otthonától messze szakadt kisdiáknak. Janus ezért volt hálás Galeottónak egész élete folyamán. Hogy ennek megfogalmazásában ismét az ókori forrással találkozunk, az várható volt. Kettejük barátságának részletezésénél Janus ismét Cicero említett dialógusára támaszkodik. Éppen a *De amicitia* befejező, összegező részére, ahol az ideális barátság ismérvei találhatók.[47]

---

[45] *Analecta,* 231–294; *Galeotto Marzio e umanesimo italiano ed europeo = Atti del convegno di studio, Narni, 8–11 novembre 1975,* Narni, 1983; *Carmina,* ed. L. JUHÁSZ, Budapestini–Lipsiae, 1932 (BSMRA). A további vele foglalkozó irodalomra lásd BÉKÉS Enikő, *Janus Pannonius: Válogatott bibliográfia,* Bp., 2006[2]. Ugyancsak Békés Enikő közölt több tanulmányt is irodalmi munkásságáról.

[46] JANUS, *Poemata, i. m.,* 366–373, vv. 55–66.

[47] CICERO, *i. m.,* 103–104.

A két barát portréját részben írásos emlékek segítségével próbáltam rekonstruálni. Mantegnának volt lehetősége arra, hogy ecsetjével a természet hű mását készítse el róluk. A nagyjából egykorú, 25-30 év körüli három fiatalember egy időben, és bizonyosan 1458-ban volt Padovában. Ottani környezetük és kapcsolatuk földerítésére kerül sor a következőkben. Mantegnáról tudjuk, hogy előző évben fejezte be az Eremitani Ovetari-kápolnájában a Szent Kristóf mártíriumát ábrázoló freskót.[48] Janus és Galeotto ferrarai tanulmányaik után 1454-től látogatták a padovai egyetemet. Egyes források szerint Galeotto már tanított is ott. A kör, amelyben az egyetemi városban éltek, jól körülhatárolható. Janus társadalmi kapcsolatainak szempontjából meghatározó volt a velencei patríciussal, Jacobus Antonius Marcellusszal való régi ismeretsége.[49] Ez még a ferrarai évekre nyúlik vissza, és Guarinónak volt köszönhető. Marcellus akkor alkalmanként segítette a nélkülöző diákot. Akár úgy is, hogy a már ismerten jól verselő költőre bízta az itáliai belviszályokban valamelyik fél propagálását. Ismert, hogy a trónkövetelő Anjou Renére is így született Janus dicsőítő verse. Különleges baráti viszonyukról tanúskodik, hogy az akkor már ötvenes éveiben járó Marcellus Janusszal latinra fordíttatta korábban olasz nyelven írt szerelmes verseit. Hosszú háborús évek után, 1454-től Marcellus sok időt töltött a Padova-közeli Monselicében lévő várkastélyban. Ott éppen Janus tanúsága szerint, visszavonulva, lantjának pengetésével még a természetet is elvarázsolta. Gyakran vendégeskedett nála Janus is. Csak így magyarázható, hogy hogyan gyűjthetett össze annyi részletes, olykor a történteket nagyon is egyoldalú megvilágításban mutató adatot, amelyek alapján egy nagy dicsőítő költeményt írt Marcellusról.[50] Ez a majdnem háromezer soros panegyricus hősét gyerekkorától kíséri végig egészen az elbeszélés napjaiig. Jóllehet Marcellus az itáliai belháborúban Velence részéről csak mint a hadsereg műveleteiért felelős „provisor" vett részt, Janusnál vízen és hegyen győzelmet arató hős lett. Kitüntetései között volt az 1453-ban Rómából hazatérő Frigyes császártól kapott Sárkányrend is.[51] Erre nézve egyedüli forrásunk a *Panegyricus,* és ha közvetve is, de kapcsolódó szál volt a költő és

---

[48] R. LIGHTBOWN, *Mantegna,* Oxford, Phaidon Christie's, 1986, 389.

[49] Janus és Valerius Marcellus kapcsolatára: HUSZTI József, *Janus Pannonius,* Pécs, 1931. Marcellus alapos életrajza: M. L. KING, *The Death of the Child Valerio Marcello,* Chicago–London, University of Chicago Press, 1994. Janusszal való barátságát ő is tárgyalja.

[50] *Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum,* JANUS, *Poemata,* 59–210.

[51] *Uo.,* 147, vv. 1647–1650.
Quin et Pannoniae rector, tua cura, superbae,
nobile nuper ei veterum gestamen avorum
contulit adveniens, unde illi in pectore laevo
ignea gemmati dependet spira draconis.

hőse között. Janus maga is tudta, hogy hálaénekével nagyot alkotott. Méltán követte másodikként a Guarinóra írt *opus*t.

Marcellus baráti köre híres volt az ókor iránti tiszteletéről. A társaságba Janus is bebocsátást nyert. A résztvevők között elég itt a diplomata Niccolò Sagundinóra utalni, akinek fiával verses formában leveleztek. Tudunk Marcellus és Mantegna kapcsolatáról is. A festő 1459-ben készített a várúrnak egy ma már közelebbről nem ismert „operettá”-t.[52]

Talán megfontolásra érdemes, hogy a haditetteire nagyon büszke várúr Monselicéje Szent Györgyről elnevezett templomáról volt híres. Ott őrizték ugyanis, kizárólag a helyi hagyomány szerint, a katona-szent földi maradványait.[53] Van Mantegnának egy kisméretű, Szent Györgyöt ábrázoló képe, amelyet éppen erre az időre helyeznek. A kép mindig is Velencében volt, ma is ott őrzik.[54] A hivatkozott forráshely Mantegnával sohasem került kapcsolatba, magányos volta is magyarázza, hogy elkerülte a kutatók figyelmét. Mantegnának ez a Szent Györgye eltér a korban szokásos ábrázolásoktól. Ez nem egy mesélő kép, hiányzik a királylány a háttérből. A teret kitölti a Szent sárkányra lépő alakja, háttérben egy vár látszik, a hozzá vezető kanyargós úttal. A megrendelőnek nem volt fontos a történet, csak a szent hős alakja.

A kettős portré másik szereplőjét, Galeotto Marziót az egyetemen kívül a közeli Montagnana is Padovához kötötte. Ott élt ugyanis az ugyancsak Narniból származó Gattamelata népes családja. A hozzájuk való kötődésről tanúskodik Galeottónak az ifjabb Gattamelata padovai síremlékére 1455-ben írt epitáfiuma. A kisvároshoz talán már akkortájt családi kapcsolatok is fűzték.[55] 1457 telét a Padovát sújtó pestisjárvány elől menekülve, Janus is Montagnanában töltötte.[56] Ehhez a várost pusztító járványhoz köti Alberta De Nicolò Salmazo, korábbi véleményekre támaszkodva, Mantegnának ma Bécsben levő Szent Sebestyén-képét.[57] A pestises betegeket is segítő szent alakja mellett az oszlopon a festő görög antikva betűkkel bevésett neve olvasható. Tanúskodik ez a padovai antikvitást tisztelőkhöz való tartozásáról. A görög betűket már korábban is Galeottó-

---

[52] KING, *i. m.,* 127–128, 297–298. Mantegna monográfusainál is csak egy adat.

[53] „Mons autem Silex castrum est visu quam stupendum, quod corporibus Georgii Militis […] quam plurimum gloriatur.” M. SAVONAROLA, *Libellus de magnificis ornamentis regie civitatis Padue,* ed. A SEGARIZZI, Città di Castello, 1902, (RIS, XXIV/XV), 17.

[54] Velence, Galleria dell’Accademia.

[55] G. CECCHINI, *Galeotto Marzio a Montagnana = Convegno…, i. m.,* 213–217; KARDOS Tibor, *Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez,* Pécs, 1933, 1–7; G. EROLI, *Erasmo Gattamelata da Narni, suoi monumenti e sua famiglia,* Roma, 1876, 173, 182.

[56] Montagnanából keltezi (Kal. Decemb. 1456) Plutarchos *Moraliá*jából készített fordítását. JANUS, *Poemata,* II, 71.

[57] A. DE NICOLÒ SALMAZO, *Andrea Mantegna,* Ginevra–Milano, Skira, 2004, 145–146.

val vagy Janusszal hozták kapcsolatba. Valószínűbb az utóbbi, mert Galeotto görög tudásáról a kortársaknak igen rossz véleménye volt.[58]

Ismerve már a helyet és a környezetet megpróbáljuk földeríteni a festő és a két portretírozott egymásra találásának körülményeit. Ehhez vissza kell mennünk a ferrarai évekhez. Janus ott ismerkedett meg Michele Savonarolával, az udvari orvossal. A nagy domonkos prédikátor nagyapjáról van szó, aki Padovában született 1380 táján. Ott tanult orvostudományt és filozófiát. Maga is tanított az egyetemen, de főleg praktizált a városban 1440-ig. Az ezt megelőző évben valami nagy betegségből kigyógyította Guarino mester legidősebb fiát. Ezt követően meghívták a ferrarai udvarba, ahol haláláig, 1466-ig gyógyította Niccolo, Leonello és Borso herceget. A Studió diákjaival is foglalkozott. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint szinte állandóan jelen volt a vizsgákon. Szakkönyvei mellett gyakorlati kézikönyvet írt a terhes anyáknak, meg a gyerekgyógyászatról és a pestisbetegségről. Ezeket „lingua materna" írta azért, hogy azok is értsék, akiknek az ő tanácsaira elsősorban szükségük volt. Az embert ő test és lélek egységében látta. Karitatív tevékenységéért fölvették a jeruzsálemi Szent Sír-lovagrendbe. Gyakorlatban művelt orvostudománya és hite harmonikus egységben volt. Vallotta „Dominum ut expertum misericordemque medicum in nobis operatum esse". Nagyra becsülte a *poesiá*t, amelyet a morális filozófia leányának tartott. Elébe helyezte a *historiá*nak, mert az csak a múltat tárgyalja ékesszólóan. A költészet viszont a múltat, a jelent és a jövőt is elénk tárja ugyancsak ékesszólóan, és még az invenció is sajátja, amit a *historia* nélkülöz. A tudománnyal összeegyeztetett mély hite kapcsolta az ugyanezen nézeteket valló Guarinóhoz. Aki őt „humanitatis et urbanitatis hospitium"-nak nevezte. Guarino mester *contuberniumá*nak, a serdülő fiúk közösségének is atyai orvosdoktora volt.[59] Janusnak is van egy verse, amelyben hozzá fordul testi-lelki problémáival, azért, mert már korábban is nyugtatta tanácsaival.[60]

Michele Savonarola személyével részletesebben kellett foglalkoznunk, mert a következőkben nekünk is ő nyújt segítséget a Mantegna-kép születési körülményeinek tisztázásához. Mint láttuk, Savonarola Padovában született és korábban ott is működött. Még ott állította össze szülővárosát ismertető művét, a *De*

---

[58] „Sunt qui dicunt Galeottum ob eam rem ignorare permulta in lingua latina et in grammatica quod ne unam quidem litteram norit in graecis." F. FILELFO, *Epistolarum familiarum libri,* Venetiis, 1502, 164v. Mantegna mintája talán az a Palailogos-érem lehetett, amelyen Pisanello 1436-ban ugyanígy nevezi meg magát görögül. PISANELLO, *i. m,*. 36. tábla.

[59] A. SEGARIZZI, *Della vita e delle opere di Michele Savonarola,* Padova, 1900; T. PESENTI MARANGON, *Michele Savonarola a Padova: L'ambiente, le opere, la cultura medica,* Quaderni per la storia dell'Universitá di Padova, 9–10(1976–1977), 45–104; A. SAMARITANI, *Michele Savonarola riformatore cattolico nella corte Estense a meta del sec. XV,* Atti e Memorie, Deputazione Provinciale Ferrarese di Storia Patria, ser. 3, 22(1976), 5–105.

[60] JANUS, *Epigrammata,* Ep. 288.

laudibus Pataviit, amelyet *Libellus*ként szokás idézni. Áttelepülve Ferrarába tovább dolgozott a kéziraton, és éppen Janus ottani évei alatt (1447–1454) öntötte azt a ma ismert formába. Az igényes városleírásnak ma csak egyetlen kézirata ismert, Savonarola eredeti, autográf példánya.[61] Janusnak több verse is utal arra, hogy ismerte Savonarola kéziratát, vagy a szerzőtől magától hallott Padova nevezetességeiről. Kitűzött célunkat szem előtt tartva érdemes figyelmünkre ez a mű. A *Libellus* megfelelő helyén Savonarola hosszan méltatja legkedvesebb tanárának, Paulus Venetus teológusnak tudományos érdemeit, és leírja az Eremitani Sacristiájában lévő síremléket is. Janus, aki egyébként nem sok figyelmet fordított Padova látványosságaira, ezt az emléket megtisztelte egy epigrammával. A vörös márvány (!) sírlap átvészelte az Eremitanit ért szörnyű háborús pusztítást, és ma is ugyanott látható a falba mélyítve. Janus verse a teológus haláláról olyan ismeretekkel bővíti tudásunkat, amelyről az életrajzírók sem tudnak, ezt csak Savonarola mesélhette el neki.[62] Janus az Eremitani még egy sírkövére írt epitáfiumot. Ez alatt Bartolomeo Montagnana nyugodott.[63] Őrá is Savonarola miatt figyelt föl, mert a két orvost régi barátság fűzte össze.[64] A *Libellus*ban Montagnana síremléke nem szerepel, mert ő a kézirat lezárásakor még életben volt.

Az Eremitaniba nem csak meghaltak sírkövei vonzották Janust. Vezette őt oda élő kapcsolat is. Az Ágostonosok kolostorában élt a legfiatalabb Savonarola-testvér, Lodovico, 1419-től bizonyosan 1470-ig. Mint a bibliatudomány doktora, 1429-ben már a közösség rektora volt.[65] A hozzá szóló ajánlólevéllel és az ő pártfogásával biztosan bejutott a kolostor könyvtárába. Ez a négyszáz kötetes gyűjtemény, a *Libellus* szerint, a város egyik nevezetessége volt, Janusnak meg maga a földi paradicsom.

Az Eremitani sírkövei között nézelődő Janusnak és a mellette lévő Ovetari-kápolnában dolgozó Mantegnának volt lehetősége a találkozásra. A művész pedig alkalmi szereplőket keresett, hogy azokat lefestve a freskót életszerűvé tegye, így került a falra, Vasari helyi hagyományra támaszkodó állítása szerint, a későbbi magyarországi püspök, akit Janusszal szoktak azonosítani.[66] Mantegna így megörökített barátai között volt még Onofrio Strozzi is, a görög műveltség nagy pártfogójának, Palla Strozzinak a fia. Egyébként ő is tagja volt a Marcellus körül csoportosuló szellemi baráti körnek.[67]

---

[61] Padova, Biblioteca Civica, m. s. B. P. 822/16. Kiadása: SAVONAROLA, *i. m.*

[62] *Uo.,* 25–26. JANUS, *Epigrammata,* Ep. 340. Janus szerint járvány ragadta el, ez más forrásból nem ismert.

[63] *Uo.,* Ep. 341.

[64] MARANGON, *i. m.,* 56–57; P. SAMBIN, *Michele Savonarola medico condotto a Bassano,* Quadeni per la storia dell'Università di Padova, 8(1975), 97–99.

[65] MARANGON, *i. m.,* 71–73.

[66] LIGHTBOWN, *i. m.,* 398–400, közli az azonosítási kísérleteket is.

[67] KING, *i. m.,* 126, 129, 315; HUSZTI, *i. m.,* 150–153.

De a festő és a költő megismerkedésének idejét jóval korábbra is tehetjük. 1875-től 1975-ig építgették azt a mára már elfogadott föltevést, hogy Michele Savonarola közvetítő volt a fiatal Mantegna és a ferrarai udvar között. A számadáskönyvek szerint ugyanis kifizettek a festőnek 1449-ben egy összeget egy mindkét oldaláról bekeretezett képért, amely a természet után *(dal naturale)* ábrázolta egyik oldalon Leonellót, a másikon pedig kedvelt hívét, Folco da Villaforát. Ezt a művészi megoldást nevezik *doppio ritratto opistografó*nak. Ez a Mantegna-mű sem maradt fönn. Azért tartják Savonarolát a közvetítőnek, mert a levéltári források szerint (ezek száma gyarapodott a száz év alatt) Mantegna Padovában 1448–1458 között éppen a doktor házában lakott, annak bérlője volt, utóbb az ingatlan tulajdonosa lett.[68] Amikor Mantegna 1449-ben Ferrarában Leonellót és hívét lefestette, akkor Janus már az udvarban is szereplő, ünnepelt ifjú poéta volt. A szenzációs műalkotást talán látta is, de hogy hallott róla, az biztosnak tekinthető. Talán már ekkortól melengette a tervet, hogy egyszer majd ő is egy ilyen kép tulajdonosa lesz.

1458-ban elérkezett az ideje, hogy a vágy valósággá váljék. Tíz év múltán a művész és a két költő, Janus és Galeotto is ugyanabban a városban élt. Nagyjából kortársak voltak. Galeotto 31, Mantegna 28, Janus pedig 24 éves volt 1458-ban. Ugyanahhoz a szellemi csoportosuláshoz tartoztak Padovában.[69] Ugyanaz az ókor vonzotta szenvedélyesen mindhármukat, ha más-más oldalról közelítettek is ahhoz. Ami a festő és a költők viszonyát illeti, arra a már sokat idézett Albertit szólaltatjuk meg. Azt írja: „Szeretem, ha a festő, ha teheti, jártas minden szabad művészetben [...] helyes, ha gyönyörködnek a költők és szónokok műveiben. Ezeknek sok közös díszítményük van a festővel; és mivel bővelkednek a dolgokról való ismeretekben, igen hasznosak lesznek a jelenet megkomponálása számára, hiszen ennél a legnagyobb érték a leleményben *(inventio)* van. [...] Ezért minden festőnek azt tanácsolom, legyen szoros kapcsolatban a költőkkel, rétorokkal és más hasonló, az irodalomban jártas férfiúval, akik új elképzeléseket fognak sugalmazni, és bizonyára nagy segítséget jelentenek majd a történet széppé alakításában.”[70] Amikor Janus versének végén

---

[68] Az adatról adatra gyarapított gyűjtésnek csak az első és utolsó állomását közlöm. G. CAMPORI, *Artisti degli Estensi: I pittori,* Modena, 1875, ristamp. 1980, 13; M. BLASON BERTON, *Una ipotesi suggestiva intorno al ritratto di Lionello d'Este dipinto dal Mantegna,* Padova, 1975 (Patavium, 4) 44–45. A kép sokat idézett leírása a számadáskönyvben: „uno quadro longo incastrado e incornisado e terzessado e rassado da tutti dui i lati lo quale fiece tore lo Illustrissimo nostro S. per farse retrare dal naturale a m. Andrea da Padoa dipintore da uno lato dal altro lato folcho da villafora.” LIGHTBOWN, *i. m.,* 457.

[69] D. CHAMBERS–J. MARTINEAU–R. SIGNORINI, *Mantegna and the Man of Letters = Andrea Mantegna,* ed. J. MARTINEAU, The Metropolitan Museum of Art, New York–Royal Academy of Arts, London, 1992, 10–14.

[70] ALBERTI, *i. m.,* 53, 54.

a költők mint testvérek járulnak a festő köszöntésére, Alberti kedve szerint járnak el, magukévá, már bensőségessé téve a kapcsolatra vonatkozó utasítást.

Ha pedig a reáliákhoz ereszkedünk, Janus 1458-ban, mint a titeli prépostság javadalmának birtokosa, már egy ilyen, a műalkotás anyagi vonzatához szükséges háttérrel is rendelkezett.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a Mantegna festette Janus–Galeotto kettős portré programadója a pannóniai költő volt. A barátságnak kívánt örök emlékeztetője lenni. A cél az volt, hogy a természet-hű ábrázolás segítségével együtt maradjanak azok, akik egyébként messze kerülnek egymástól. Éppen erre került sor 1558-ban, amikor Janust hazarendelték, hogy tollával az új királyt, Mátyást szolgálja. A magát egyébként is szívesen megmutató költő ekkor vette rá a festőt, hogy barátjával, Galeottóval őt megörökítse. Megvalósította ezzel talán a régen melengetett tervét. Az 1449-es kettős kép is a barátságról szólt. Venturi szerint: „Portava Leonello un fraterno amore al suo famigliare Folco da Villafora."[71] A kettősportré ilyen mintájának igazolását Janus megtalálta a mindig példával követendő ókorban is. Így értelmezte a fölülmúlhatatlan Apellésznek egy Nagy Sándort ábrázoló képéről fönnmaradt híradást. Ezt vehette mintául Mantegna is 1458-ban – az irodalmi példát mint invenciót követve, úgy, ahogyan azt Alberti tanácsolta –, akkor, amikor ő is egyetlen táblán ábrázolta a két barátot.

A kép ma nem ismert. Legvalószínűbben Pécsett maradt, akkor, amikor 1472 nyarán az összeesküvéssel gyanúsított Janus a király haragja elől menekült. A következő évszázadban püspöki székvárosa minden kincsével a török pusztítás áldozata lett. Vigasztalásunkra szolgál-e, hogy – egyetértve Giovanni Agostival[72] – úgy gondoljuk, ez volt Mantegnának az első olyan alkotása, amely létrejöttét követően, hamarosan elhagyta Itáliát?

(2009)

[71] A. VENTURI, *I primordi del rinascimento artistico a Ferrara,* Rivista storica Italiana, 1(1884), 606.

[72] G. AGOSTI, *Su Mantegna,* I, Milano, Feltrinelli, 2005, 29, 107–108.

Függelék

Guarino Veronese Janusnak mintául szolgáló verse

Si mihi par voto ingenium fandique facultas
Afforet et magnum redolerent pectora Phoebum
Labraque proluerent pleno cratere Camenae,
Versibus aggrederer dignas extollere laudes
Pro meritis, Pisane, tuas, ut vividus omne
Exuperes aevum, sic post tua fata superstes
Pubescas servesque novam per saecla iuventam,
Qualiter accenso post se iuvenescere fertur
Assyrium phoenica rogo et de morte renasci.
Quid faciam? Licet eximias in carmina vires
Mi natura negat, non saltem grata voluntas
Defuerit, nostrumque olim testetur amorem,
Quos animi veteri iungit concordia nexu.
Qualiacunque loquar, sat erit tua nomina servem.
Haud decet ut, celsos ornans heroas honore,
Induperatorum faciem sagulumque vel arma
Nobilitans, cunctis ut sit clamare necesse
»Sic oculos, sic ille manus, sic ora gerebat«,
Principibus vitam divina ex arte perennem
Magnanimis tribuens, iaceas neglectus ab omni
Eloquio exclusus. Sinat hoc impuneMinerva?
Non sinat hoc, natale solum quod laude celebras.
Principio cuncti patria laetamur eadem,
Quae nos ambo creat germanaque nomina praestat,
Cui decus et famam per longas porrigis oras,
Cum te multi modis pangas virtutibus atque
Ore virum volites. Prudens, gravis atque modestus,
Munificus propriis, alienis, fidus amicis,
Moribus ornatus pulchroque insignis amictu,
Maxima Veronae reddis praeconia nostrae.
Caelitus adde datum tantis cum dotibus ingens
Ingenium, artifices digitos doctosque colores,
Quis naturae opera, cunctis mirantibus, aequas.
Seu volucres seu quadrupedes, freta saeva quietaque
Aequora describis, spumas albere, sonare
Littora iuremus; sudorem tergere fronte
Tento laboranti; hinnitus audire videmur
Bellatoris equi, clangorem horrere tubarum.
Noctis opus pingens circum volitare volucres
Nocturnas facis et nusquam apparere diurnas:
Astra, globum lunae cernas, sine sole tenebras.
Si gesta hyberno fingis, glacialibus horrent

Omnia frigoribus, frendet sine frondibus arbor.
Seu factum ponis sub verni temporis horam,
Arrident varii per prata virentia flores,
Arboribus lux prisca redit collesque nitescunt,
Hinc mulcent avium praedulces aethera cantus.
Singula quid refero? Praesens exemplar habetur.
Nobile Hieronymi munus quod mittis amandi,
Mirificum praefert specimen virtutis et artis.
Splendida canicies mento,frons ipsa severo
Sancta supercilio. Quae contemplatio mentem
Abstrahit in superos! Praesens quoque cernitur absens,
Hic et adest et abest: corpus spelunca retentat,
Caelo animus fruitur. Quod cum declaret imago,
Picta quidem sed signa tamen vivacia monstrans,
Hiscere vix ausim clausisque susurro labellis,
Ne contemplantem caelestia regna deumque
Vox interpellet, vociter quoque rusticus, asper.
Quae lucis ratio aut tenebrae! distantia qualis!
Symmetriae rerum! quanta est concordia membris!
Quisnam hunc artificem divinae mentis et artis
Non miratus amet, venerans canat, imus honoret?
Germanam hanc sanctae genuit natura poesi:
Auribus haec subicit res, illa movebit ocellos,
Utraque corda iuvat aptos formando colores,
Immortale aevum spondent mortalibus ambae.
Hanc magnis cultam ingeniis procerumque ducumque
Et quorum studium est causas tentare latentes,
Quis nescit? clarum inprimis tractasse Platonem
Socraticasque manus varias pinxisse figuras?
Pinxerunt Fabius, Lucilius: ambo quirites Patricii.
Verona parens nostra inclyta quondam
Turpilium vidit, cum membra simillima vivis
Ederet: hic fuerat tum ex ordine natus equestri.
Canacus, Euphranor, Polycletus et acer Apelles,
Praxiteles et Myrro Polygnotusque, Timanthes,
Munificus Zeuxis pleno celebrabilis ore.
Hic ubi iam tabulas perfecerat arte magistra,
Omnibus expletas numeris, donare solebat:
Quis divina queat preciis mercarier ullis?
Caesaribus multis ea nota peritia, multis
Regibus, haec artes inter petebatur honestas.
His, Pisane, viris numerandum protulit aetas
Te nostra et tantus non indignabitur ordo,
Cui decus et laudem possis augere.
Deorum Mendaces illi effigies componere norant;
Tu Patrem aeternum, totum qui condidit orbem
Ex nihilo, sanctosque viros componis eos, qui
Religione viam ad superos docuere beatam.

PATRIA ÉS PIETAS: VITÉZ JÁNOS ÉS JANUS PANNONIUS KAPCSOLATÁRÓL

Az 1988-ban megrendezett Vitéz János-konferencián elhangzott előadások összegezték azt, amit Esztergom érsekéről és életművéről addig tudni lehetett. A leglátványosabb, kétségtelenül, az a kép, amit ott Horváth István és Vukov Konstantin adott a palota föltárásáról, illetve ennek rekonstrukciójáról.[1] A legmeggondolkoztatóbb ugyanakkor Szakály Ferenc tanulmánya arról a törésekkel és kérdőjelekkel megszakított életpályáról, amelynek kiteljesedése a palotaépítő egyháznagyé lett volna, ha nem torkollott volna az ismert tragédiába.[2] Szakály szerint Vitéz korai közéleti sikereit legalább ugyanannyi látványos, számunkra nem mindig magyarázható hátratétel követte. A Szakály megkezdette vizsgálatokat Kubinyi András folytatta a politikus és egyházfő Vitéz és unokaöccse, Janus Pannonius Mátyás korabeli szereplését illetően.[3] „A két tehetséges főpap nemcsak ritka haszonleső férfi, hanem nagyon középszerű politikus is volt" – összegzi a pályaképek elemzését Kubinyi tanulmánya végén. Azt ő is elismeri, hogy intellektuális téren a 15. századi Magyarország két egészen kiemelkedő egyénisége igyekezett vagy kényszerült politikai szerepet is vállalni. Ugyanis kezdeményező szerepüket a művelődés és művészetek felvirágoztatásában ma sem vitatja senki.[4] Halálukkal lezárulhatott ugyan a magyarországi reneszánsz első korszaka, de a mag

[1] HORVÁTH István, *Vitéz János palotájának régészeti feltárása = Vitéz János Emlékkönyv,* szerk. BÁRDOS István et al., Esztergom, 1990 (Esztergom Évlapjai–Annales Strigonienses), 78–97; VUKOV Konstantin, *Az esztergomi Vármúzeum Vitéz János korabeli rekonstrukciós programja, uo.,* 98–160.

[2] SZAKÁLY Ferenc, *Vitéz János, a politikus és államférfi = Vitéz János Emlékkönyv, i. m.,* 9–38.

[3] KUBINYI András, *Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején = Humanista műveltség Pannóniában,* szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 2000, 7–26.

[4] SZAKÁLY, *i. m.,* 33–35; BEKE Margit, *Vitéz János esztergomi udvara = Vitéz János Emlékkönyv, i. m.,* 59–77. PROKOPP Mária, *Vitéz János és a művészetek, uo.,* 53–58. MIKÓ Árpád, *Reneszánsz* = GALAVICS Géza, MAROSI Ernő, MIKÓ Árpád, WEHLI Tünde, *Magyar[országi] művészet a kezdetektől 1800-ig,* Bp., 2001, passim.

el volt vetve. A módosított pályaképek, ha közelebb visznek is bizonyos fölismerésekhez, a végső bukás, a két egyháznagy együttes tragédiája, sok részletében továbbra is rejtély maradt. A következőkben éppen erről az egymáshoz kötődő kapcsolatról lesz szó. Vitéz János esztergomi érsek és unokaöccse, Janus Pannonius együttes indítékaira, a közös szülőhelyre, a családi kapcsolatokra és az egymáshoz fűződő töretlen ragaszkodásnak néhány újabban kiderített emlékére hívom fel a figyelmet.

Szülőföldje mindkettőnek a szlavóniai Körös megye volt. A vidék török pusztítás előtti településhálózatát, nagy okleveles bizonyító anyag alapján, Csánki Dezső föltérképezte.[5] A monográfia a birtokviszonyokról és a megye korabeli társadalmáról is megbízható képet ad. Innen tudjuk, hogy az őslakosok szlávok voltak. A meghódított területeken a magyar királyok várakat építettek. Az e várak körül lakók azután, leginkább hadi érdemekkel, a magyar nemesség soraiba emelkedhettek, és a nemességgel birtokokat is kaphattak, így volt ez „Vitéz" János őseivel is. A zágrábi egyházmegyéhez tartozó Zrednamelléken, a Monoszlói hegy közelében élt a család, nevüket is onnan vették. A későbbi esztergomi érsek 1438-ban mint Zrednamelléki Gele fia Dénes fia János, 1441-ben pedig Ózrednai János néven, „ex utro parente de nobili genere procreatus" írta magát pápai folyamodványokban.[6] A Johannes de Zredna nevet találjuk 1434-ben a bécsi egyetemre beiratkozottak matriculájában, 1451-ben összeállított levélgyűjteményén és az 1455-ben, váradi püspöki rezidenciáján neki másolt Tertullianus kolofonján is.[7] Végül az esztergomi kriptában látható sírkövén is Johannes de Zredna olvasható.[8] Tehát nevét, ha nem egyházi titulusával élt, egész élete folyamán a szülőhelyre utaló formában használta.[9] Az elsőként idézett névalak, az apa és nagyapa nevének fölsorolásával tanúsítja azt, hogy nem volt családnevük, ezért a születési hely (vagy birtok) megnevezése mellett a leszármazást tanúsító névsort hurcolták magukkal, nyilván jogbiztosító indítékból. Ez az őskatalógus nekünk biztos vezető a család leszármazásának

---

[5] CSÁNKI Dezső, *Körösmegye a XV-ik században,* Bp., 1893 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, XV, 12).

[6] LUKCSIS Pál, *XV. századi pápák oklevelei,* 2, Bp., 1938 (Olaszországi Magyar Oklevéltár, II), No. 576 és 729. Még több példa is idézhető.

[7] 1434: *Die Matrikeln der Universität Wien,* 186. 1451: Iohannes VITÉZ DE ZREDNA, *Opera quae supersunt,* ed. Iván BORONKAI, Bp., 1980, 27. 1455: Klára CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz,* Bp., 1984, No. 108. és 78. t.

[8] Johannes MÁTHES, *Veteris arcis Strigoniensis monumentorum… descriptio,* Strigonii, 1827, 65. és tab. VII C.

[9] A „Vitéz" nevet az őt személyesen nem ismerő Bonfini akasztotta rá, azért, mert ő a 15. század végén jól ismerte a hajdani esztergomi érsek ilyen vezetéknevű unokaöccseit. Nyilván szokatlannak találta, hogy nagybátyjuk nem használt családnevet. A kérdésről, a név utóéletéről: PAJORIN Klára, *Vitéz János vezetéknevéről = Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára,* közreadja a Rebakucs, Bp., 2001, 18–19.

kutatásában, akár több évszázadra visszamenően. Így juthatunk el a tárgyalt család esetében is az 1380. évhez. Ekkor Dezou fia Geleth (azaz Vitéz János nagyapja) a szlavón báni ítélőszék előtt mint procurator képviselte a garicsi pálos kolostor ügyét.[10] Választásom azért esett erre az adatra, mert itt már látható az a szoros kapcsolat, amely a Zredna(mellék)i családot az ugyancsak a Monoszlói hegység lábánál fekvő pálos kolostorhoz kötötte. Itt maradtak fönn a család iratai is. Ezeknek Mályusz Elemér készítette regesztáiból pontos képet kaphatunk birtokügyeikről, a perpatvarokról és a házasságokról is. A Csánki Dezső rajzolta séma itt is érvényes. 1403-ban Zsigmond király a hadjáratban mellette harcoló Geleth fia Dénesnek (Vitéz apja) meg testvéreinek egy falut adományozott már korábban is meglévő birtokaikhoz. 1407-ben ez a Dénes igen nagy összeget, 120 forintot fizetett ki egy zálogba vett birtokért. Ekkortájt vehette feleségül a magát éppen e zálogba vett birtokról nevező Lesznai Lászlónak egyetlen leányát, Dorottyát. Dorottyának egyébként tekintélyes birtokai voltak másutt is, és ő lett azután Vitéz János édesanyja. Neki fia mellett volt egy Borbála nevű leánya, akit Janus Pannonius anyjaként ismerünk fia verseiből. 1417-ben az egész nagycsalád közös nyilatkozatot tett arról, hogy a garicsi kolostornak „veri patrones et dotatores" lesznek, és temetkezési helyükül valamennyien a kolostor templomát választják. A templomról egy 1409-es oklevélben azt olvashatjuk, hogy van benne Dorottya- és Borbála-oltár is.[11] Ugyanezeket a neveket viselték az említett család nőtagjai is. A kolostor és a család kapcsolatának érdekes záróakkordját is megismerhetjük. 1461. május 31-én Zrednai Gele Fülöp fia, Gele Benedek a Körös megyei Zredna faluban lévő birtokrészét, szőlőjét és saját kúriáját a Garics-hegy alatt lévő pálos kolostornak adta 70 forintért, valamint maga és rokonai, különösen néhai Dénes nagybátyja (= Vitéz János apja) lelki üdvéért mondandó szentmisékért. A szerzetesek tartoztak valamennyien egyenként a megemlékezés napján misét mondani, ezek között egynek énekesnek kellett lennie. A halottak napjának vigiliáján ehhez még járult kilenc lekció és a zsoltárok. A conversus fráterekneknek saját statútumaik szerint kellett a holtakról való megemlékezést végezniök.[12] A pontos utasítást aligha laikus fogalmazta. Az egyezségben név szerint csak Dénest, Vitéz János apját említik. Az akció mögött nyilván a váradi püspök állt. A zrednai unokatestvér, Vitéznek egyébként osztályostársa a birtokban, maga is szorgos gyarapító volt, mégis már egy évvel korábban megkezdte javai fölszámolását. Valószínű, hogy Vitéz

[10] MÁLYUSZ Elemér, *A szlavóniai és horvátországi pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban,* LK, 9(1931), 292–294.
[11] 1403: MÁLYUSZ, *i. m.,* LK, 6(1929), 101. 1407: MÁLYUSZ, *i. m.,* LK, 10(1932), 97–98 és 6(1929), 109; 10(1932), 257–259 és 100.
[12] MÁLYUSZ, *i. m.,* LK, 12(1934), 117–118.

gyűjtötte maga köré családja tagjait Mátyás uralkodása kezdetén, amely az ő számára is ígéretesnek tűnt.

Vitéz János húgát a föntiek alapján nyugodtan nevezhetjük ezután Zrednai Borbálának, akinek férje, Janus Pannonius apja, ugyancsak Körös megyéből származott. Szülőhelye Csezmicze volt, Belovár közelében, a zágrábi egyházmegye területén. Janus apjának családi neve sokáig vitatott volt, mára a kérdés megoldódott. A Vatikáni Levéltár egyik 1458-as regesztakötete ugyanis megőrizte Janus folyamodványainak, illetve az azokra adott válaszoknak szövegét. A regeszták Janus apját nobilis Paulus de Chesmicze-nek nevezik, anyját a nemes Borbálát ugyanott Pál özvegyének mondják. Megnevezik Janus még élő testvéreit, az ugyancsak nemes Pétert és Ilonát. Az apa nevének ismerete itt ismét a kezünkbe adta a szálat a fölmenők földerítésére. Az apa és annak testvére 1407-ben mint a Körös megyei alispán emberei szerepelnek. Ugyanő 1428-ban homo regiusként a zágrábi káptalan érdekeit képviselte egy jogi aktus során.[13]

A magyar történelemben olyan kiemelkedő szerepet játszó két főpap családjára vonatkozó adatokat összegyűjteni önmagában is megérdemli a fáradságot. Még inkább akkor, ha azok további fölismerésekhez vezetnek.

Csánki Dezsőre hagyatkozva állíthatjuk, hogy mind a Zrednai, mind a Csezmiczei család szláv eredetű volt, de már igen korán, jóval tárgyalt korszakunk előtt magyar nemességet kaptak. Ezt minden hivatalos nyilatkozattétel alkalmával vallották is. Így tudta ezt a kortárs Thuróczi János is: „in Sclavinia humilis sub tecto nobilitatis geniti".[14] Az ősök olyan literátus kisnemesek voltak, akik a báni, megyei székhelyen otthonosan mozogtak, akik a saját vagy mások pörös ügyeiben rendszeresen eljártak az illetékes hatóságoknál. A pörös eljárások is latin nyelven folytak, Csánki szerint, legalábbis ami az oklevélírást illeti, igen szép latin nyelven. A fönti adatokból látjuk, hogy ezek a családok több generáción keresztül verzátusak voltak olyan közegben, ahol a latin nyelvet rendszeresen használták. Generációkon keresztül hozták magukkal a készséget, hogy ezen a nyelven magukat megértessék. Tudjuk, hogy ez az egyházi közvetítéssel nálunk meghonosodott hivatali nyelv a latinnak egy viszonylag romlatlan változata volt. Különösen így van ez, ha az itáliaiak vagy a franciák korabeli nyelvhasználatával vetjük egybe. Ott ugyanis a latin a később formálódott leánynyelvekkel könnyen kontaminálódhatott. Ezekben az országokban egyébként is mind a hivatalokban, mind a jogászi ügyleteknél már régen az anyanyelvet használták. Mindezeket szem előtt tartva, most képzeljük el a gyerekifjú Csez-

[13] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról = Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére,* szerk. FONT Márta és VARGHA Dezső, Pécs, 2001 (Tanulmányok Pécs Történetéből, 8), 101–105. = *Nympha,* 23–29.

[14] JOHANNES DE THUROCZ, *Chronica Hungarorum,* ed. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Bp., 1985 (BSMRA S. N. 7), 1012.

miczei Jánost, amint megérkezik Itáliába ferrarai tanulótársai közé. Messziről „északról", a hegyeken túlról jött, a medvék közül. Diáktársai megbámulták és csúfolták is, még azért is, mert barbár anya (Borbála latinul Barbara) szülte. Mindezeket a sérelmeket verseiből tudjuk. Csak amikor megszólalt, akkor keltett bámulatot a latin nyelvet nehezen megtanuló diáktársai körében. Ezt viszont az őt csodáló kortársai följegyzéseiből tudjuk. Ezt a képességet örökségként hozta magával literátus kisnemes őseitől szülőföldjéről, Szlavóniából.

Itt kell fölvetnünk mind Vitéz, mind Janus anyanyelvének kérdését. Ismét Csánki Dezső nagy forrásismeretére támaszkodhatunk: „az oklevelek mintája teljesen magyar, akár egyházi hatóságtól, akár a megyétől vagy a bánoktól erednek. De felötlőbb, hogy az oklevelek, bár szövegük latin, főként, ha a határhelyeket részletezik, aránylag gyakran használják a magyar szavakat, helyesebben: műkifejezéseket is. A pozsegai, zágrábi, de különösen a császmai káptalan okleveleiben sűrűn találhatók a: via Keresztut, mons Havas dictus, fluvius Turjafő, fundus Lukácshelye, vallis Diankovölgye, lacus vulgo Fertős… mons Paphegye, cumulatio térre wlgo vakandagthuras… a határfáknak: vulgo Töl, Hárs, Haraszt, Gyertyán, Cser, Szil, Alma" megnevezései.[15] A hajdani szláv eredetű lakosság tehát a 15. század közepén már egymás között is a magyar nyelvet használta, amelyet bizonyít, hogy a latin nyelvű oklevelekbe éppen ott teszik be a magyar kifejezéseket, ahol azoknak mindenki számára bizonyító erejük volt: a határbejárásoknál, a birtokhatárok kijelölésénél. Tudtak-e még valamit ezek a családok őseik szláv nyelvéből, erre, úgy tűnik, Csánki nem talált nyomot a korabeli oklevelek szövegében. Csak föltételezhetjük, hogy a cselédség, az egyszerű nép körében még használatos lehetett az a 15. században is.

A szülőhely, a családi kapcsolat közelsége határozta meg Vitéz mellett Janus életének minden lépését. A ferrarai Guarino családban úgy tudták, hogy Janus Váradon született.[16] Nyilván azért, mert ő maga eszmélkedését, szellemi születését ottani éveitől számította. Miután apja korán meghalt, anyai nagybátyja, Vitéz János vette magához. A váradi püspök védőszárnyai alatt, a káptalani iskolában kezdhette tanulmányait. Itt készítették föl itáliai tanulmányútjára. Tudjuk, ha hazament, Váradra ment. Ha távozott a városból nagybátyjával együtt, ennek a városnak írt búcsúverset. Itt indult egyházi pályája is, először egy kanonoksággal, majd elnyerte a custodiatust is. Ez biztosította számára a padovai jogi tanulmányok költségeit. Nagybátyja részéről történt az a kezdeményezés is, hogy unokaöccsét váradi coadjutorává ill. vicariusává tegye.[17]

Együttes közéleti működésük Mátyás mellett sok részletében ismert. Vitéz volt a diplomata, bár követségben Janus is járt. Mégis inkább az utóbbi feladata

[15] CSÁNKI, *i. m.,* 130–131.
[16] Battista Guarino levele: *Analecta,* 204.
[17] HUSZTI József, *Janus Pannonius,* Pécs, 1931, 186.

volt az orációk tartása és a diplomáciai levelezés intézése. Ez mintha nem is tartozott volna hivatali kötelességei közé, mintha külön kegyként intézte volna ezeknek az iratoknak megszerkesztését. Ha megsértették, akkor azzal fenyegetődzött, hogy tőle többet ilyet ugyan hiába várnak.[18] A külügyi és belügyi írásszervek szétválasztottsága ugyan soha nem volt kétséges az udvari adminisztrációban, mégis a magánszívesség említése Janus esetében föltűnőnek látszhatna, ha nem maradt volna ennek írásos nyoma. Vitéz 1466-ban Podjebrád cseh királynak azt írta, hogy Mátyás nevében a Curiába írt leveléről azért nem tud neki másolatot küldeni, mert annak szövegét „testvére, a pécsi püspök" Pécsett hagyta.[19] Janus leveleskönyvében benne is van az említett irat.[20]

Családi kapcsolat, köteles és őszinte hála, közös hivatali ügyintézés mellett van még valami, amiben nagy volt közöttük az egyetértés: ez a kor irodalomélménye, a latin szövegek olvasása. Ez akkor sokkal több volt, mint ma egy könyv kézbe vétele, majd végigélvezése, amikor a mű adja magát az olvasónak. Akkor az egy küzdelem volt a távoli múltból jött üzenet megfejtéséért. És Janusnak is, Vitéznek is ezen a szövegek olvasása okozott gyönyörűséget. Janus itt előnyben volt, Ferrara őt alaposan fölkészítette. De Vitéz? A bécsi egyetemen talán csak egy félévet hallgatott. Mindazt, amit tudott, talán a zágrábi káptalani iskolából hozta magával, meg a Magyarországon tartózkodó Pier Paolo Vergerio környezetéből. Rendkívüli munkabírását kortársai említik. Csak azután, hogy a nap terhét letette, akkor olvasta, javította végig könyveit. Majd a század végén, egy főpap a királyi audienciára várva, előhúzhatott egy Aldinát a zsebéből. Ekkor, Vitéz idejében, az olvasásnak még megvolt a maga szertartása, a föltámasztott könyv elé oda kellett ülni. A műveletben a test és a szellem egyaránt részt vett, gyönyörűséges fáradság volt ez, a humanistákat éltető szenvedély.

A nagybáty és öcs kapcsolatának emlékei a Janus ragaszkodó szeretetéről tanúságot tévő versek. Ezekből itt most csak az esztergomi érsek építkezéseihez kapcsolódó két 6-6 soros fölirat jellegű verset említem. A*z* egyik a székesegyház újrafedésére készült. A tűz pusztította tetőzetet Vitéz teljesen fölújíttatta. Bonfinitől azt is tudjuk, hogy ez színes cserepekkel történt.

Péter székén míg Pál pápa, a második ült és
császárság élén megkoronázva Frigyes,
János, az érsek a rég pusztító tűzben elomlott
héjjazatot földből már fölemelte megint.

---

[18] JANUS, *Poemata,* 2, 99.
[19] VITÉZ, *i. m.,* Nr. 42.
[20] CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány,* Bp., 1981, 77. No. 59. Az ott azonosítatlan levél Vitéztől való és Carvajalnak szólt.

Buzgóságáért éltesse örökre Olümposz,
ámde csak aztán, hogy földön is élt eleget.
(Kurcz Ágnes fordítása)

A másik versre valami erődítés – Janus septumot mond – elkészülte adott alkalmat. Kerítést fundáltatott azért, hogy a nyáját a ragadozóktól megvédje.

Most, amikor, boldog Magyarország, trónodon immár
Mátyás, hős apa hős sarja, dicső fia ül:
János, a pásztor, akolt épít, hogy a nyájnak a síkon
biztonsága legyen, el ne ragadja gonosz.
Tettéért, Péter, ki az égi bejáratot őrzöd,
mennyed a pásztor előtt tárd ki a nyája előtt.
(Csonka Ferenc fordítása)

Mindkét vers az építményekre készült föliratok szokásos formáját követi. Elől áll 2–2 sorban az időmegjelölés, amely a mű elkészülésének tanúja. A kormeghatározás az egyiknél II. Pál pápa és Frigyes császár, a másiknál Mátyás király uralkodásának ideje. A harmadik sorban szerepel az építtető János érsek, majd ezt követi az építmény megnevezése. Ebben a két sorban van helye az indokolásnak is, amiért a műalkotás létrejött. A versek 2–2 utolsó sorában Janus fohászkodik a főpásztorért. Ez utóbbi, legalábbis ilyen terjedelemben már nem szokott helyet kapni a valóságosan is elhelyezett föliratokon. Az első vers létrejöttének okát, amint láttuk, Bonfini is megerősíti. A másodiknak tárgyi emléke, úgy tudom, még nem került elő. Valamiféle építkezés erre bizonyosan okot adhatott. Janusnál *nobile septum* áll. Ez nem jelölhet egyszerű erődítményt, amely mögött a főpásztor biztonságban tudhatta nyáját. Még így is fölmerül a kérdés, hogy az 1460-as évek második felében ki ólálkodott ragadozó szándékkal az esztergomi érsek hívei körül. A vers megértéséhez, azt hiszem, közelebb visz Kubinyi András egy megfigyelése. Szerinte Vitéz elődjének, Szécsi Dénes prímás okleveleinek arengáiban gyakran fordul elő a pásztori gondoskodás formulája.[21] Ami Kubinyinak föltűnt, az föltűnhetett a kortársaknak is. Szécsi érsek stylionariumát ismerhette, bizonyosan ismerte is Janus. A gyakran használt, vissza-visszatérő kifejezések őt Venantius Fortunatus verseire emlékeztették.[22] Fortunatus hét verse szól egyházi nagyságokhoz, akik építménnyel vagy anélkül a farkastól védik nyájukat. Tehát az esztergomi helyi hagyományt, az elől ked-

[21] KUBINYI András, *Szécsi Dénes bíboros prímás* = UŐ, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon,* Bp., 1999 (METEM Könyvek, 22), 141.
[22] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius és Venantius Fortunatus = Humanista műveltség…, i. m.,* 61–68. = *Nympha,* 37–44.

velt szóhasználatát olvasmányélményével gazdagítva alkalmazta az adott helyzetre Janus, amikor versével Vitéz Jánost ünnepelte. Fortunatus esetében, egyébként, máig vita tárgya, hogy az ilyenféle föliratversei vajon valóban tárgyakra készültek-e. Janus verseit bizonyosan nem vésték kőbe.

A Vitézhez szóló Janus-versek közül azért ezt a kettőt emeltem ki, mert amellett, hogy itteni tárgyi emlékekre íródtak, a költő munkáinak egy csoportjához köthetők. Venantius Fortunatus ugyanis különös helyet foglal el Janus mintáinak sorában. Ma a liturgiából jól ismerjük őt mint himnuszok szerzőjét, a középkori kéziratos hagyomány is leginkább így örökítette ránk. Janusnál nem az ezekből a művekből való reminiszcenciákat találjuk. Úgy tűnik, hogy ő Fortunatus teljes költői hagyatékát ismerte. Ennek az ismeretnek már nagyon korai verseiben is nyomára bukkanunk. Legtöbbször olyan helyzetekben bukkan föl a költőelőd ismerete, amikor a vers születését nála valóban őszinte érzés motiválta. Anyja vagy közeli ismerőse halálára írt epitáfiumában ráismerhetünk a mintára. Mesterére, a nagyon szeretett Guarinóra írt panegyricusának eddig egyébként megfejthetetlennek tartott szerkezeti fölépítése mögött is egy hosszabb Fortunatus-mű áll.

Venantius Fortunatus nem tartozott a ferrarai Studio olvasott szerzői közé. Itáliában egyáltalán nincs nyoma, hogy a humanisták kezében járt volna. Janus gyerekfővel már idézgette. Vajon nem hazulról hozott ismeret, éppen Vitéz könyvtárának egy eddig nem azonosított darabja az, ami költészetének ókori mintákból szőtt szövetén át-átcsillan? Akkor bukkan föl mindig, ha a tanulmányok során fölszedett tudós réteg lélegzethez juttatja a szunnyadó érzelmeket. Ha így van, akkor tovább is léphetünk. A 6. századi Fortunatus az első, aki nyelvében is, formáiban is tudatosan nyúlt vissza az ókorhoz. Ha Janus Vitéz könyvtárában rábukkant verseire, vajon nem éppen ezek is terelgették érdeklődését, az utánzásra való hajlandóságát az ókori szerzők felé?

Közös hazában gyökereztek. Ez a pátria volt Vitéz számára mindenkor a zágrábi egyházmegye. Innen indult egyházi pályája is, előbb kanonoksággal, majd a custodiatusszal. Élete delén ennek püspöke szeretett volna lenni. Sírkövén is innen valónak mondja magát. Janus is innen indult, és rövid életét a zágrábi Medvevárban fejezte be. Egymáshoz való viszonyukat mindvégig a kölcsönös támogatás, egyetértés, a valódi pietas jellemezte. Mindezek ismeretében egyet biztosan tudunk, azt, hogy miért együtt következett be a tragédia a két kiváló főpap életében.

(2001)

JANUS PANNONIUS HUNYADI-EPITÁFIUMAI

Hunyadi János 1442-ben ünnepélyes keretek között nagy adományt tett a gyulafehérvári prépostnak és a káptalannak. A birtokadományozásra részben családi okok késztették. A székesegyházban nyugodott ugyanis testvére, a *miles militum,* az ifjabb Hunyadi János. De indította az is, hogy majdan ő maga is ide kívánt temetkezni, „in eadem, inspirante Domino, elegimus sepulturam" – olvassuk az ajándékozó iratban. Az adománylevélből azt is megtudjuk, hogy miért éppen a Szent Mihály titulusú egyházra esett a választása. Saját szavai szerint azért, mert azt reméli, hogy Mihály arkangyal nemcsak itt a földön, hanem majd a mennyei szent fejedelemségben is oltalmába veszi. „Beati Michaelis Archangeli [...] cuius patrociniis ne dum in terris, verum etiam in Coelesti Hyerarchia speramus confoveri".[1]

Hunyadi a keresztségben a János nevet kapta. Akár a Keresztelőét, akár az apostolét, tőlük sem a szó, sem az írás nem adatott meg neki küldetése fegyveréül. Védőszentjét ezért maga választotta meg, és ez Mihály arkangyal volt.Új patrónusválasztásra késztette a hagyomány is. Bonfini írja, hogy Zsigmond király idejében egy éjszakai csatában, a sűrű sötétségben csak Krisztus és Szent Mihály nevét kiáltva tudott együtt maradni a magyar sereg.[2] Hogy miért éppen az övét, az az egyház tanításából akkor mindenki számára természetes volt.

Mihály arkangyalt az egyház szeptember 29-én ünnepli. A Breviárium erre a napra szóló prózai szövegeiből, imádságaiból és Hrabanus Maurusnak[3] a szent

---

[1] Antonius SZEREDAI, *Notitia veteris et novi Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae,* Albae Carolinae, 1791, 87.

[2] „Nicolaus […] ut sui ab hostibus intempesta nocte dignoscerentur, Christi sanctique Michaelis iam symbolum edixerat" Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades,* edd. L FÓGEL, B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ, III, Lipsiae, 1936 (BSMRA), III, 180.

[3] *Breviarium Strigoniense,* Nürnberg, 1484, O4r–O6r. Hrabanus Maurus himnuszait az erdélyi egyházmegye 15. századi kéziratos breviáriumai is tartalmazzák. Erről Holl Béla kéziratos hagyatéka alapján Körmendy Kinga tájékoztatott.

tiszteletére írott, ugyanott olvasható himnuszaiból a Hunyadi választotta patrónus teljes tevékenységi köre megismerhető.

Mihály arkangyal története akkor kezdődött, amikor a kezdetben még egységes mennyei rend megbomlott. Az Úr ellen lázadó Diabolust vagy Dracót, a megrettent égiek ijedt csendjének közepette, Mihály arkangyal harcban győzte le. Ettől kezdve ő lett az égi seregek vezére, a „princeps" vagy „signifer militiae angelorum". Ő a „praepositus" vagy „custos" Paradisi. Aki, ha az Úrtól arra parancsot kap, az angyalok seregével lejön a megboldogult lelkekért, hogy őket magával vigye „in paradisum exaltationis". Ezért princepse ő a kiválasztottaknak: „princeps super omnes animas suscipiendas". Azért lehet az ő segítségét kérni, mert ő védelmünkre kel, értünk harcba száll a sátán dühös támadása ellen. „Propugnator noster [...] contra furorem draconis". A zsolozsma szövege, amelyet itt szemelgetve idéztem, ó- és újszövetségi helyekre támaszkodik. Hunyadi és kortársai számára egyetlen szava sem volt vitatható.

A gyulafehérvári székesegyházban máig látható Szent Mihálynak két középkori szobra.[4] Mind a kettő a sárkányölőt ábrázolja. De az ő titulusát viselő templomban ugyanezt a jelenetet láthatták egykor az oltárképen vagy oltárképeken is. A sárkányban mindenkor a jámbor hívők fenyegetőjét látták. A 15. század közepén és még később is a törökkel azonosították. Az aktuális veszedelem legyőzéséhez kérték Szent Mihály segítségét. És ő segített is, ahogyan Hunyadit is az említett adománylevél szerint már itt a földön „patrociniumába" vette.

Jakó Zsigmond közléséből tudjuk, hogy az adományt később megújította.[5] Ekkorra Hunyadinak bőven volt már lehetősége megtapasztalni védőszentje oltalmazó kardját. 1442 tavaszán Mezid bég betört Erdélybe. Hunyadi, ekkor már mint erdélyi vajda, Lippai György fehérvári püspökkel együtt szállt szembe az ellenséggel. Egy kém jelentéséből ismertté vált, hogy a bég és katonái Hunyadit meg akarták ölni. A szentimrei csatában hű embere, Simon de Kamonya (Kemény Simon nevével ismert a történet) ruhát cserélt urával. Hunyadi így megmenekült. A püspök elesett és a bég is a csatamezőn maradt.[6] A török bosszúja várható volt. Ősszel ismét több ütközetre került sor. Megint volt alkalma Szent Mihály oltalmát élvezni, győzött ezúttal is.

Sorozatos győzelmeinek híre most már az országhatárokon is átjutott. Idézem a krónikást: „Mindenek megvallották abban az időben, hogy ezt az ő győzelmét, a régi leghatalmasabb hadvezérek győzedelmeihez méltán hasonlíthatni.

---

[4] ENTZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház,* Bp., 1958, 125. és 126. kép.

[5] *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei,* közzéteszi JAKÓ Zsigmond, I, Bp., 1990, 463, Nr. 1056.

[6] Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum,* ed. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, I, Bp., 1985 (BSMRA S. N. 3), 845–854 (a továbbiakban: THURÓCZI); BONFINI, *i. m.,* III, V, 31–90.

Ez által elterjedt külső országokra is az ő híre, s nevezetesen a görögök őtet Akhilles névvel tisztelték meg" – írja Budai Ferenc.[7]

Innentől kezdve Mihály arkangyal mintha habitusát is kölcsönadta volna védencének. A *vajvoda,* majd *Gubernátor* névvel említett Hunyadit *miles* vagy *athleta Christi*ként emlegetik. Ő az egész keresztény világ *propugnaculum*a, ő a *murus,* amelyen megtörik a Krisztus híveire végső csapást mérni készülő török támadása. Közben patrónusa védelmére ő is ugyancsak rászorult. A hosszú téli hadjáratból és a várnai csatából is csak a csoda segítségével menekült meg.

Dicsőségének csúcsára a nándorfehérvári győzelem (1456) juttatta. A pápa Rómába várta, hogy az őt megillető titulusokkal megtisztelve megkoronázza. Azért, mert azt remélte, hogy a „dux unicus" vezérletével most már fölszabadítják nemcsak Konstantinápolyi, de Európát, Ázsiát és a Szentföldet is. A római diadalmenetből gyászünnepély lett. Ezt ugyancsak a pápa rendelte el, amikor Hunyadi halálának híre Rómába érkezett. Callixtus pápa szerint most már az Úr koronázta meg őt az égi seregek örök koronájával, őt, aki a mártírok körében nyerte el méltó helyét.[8]

A harcostárs, Kapisztránói János búcsúszavait Thuróczi őrizte meg: Te legyőzve az ellenséget, most már uralkodol az Istennel és triumfálsz az angyalokkal. Méltó, hogy idézzük: „Nunc tu devicto inimico regnas cum deo et triumphas cum angelis".[9] Kapisztránói akkor már az egész keresztény világ térítő hőse volt. Minden fontosabb megnyilatkozása tüstént továbbvivőre talált. Az ő „triumphus"-gondolatát bontotta, terebélyesítette tovább Aeneas Sylvius Piccolomini. Boldognak mondta Hunyadit, mert a történteknek mint hőse és egyben hírvivője ment föl a mennybe. Mert hova máshová is mehetett volna – írta –, mint fővezéréhez, hogy aki Krisztusért oly sok veszedelemmel szembeszállt, vele együtt uralkodjék. Aeneas Sylvius szavait jó, ha megjegyezzük. „Felix spiritus, qui tantae rei, quanta gesta est apud Albam, nuntius atque author migravit in coelum" [...] „Et quo illum migrasse credimus, nisi ad eum pro quo tot bella depugnavit? Ad imperatorem suum porrexit fortis miles: cum Christo regnat, qui pro Christo tot periculis se obiecit."[10]

Holttestét, amint meghagyta volt, Gyulafehérvárra szállították. Ott temették el, „honorifice tumulatum" ahogyan Thuróczi írja.[11] Hogy ezen mit érthetett,

---

[7] BUDAI Ferentz, *Magyar ország polgári históriájára való lexicon,* II, Nagy-Váradonn, 1805, 252. Budai forrását nem sikerült megtalálnom. Mivel értesülései mindig megbízhatóak, itt őt használtam forrásul.

[8] „quem congruis titulis ac diademate insignire decreveramus Dominus tamen exercituum in coelestibus immortale diademate decoravit, qui ut felix inter martyres computari potest". FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király levelezése a római pápákkal,* Bp., 1881, XLI.

[9] THURÓCZI, *i. m.,* 950.

[10] *Historia Bohemica* = Aeneae Sylvii PICCOLOMINEI *Opera,* Francofurti et Lipsiae, 1707, 120.

[11] THURÓCZI, *i. m.,* 949.

pontosan nem tudjuk. Az özvegy és a család biztosan méltó síremlékről gondoskodtak. Leginkább az ifjabb János, a „miles militum" máig látható tumbája alapján alkothatunk magunknak képet a mára már elpusztított eredeti „tumulus"-ról. Szent Mihály oltalmába került hamarosan nagyobbik fia, a meggyilkolt László is. Mátyás király valamennyiükről megemlékezett, amikor a prépostnak és a káptalannak újabb birtokokat juttatott, hogy övéiért naponta két misét is mondjanak.[12]

Nem tudjuk, hogy ez mikor történt. Csak annyi biztos, hogy valamikor az 1460-as években. Valószínűleg a király ekkor maga is ott járt a kegyeletét leróni. Mai ismereteink szerint Mátyás a 60-as években kétszer tartózkodott Erdélyben. 1462 szeptemberét töltötte ott. Majd odakényszerítette öt évvel később az erdélyi lázadás, aztán a moldvai háború. Ezeknek az eseményeknek az időpontjai ismertek: 1467. szeptembertől 1468. januárig sok helyen megfordult. Kísérőként rendszerint vele volt többek között külföldi levelezésének intézője, a pécsi püspök, Janus Pannonius is. Janus 1467-es erdélyi tartózkodására van is forrásunk. A királynak akármelyik útján volt is kísérője, ekkor láthatta Gyulafehérvárt Hunyadi János sírját.

Janusnak két versét ismerjük feltételezett gyulafehérvári látogatásáról, az ott látott Hunyadi-síremlékről. Az első:

Iohannes iacet hic, Turcorum ille horror in armis,
ille gubernatae gloria Pannoniae.
Hunniadum creat hunc, comitem Bistricia sumit,
Nandoris Alba rapit, nunc tenet Alba Julae.

Jánosy István így fordította le:

Itt nyugszik János, harcokban réme töröknek.
Dicsfényben ragyogott őrhelye Pannonián.
Szülte Hunyad, majd mint ispánt Beszterce uralta.
Nándori Albán halt – nyughelye Alba-Julae.[13]

A vers lapidáris rövidséggel követi a sírfeliratok szabályait. Az első sor megnevezi a kő alatt nyugvó holtat. A következő sorban vagy sorokban találjuk általában az elhunyt e világban betöltött egyházi és világi tisztségeit. Janus is, mint a kortársak általában, Hunyadi gubernátorságában viselt dolgait tartotta polgári tevékenységéből a legmaradandóbbnak. (Ezt a sort nem sikerült a fordítónak jól átültetnie.) Következik a halott élete két végpontjának kijelölése. Születési dátumát nem ismerve, legfőképpen meg a vers kívánta megoldást alkal-

[12] ENTZ, *i. m.,* 212.
[13] JANUS, *ÖM,* 178–179. A latin szöveg sajtóhibáját javítottam.

mazva a kezdetnek Janus Hunyadot írja. A véget meg Besztercében jelöli meg. Valóban, Hunyadi mint besztercei gróf halt meg. A költő hangja az utolsó sorban hallható. A vers a két városnévre fut ki. Erre Jánosy István is ráérzett: *Nándori Albán halt – nyughelye Alba-Julae.*

A sok Alba nevezetű névre, amely az országban található volt, Bonfini is felfigyelt. Ad is rá valami zavaros magyarázatot. Csak Gyulafehérvár esetében járt jó nyomon, amikor a bozótban heverő római kövekre felfigyelő Gyula vezért tette meg a város alapítójának.[14]

Janus második Hunyadi-epitáfiumát nézzük a következőkben:

Pannoniae murus, Turcorum terror in armis,
si qua, Iohannes hac tegeretur humo.
Sed sub Belgrado mundi superavit ut hostem,
morte simul domita sidera vivus adit.
Multi laurigeris Capitolia celsa triumphis
conscendere duces, solus at iste polum.

Ezt Csorba Győző fordította le:

Pannonföld bástyája, török had mennyköve, János
álmodik itt, ha ugyan fedheti sír röge őt.
Mert ahogyan Belgrádnál győzött volt a pogányon:
lett a halálon is úr, s látta meg élve a mennyt.
Ős Capitóliumot koszorús diadalmenet élén
sok hős járta be – ám égbe csak ez maga szállt.[15]

A vers kezdősora, „Pannoniae murus...” a kortársaknak Ovidiust juttatták eszébe: „Graium murus, Achilles”.[16] Mint ahogyan a korábban idézett krónikás is maguknak a görögöknek adta a szájába hajdani nagy hősüknek és Hunyadinak összehasonlítását. A továbbiakban föl kell idéznünk a korábban elmondottakat. Janus gondolatmenetének alapja Kapisztránóinak a harcostársra mondott siratójában található: legyőzve az ellenséget, uralkodol az Istennel és diadalmaskodol az angyalokkal. Ez még a bevezetőben tárgyalt, a Breviáriumból ismert Mihály arkangyal nyomában jár. Aeneas Sylvius, aki később mint II. Pius pápa maga ütötte rá a pecsétet szavaira, amelyekkel a törökverő hőst dicsérte. A török elleni háborúra készülve ugyanis személyes példát is szolgáltatva kívánta követni Hunyadit. Ő emelte Kapisztránói gondolatát egy lépcsővel magasabbra, ami-

[14] BONFINI, *i. m.,* I, I, 67. és 352.
[15] JANUS *ÖM,* 174–175.
[16] OVIDIUS, *Metamorphoses,* XIII, 281.

kor azt mondta Hunyadiról, hogy ő a nándorfehérvári győzelemnek szerzője és egyben hírvivője is volt a mennybe.[17] Janus versében ebből az „author" és „nuntius" gondolatból kiindulva már kétségbe vonja, hogy a hős a kő alatt nyugszik: „si qua hac tegeretur" mivel „vivus", azaz élve jutott a mennybe. Mert ahogyan Belgrádnál legyőzte az ellenséget, úgy győzött ő a halálon is. Legyőzte ezzel az ókor sok kiváló hősét, akik diadalmenetben a Capitoliumra mentek föl, de ő triumfálva egyenesen a mennybe ment.

Janus műveiben még egyszer találkozunk Hunyadi győzelmének említésével. 1465 májusában Rómában a pápa előtt mint a magyar király követe a nyilvános kihallgatáson beszélt a magyarok és a kereszténység kapcsolatáról az elmúlt századokban. Ekkor így emlékezett meg Hunyadiról: „Gubernator noster Ioannes [...] tandem magno proelio victor, inter ipsa trophea sua, triumphantem spiritum reddidit creatori".[18] Ez a legrövidebb megfogalmazása annak, amiről a korábbiakban szó volt.

Ami a két vers születését illeti, azokból az első készülhetett akár a király kérésére is. Tárgyszerű, valóban lapidáris rövidsége a kőre illik. Bár biztosan nem került utólag a tumulusra. Csak a Kapisztránói-szövegben is meglévő „Alba" költői találékonyságra valló ismétlése mutatja, hogy ez egy könyvepigramma. A második vers indításával, az Akhilleuszra való utalással már a tudós költő szólal meg. Folytatása pedig a Kapisztránói és Aeneas Sylvius-i, akkorra már Európa-szerte ismert hős mítoszának költői kiteljesítése.

Ugyan mit gondolhatott odaföntről Hunyadi János a sírjára írt versekről? Az elsőt a helyhez és életéhez illőnek találhatta. A másodikkal nem sokat törődött volna. Mihály arkangyal seregében rá újabb feladatok vártak. Hősi hírnevének hirdetőit a töröktől továbbra is neki kellett oltalmaznia.

(2008)

[17] „Felix spiritus, qui tantae rei, quanta gesta est apud Albam, nuntius atque author migravit in coelum" *De Europa* = PICCOLOMINI, *i. m.,* 224.
[18] JANUS, *Poemata,* II, 63.

II. PÁL PÁPA ÉS A GYALÁZKODÓ JANUS-VERSEK

„Mondják, hogy amikor II. Pál pápa Rómában a reá írt versezetet olvasta:

Sanctum non possum, patrem te dicere possum,
cum video natam, Paule secunde, tuam

sírva fakadt, fölpanaszolván barátainak Syricius pápának a coelibatusról hozott törvényét. Mivelhogy ő, aki nemcsak egyházának, de az önmegtartóztatásnak is főpapja kellene hogy legyen, kénytelen azt látni, hogy lányát a város, szégyenszemre, gyalázatosan a szájára vette. Akinek, bármilyen szép is, fájdalmat okoz az, hogy az ő paráznaságából születettnek tartják. Jóllehet tudja, hogy Isten törvénye szerint házasságból születhetett volna, ha ennek a pápai törvény útjába nem áll. Ezért tervezte, úgy tartják, a papok nősülésének visszaállítását, de ennek véghezvitelében a halál megakadályozta."[1]

---

[1] „Paulus secundus … cum eulogium illud Romae in se scriptum legisset

Sanctum non possum, patrem te dicere possum,
cum video natam, Paule secunde, tuam:

illachrymasse dicitur, acerbitatemque Syriciae legis cum amicis expostulasse, quod is qui non solum Ecclesiae ipsius, sed etiam continentiae Antistes esse deberet, filiam in ore atque in oculis civitatis cum summo probro versari videret: quae etsi erat eximia pulchritudine, scortatione tamen ab se ortam dolebat existimari: cum legem Dei sciret esse, qua huic in matrimonio nasci licebat, nisi hic obstituisset. Itaque consilium illum coepisse de restituendo sacerdotum coniugio ferunt: quod ille tamen, morte praeventus exequi non potuit." Stanislaus ORICHOVIUS, *De lege coelibatus contra Syricium in concilio habita oratio. Ad Iulium tertium pont. max. supplicatio de approbando matrimonio,* Basileae, Off. Ioh. Oporini, 1551. A szerzőről: Stanisław ORZECHOWSKI, *Polski Słownik Biograficzny,* 24, 1979, 287–292.

Ez a történet a tridenti zsinat atyái előtt hangzott el 1547-ben. Stanislaus Orichovius (1513–1566) támogatta meg vele a coelibatus eltörlését célzó javaslatát. Az alkalom, ha hihetünk a szerzőnek, hogy valóban elhangzott, igen jeles állomása Janus Pannonius II. Pál pápára írt versfüzére egy darabja fölbukkanásának. Álljon itt a teljes gyűjtemény.

Pontificis Pauli testes ne Roma requiras,
filia quam similis sat docet esse marem. (Ep. I. 52)

Sanctum non possum, patrem te dicere possum,
cum video natam, Paule secunde, tuam. (Ep. I. 53)

Cum sit filia, Paule, sit tibi aurum,
quantum pontifices habere raros
vidit Roma prius, pater vocari
sanctus non potes, at potes beatus. (Ep. I. 54)

Femina, Petre, tua quondam ausa sedere cathedra
orbi terrarum iura verenda dedit.
Indeprensa quidem cunctos latuisset in annos,
facta foret partu ni manifesta novo.
Post haec Roma diu simili sibi cavit ab astu
pontificum arcanos quaerere sueta sinus,
nec poterat quisquam reserantes aethera claves
non exploratis sumere testiculis.
Cur igitur nostro mos hic iam tempora cessat?
Ante probat quod se quilibet esse marem. (Ep. I. 58)

A pannon költő hírhedett, legtöbbet idézett versei ezek. Évszázadokon keresztül a világnézeti csatározások, egyházellenes támadások örökzöld darabjai voltak, és azok ma is. A gyalázkodó mondanivaló viszont a szerzőjükre hozott nem kevés szégyent, azért, mert más, egykorú források a pápa szabados életéről nem szólnak.

Hogyan alakult e versek kétes irodalmi karrierje? Nyomtatásban először a Bécsből Krakkóba települt nyomdász, Hieronymus Vietor adott ki 1518-ban három epigrammát (Ep. I. 52., 53., 58.).[2] Már mind a négy verset megtaláljuk Alexander Brassicanus (?–1539) bécsi 1527-es latin Lukianosz-kiadásában. A művek fordításához írt kommentárjában egy Budáról mentett kéziratra hivat-

[2] *Iani Quinquecclesien. episcopi Epigrammata antea non impressa,* Cracoviae, H. VIETOR, 1518.

kozik, amelyből, az említetteken kívül, több versét is közölte Janusnak.[3] A lengyel Stanislaus Orichovius (1513–1566), akinek elbeszélését föntebb láttuk, éppen 1528-tól volt Brassicanus tanítványa Bécsben.[4] Tanára frissen megjelent Lukianosz-kiadását ismernie kellett. De bizonyos, hogy más forrásra is támaszkodott. 1544-ben jelent meg ugyanis Bázelben, Oporinusnál Celio Secundo Curione (1503–1569) híres pasquillus-gyűjteménye. Curione jeles képviselője az Itáliában is tért nyerő reformációnak. Lelkesedett Lukianosz és Hutten műveiért, és összegyűjtötte a római Pasquino-szoborra aggatott verselményeket. Ezek közé besorolta Janusnak II. Pál pápára írt verseit is.[5] Még az is kideríthető, hogy ezeket Brassicanus Lukianosz-kiadásából vette. A negyedik epigramma egy helyét ugyanis a bécsi professzor megváltoztatta.[6] Mivel a változtatást egyetlen kézirat sem igazolja, csak ő avatkozhatott a szövegbe. Ezt a változatot aggatta azután Pasquinóra Curione is kiadásában. Ha Róma és Pasquino, akkor a pápa is olvashatta ezeket az epigrammákat – gondolta Orichovius –, és egyet kiragadott közülük. A többi meglódult fantáziájának és szónoki eszköztárának szüleménye. 1547-ben elmondott *Oratió*ja, ugyanúgy, mint korábban Curione gyűjteménye, a bázeli Oporinusnál jelent meg 1551-ben.

A reformáció századában vagyunk. A Róma-ellenes támadások kézikönyve lett a bázeli pasquillus-kötet. Az ebből a forrásból származó Janus-epigrammák mint gonosz kis petárdák villannak föl a vitairatokban. A fölhasználó igénye szerint vett elő egyet-egyet, vagy valamennyit. Jóllehet ekkor már teljes Janus-kiadások is vannak, a vitairodalom, egymástól kölcsönözve, mindig elárulja egykori forrását, Pasquinót, vagy a Brassicanus javította változatot. Az idézők nagy száma miatt csak a legjelentősebbeket említjük. Ugyancsak Oporinus adta ki 1553-ban Thomas Naogeorgus (1511–1563) egyházellenes szatirikus gyűjteményét. Benne van mind a négy Janus-vers.[7] Ugyanott jelent meg, először 1558-ban, John Bale (1495–1563) műve, amely a pápaság történetét dolgozta föl. Ennek a században még legalább tíz kiadása volt latin, német, francia illetve angol nyelven. Valamennyiben olvashatók a versek, és az Orichovius közölte történet is.[8] Henricus Stephanus (1531–1598) hivatkozik is a Pasquillusra, ami-

---

[3] *Luciani Samosatenis aliquot exquisitae lucubrationes per Joannem Alexandrum Brassicanum recens latinae redditae ac uberrimis scholiis illustratae,* Viennae Austriae, J. SYNGRENIUS, 1527, D4v.

[4] MW 1528/I.: nob. Joh. et Stanislaus ORZECHOWSKI.

[5] Celio Secundo CURIONE, *Pasquillorum tomi duo,* [Basel, Oporinus, 1544.], 70–71.

[6] A harmadik sor eleje a hagyományozott szövegben: „Indeprensa…", Brassicanusnál: „Hinc compressa…"

[7] *Silva carminum in nostri temporum corruptelas, praesertim religionis … ex diversis hinc inde autoribus collecta,* (ed. Thomas NAOGEORGUS), [Basel, Oporinus, 1553], 37–39.

[8] Ioannes BALEUS, *Acta Romanorum pontificum,* Basileae, I. Oporinus, 1558, 114, 319, 354. Az RMK III és a *Pótlások* nem vették számba valamennyi kiadást!

kor a Johanna papissa-verset közreadja.[9] Johann Wolf (1537–1600) a 16. század egyházi eseményeit kronologikus rendben közlő kötetében következetesen az 1518-as évnél találkozunk Janus epigrammáival.[10] Philippe Mornay, a „hugenották pápája" híres pápaságtörténete használta Curione gyűjteményét, de leírja Orichovius meséjét is.[11] Várnánk ezután, hogy Szegedi Kis István (1505–1572) *Speculum Romanorum pontificum*a (1584) is tanúságul hívja Janust. Nem szerepelteti. Csak a későbbi, már nem a szerzőtől gondozott kiadások bővítményei a versek. Ezeknek forrása, amelyre hivatkoznak is, John Bale ismert munkája.[12] A *Speculum* valamelyik későbbi kiadásából vette át Magyari István (?–1605) a Johanna papissa-epigrammát művének 1601-ben keltezett előszavában.[13] Az egymásból idézgetés folytatódik a 19. századig. Georg Voigt 1859-ben a humanizmus első korszakáról írt, máig idézett művében a föntebb említett J. Wolfra is hivatkozik. Véleménye Janusról lesújtó, mert, szerinte, ő telepítette át Magyarországra az itáliai humanizmus erkölcstelenségét, egyaránt gúnyt űzve az egyház intézményeiből és személyeiből.[14] Voigtra is hivatkozik Ludwig von Pastor (1854–1928) az újkori pápák történetét földolgozó művében, amelyben az „obszcén" Janus Pannoniust igyekszik hiteltelenné tenni.[15] Huszti József Janusról írt monográfiájában (1931) szembekerült azzal a problémával, hogy a kamasz évein már jócskán túljutott költő nagyjából egy időben hogyan írhatott II. Pál pápáról tárgyilagosnak tűnő, és minden földeríthető alapot nélkülöző gyalázkodó verseket. Magyarázatot nem talált, ezért Janus tőle fölmentést sem kapott.[16]

Janus Pannonius és II. Pál pápa találkozásának körülményei jól ismertek. A velencei Pietro Barbo 1464-ben foglalta el II. Pál néven Szent Péter trónusát. A következő év tavaszán Mátyás király, illő kísérettel, Janus Pannonius pécsi püspököt küldte Rómába az új pápa köszöntésére. A követség egyúttal segélyt

---

[9] *Apologia Henr. Stephani pro Herodoto = Herodotos lib. IX,* [Genève], H. STEPHANUS, 1566, f. xxxx 2v. Francofurti, Haered. A. Wecheli, 1584[2], 49.

[10] Johann WOLF, *Lectionum memorabilium et reconditarum centenarii XVI,* Lavingae, 1600, I–II, I, 237–238: „Quod etiam Iani Pannonii (anno 1518) Paquillus Romae cecinit…" II, 112. évrendi közlésnél az Ep. 52–53. az 1518-as évnél.

[11] Philippe MORNAY, *Mysterium iniquitatis seu Historia papatus,* Salmurii, 1611, 166–167, 581.

[12] *Speculum pontificum Romanorum … nunc ex Balei actis pontificiis et aliis restituta, aucta,* Basel, 1586, 121–122.

[13] MAGYARI István, *Az országban való sok romlásoknak okairól,* sajtó alá rend. KATONA Tamás, Bp., Magyar Helikon, 1979 (Bibliotheca Historica), 15. Az eredeti kiadás: Sárvár, Manlius, 1602, a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán van.

[14] Georg VOIGT, *Die Wiederbelebung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus,* Berlin, Reimer, 1881, II, 324–325.

[15] Ludwig PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance,* II, Freiburg im Breisgau, 1928, 403. Szerinte ezeknek az éveknek minden pápaság elleni támadása, így a humanisták szervezkedése mögött is Podjebrád udvara állt.

[16] HUSZTI József, *Janus Pannonius,* Pécs, 1931, 208.

kért a török elleni háborúra, benyújtott ezenkívül köz- és magánkérelmeket is. A személyes találkozásra 1465 májusában került sor.[17] Az audienciák külső körülményei ekkor már közbeszéd tárgya voltak. A pápa ugyanis nappal aludt, és éjjel fogadta az előszobájában várakozókat. Erről a fordított életrendről valamennyi kortárs megemlékezik. Minthogy éppen e pápa uralkodásának időszakáról (1464–1471) több elbeszélő forrással is rendelkezünk, bőven van lehetőségünk a válogatásra. Hurutos betegsége éjszaka álmában jobban gyötörte, ezért volt fönn, írja az egyik kortárs.[18] A késő éjszakáig tartó meghallgatások miatt kényszerült másnap tovább aludni, így a másik.[19] Callimachus Experiens szerint a szemét bántotta a nappali fény, ezért ő a „cicindela", azaz szentjánosbogár nevet aggatta rá.[20] A magyarországi főpapokkal is szoros kapcsolatot tartó Giacomo Piccolomini paviai bíboros nem volt megértő, őt bosszantotta az akadályoztatás.[21] Platyna a kortársak közül jó okkal a legkevésbé volt elnéző és türelmes, a fordított módon élőt „praeposterusnak" nevezi.[22] Így beszélhettek akkor róla általában, mert Janus is így címezte epigrammáját.

De homine praepostero

Quem tenebris vigilare iuvat, dormire diebus,
cur non et versis vestibus ire iuvat? (Ep. I. 223)

---

[17] *Uo.,* 221–241.

[18] „Somni vero paucissimi fuit … nam dormitione nocturna gravius catharro vexebatur." *Michaelis Canensii De vita et pontificatu Pauli Secundi p. m. opus = Le vite di Paolo II …* a cura di Giuseppe ZIPPEL, Città di Castello, 1904 (RIS, III/16), 172.

[19] „Cum vero nocte quoque pervigilet nunc hos nunc illos exaudiens, peropus est mane quiescere et naturae debitum soporem capere: hoc enim pacto incolumitatem servat atque tuetur." *Gasparis Veronensis De gestis Pauli Secundi = Le vite…, i. m.,* 54.

[20] „Paulus Secundus ob id est cicindela a Callimacho poeta dictus, propterea quod lucem reformidans noctu quam interdiu splendore malle videretur." Paolo CORTESE, *De cardinalatu libri tres,* In Castro Cortesio, 1510, c. LXXXVIIII. A pápa különös szokásáról ismeretlen szerzőtől vers is maradt fönn:
Pontificis vigilanda fuit vigilantia Pauli
non illum somnum nocte tenebat iners.
Nil sine sideribus nocturnis Paulus agebat,
pharmacopole dole, cera minoris erit.
Modena. Est. lat. 1080. f. 218v.

[21] „Ad pontificem … admitti non possum. Iubeor quotidie ad quartam et quintam noctis horam sedere ad fores et tandem inauditus remittor." Giacomo PICCOLOMINI, *Epistolae et commentarii,* Mediolani, 1506, Ep. LXXVII. és CLVII.

[22] „Adire hominem die dormientem ac noctu vigilantem attrectantemque gemmas et margaritas difficile erat, nec nisi post multas vigilias … quod si tibi patuissent fores audire hominem, non audiri ab homine necesse erat adeo copiosus in dicendo habebatur." *Platynae Liber de vita Christi ac omnium pontificum,* a cura di Giaccinto GAIDA, Città di Castello, 1932 (RIS III/1), 494, 396–397.

A vers a Curiában kézen-közön megfordulhatott, de a pápának biztosan nem nyújtotta át. Nagyon is elképzelhető viszont ez az akkor már Itália-szerte ismert költő, Janus egy másik verséről.

De Paulo pontifice summo

Qui modo Petrus eras, Paulus nunc diceris idem,
ac Petri et Pauli culmina summa tenes.
Clave potens meritis reserat caelestia Petrus
at Paulus gladio noxia cuncta secat.
Sic et tu amborum fungens vice, maxime praesul,
percute sacrilegos, sidera pande piis. (Ep. I. 264)

A vers nagyon is aktuális mondanivalója akkor mindenki számára nyilvánvaló volt. Az ókori érmeket és gemmákat gyűjtő pápa ugyanis mindjárt uralkodása első hónapjában jó nevű ötvösművészekkel új bullát vésetett. A pápai függőpecsétek ábrázolata a 11. századtól állandó volt. Az egyik oldalon fölirattal Pál, ill. Péter apostol feje volt külön-külön keretbe foglalva, az előlapon a pápa neve cserélődött. Most ezzel a több száz éves hagyománnyal fölhagyva, az előlapon az egyszerű fölirat helyett a művész a pápai audienciát jelenítette meg. II. Pál mellett bíborosok, előtte a kérelmezők térdelnek. A pápa neve a fönnmaradó szabad helyre került. A hátlapon Szent Pál trónon ül, kezében könyv és kard. Péter ugyancsak trónon ülve kezében könyvet és kulcsot tart.[23] Janus a Pietro (Barbo) II. Pál névcsere lehetőségét kihasználva utal a két főapostolra, majd félreérthetetlenül céloz az új bullán megjelenített attribútumokra:

Clave potens meritis reserat caelestia Petrus
at Paulus gladio noxia cuncta secat.

[23] II. Pált 1464. augusztus 30-án választották meg. A mantovai udvar Rómában levő oratora már október 3-án értesítést küld az eseményről. Az új bullát le is írja: „Questo papa ha mutato la stampa del piombo de le bolle; da un canto fa s. Paulo e s. Petro che sedono; da l'altro lui e in cattedra e doi cardinali presso cum alcune persone denanti in ginochione". PASTOR, *i. m.,* 757. „In obsignandis autem litteris quas bullas trito sermone nuncupamus, novo ac magnificentiori plumbationis genere usus est, et quidem non dispari magnitudine a priori bullatione, sed fuit multo artificioris dignioriisque generis operis ac sculpturae". Michael CANENSIUS, *i. m.,* 112. Camillo SERAFINI, *Le monete e le bolle plumbee pontificie del medagliere Vaticano*, *I,* Milano, 1910, 138. Az alkotó művészek: Emiliano Orfini da Foligno és Andrea di Nicolò da Viterbo. George Francis HILL, *A Corpus of Italian Medals of the Renaissance before Cellini*, London, British Museum, 1930, I, Nr. 777.

Ismerjük annyira ezt a kort, és a szereplőket is valamennyire ahhoz, hogy bizonyosak lehetünk, Janus élt a helyzetéből adódó lehetőséggel. Pál pápa kezébe ez a vers eljutott, a tőle megtervezett műalkotás laudációjának született. A szokatlan változtatás nagy szenzáció volt, minden életrajzíró megemlíti. A fogadtatás nem volt egyértelmű. Az utód, IV. Sixtus visszatért az ősi formához.

Még egy vers hozható kapcsolatba Janus római időzésével. A kortársaktól tudjuk, hogy a pápa már 1465-ben is nagyon félt a jövőre bármi rosszat sejtető előjelektől.[24] Erre céloz a következő verse Janusnak:

Quem meus aligera venator cuspide cervum
perculerat, ravi diripuere lupi.
Omine perturbor, ne forsitan improbus hostis,
Petre, tibi sacras depopuletur oves.
Astra minantur idem, sed tu, sanctissime mundi
ianitor, in melius tristia monstra refer.
Summa tibi terrae, caeli est tibi summa potestas,
solvere sive aliquid, sive ligare velis.
Quodsi non aptas haec ad tutamina claves
causaris, gladium te prope Paulus habet.
Armato manda collegae proelia inermis:
ille tuum stricto proteget ense gregem. (Ep. I. 29)

A kezdő sorok láttatják a rossz előjeleket. A vadásztól fölvert szarvast széttépték az ordas farkasok. A csillagok állása is fenyegető. Veszélyben a nyáj. A kulcsőrző Péter és a kardot rántó Pál jöjjön segítségére az egyházát őrző pásztornak. A Róma-szerte terjesztett suttogás a prodigiumoktól rettegő pápáról adja az indítást. Majd az ő nevüket viselő, ezért őt különösen is oltalmazó, a bullákon is megjelenített kulccsal és karddal rendelkező szent apostolokat hívja segítségül. Ez a vers is megtalálhatta az útját a címzetthez.

A II. Pál pápával kapcsolatba hozható, eddig tárgyalt valamennyi versről bebizonyosodott, hogy azok Janusnak római tartózkodása alatt megtapasztalt élményein alapulnak. A bőséges kortárs irodalomból a költő valamennyi ötlete megerősítést nyer. Nyomát sem találjuk viszont a föntebb tárgyalt és nevetségessé vált gyalázkodó verseknek alapot adó utalásnak. A pápával rokonszenvező Michele Canensi és Gaspare da Verona, és a tőle egyéves angyalvári börtönt

[24] „Verebatur tum credo uterque (ti. II. Pál és Ferdinánd) ne solis ac lunae eclypses, quae tum fuere cum maxima hominum admiratione, regnorum mutationem portendebant. Moritur tamen (ne corpora caelestia frustra pati existimes) sequenti anno Franciscus Sfortia Insubriae et Lyguriae dux." (= 1466. márc. 11.) PLATYNA, *i. m.,* 376.

szenvedett Platyna még csak nem is céloznak ilyesmire. Úgy tűnik, hogy ezek a versek nem köthetők Janus római követjárásának idejéhez.

*

Róma és Magyarország hagyományosan jó kapcsolatát II. Pál elődjétől, II. Piustól örökölte. Mátyás királyban a dicső Hunyadi János fiát látták. Tőle várták az Európát rettegésben tartó török veszély végleges elhárítását. Az összekötő, a Vatikán Kelet-Európa-szakértője, Juan Carvajal pápai legátus hosszú ideje itt tevékenykedett. Hunyadinak is, Vitéznek is jó barátja volt. Az ő diplomáciai bölcsessége, kapcsolatteremtő készsége mindkét fél érdekeit szolgálta.[25] Az idős diplomatát H. Lando, a krétai érsek váltotta 1462-ben. Neki nem sikerült elődje nyomdokaiba lépni. Az új pápa üzenetváltása a magyar királlyal kezdetben még nagyon barátságos volt. A Janus követi útjáról hazahozott levél még „murus et antemurale omnium Christianorumnak" nevezi Mátyás királyt. 1465 nyarától hirtelen megváltozik a hang. A pápa szemére hányja Mátyásnak, hogy hadviselés helyett otthon ül és egyházi javadalmak fölött rendelkezik, amihez nincs joga. A pápa informátora, úgy tűnik, éppen Mátyás követe, Marcus tinnini püspök volt. A korszakból fönnmaradt gazdag iratanyagból kielemezhető, hogy mind a legatus, a „krétai", mind a király oratora, Marcus az ország ellen dolgozott. A helyzet azért volt kritikus, mert a király éppen ekkor belekerült az eretneknek nyilvánított Podjebrád cseh király és a pápaság között már régen húzódó viszályba. A két fél között Mátyás is közvetített, aki egy darabig legalábbis mind a két fél bizalmát (?) bírta. Az bizonyos, hogy a csehekkel Vitéz és Janus tartotta a kapcsolatot. A másik oldalt Prothasius olmützi püspök, Janus egykori padovai tanulótársa, később is „frater amantissimusa" képviselte.[26] Rómából rendre jöttek az utasítások. Némi késéssel azután Budáról is ment a válasz. Késéssel, mert előbb értesítették a cseh udvart is, vagy Prothasius és Vitézék személyesen is tárgyaltak. 1465 szeptemberében pápai breve („litterae apostolicae sub bulla") érkezett a magyar királyhoz. Ebben arról értesítette II. Pál Mátyást, hogy a bíborosi testület a Podjebrád-ügy lezárásáról döntött. Fölszólítja ezért mint katolikus uralkodót és György szomszédját, hogy az apostoli eljáráshoz és ítélethez tartsa magát, és ezt birodalmával is tartassa be. Hagyjon föl minden korábban megkezdett szövetkezéssel és tárgyalással, és a jövőben személyes kapcsolatot ne tartson Podjebráddal. Mátyás ekkor éppen útban volt a déli határ

[25] FRAKNÓI Vilmos, *Carvajal János bíbornok magyarországi követségei, 1448–1461,* Bp., 1889 (Értekezések a Tört. Tudományok Köréből, XIV/IV).

[26] A fönnmaradt iratanyag rendkívül gazdag. TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon,* XI, Pest, Emich G. 1855 és FRAKNÓI Vilmos forráskiadványai és monográfiái szolgálnak tájékoztatásul a következőkre.

felé.[27] Útját megszakítva Pécsett Janusnál vendégeskedett. Itt nyújtotta át neki, a protokoll szerint, az országban tartózkodó legátus a pápai iratot.[28] Ezt nem ő hozta Rómából, hanem a király „nunciusa", aki 1462-től Marcus tinnini püspök volt.[29] Az átadásnál természetesen ő is ott volt. A ceremóniáról nem maradt leírás. De a háttérben meghúzódó indulatokról vannak ismereteink. A pápai legátusnak Janusszal személyes konfliktusa volt, ármánykodott ellene Rómában. Marcus hírvivőről nem tudjuk, hogy kinek az érdekét szolgálta tájékoztatásaival. Ott, Pécsett születhetett Janus epigrammája:

Interdicta tibi est hominum communio, et audet
vadere nemo una, nemo comesse simul.
Ast ego, censurae quamvis id, Marce, iuberent,
nec conviva tibi, nec comes esse velim. (Ep. I. 212)

Az első két sor a Podjebrádra kiszabott büntetést („interdictum") részletezi. A harmadik sor elején az „Ast" jelzi a változtatást. Janus hirtelen a jelenlévő Marcushoz fordul: még ha parancsolná is valamiféle (= „censura interdictum"), vele még akkor sem volna hajlandó együtt lenni. Erre valószínűleg nem került sor, mert Marcus királyi oratorról ezután többé nem hallunk.

Érdekes, hogy a pápai figyelmeztetés ellenére a „commercium" egyáltalán nem szakadt meg a két udvar között. Sőt, a kapcsolat talán még intenzívebbé vált. Ez az új közvetítőnek, Gregor von Heimburgnak köszönhető. A kiváló német jogász 1466-ban állt Podjebrád szolgálatába. Vitéznek régi ismerőse volt még a Mátyást megelőző korszakból, asztalánál is vendégeskedett, talán Váradon. Ott találkozott először a gyermek Hunyadi Mátyással, akit később fogolyként Bécsben is látott. Heimburg kérlelhetetlen ellensége volt a császárnak és a pápának is. Ennek a megfelelő helyeken hangot is adott, ezért még II. Pius egyházi átokkal sújtotta. Prágába kerülve tüstént fölújította a régi kapcsolatot Vitézzel. Majd egy tucatnyi levelét ismerjük az esztergomi érsekhez, ugyanennyi válasznak is kellett mennie. Mátyásnak is tett valamiféle szolgálatot 1464 elején. Két manifesztuma is ismeretes, amelyeket a magyar királyhoz intézett. Ezekben meglehetős terjengősséggel ismerteti a Róma és Prága közötti ellenté-

[27] *Matthiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae. Mátyás király levelezése a római pápákkal, 1458–1490,* Bp., 1891 (Monumenta Vaticana – Vatikáni Magyar Okirattár, I, 6). Hasonmás kiadása: Bp., 2000, 56–57. A júl. 23-án kelt pápai bulláról, amely „nuper" érkezett, okt. 17-én értesíti Vitéz Prothasiust. Iohannes VITÉZ DE ZREDNA, *Opera quae supersunt,* ed. Iván BORONKAI, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 217–218.

[28] A király szept. végén Pécsett: Zichy Okmánytár, X, 382. A legátus Pécsett okt. 3-án: *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter Georgs von Podiebrad,* hg. Hermann MARKGRAF, Breslau, 1874 (Script. Rer. Silesiacarum, 9), 140–141.

[29] VITÉZ, *i. m.,* 217.

tet, amelyet a bázeli zsinatig vezet vissza. A nagyon baráti levelező kapcsolatról 1468-ig, a cseh háború kitöréséig tudunk.[30] Nem kétséges, Heimburg tudott a Curiának azon tervéről, hogy Mátyás fegyverét használja majd föl az eretnek cseh király ellen. Mindezek ismeretében nem kétséges, hogy Magyarországra is eljuttatta legismertebb művét, az *Apologiá*t, amelyet Podjebrád védelmében írt.[31] A terjedelmes röpiratban ömleszti vádaskodásait a császár és a pápa ellen. Az iromány keletkezését 1466. december 23-ára, a hivatalos kiátkozás utáni időre teszik, leginkább 1467 elejére. Ez az az időszak, amikor Heimburg és Vitéz kapcsolata folyamatos volt. Amiről Vitéz tudott, azt Janus is ismerte. Egy, a király nevében Rómába címzett iratról csak azért nem tudtak például Prágába másolatot küldeni, mert annak fogalmazványát Janus „otthon felejtette Pécsett." Bizonyos, hogy Heimburg *Apologiá*jához Janus is hozzájutott. A meglehetősen zavaros irományból minket itt most csak a II. Pál pápát illetők érdekelnek. Tárgyalja az élemedett korú főpap paráznaságát („scortatio pontificis"). Itt esik szó a pápa leányáról is. Arról is, hogy újabban megemeltetett mindenféle egyházi illetéket, hogy azzal lánya hozományát gyarapítsa („ut inpinguet dotem filiae"). Szegénytől és gazdagtól is ezért szipolyozza ki a pénzt az újabb és újabb bűnbocsájtó levelekkel. Ilyen mesterkedésekkel adta Pál leányát Sigismondo Malatestához („Hiis artibus … noster Paulus filiam Sigismondo Malatestae collocavit").[32]

Itt van hát a forrás, az egyetlen, amely II. Pál lányát említi. Ahhoz nem fér kétség, hogy Janus verseihez az értesülés Heimburg *Apologiá*jából származik. Hitt az Európában sok helyütt megfordult diplomata és jogász jól értesültségének. De mit tarthatunk e jól értesültségről?

Sigismondo Malatesta, Rimini zsarnok ura, olyan elhíresült személye volt korának, hogy tettei nem maradhattak titokban. A condottiere 1466-tól 1468-ig

---

[30] Konstantin HÖFLER, *Böhmische Studien*, Archiv für Kunde Österreichischer Geschichts-Quellen, 12(1854); Paul JOACHIMSOHN, *Gregor Heimburg*, Bamberg, 1891 (Historische Abhandlungen aus dem Münchener Seminar, 1); TELEKI, *i. m.,* passim.

[31] Franz PALACKY, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens,* Wien, 1860 (Fontes Rerum Austriacarum, II, 20), 647–660.

[32] „Conflaverunt tamen et conspiraverunt pontifex et imperator contra regem et regnum… Et ergo tolerabilior scortatio pontificis, cui nil obstat nisi status sublimitas cum aetatis gravitate. Cetera secundum naturam sunt, ideoque apud comicum vitio non datur, adolescentem scortari. Sed quod suapte natura venia dignatur, exagerat circumstantia perpetrantis, neque dos filiae gravis est ecclesia Romana, maxime cum gener, licet tolerabiliore complexu prognatus, habent tamen aliquam inter se cognationem ambo complexus, ex quibus filia pontificis generque prognati sunt, et iam mos irrepsit, quod qui praebendam habet petere, et valorem eius anuum precibus inserere, addit pontifex in precibus decem vel quinque, augendo literarum pretium et vectigal camerae, ut inpinguet dotem filiae. Hiis adduntur indulgentiae, quibus pauperum ac divitum pecuniae de marsupiis eliciuntur; mox elicita pecunia et cessante divite vena, cassantur priores indulgentiae et nova confingitur causa novis indulgentiis accommodata. Hiis artibus … noster Paulus filiam Sigismundo Malatestae collocavit." *Uo.,* 657–658.

pápai szolgálatban állt, állandóan Rómában élt, a pápától kapott stipendiumot.[33] Fia, Roberto, akinek éppen II. Pál pápa, még mint Pietro Barbo volt a keresztapja, mint katona ugyancsak az Egyházat szolgálta. Ennyi a valóságos tény Róma és a Malatesták viszonylatában. Azt is tudjuk, hogy a nem mindig felhőtlen kapcsolatok hátterében Rimini megszerzésének óhaja volt a pápaság számára. Ez ugyanúgy nem valósult meg, mint az a terv, hogy az élettárs, az „isteni Isotta" helyett Sigismondónak római feleséget szerezzenek. Ha ez a szándék valaha is valóságos volt, és nem csak Heimburg fantáziájának szüleménye. Bizonyos csak annyi, hogy ezekben az években valóban volt két Malatesta is II. Pál pápa környezetében. A kiszínezett történetért az *Apologia* szerzője a felelős. Magyarországon a pápa és a király között az utóbbi időben megromló viszony miatt a pletyka nyitott fülekre talált. Ami Janust illeti, az ő esetében az invenciózus költőn nem kérhetjük számon a történész forráskritikai felelősségét.

Mielőtt Janus, legalább tőlünk, fölmentést kapna, nézzük meg ismét a II. Pál pápára írt gyalázkodó versek néhány sorát: *„Sanctum non possum, patrem te dicere possum"* (Ep. I. 53) és: *„pater vocari / sanctus non potes, at potes beatus."* (Ep. I. 54)

Mindkét epigramma kiemelt része az értő olvasónak ismerősen hangzott. Ezek Lorenzo Valla nagy botrányt keltő művére utalnak, a *Donatio Constantini* hitelességét vitató értekezésre. Erre az állítólagos középkori diplomára hivatkoztak sokáig a pápák világi hatalmuk biztosítása érdekében. Az irat hitelességét Cusanus már a bázeli zsinaton vitatta. Alapos szövegkritikáját Valla végezte el. Ő maga gondoskodott terjesztéséről is. Tőle kapta meg a szöveget 1443-ban Ferrarában Guarino is. A mű az egyházi társadalom egy részében fölháborodást keltett, csak a támadást látták benne. Valla összefoglalásul szánt sorai a világi hatalmától megszabadult pápáról így hangzanak: „Utinam, utinam aliquando videam … ut papa tantum vicarius Christi sit et non etiam Caesaris … Tunc papa et dicetur et erit pater sanctus, pater omnium, pater ecclesiae …"[34] A kiemelt részek nem hagynak kétséget Janus forrását illetően, a szentenciát Vallától vette. Az 54. epigrammában a pápa fölhalmozott kincseit említi:

---

[33] A Malatesták római föltűnése szenzáció volt, mert korábban II. Pius ellenséges viszonyban volt velük. Anonimo autore vers is született erről: „Restituet meritis Pauli clementia regnum / quod furor arripuit non tibi iure Pii." Gaspar VERONENSIS, *i. m.,* 47. PLATYNA is megemlíti, *i. m.,* 384. és 393–394. Luigi TONINI, *Rimini nella signoria de' Malatesti,* I–V, Rimini, 1882, II, 310–320, V, 310, 476.

[34] Wolfram SETZ, *Lorenzo Vallas Schrift gegen die Konstantinische Schenkung* (De falso credita et ementita Constantini donatione): *Zur Interpretation und Wirkungsgeschichte,* Tübingen, 1975 (Bibliothek des Deutschen Hist. Instituts in Rom, 44); UŐ, *Lorenzo Valla De falso credita et ementita Constantini donatione,* Weimar, Monumenta Germaniae Historica, 1976 (Quellen zur Geschichte des Mittelalters, 10), 176.

sit tibi aurum,
quantum pontifices habere raros
vidit Roma prius

A kortársak mind tudnak II. Pálnak erről a szenvedélyéről. Valla éppen arra mutat rá, hogy ez is az állítólagos *Donatio* káros következménye. Az utolsó sorban megint csak a kritikai mű egy helyére utal a „beatus".[35]

A Heimburgtól vett információ forrásértéke vitatható. A „mondják" a fabula világából való. Amit ehhez Janus Vallának akkor mindenkitől ismert vitairatából hozzátett, az volt az igazán barátságtalan gesztus az időközben Magyarországon népszerűtlenné vált II. Pál irányában.

*

Még szót kell ejtenünk a püspök és a pápa utolsó (?) találkozásáról is. 1472. március 27-én meghalt a Zágráb fölötti Medvevárban az összeesküvés miatt a király haragja elől menekülő Janus Pannonius. Temetése püspöki székhelyén, az őt megillető tisztes körülmények között, akkor nem volt lehetséges. Ideiglenes nyughelyéül ezért a Zágráb melletti Remete pálos kolostorának templomát rendelték. Egykorú tudósítás ugyan nincs az eseményről, de a még élő kortársak visszaemlékezései ilyennek tekinthetők. Bonfini, az udvari történetíró, nagy tisztelője volt az ifjú Vitéz Jánosnak. Elképzelhetetlen, hogy az udvarban ezt a különös eseményt ne tárgyalták volna. A főpap-rokon a történetíró elsőrendű forrása kellett hogy legyen. Bonfini szerint Janus holttestét szurkozott (fa)koporsóba helyezték.[36] Ez az ideiglenesség miatt nem is történhetett másképp. Nyilván ez volt általában a szokás az olyan esetekben, amikor remény volt a majdani végső tisztesség megadására. A székesegyház Janushoz hű papi testülete azután titokban hazavitte és a kápolnában sokáig rejtegette a leszurkozott koporsót. Később, Mátyás király egy pécsi látogatásakor sor került az ünnepélyes temetésre. Az ekkor állított síremlékről is van tanúságunk. Fölirattal is díszített kőszarkofág rejtette a püspök testét a káptalani irat szerint. A 15. század utolsó negyedéből való tanúsítvány ezt mint meglevő, látható sírkövet említi.[37]

1991-ben a fűtés-rekonstrukció miatt árkot ástak az altemplom padlózatába. Az újkori réteg alatt bolygatatlan rétegre bukkantak. Ép 15. századi sírkő és a padlóba mélyített sírgödrök kerültek napvilágra. Ezek egyikében, a feltáró régész, Kárpáti Gábor szerint „A váz körül a koporsó élesen kirajzolódott. A váz

[35] *Uo.,* 110, 114.
[36] *Antonio de Bonfinis Rerum Ungaricarum decades*, *IV,* ed. I. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1941 (BSMRA), 48.
[37] TT, 1904, 529. A pécsi káptalan irata egy formuláskönyvből.

alatt a koporsó alja végig vastag, fekete kátrányos rétegként jelentkezett. A fiatal férfi láthatóan jó megtartású váza nyújtott helyzetben, enyhén jobbra fordult. A koponya jobbra dőlt. Az alkarok a medence felett keresztben helyezkedtek el. A kézcsontok az ellentétes combfejeken voltak. A jobb combfejen (a bal kézcsontok alatt) II. Pál pápa ólombullája volt, reverz oldallal felfelé."[38] A lelet nagy figyelmet érdemel, de magyarázatra szorul. A bullával való temetés szokását Magyarországon a 14. és 15. században több ásatási lelet is tanúsítja. Legjelentősebb, mert személyhez köthető, az egri főpapi sírlelet. A hajdani székesegyház nyugati toronypárja előcsarnokának közepén, éppen az előkerült bullák segítségével lehetett azonosítani Miklós püspök (1432–1461) sírját. A székesegyházát kuriai engedéllyel továbbépítő főpapot klenódiumaival és három pápától is kapott bulláival együtt temették el. A székesfehérvári királyi bazilika melletti temetőből és egy ottani sírból is került elő egy-egy, a 14., illetve a 15. századból származó bulla.[39]

Ami a pécsi sírleletet illeti, ott együttesen kell figyelnünk az eltemetés helyére, a kormeghatározó bullára és az eltemetett viszonylag fiatal korára. Csak olyan kerülhetett a székesegyház altemplomába, akit erre egyházi méltósága érdemesített. Aki II. Páltól bullát kapott, és fiatalon érte a halál, az nyugszik ma ott.[40] Ilyet Pécsett a korból Janus Pannoniuson kívül mást nem ismerünk.[41] Ő ismeretes követsége alkalmával valóban több ólombullával is megerősített pápai engedményt hozott haza.[42] Joggal vethető föl, hogy ezek jogbiztosító iratok voltak, amelyeknek rendeltetése éppen a fönnmaradás, a jövőbeni jogérvényesítés volt. Más az eset, ha az irat csak az engedélyben részesülőnek szólt. Ilyenek lehettek a fenti Miklós püspök bullái, a templombővítési engedélyek. Janus esetében tudunk személyének szóló engedményről, arról, hogy „a zágrábi püspökség bizonyos jószágait, melyek az ő kezébe jutottak, azon a címen, hogy a püspökség birtokainak bitorlóktól való visszaszerzése érdekében sokat fáradozott és

---

[38] KÁRPÁTI Gábor, *Janus Pannonius feltételezett sírhelye? = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány,* szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998, 41–49.

[39] Egerben XXII. János (1316–1334), VI. Kelemen (1342–1352) és VI. Ince (1352–1362) pápa bullája volt a sírban. KOZÁK Károly, *Eger: Püspöki vár,* h. é. ny. n. (Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára). Székesfehérvárott XI. Gergely (1370–1378) és V. Márton (1417–1431) pápa egy-egy bullája került elő. Ezeknek, illetve valamennyi ma ismert bullás temetkezésnek adatait Biczó Piroskának köszönöm.

[40] II. Páltól bullát kapott még Pécsett Vitus Hündler, Janus segédpüspöke és Hando György nagyprépost is. Mindketten idős korban (!), másutt fejezték be életüket.

[41] Zoffmann Zsuzsanna dr. segítőkész közlése szerint az embertani vizsgálatok adatai a Janusszal való azonosításnak nem mondanak ellent. Erről készült publikációja a közeljövőben várható.

[42] FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái, Tizedik közlemény, Csezmiczei János (Janus Pannonius),* Száz, 33(1899), 774–779; 777–778.

nagy költségei voltak, megtarthassa."[43] Ez a kedvezés csak Janusnak szólt. Az őt eltemető zágrábi püspök(ség)nek nem is volt kívánatos, hogy valaha valaki az egyházmegye területéből kiszakított jószágot visszaperelhesse, amely most Janus halálával visszaszállt végre eredeti tulajdonosára. Nyugodtan helyezhették hát a koporsóba a bullás diplomát a halott püspök kezébe. Az sem kizárt, hogy a bizonytalan időre halasztódott temetés miatt személyazonosítást szolgált volna a függőpecsétes irat. A föntebb ismertetett bullák leletkörülményei miatt erre a magyarázatra nincs is nagyon szükség.

Abban igaza lehet Kárpáti Gábornak, hogy a koporsót hagyták „ideiglenes" nyughelyén, és nem helyezték a fölirattal ellátott ékes síremlékbe. A nagy helyismerettel rendelkező Petrovich Ede sorai is így értelmezhetők.[44] Higgyük, hogy Pécs püspökének végső nyughelyéről tanúskodik az a szépen vésett bulla, amelyet Janus, a költő, a műalkotás születésekor, az ott sürgölődő humanisták közül egyedül, a programadó II. Pál pápa szándékához méltó versekben ünnepelt.

(2007)

[43] *Uo.*
[44] KÁRPÁTI, *i. m.,* 41.

JANUS PANNONIUS EPIGRAMMÁINAK ÚJ KIADÁSÁHOZ

Inveni portum. Spes et fortuna valete:
nil mihi vobiscum, ludite nunc alios.
(Ep. I, 160 Tel. = 113 M.)

Így fordította valamikor latinra a *Görög Anthologia* egy darabját Janus Pannonius.[1] Verseinek egy része, most, amikor az epigrammáknak új kiadása megjelent, ismét egyszer kikötőbe ért. De vajon úgy-e, ahogyan azt a költő egykor akarta volna?

A kiadást előkészítő munkálatok során az én föladatom volt a majdnem félezer vers születési körülményeinek földerítése, azután valamilyen sorba rendezés, és végül a verskötet megkomponálása. Ez utóbbi már megvalósult a kiadott kötetben.[2] Az egyes versek vizsgálatára a következő kötetben kerül sor, mert ez tartalmazza majd a kommentárokat.

Bármiféle érdemi munkához, a költő esetleges kötetkompozíció-tervéhez, csak a szöveghagyomány alapos ismeretének segítségével kezdhetünk hozzá. Mai ismereteink szerint a költő hagyatéka egyáltalán nem volt még olyan állapotban, hogy az kötetbe rendezésről tanúskodna. A kézirati hagyomány egyértelműen tanúsítja, hogy a versek Janusnál valaha külön lapokon voltak. A hely adta lehetőséggel élve, így legföljebb néhány rövidebb mű alkothatott kisebb csoportot. Ezt a kézirathalmazt mentette magával Mátyás bosszúja elől menekülve, jó barátja, Thúz Ozsvát püspök zágrábi székhelyére. Ott érte a halál 1472-ben. Nyolc évvel ezután, 1480 telén, a király ugyanott, Zágrábban tartományi gyűlést tartott. Ekkor adott megbízást kancelláriája vezetőjének, Váradi Péternek, hogy az elhunyt poéta-püspök ott őrzött hagyatékából az epigram-

[1] *Anthologia Palatina,* 9, 49.
[2] JANUS, *Epigrammata,* a következőkben: Ep. 000 M. A máig nélkülözhetetlen korábbi kiadás: JANUS, *Poemata,* a következőkben: Ep. 000 Tel.

mákról másolat készíttessék. A hagyomány csak az epigrammák összegyűjtéséről szól. Talán azért, mert ezek akkor már országszerte ismertek voltak. A munkamenet a fönnmaradt kéziratok segítségével jól rekonstruálható. Kiemelték és a gyűjtemény elejére tették a megrendelő Mátyás királyt illető verseket. Majd valószínűleg több másoló is kapott egy-egy csomó kéziratlapot. A már eredetileg is rendezetlen vershalmaz így azután bármiféle koncepciót nélkülöző kötetet képezett. Fönntartotta viszont a költőtől magától megőrzött csaknem teljes hagyatékot. Ez a Váradi-féle, hevenyészett gyűjtemény az őse az epigrammák ún. Budai kéziratcsoportjának, amely egykor 378 verset tartalmazott. Ehhez járultak utóbb azok a darabok, amelyeket még Janus küldött vagy ajándékozott másoknak, és ő maga nem tartotta meg a fogalmazványt. Ezekből mára, több évszázad kutatóinak szorgalmát dicsérve, még 78 epigrammát sikerült föllelni.[3] Ha a gyűjtemény így többé-kevésbé teljesnek tekinthető is, az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a kiadást illetően a költő szándékához ezen az úton nem jutottunk közelebb.

Más út kínálkozik, ha a kortársak példájának nyomát követjük. Leginkább a pályatárs, Tito Vespaziano Strozzinak a Vatikáni Könyvtárban őrzött saját kezű kézirata érdemes a tanulmányozásra.[4] A hosszú életű, 80. évét is megért Strozzinak vergiliusi mintára, a *iuveniliá*tól a nagyeposzig sikerült fölépítenie teljes költői életművét. Kisebb műveit a vatikáni, munkapéldánynak tekinthető kéziratba gyűjtötte össze úgy, hogy időrenden belül csoportokat fogott egybe. Ezek egy-egy „liber”-t képeztek. Ezek mindegyike valamilyen korszakhatár közé illeszkedik. A kronologikus elrendezés így még nagyobb hangsúlyt kap. A különféle tinták és papírok tanúsítják a folyamatos javítás nyomait. Olykor lapokat cserélt ki, vagy illesztett a már meglévők közé. A versek között vannak prózai szövegek is, ezek is az időrend nyomatékául szolgálnak. Az így ránk maradt kötet fölépítését a szakirodalom ma kifejezetten autobiografikusnak tekinti. A kortárs költők esetében, ha nem is figyelhető meg ilyen közelről az életmű születése, a végeredmény hasonló. A teljes kiadások kronologikus elrendezésűek, a monotóniát valamilyen szakaszokra tagolással kerülik el.

Kísérletet tehetünk-e valami ilyenféle megoldásra Janus esetében is, most már föltehetően a teljes hagyatékot bírva? Más a helyzet a mi esetünkben azért, mert teljes szövegkiadásról van szó. Akkor pedig olyan állapotban kell azt közreadnunk, amelyben találtuk. Javítani, válogatni a költő helyett nincs jogunk. Ha a fönti, Strozzi-féle elvet követjük, akkor ugyancsak nehéz próba elé kerülünk, amikor az egyes versek születésének körülményeit és idejét kell megállapítanunk. Márpedig az alkalom vagy a címzettek azonosítása nélkül a versek nem kerülhetnek saját helyükre. Minthogy ez az azonosítás a versek legnagyobb

[3] A szöveghagyomány történetének összefoglalása Mayer kiadásának (JANUS, *Epigrammata* 9–59. lapjain.

[4] Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottoboni Latini 1661.

részénél megnyugtató eredménnyel járt, végül is az időrendi elhelyezést sikerült érvényre juttatni Janus kisebb terjedelmű verseinek kötetbe rendezésénél. Mintha magától a költőtől is erre mutatna az intés:

Scilicet ingenio multum locus addit et aufert,
inter et est, sub quo sidere carmen eat.
(Ep. I, 35 Tel. = 377 M. 5–6)

Janus 25 évnyi alkotó időszakán a hely is, meg az ég változása is alaposan nyomot hagyott. A szövegkiadásban a korhatárokat mégsem jelöltük. Szándékunk ezzel is az volt, hogy ne megkomponált műalkotást készítsünk a költő helyett. A kommentár-kötetben, ha nem is mindig megnyugtatóan, a végleges bizonyosság igényével, az egyes versek besorolását is megindokoljuk. Hogy hogyan is történt egy-egy epigramma „helyhez kötése", azt a következőkben néhány példán mutatom be, követve kötetünk időrendjét.

Milyen volt az az ég és az a táj, ahonnan elindult? Miután apját korán elvesztette, anyai nagybátyja: Johannes (Vitéz) de Zredna vette magához váradi püspöki udvarába. Az itteni jó nevű káptalani iskolában kapta meg az akkor szokásos alapismereteket. Innen indították továbbtanulni 13 évesen Ferrarába. Mit vitt magával? Jó adag magabiztosságot, mert az országszerte ismert államférfi-főpap oltalma alól jött, és ő maga sem szűkölködött ezen adottság nélkül. Hozta azután a latin nyelv ismeretét, és ennek közbeszéd szintjén használni tudását. Nemes fölmenői, mindkét ágon már több generáción keresztül „litteratusok" voltak.[5] Pörös ügyek során, olykor mások képviseletében is a latin nyelvet használták. A hazai hivatali életben akkor ez volt az általános úzus. A váradi iskola erre az otthonról hozott alapra támaszkodhatott. Figyelmet érdemel, hogy itt kerülhetett kezébe Venantius Fortunatus több verse is. Csak itt, mert ez a költő nem tartozott a ferrarai költőkánonba, amely úgy szólt, hogy Juvenalis után „usque ad Dantem Aldegerium aut Petrarcham Franciscum siluere Camenae."[6] Úgy tűnik, hogy Fortunatus ismeretének lehet szerepe későbbi érdeklődési körének kialakulásában. Merészebben fogalmazva, talán az indíttatást is tőle nyerte. Ismerete szövegszerűen kimutatható a legkorábbi versektől a Guarino-panegyricus utolsó redakciójáig. Az is föltűnő, hogy Fortunatus reminiszcenciája mindig ott bukkan föl, ahol Janus versei őszinte érzésekről tanúskodnak.[7]

---

[5] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *III. János pécsi püspök azaz Janus Pannonius családjáról = Nympha,* 23–29.

[6] Italo PANTANI, *„La fonte d'ogni eloquenzia": Il canzoniera petrarchesca nella cultura poetica del Quattrocento ferrarese,* Roma, Bulzoni, 2002, 132.

[7] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius és Venantius Fortunatus = Nympha,* 37–44. A költőelőd formáló hatását azt ottani véleményemhez képest még meghatározóbbnak látom.

Meglehetősen jó készség a latin nyelv használatára, magabiztosság és biztosan valamiféle verselőkészség – ezekkel az adományokkal érkezett a 13 éves ifjú 1447-ben Itália kék ege alá Ferrarába. Ezeket a képességeket ismerte föl nagyon hamar a gyakorlott szemű tanár, Guarino. A népes családja és tanítványai előmenetelét gondosan szervező mester hamar megtalálta az alkalmat, hogy a tehetséges ifjúval nagyobb nyilvánosság elé lépjen. A helyszín Scienta volt. A Po túlsó oldalán lévő kis faluban volt az Este család majorja. Jutalmul itt vakációzhattak az arra érdemes diákok is. Közöttük lehetett például Janus három irigyelt diákpajtása is. Róluk szól a *Marco, Georgio et Antoniolo Scientae rusticantibus* című elégiája.[8] A kis falu 1448. augusztus 2-án látványos ünnepség színhelye volt. Guarino mester legidősebb fia, Manuele mint a helység plébánosa, helyreállíttatta a romos harangtornyot. A fölszentelési ünnepségre a templom névadójának, Szent István vértanúnak ünnepén került sor az udvar képviselőinek jelenlétében. Hosszabb vers magasztalta a templom patrónusát, és a 38 disztichonban jutott hely a derék Manuele plébános dicséretére is, aki a rábízottak hű gondviselője. A kéziraton, amely a verset fönntartotta, a mű szerzője Manuele Guarino. A verselmény modern kiadójának, Silvio Pasquazinak föltűnt, hogy a szerző is, a megszólított is ugyanaz a személy. További kételyeket támasztott benne az, hogy a műben gyermeteg szerzőre valló megoldásokra bukkanhatunk.[9] Különben is Manuelétől, aki ekkor már az egyházjog professzora volt, nem ismerünk egyetlen költői alkotást sem. Pasquazi kételyeit eloszlathatjuk, ha szétnézve Guarino környezetében, az alkalmi vers szerzőjében Janust (azaz akkor még Johannest) véljük fölfedezni.[10] Erre a föladatra, amely a család és iskolája hírnevét egyként növelhette, Guarino a verselgető csodagyereknél aligha találhatott volna alkalmasabbat. Megtámogatja föltételezésünket egy epigramma, amelyet még mint Johannes intézett Manueléhez. Ez egy kísérővers, amelyet a nagyobbak mellé illett csatolni, mintegy ajánlásként abban a korban. Janus később is, mint most is Manueléhez intézett versében, ezt a szokást követte:

Accipe, quaeso, tui munuscula parva Io(h)annis,
exhilares frontem, dum capis, ipse tuam.
Ante tamen nomen nobis memor esto ignoscere, quod non
redduntur meritis, praemia digna tuis.
(Ep. II, 15 Tel. = 9 M.)

Ez a háttere annak, hogy a jelentéktelen kis epigramma miért került a korai versek közé a kötet elejére.

---

[8] El. II, 3 Tel.
[9] Silvio PASQUAZI, *Poeti estensi del Rinascimento,* Firenze, Le Monnier, 1966, 117–118.
[10] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Egy ismeretlen Janus-elégia? = Nympha,* 45–54.

Több mint 150 kortárs nevét tartalmazza az epigrammagyűjtemény. A nevek jó része álnév, vagy inkább gúnynév. Van persze olyan szereplő is, akit saját nevén szólított meg. Sokszor ilyen esetekben a gyerekifjú emberismeretét csodálhatjuk. Kevéssé érdemli meg például a mi megbecsülésünket is Ludovico Carbone, akinek gátlástalansága és az önértékelés hiánya utóbb a Guarino katedrájának elnyeréséért bevetett eszközök miatt vált nyilvánvalóvá.[11] Janus még mint diáktársát tűzte gyilkos tollának hegyére. Máskor meg a derék Roberto Orsival évődő versekre a címzett egész élete pályáján rászolgált. Ha a kortársaknak ott a diákközösségben nem is okozott problémát az azonosítás, minket a sok jelentésű, esetleg álnév tévútra is vezethetne. Maga a költő ritkán jön segítségünkre, de akad azért ilyenre is példa. Tíz darabból álló versfüzérrel támadja például a versfaragó Gryllust. Ez a név az ókor óta használatos az ocsmány gúnyolódásra. Janusnál az egyik epigrammában a címzett lelepleződik:

Cum tu, Grylle, sonas, reticent per tesqua cicadae,
malo sonent illae, dummodo tu taceas.
(Ep. I, 156 Tel. = 30 M.)

A szójáték a versben kettős. Ugyanis a számadáskönyvek tanúsága szerint az Este udvarban Paolo Grilli mint „suonatore" kapta a fizetését.[12]

Egészen különös csoportot képeznek azok a címzettek vagy említettek, akiknek neve a csodált Martialisnál vagy Beccadelli *Hermaphroditus*ában is előfordul. Gallus, Ruffus, Aulus, vagy éppen Hodus, Bertus és Crispus azonosítása néhol eredménnyel járt, máshol megfejtésük az utánunk következőkre maradt. A két említett mintát követi – olykor jelentős szöveg- vagy ötletátvétellel – a Laeliától Ursuláig terjedő női névsor is. Az összezárt diáktársadalom szórakoztatására szolgáló versekről már Sabbadini megmondta, hogy azok „Più parole che fatti, più imitazione che realtà."[13] Ami az imitazionét illeti, arra a kötetben Török László similia-gyűjtései bőséges példával szolgálnak. Egy-két név alatt talán Janusnál is valódi személy rejtőzik. Ágnes vagy Justina esetében fölmerülhet a gyanú, hogy ők Marcello vulgáris, azaz olasz nyelven írt verseinek címzettjei Janus latin nyelvű változatában.[14]

Felhők azért olykor Itália kék egén is csoportosultak. Egy bizonyos Prosperre írt négy verse is tanúskodik erről. A történet röviden a következő. Janus

[11] Lao PAOLETTI, *Ludovicus Carbone* = *Dizionario Biografico degli Italiani* (a továbbiakban *DBI),* vol. 19, Roma, Enciclopedia Italiana, 1976, 699–703.
[12] Giuseppe PARDI, *Borso d'Este duca di Ferrara, Modena e Reggio,* Studi Storici, 15(1906), 47.
[13] Remigio SABBADINI, *Vita di Guarino Veronese,* Genova, 1891, 142.
[14] Ep. I, 341 Tel. = 283 M., 349 Tel. = 291 M., 357 Tel. = 296 M., 209 Tel. = 279 M., 339 Tel. = 281 M. 340 Tel. = 282 M.

elküldte verseit az etruszk föld szülötte Prospernek. Viszonzásképpen az küldött ugyan egy százast *(centena),* de kíséretül egy sorra se méltatta:

Qui centena tuo numeravit nomine nobis,
attulit is nullum, Prosper, epistolium.
(Ep. I, 225 Tel. = 216 M.)

A közvetítő azt is elárulta, hogy a címzett csodálkozott. Ámulata tárgya volt ugyanis, hogy a „rudis terra" is lehet szülőhelye egy ilyen tehetségnek:

Quod rudis ingenio talem me terra creavit,
miraris Tusci, Prosper, alumne poli.
(Ep. I, 148 Tel. = 214 M.)

Végül még az is kiderül, hogy Prospernek nem nagyon tetszettek Janus epigrammái, bírálta azokat:

Non bona me jactas epigrammata fingere, Prosper.
(Ep. I, 125 Tel. = 215 M.)

A versciklus címzettje, amint azt sikerült kideríteni, a Janusnál egy emberöltővel idősebb Prospero Colonna kardinális.[15] A Colonnák családja szívesen hivatkozott az etruszk ősökre. Maga a kardinális igen nagy tekintély volt a Kúriában. Több pápaválasztáson is az esélyesek között szerepelt a neve. Pártolta a művészeteket, tisztelte és gyűjtötte az ókor emlékeit. 1450 őszén Guarino Ferrarából kereste vele a kapcsolatot, hogy maga és fiai ügyéhez Rómában tőle támogatást kapjon. Colonna a megkeresésre barátságosan válaszolt. Ezt Guarino újabb levele követte. Ebben emlékeztette arra, hogy a Colonnák egykor Petrarcát támogatták.[16] Az ismeretség keresése és a mecénásságra való utalás is Flavio Biondóval lehet kapcsolatban. Itália historicusa Ferrarában ekkor készült el nagy műve Etruriával foglalkozó részének első változatával. Ezt küldte el ismerőseinek, közöttük régi pártfogójának, a témában érintett Colonna kardinálisnak. A küldeményt 1450 decemberében egy ifjú ferrarai poéta, Tito Strozzi vitte Rómába.[17] Nem kétséges, hogy Guarino jó szándékának engedelmeskedve, Janus verseit is ezúton ismerhette meg a kardinális. Strozzi és Janus között éppen ebben az időben folyt a barátságos „gyűrű-certamen". Hogy Janus epigrammákat említ,

[15] Franca PETRUCCI, *Prospero Colonna = DBI, i. m.,* 27, 1982, 416–418.
[16] *Epistolario di Guarino Veronese,* raccolto da Remigio SABBADINI, 2, Venezia, 1916, No. 826.
[17] Bartolomeo NOGARA, *Scritti inediti e rari di Biondo Flavio*, Città del Vaticano, 1927 (Studi e Testi, 48), 163–164.

az csak annyit jelenthet, hogy ezeket is mellékelte a küldeményhez. A „rudis terra" ebben a vonatkozásban nemcsak Etruriával kapcsolatban érthető, hanem azért is, mert a költőtárs Strozzi családja is sok évszázados itáliai ismertséggel rendelkezett. Ami Janust illeti, az ő számára 1450 tele a keserves várakozás időszaka volt. Hazarendelték ugyanis, de az otthonról várt pénz késett. Maga Guarino sem engedte el adóssággal terhelt tanítványát. Janus fűhöz-fához fordult segítségért, olykor hiába, máskor eredménnyel. Ennek a korszaknak versei többnyire az őt foglalkoztató anyagi gondokról szólnak. Tudta ezt Strozzi is, és tőle bizonyára Colonna kardinális. A mecénás ősökre való utalás Guarino levelében meg is tette a magáét, az említett „centena" formájában. Annyira azonban Janus mégsem volt nyomorult helyzetben, hogy az önérzetén esett bántódásokat szó nélkül tűrje. Márpedig ennek egész sorozatáról volt szó. Először is küldeménye írásos válasz nélkül maradt. Ehhez tudnunk kell azt, hogy a pannóniai poéta híre akkor már túllépte Ferrara határait. Megszokta a kényeztető dicsőítéseket. Ehhez képest most újra szemébe vágták az annyit hánytorgatott északi származását. Ráadásul verseivel nem is aratott sikert. Ebben a helyzetben Janustól csak a ciklus negyedik epigrammáját várhatjuk:

Quam te, Prosper, amem, potes hoc cognoscere solo,
in caelum e terris te quod abire velim.
(Ep. I, 288 Tel. = 217 M.)

És most változtassunk megint égtájat! Janus máig legkedveltebb versei közé tartozik az ún. Váradi búcsúvers.[18] Ugyanakkor ez az a mű, amelynek keletkezési idejét tekintve a legnagyobb a bizonytalanság. A már érettebb költőnek Váraddal kapcsolata adódhatott hazalátogatásai során, először 1451-ben, azután 1455-ben. De innen indulhatott fölfelé ívelő egyházi pályája is 1458-ban. Valamennyi időpontnak vannak védelmezői. Én az 1455-ös változat mellett döntöttem. Akkor a költő számára Várad fölött felhőtlen, ragyogó kék volt az ég. Megkapta ugyanis a káptalan jól jövedelmező dignitását, a custodiatust. Ettől kezdve nem kellett többé aggodalommal várnia az otthonról jövő pénzt. Janus immár a maga ura, akinek ifjúi öntudatát is növelte az egyházi méltóság. Címével büszkén élt is, amint az az Aeneas Sylviusszal való verses levélváltásból kiderül.[19] Erről itáliai barátai is hamarosan értesültek, a távolsággal növelve a hír nagyságát.[20] A váradi búcsúvers ezt a magabiztosságának újabb lökést adó lelkiállapotot tükrözi. Hogy a helyhez most már hivatalosan is kötődött, azt tanú-

[18] Ep. II, 5 Tel. = 321 M.
[19] Ep. I, 381–384 Tel. = 322–324 M. és Append. 2 M.
[20] Itáliában már a püspökségének híre terjedt. Gianvito RESTA, *Giorgio Valagussa umanista del Quattrocento,* Padova, Antenore, 1964 (Miscellanea Erudita, 13), 235.

sítja a vers is. A custos tiszte volt ugyanis a székesegyház ereklyéinek őrzése, közöttük legfőképpen a Szent László-fejereklyéé. A vers utolsó szakaszában ezért utoljára tőle vesz búcsút, amikor a bécsújhelyi birodalmi gyűlésre indul. Itt került sor az Aeneas Sylviusszal való találkozásra. Aeneas, a diplomata főpap éppen egykorú volt a föntebb említett Prospero Colonna kardinálissal. (Három év múlva Colonna tette az 1458-ban Piusként pápává választott Aeneas Sylvius fejére a tiarát.) Most még 1455-ben vagyunk. Öt évvel ezelőtt írta a nélkülöző Janus Prosperóra a mérges és tegyük hozzá, szemtelen verseket. Változott közben az idő és a hely is. Az Aeneas Sylviusszal való találkozást megelőzte már költői hírneve és egyházi státusának emelkedése is. Most Aeneas volt az, aki a „váradi custostól" verseit kérte. A hagyományozott szövegben a címzett mindig megkapja egyházi titulusát. Ez arra mutat, hogy azt nagyon büszkén viselte. A verses levélváltás során most Janus vonakodott műveivel előállni, kérette magát. Huszti finom megfigyelése szerint ősz és tavasz találkozása ez a néhány vers.[21] Scevola Mariotti meg arra figyelmeztet, hogy Janus milyen tapintatosan javította Aeneas prozódiai hibáit.[22] De hogy a pannóniai költő hangja még a régi is tud lenni, azt a cseh kancellár, Prokop von Rabenstein okvetetlenkedéseit lesöprő, ugyanott írt epigrammája tanúsítja:

Hoc unum semper quaeris, superetne Maronem
Tullius, an maior sit Cicerone Maro?
Nescio, verum illud bene scio, quod tibi nunquam
est visus, Procopi, nec Maro, nec Cicero.
(Ep. I, 230 Tel. = 333 M.)

Ha vizsgálatunkat az egyik legkorábbi, jelentéktelennek tűnő epigrammával kezdtük, akkor fejezzük ezt be Janusnak, mai ismereteink szerint, legutolsó versével. Henricus germán poétához szólnak ezek, mind a kettő válaszversként született. A címzettet már korábban sikerült Heinrich von Gundelfingen rajnai humanistával azonosítani.[23] Ő 1470-ben tanárával, Peter Luderrel járt Bécsben. Erre a tájékra nyilvánvalóan az újonnan alapított Academia Istropolitana híre csalogatta az érvényesülés lehetőségeire vadászó két humanistát. Henricus egyik verse az alapító esztergomi érseket, Vitéz Jánost magasztalja. A másik Janusnak hízeleg. Mindezt a Janus tollából való két válaszversből tudjuk. Egyikük a horatiusi jambikus trimeterrel váltogatott jambikus dimeter, a másik szapphói óda

[21] HUSZTI József, *Janus Pannonius,* Pécs, 1931, 38.
[22] Scevola MARIOTTI, *La corrispondenza poetica fra Giano Pannonio ed Enea Silvio Piccolomini = Umanesimo e Rinascimento: Studi offerti a Paul Oskar Kristeller,* Firenze, Olschki, 1980, 45–56.
[23] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Humanisták verses levélváltása = Nympha,* 62–64.

formájában íródott. Korábban ezekkel a versformákkal Janusnál nem találkozhattunk. Hogy most mégis, annak a verses levélváltás szabálya a magyarázata: a köszöntést ugyanabban a formában illett viszonozni. Henricustól egyébként fönnmaradt néhány évvel későbbről egy ugyanilyen sapphói óda, mint amilyet Janusnak küldhetett, a strassburgi Peter Schotthoz.[24] Mivel az erre írt válaszvers is megmaradt, azt is tudjuk, hogy a versszakok számával is illett a kihívónak megfelelni. Nem kétséges, hogy Janus még állta a versenyt az ifjú poétával. De válasza sokkal több a formai megfelelésnél. Búcsúvers ez, búcsú a költészettől, és erre a búcsúra a megváltozott ég és a megváltozott föld késztette:

Turbidi me sors miseranda regni
tristibus curis tenet involutum,
nec sinit dulces meminisse rythmos
metraque Phebus.
(455 M. 41–44.)

Orpheusszal együtt már halott a költő. Elárvult lantjának zenéjét csak a tenger mormolása viszi tovább:

Orba quin vatis lyra iam perempti
garrulos nulla feriente chordas,
dum natat ponto, strepuisse fertur
flebile murmur.
(455 M. 21–24).

(2006)

[24] A. MURRAY–Marian L. COWIE, *The Works of Peter Schott 1460–1490,* I, Chapel Hill, 1963, 300–303. A szerzőknek nem sikerült azonosítani a költőt, Henricust a kommentár-kötetben sem.

A PRAY-GYŰJTEMÉNY JANUS-KÉZIRATA

Pray György gyűjteményével került az Egyetemi Könyvtárba egy kis kézirat, amely Mátyás király, Janus Pannonius és néhány 16. század elejei szerző leveleinek másolatát tartalmazza.[1] A gyűjteményre először Horváth Lórántné hívta föl a figyelmet. Ismertette tartalmát, azonosította a már közölteket, az ismeretlenek szövegét pedig közreadta 1966-ban, az Egyetemi Könyvtár Évkönyvében.[2] Csapodi Csaba a Janus Pannonius-szöveghagyománnyal foglalkozó könyvében 1981-ben megállapította, hogy az itt található Janus-levelek föltűnő hasonlóságot mutatnak a Sevilla II. kézirattal, mind a válogatás, mind a sorrend tekintetében. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy a szöveghagyomány e két kézirat esetében egy közös ősre megy vissza. Magáról az ún. Pray-kéziratról azt tartotta, hogy ez a „füzetke iskolai célokra, a levelezés fogalmazására készült, mint Janus Pannonius és mások összeírt levélpéldái".[3]

A kis füzet ma a Pray-gyűjtemény IX. kötetének 18. darabja. Címe: *Exempla epistolarum Joannis Pannonii et aliorum. 1515.* Borítója, előzéklapja nincs, ezért eredetét, korábbi sorsát visszafelé nyomon követni nem tudjuk. Papírja, a vízjel tanúsága szerint, a Velencében 1499 és 1501 között használatban volt írófelület egy változata.[4] Az eredeti három folio összehajtva és elvágva ma egy 12 foliós füzetkét alkot. Ebből beírt felület van a 10. rectóig, a 10. versótól a 12. versóig üresen maradt, írása gyakorlott, 16. század eleji kézre vall. A címzetteket nem, csak a levélírókat tünteti föl. Ezt kezdetben díszes, pirossal is kiemelt nagybetűkkel teszi. A 8. folio versójától ezek elmaradnak, és csak a bekezdés jelzi az új levél kezdetét.

Tartalmát tekintve van benne tizennégy levél Mátyás királytól, hat Janus

---

[1] EEK Coll. Pray. IX/18. *Mátyás király: Magyarország a reneszánsz hajnalán,* kiállítás, ELTE Egyetemi Könyvtár, 2008. máj. 20–jún. 21, katalógus, Bp., 2008, 91–92, 89. kép.

[2] HORVÁTH Lórántné, *Egy 1515-ös leveleskönyv az Egyetemi Könyvtárban,* EEK Évk., 3(1966), 229–237.

[3] CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány,* Bp., 1981, 68, 80–82.

[4] Charles Moise BRIQUET, *Les filigranes,* Amsterdam etc. 1907, No. 3456 változata.

Pannoniustól, és négy, a 16. század elejéről való, különböző személyektől. Mind a levelek szerzőjének számaránya, mind közéleti súlyuk (14 levél a királytól, és csak 6 Janustól), fölkelti figyelmünket. A cím ugyanis azt ígérte, hogy *Exempla epistolarum Joannis Pannonnii et aliorum,* azaz Janus Pannonius és mások leveleit fogjuk kapni. Nem kétséges, hogy az összeállító célja elsősorban Janus Pannonius leveleinek lemásolása volt. Az összeállító a cím végén a munka elkészültének idejéről is tájékoztat. Ez 1515-ben történt.

Hogyan is állt Janus Pannonius írói hagyatékának sorsa 1515-ben? Honnan vehette anyagát füzetünk másolója? Hogy idáig eljussunk, vissza kell mennünk 1472-ig, a költő haláláig. Jól ismert, hogy a király elől menekülő, pártütő Janus jó barátjánál, Ozsvát püspöknél talált menedéket Zágrábban. Hogy kéziratai haláláig vele voltak, azt éppen az ott készült másolatok, a sevillai kódexek tanúsítják. Mindkettőben találkozunk Ozsvát püspök nevével.[5] De lehetett a költő hagyatékának Zágrábban más gondviselője is. A székeskáptalan nagyprépostja az 1480-as évek közepétől ugyanis Vitéz Mihály volt, az a *nepos,* akihez mint unokaöcshöz Janus egykor verset is írt.[6] A jó barát püspök is, a rokon nagyprépost is 1499-ben halt meg. Hagyatékának gondozásával a püspök még életében Jalsyth János őrkanonokot bízta meg, ami nyilvánvalóan a közöttük lévő bizalmas jó viszonyról tanúskodik. Innen kezdve a történet ismerős. Korábban Gerézdi Rabán próbálkozott, újabban Kasza Péter foglalkozik a máig kibogozhatatlan üggyel, a hagyaték bizonyos pénzbeli részének sorsával.[7] Az örökhagyó szándéka ellenére ugyanis – így szól a vád – Bakócz érsek is magához ragadott egy részt, és az őrkanonok is abból taníttatta Itáliában unokaöccsét, Brodarics Istvánt. Jalsyth börtönbe került, Brodarics tagadott. Az Erdődy-Bakócz vagyon egy részének, amely innen származott volna, még negyven év múlva se tudtak nyomára jönni. Bakócz mindenesetre – és ezt írjuk javára – oltalmába vette az Itáliából hazatérő, meggyanúsított Brodaricsot.

Mai tudomásunk szerint Brodarics István volt az első, aki Janus Pannonius irodalmi hagyatékával, vagy annak egy részével meg akarta ismertetni a tudós világot. Minthogy itáliai tanulmányait zágrábi kanonokként végezte, a föntebb

---

[5] CSAPODI, *i. m.,* 32, 38.

[6] Nagyprépostként említik Zágrábban 1483-tól, 1499 áprilisban halt meg. Sírköve, verses föliratt-tal a zágrábi székesegyházban volt. J. B. TKALČIĆ, *Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae,* II, Zagrabiae, 1894, 422, 482, 493, 533. – Janus Pannonius verse hozzá: *Michaeli Vitezio nepoti* (Ep. 466 M). Mind a két Zágrábból származó sevillai kódexbe utólag beírva „Johannis Pannonii Vitesii…" Ennek legegyszerűbb magyarázata a rokon Vitéz Mihály jelenléte a káptalan élén.

[7] GERÉZDI Rabán, *Aldus Manutius magyar barátai,* MKsz, 69(1945), 62–67. Ugyanez: G. R., *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig,* Bp., 1968, 228–234; KASZA Péter, *Egy karrier hajnala: Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez,* Száz, 142(2008), 1187–1208.

elmondottak alapján nem kétséges, hogy volt lehetősége kézbe venni, megismerni, akár az Ozsvát püspök, akár a Vitéz Mihály prépost megőrizte kéziratokat. Először 1505 végén, útban Padovából hazafelé, Velencében akarta átadni Janus *quedam opusculá*ját Aldus Manutiusnak, hogy az kinyomassa. Aldus nem lévén otthon – még hónapokig távol volt Velencétől –, Brodarics egy könyvkereskedőre bízta a kéziratot. Ennek további sorsáról se ő, se mi nem tudunk semmit. Csak hat év múlva, 1512 őszén kérdezősködött felőle Aldusnak írt levelében. Megismételte korábbi szándékát: „decrevi opuscula eius omnino in lucem emitti curare." Ez – mint írja – nemcsak az ő óhaja, hanem ahogy korábbi ura *(herus meus)* megkereste Aldust ez ügyben, úgy mostani *Dominus*a is jó néven venné a kinyomtatást.[8]

Hogy Brodarics a kiadással kétszer, 1505-ben és 1512-ben is megpróbálkozott, arra egyetlen forrásunk Aldushoz írt levele. Ebben megemlíti, hogy mint támogató akkor is, most is ura áll az ügy mögött. A *herus meus* ill. *dominus meus* személye azért fontos, mert nyilván nem csak eszmei támogatásról volt szó. A kiadás kérdésével foglalkozó meglehetősen nagy irodalom rendre visszatér arra a kérdésre, hogy ki lehetett a háttérben lévő, nyilván tehetős támogató. A körülményeket ismerve az első mecénás csak Bakócz Tamás lehetett. Brodarics – családi címerbővítő oklevelének narrációja szerint is – itáliai tanulmányait követően először Tamás érsek, ekkor már konstantinápolyi pátriárka, udvarába került.[9] Van is rá okleveles adatunk, hogy 1506-ban az akkor már *decretorum doctor* Brodarics mint jogász kapott megbízást Esztergomban egy szentszéki perben.[10] Más volt a helyzet a levél írásakor, 1512-ben, hiszen Brodarics akkor már Szatmári György pécsi püspök környezetében volt található. Mindebből az következik, hogy a Janus Pannonius-kiadást – amelyről egyébként nem tudjuk, hogy mit tartalmazott volna – mindkét *dominus*a, Bakócz is és Szatmári is támogathatta.

Hogy az 1515-ös kézirat összeállítójához közelebb jussunk, nézzük meg a Janus- és Mátyás-levelek után bemásolt irományokat. Jegyzetekkel ellátott szövegüket a függelékben közlöm, ezért itt csak áttekintést adok róluk.

A törzsszöveg után található első – keltezés nélküli – levél írója Franciscus Albensis.[11] Az Albensis név önmagában mindig az erdélyi püspököt jelöli. Gyulafehérvárt a méltóság viselője 1508-tól 1513-ig Perényi Ferenc, 1513-tól pedig Várday Ferenc volt. Melyikük lehetett a levélíró? Várday már nem fiatalon, kancelláriai múlttal, mint királyi kincstartó került át a váci püspökségből az

[8] Brodarics levelét először közölte: *Analecta,* 30; majd: Pierre NOLHAC, *Les correspondents d'Alde Manuce,* Rome, 1888, 94.
[9] KUJÁNI Gábor, *Brodarics István levelezése,* TT, 1908, 343.
[10] BÓNIS György, *Szentszéki regeszták,* szerk. BALOGH Elemér, I, Bp., Püski, 1997, Nr. 4014.
[11] Lásd Függelék I.

erdélyibe.[12] Perényi viszont egyidős volt a századdal, és csak mint Imre nádor fia juthatott a püspökséghez, amelyet kora miatt legföljebb kormányzóként jegyezhetett. Még 1515-ben sem tudta elérni a nádor apa a pápánál, hogy fia megerősítést nyerjen. Levelünk írójának háta mögött is ott állt mint *pientissimus* és *dulcissimus genitor,* amikor a fiú valamelyik Bakóczot(?) egy ajándékkal fölkereste. A kísérőlevélben ügyesen elhelyezte, hogy ismeri Seneca leveleit és Plinius *Naturalis Historiá*jának legalábbis a bevezetését. A küldőhöz és a címzetthez illően utal Pál apostolra is.[13] Nem kétséges, hogy a levél írója az ifjú Perényi Ferenc, akinek itt egy zsengéjét láthatjuk. Tíz év múlva a ferrarai Celio Calcagnini levelek sorával magasztalja Perényi írásainak tudományos stílusát és báját.[14] A mohácsi csatát megelőző tanácsülésben – állítólag – ő volt az, aki Brodarics kancellár Rómába küldését javasolta a leendő húszezer vértanú kanonizálásának előkészítésére. Erről maga Brodarics tudósít Mohácsról szóló emlékiratában, ahol az ifjú püspököt kiváló képességűnek mondja, s megemlíti, hogy különösen az írásművészetben nyújtott kiemelkedőt.[15] Levelünk a mohácsi csatában elesett Perényi Ferenc igencsak ifjúkori írásműve.

Második levelünk írója Kajári István.[16] Életét, pályáját ismerjük. 1504-ben a bécsi egyetem hallgatója volt, egy év múlva *baccalaureus*i fokozatot nyert. Pápai tanársága után – mint erről 1508-ból való levele tanúskodik – *sublector* volt Győrben (1511), ahol hivatalból fölügyelte a székeskáptalan iskoláját. 1516-tól soproni főesperes volt, 1525-től püspöki vikáriusként említik.[17] Levelét valószínűleg egyházi elöljárójához, Bakócz Ferenc győri püspökhöz írta. Személyes beszámoló ez a terjedő pestisjárványról, a haldoklók és halottak között helyén maradó egyházi személytől. A *Dies irae* újra meg újra fölhangzó, minden mást elnémító gyászzenéjétől kísérve ő követte utolsó útjukon az elhunytakat, amikor már a plébános is haldoklott.

A harmadik szöveg bevezetésnek látszik, amelyet valamilyen tanulóközösség elöljárója írt vitatkozásra kitűzött témái elé.[18] A szellemi munka *(intellectualis esuries)* szerinte állandó gyakorlást igényel. Erre ő a reggeli órákat tartja legalkalmasabbnak. Ezt az időpontot ő egy Silius Italicusból, majd egy Claudianusból szabadon idézett verssorral írja körül. Ekkor, amikor a *confraternitas*

---

[12] BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon,* Bp., 1971, 318–319.
[13] SENECA, Ep. 17, 11; PLINIUS, *Naturalis Historia,* Praef. 11; 2Kor 9, 17.
[14] Celio Calcagnini levelei Perényi Ferenc, akkor már váradi püspökhöz 1517–1518-ból = *Analecta nova,* edd. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDŰS, Bp., 1903, 78, 81, 83–84, 90, 93.
[15] Stephanus BRODERICUS, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima,* ed. Petrus KULCSÁR, Bp., 1985 (BSMRA S. N. 6), 147*:* „festivi ingenii iuvenis et... terso scribendi charactere praeditus."
[16] Lásd Függelék II.
[17] KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában,* Bp., 1994, 397–398.
[18] Lásd Függelék III.

már együtt van, a mise után *(acta sacrificia),* lát hozzá a tudós társaság *(erudita Minerve caterva)* az alábbi, *sophismák*kal kísért *questió*k megvitatásához. Ez utóbbiak kéziratunkban nem találhatók. A megőrzött szöveg fogalmazvány lehet, mert új bekezdéssel kétszer is nekifog a témának.

A negyedik levél Kőszegről kelt 1505-ben.[19] Írója panasszal fordul a győri püspökhöz, mert alattvalóit, a szakonyi (Vas vm.) jobbágyokat egyházi átokkal sújtották. Ennek oka az volt, hogy a püspök tisztségviselői a község templomocskája után – a levélíró szerint jogtalanul – bizonyos pénzösszeget akartak behajtani. Minthogy ezt nem sikerült elérniük, kiátkozták a falu népét. A szomorú következmény: a szülés előtt állók az áldozást nélkülözve gyötrődnek, az újszülöttek kereszteletlenül halnak meg. A könyörtelen eljárás miatt az öregek az utolsó szentségtől is megfosztva jutnak a pokolba. Mindezek orvoslását kéri a levél számunkra ismeretlen írója, aki a község világi földesura lehetett, ígéri ugyanis, hogy az ügy méltányos elintézéséért a címzett tőle is hasonlót várhat.

A fölsorolt négy iromány legalább kettő az iratok kiválasztóját olyan környezetbe utalja, ahol az a korábban a győri püspökhöz írt levelekhez hozzájuthatott, azokról másolatot készíthetett. A győri püspök ekkor – 1495-től egészen 1508 végén bekövetkezett haláláig – Erdődi (más néven Mester) Ferenc volt, Bakócz Tamás testvére.

Ha a 15. és a 16. század fordulóján bárhol az Erdődi-Bakócz névre bukkanunk, akkor egyetlen centrumból, Tamás érsek és kancellár esztergomi udvarából kell elindulnunk. Innen irányította ugyanis a család feje a rokonok népes csapatát a betöltésre vagy cserére váró egyházi javadalmakba. A sakktáblán mozgatott játszmának egyik sokat szerepeltetett figurája éppen az érsek testvére, Erdődi (másképpen Mester) Ferenc volt. Ő tartotta például – hol személyesen, hol levelezés útján – a kapcsolatot Velencével.[20] Fontos volt ez a kapcsolat, mert a konstantinápolyi pátriárkátuson át innen kaphatott támogatást Bakócz a megcélozott pápai trónhoz. Erdődi Ferenc ismert személy volt Velencében, akit, ha valaki csak átutazott is a városon, szükségesnek tartotta, hogy illendőképen üdvözölje.

A toldaléklevelek tanúsága szerint ebben a körben kell keresnünk a kézirat összeállítóját. Az eddig fölfejtett szálak – Janus Pannonius Zágrábban maradt irodalmi hagyatéka, ennek ottani gondviselői, az onnan induló Brodarics kanonok próbálkozásai valamiféle Janus-mű kiadására Velencében, valamint az ő személyes pályájának itthoni indulása Bakócz Tamás környezetében – itt összefutnak a Pray-kézirat összeállítójának föltételezhető személyével.

A kis gyűjtemény igen jó minőségű papírja – amint erről már esett szó –

[19] Lásd Függelék IV.

[20] FRAKNÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete,* Bp., 1889, 81–82; SZILÁGYI Loránd, *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526,* Bp., 1930, 86.

Velencében 1499 és 1502 között volt forgalomban.[21] Ekkor ugyan Brodarics is ott volt, de ilyen papírhoz bárki hozzájuthatott. A kézírás nem az övé. Ezekből az évekből több *missilis*t is ismerünk tőle. Valamennyi levél más-más kéz írása.[22] Deákjai sűrűn változtak. Kéziratunkban egy levélnél a *Mathias* mellé *Byro*-t illesztett a másoló,[23] ami semmiképpen nem lehet Brodarics botlása.

Ami Brodarics pályájának alakulását illeti, abban teljes az egyetértés a vele foglalkozók között, hogy a változás, Bakócz környezetéből Szatmári udvarába kerülése 1508 vége felé következett be. Éppen akkor, amikor a fent említett Erdődi Mester Ferenc győri püspök meghalt. Kéziratunkba ezután győri eredetű levél már nem került be, jóllehet így több lap is üresen maradt.

Kötetünk, címe szerint, elsősorban Janus Pannonius leveleit ígéri. A filológust elsősorban az érdekli, hogy tartalmaz-e olyan szöveget, amely korábban nem volt ismert. Mivel – amint erről már korábban ugyancsak volt szó – kéziratunk a Sevilla II. kódex elejét követi, újdonsággal nem szolgál.[24] A második kérdés az, hogy a szöveghagyomány történetéhez hoz-e újat. Továbbgondolásra érdemes tanulságot igen, például mindjárt az első Janus-levél, amely Ammannati Piccolomini paviai bíboroshoz szól. Janus ebben megköszöni a (nagy)bátyja – a váradi püspökről, Vitéz Jánosról van szó – iránt tanúsított jóindulatát. Kéri továbbá, hogy a királyi követre bízott kérésének adjon helyt, támogassa, mert az az ő és egyháza fontos ügye *(ardua causa),* és egyébként sem *inusitata… nec illiterata.* Az elfogadott szöveghagyomány az utóbbi jelző helyett *illicitát* ad.[25] A Pray-kézirat szövegváltozata van a Sevilla II. kéziratban is, tehát a nyilvánvaló hiba egy közös korábbi ősre megy vissza, amely már rontott változatot adott. A Janus-filológia számára ez egy nagyon fontos és tanulságos levél, fönnmaradt ugyanis egy párdarabja Vitéz János tollából. Ott ugyanezt a kérdést érintve az *ardua causa… non nova, nec iniusta* szerepel.[26] Nem kérdéses, hogy a levél fogalmazója ott is Janus volt. A közös címzett miatt Janus bőven élhetett könnyed latin nyelvtudásával, ezúttal a szinonimák ismeretével.

Van azután további tanulsága is a levelek élére helyezett Ammannati Piccolomininek szóló levélnek. Fönnmaradt ugyanis a paviai bíboros válasza.[27] Janus levele még II. Pius pápa nagy befolyással bíró bizalmasához szólt. Pius közben meghalt, az utód II. Pál pápa alatt pedig megkezdődött a régi garnitúra leváltása.

---

[21] Lásd a 4. jegyzetet.
[22] Köszönöm Sölch Miklósnak és Kasza Péternek, hogy a kéziratokat tanulmányozhattam.
[23] f. 7r.
[24] CSAPODI, *i. m.,* 82.
[25] JANUS, *Poemata,* II, 82.
[26] Iohannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt,* ed. Iván BORONKAI, Bp., 1980 (BSMRA S. N. 3), 224.
[27] Jacobus PICCOLOMINUS, *Epistolae et commentarii,* Mediolani, 1506, f. 47r–v.

A bíboros erről föltűnő őszinteséggel számol be Janusnak, akit a megszokott és ide illő címezések helyett *doctissime Praesul*nak nevez. Vagy azért, mert egykor maga is Guarino-tanítvány volt, de még inkább azért, mert ismerte Janus irodalmi munkásságát. Már ennek a levélnek a birtokosaként járt azután Rómában Janus, hogy Mátyás király nevében az új pápát köszöntse. Bizonyosnak vehetjük, hogy az irányában nagyon barátságos bíborost is fölkereste. Ammannati ekkor már a közügyektől visszavonultan élt Tiberis-parti otthonában, fogadta humanista barátait, és kiterjedt levelezésének kötetbe gyűjtésével foglalkozott.[28] Föltételezésem szerint Janus innen nyerhette az ösztönzést ahhoz, hogy hazatérve pécsi otthonában, az ott föltalálható, akár a király, akár Vitéz nevében írt leveleit kötetbe gyűjtse. Ezért került a gyűjtés egy változatának élére a Sevilla II. kódex és a Pray-kézirat szerint is az Ammannatinak írt levél.

Eddig a Pray-kéziratban található első Janus-levélről volt szó. A kötet azonban nem ezzel kezdődik, hanem egy Mátyás király nevében írottal. II. Pál pápának szól a beszámoló a boszniai háborúról és Jajca fölmentéséről.[29] Ezt a levelet a zágrábi hagyományozott sorrendből az összeállító kiemelte és az egész kötet elejére tette. Miért? Valószínűleg azért, mert a terjedelmes iratot a történteket hitelesen elbeszélő volta és igen szép stílusa erre a helyre érdemesítette. Forrásértékét bizonyítja, hogy az események ismeretét ma is csak innen meríti a történettudomány. Mindaz, amit a Pray-leveleskönyv előzményeiül, az összeállítás, illetve az összeállító térben és korban való megközelítéséről eddig kiderítettünk, éppen e – Janustól származó – beszámoló levéllel kapcsolatban eszünkbe kell hogy juttasson két, ugyancsak magában álló tudósítást. Ismeretes, hogy a gyermek II. Lajos székesfehérvári megkoronázásáról és az azt követő ünnepségekről az igen részletes beszámolót Brodarics Istvánnak köszönhetjük.[30] Már volt szó másik, méltán leghíresebb művéről, a mohácsi csatáról szóló valósághű leírásáról.[31]

Kötetünk címe után az 1515-ös évszám áll. Aldushoz írt levelének tanúsága szerint Brodarics 1512-ben ismét elővette a Janus-kiadás ügyét. Nem kétséges, hogy ennek ösztönzője az 1512 derekán Bécsben megjelent Guarino-panegyricus volt.[32] Közben 1513-ban ugyanezt Bolognában újra megjelentették.[33] 1514-ben Bécsben a versek közül tíz elégiát adtak ki.[34] Valószínűnek tartom, hogy ez utóbbi kötet adta az ötletet egy újabb Janus Pannonius-válogatás összeállításá-

[28] PÁSZTOR Edith, *Ammannati Piccolomini, Jacopo = Dizionario Biografico degli Italiani,* II, Roma, 1980, 802–803.
[29] FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király levelei, Külügyi Osztály,* I, Bp., 1893, 45–50.
[30] KUJÁNI, *i. m.,* 259–261.
[31] BRODARICS, *i. m.*
[32] RMK III 177.
[33] RMK III 182.
[34] RMK III 188.

hoz. Ezúttal a levelekre esett a választás. 1515 Európában a nagy királytalálkozás éve volt. A lengyel és a magyar király, meg Ausztria, illetve a császárság uralkodója Pozsonyban, majd Bécsben jöttek össze, hogy országaik és családjaik sorsáról döntsenek. Urának, Szatmári Györgynek kíséretében ekkor Brodarics is Bécsben volt. Ha őt tekinthetjük a gyűjtemény összeállítójának, talán azt remélte, hogy ott Janus leveleinek ez a kis kötete nyomdászra talál.

Függelék

I.

EK KRNyO, Coll. Pray IX, 219

Reverendissime domine, domine mihi colendissime. Audivi a maioribus meis fuisse consuetudinem apud Parthos populos, ut nullus unquam vel regem vel principem quempiam salutatum adire presumeret, nisi quid haberet quod loco muneris offerre posset.[35] Quem consuetudinem cum alias hec patria nostra cum illis communem habeat, non ausus fui et ego, Eminentissime Princeps Presul, ante verendissimum conspectum tuum vacuis comparere manibus. Nec tanta rusticitate preditus quin aliquid quod mee saltem condicioni conveniret, te enim magnum maiora decent, offerrem. Et ita quidem munusculum istud per quam exiguum tue D. R. tam meo quam pientissimi genitoris mei nomine oblatum offero, ut illo pocius velit animum dantis (qui certe totus syncerus est et tibi addictus) metiri. Quod ipsius muneris magnitudinem vel ut melius dicam tenuitatem, syncerum siquidem et hilarem datorem et deus non respuit,[36] qui maior est acceptor mencium quam vel personarum vel munerum. Quandoquidem mola litant salsa qui non habent thura ut ait Plinius.[37] Reliquum est Reverendissime domine ut tandem et meipsum et dulcissimum genitorem meum una cum serviciis nostris tibi unice commendem. Dixi etc.

Franciscus Albensis etc.

II.

EK KRNyO, Coll. Pray IX, 220

Salutem cum oracionum suffragiis honorabilis. Religiosissime pater in Christo precolende. Si vales bene est. Ego enim Dei optimi benigni ex clemencia, inter tot et tanta funera que in nos piissimus Deus propter nostra peccata immisit, bene valeo. Fratres autem nostri adhuc, de quibus antea non memini in litteris meis, vivunt et aura fruuntur vitali, licet modo cunctis sit pestifera, multi tamen in civitate nostra peste corruerunt. Rector capelle triduo vitam suam efflauit, et in domino plebano vix spiritus miserrimus persistere potuit, ita ut iam ultimus halitus eius expectabatur. Alii infiniti aut morte corruerunt, aut egra

[35] „Reges Parthos non potest quisquam salutare sine munere." SENECA, Ep. 17, 11.
[36] „Hilarem enim datorem diligit Deus." 2Kor 9, 7.
[37] „Verum dis lacte rustici multaeque gentes, et mola tantum salsa litant qui non habent tura, nec ulli fuit vitio deos colere quoquo modo posset." PLINIUS, *i. m.,* Praef. 11.

trahunt corpora. Scholastici mei pene omnes diffugierunt, aut mortui sunt. Eciam foris audio ex ipsis morti occubuisse. Jam eciam Jaurinum invasit et Wesprimii fores pulsat, et in vicinia nostra magnus horror mortis. Jam cessat symphonia non sonat cythara, deest in plateis chorea. Sed terribilissima tuba ecclesie assidue horrenda sonat, et sepius repetitur dies illa videlicet quando celi.[38] Tum optime pater interim bene vale, et ora pro nobis ut vivamus, si Deo placet, et sinamus in sanctitate et iustitia omnibus diebus nostris. Ex schola Papiensi in vigilia Sancti Laurencii. 1508.

Stephanus de Kayar etc.

III.

EK KRNyO, Coll. Pray IX, 220-221.

Compertum esse omnibus nemo vel racionis non expers ambigit nihil esse omnium, quo intellectualis esuries tam affatim quam continue perscrutacionis et assidue exercitacionis industria contentetur. Tanto itaque exercicii munere precogitato, non indignum arbitratus sum cras ubi primis fulserunt phetoncia frena ignibus[39] atque stata confraternitate acta fuerint sacrificia, has pro subditorum utilitate, cum sophismate annexo examinate questiones.

Experiencia quidem docente cognovimus exercicium ad acquisicionem doctrine sapientalis et constantiam. Non mediocriter semper profuisse itaque interdum expedit, ad publice disputationis monumenta ascendere et concessalium vicium experienciis variis exerceri. Eapropter crastina luce cumprimum lux puniceos detexerit ortus,[40] et erudita Minerve caterva confraternitate stata peregit sacrificia, has subscriptas cum sophismate annexo pro ampliori exercicii nostri iuuando deo fautum discuciemus quesciones. etc.

IV.

EK KRNyO, Coll. Pray IX, 221.

Reverendissime in Christo pater et domine, domine mihi graciose. Iterum compellor vestre R. humanitati querulose insinuare immanem erga pauperes meos de Zakon gravitatem, qui ob capellam quando ibidem excommunicacionis interdicto graviter tam opprimuntur ut dictu sit miserabile. Pregnantes ipse sacra sine communione patiunt, infantesque illarum sacro non mersi fonte decedunt.

---

[38] „Dies irae, dies illa … quando … tuba". Celanói Tamásnak (1190–1260) tulajdonított himnusz, amely a mai napig része az Egyház temetési liturgiájának.

[39] „Post, ubi fulserunt primis Phaetontia frena | ignibus atque sui terris rediere colores." SILIUS ITALICUS, *Punica,* X, 540–541.

[40] „Crastina puniceos cum lux detexerit ortus." CLAUDIANUS, *De raptu Proserpinae,* I, 222.

Et, o heu, tam innocentes anime ingenti gemitu crudeles ad inferos descendunt. Hoc autem ipsum universum malum non vestram puto inferri voluntatem, sed pocius a vestris ministris et vicegerentibus qui ampliori avaricie inhiantes florenum ab pauperibus ob nominatam ipsam capellam quotannis exigere volunt, cum tum nec unquam scitum sit exactum aliquem fuisse florenum memorata de capella, et ideo cum iam pauperes mei eum florenum exolvere recusent puniuntur ut super memoravi, quam crudeliter. Ipsi eciam miseri mei cupiunt interim precipue in extremis sacramenta sibi non denegari quo iis ista finaliter ac iuste terminata sit, sed vicegerentes, quicumque sint, ipsi crudelitatem ampliorem exercentes tot animas sacramentorum denegacione nigra sub tartara trudunt immites. Quapropter graciose spiritualiter unice princeps presulque sapientissime, velite manu mittere ut a talibus iam tandem cessaretur, nequidem namque tantam immanitatem super pauperes meos in persona Maiestatis regie pati diucius. Si vel amplius consultare me oporteret, certe ego, quod ad vestram graciam vestraque iura pertinere visum est, de meis subdite semper et integre reddere curavi, nec passus sum quorumque meorum unquam quid vestrorum iurium reddere sed et adhuc vestra humanissima sapientia, me non alium quam benivolentissimum ad omnia vestra semper cognoscet, si modo et pauperes, utrumque iniuria affectos, a talibus exonerare periclis volueritis, quod, sic spero, libentissime facietis. Valete presul dignissime. Date de Kezegh 1505.

(2008)

BÁTHORY MIKLÓS VÁCI PÜSPÖK (1474–1506) SÍREMLÉKE

„Vácott – középkori püspöki székhelyeink között egyedülálló módon – egyetlen középkori sírkő sem maradt fönn épségben, és a töredékanyag is lényegében értékelhetetlenül csekély mind művészeti, mind történeti szempontból. Az egykori vár területét, ahol a középkorban a székesegyház is állt, 1719-ben kapták meg a ferencesek, akik évtizedekig építették templomukat és kolostorukat. Még az alapok ásásakor került elő Báthory Miklós sírlapja, amelyből a hagyomány szerint a kolostor mosdómedencéjét faragtatták ki, feliratát Pray György közléséből ismerjük." Az Országos Műemlékvédelmi Nyilvántartás témánkra vonatkozó részét idéztem.[1] Az itt közölteket vegyük sorra. Csekély és tárgyunk szempontjából értékelhetetlen kőtöredékek, egy átfaragott márványlap, amin ma már betűnek a helye sem látszik. Másfelől van egy sírfölirat, tegyük hozzá, tíz versor, romlatlan állapotban. Ez utóbbit Pray György közléséből ismerjük és idézzük máig. A következőkben ezzel a sokat vitatott epitáfiummal foglalkozom.

A székesegyház pusztulásának forrásokra támaszkodó története a Régészeti Topográfiában olvasható.[2] Innen tudjuk, hogy ott szó szerint kő kövön nem maradt. A török háborúk során maguk a várvédők bontották le az épületeket, hogy az így nyert kövekkel erősítsék meg a védőbástyákat. A további pusztítást a sokszoros ostrom végezte el. A visszafoglalt városba érkező ferences atyák templomuk és rendházuk fölépítéséhez a romhalmazból bányászták ki a hatalmas kváderköveket. Erre engedélyt kaptak azzal a föltétellel, hogy ami még megmenthető, azt kíméljék. Vác életének erről a korszakáról az egyetlen tanúságtevő Róka János plébános, utóbb kanonok. Az ő visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy ekkor került a felszínre Báthory Miklós püspök vörös márvány sírlapja: „rothmarmorne Grabdecke des Bischofs Bathori", amelyből az atyák mosdómedencét: „Ein allge-

[1] A tájékoztatást Lővei Pálnak köszönöm.

[2] *Magyarország Régészeti Topográfiája,* IX, *Pest megye, A szobi és a váci járás,* Bp., 1993, 380–399.

meines Wachsbecken" csináltattak.[3] Róka János szerint tehát az előkerüléskor a márványlapon még olvasható volt a püspök neve.

A sírkőből faragott márványmedence falikúttá alakítva ma is látható. A vár területén fölépült egykori ferences kolostor refektóriumából újabban az épület egy másik földszinti helyiségének falába építették be.[4] Ott jártunkkor Lővei Pál és Mikó Árpád úgy tapasztalták, hogy a sírkő egykoron Báthory Miklós nevét is tartalmazó oldalát faragták át barokk fali medencévé. A hátlap a régen is és ma is megmunkálatlan márványfelület.

A sírlap előkerüléséről legelőször hírt adó Róka János műve 1777-ben jelent meg az egykori jezsuitáknak ekkor már Landerer működtette pozsonyi–kassai nyomdájában. Hogy a sírkövön ekkor még valami vers is volt olvasható, arról Róka nem tesz említést. Ez azért érdekes, mert az epitáfium teljes és ép szövegét már egy évvel korábban, 1776-ban közölte Pray György egy ugyancsak a Landerer-nyomdában megjelent művében.[5]

Praynak ez a munkája, a *Specimen,* címe szerint is az első kísérlet arra, hogy a magyarországi érsekségekről és püspökségekről áttekintést adjon. Minden egyes székhely történetének rövid ismertetése után fölsorolja az egyháznagyokat évről évre, ahogyan azt akkor rendelkezésre álló történeti forrásokból, leginkább oklevelekből megállapíthatta. Hivatkozások ritkán vannak. Az előszóban megemlíti, hogy ha valami emlékezetre méltó adódik, azt csak „ad calcem" fogja közölni, hogy ezzel a névsorokat ne zavarja, így közli a megfelelő helyen, lábjegyzetben Báthory Miklós epitáfiumát is, úgy azonban, hogy forrását nem említi:

Epitaphium de illo hoc exstat:
Nicolaus Bathor jacet hoc sub marmore Praesul,
Gloria qui sanctae Religionis erat.
Quid quid habent Legum speciosa volumina, norat,
Noverat et quid quid pagina sacra docet.
Historias omnes, celebravit carmine vates,
Lingua Latina sibi, Graecaque nota fuit.
Te Regina poli coluit Tibi nobile struxit
Hoc opus, obsequio praemia redde pio.
Scilicet hanc animam, posito jam corpore, Virgo
Angelico socies, perpetuesque choro.

---

[3] Johann RÓKA, *Alt und neu Waitzen,* Pressburg und Kaschau, J. M. Landerer, 1777, 41–42.

[4] Dr. Horváth Ferenc levéltár-igazgató úr 2006. december 5-én úgy tájékoztatott, hogy a falikutat a kolostor hajdani refektóriumából 1979-ben bontották ki, és beépítették az ún. portáshelyiségbe.

[5] Georgius PRAY, *Specimen hierarchiae Hungaricae,* I, Posonii–Cassoviae, J. M. Landerer, 1776, 349.

Hogy Pray honnan jutott a sírvers teljes szövegéhez, arra utalást a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött teljes kézirathagyatékában remélhettem. Meg is van ott a *Specimen* két kézirata is, az egyik a cenzúrának, a másik a Helytartótanácsnak benyújtott példány.[6] Az első végig Pray keze írása. Mindkét kéziratból megállapítható, hogy a mű már évekkel korábban kész volt, csak a kiadás késett. A szerző a közben eltelt időben tudomására jutott adatokat utóbb beledolgozta a törzsszövegbe. Ha nem volt hely, akkor beillesztett lapokra kerültek a pótlások, így írta a Báthory-epitáfiumot is külön lapra, a forrás megnevezése nélkül. A szöveg mindkét kéziratban Pray saját kezű bejegyzése. A vers eredetét illetően a gazdag Pray-hagyaték további vizsgálata sem járt eredménnyel.

A megoldáshoz más út vezetett. Éppen a *Specimen* megjelenésének évében, 1776-ban adta ki az ugyancsak jezsuita Wágner Károly Váradi Péter leveleskönyvét. Ő is a hajdani jezsuita nyomdát működtető Landererre bízta művét. A kötetben Váradinak egyik Báthory Miklóshoz írott leveléhez Wágner a következő megjegyzést fűzte: „Memoriam Nicolai tuetur epitaphium quod ex templo Cathedrali Vacien. a manu coeva rescriptum, et in Tabulario Urbis Bartphensis repositum ita habet" – és közli a verset ugyanúgy, ahogyan azt Praynál találjuk.[7] Tehát Wágner idejében volt Bártfa város levéltárában a versnek egy olyan kézirata, amelyet a keletkezéssel közel egykorú kéz magáról a váci székesegyházban lévő eredetiről másolt le. Wágner művének is megvan a cenzúrára benyújtott példánya az Egyetemi Könyvtárban. Hagyatékában az Országos Széchényi Könyvtárban megmaradtak genealógiai gyűjtései, sőt gazdag epitáfium-gyűjteménye is. A Báthory-sírverssel kapcsolatban a lelőhely közelebbi meghatározására sehol, még csak utalást sem találunk.

Nem kétséges, hogy Pray forrása ugyanaz lehetett, mint amelyre Wágner hivatkozott. A két mű, amint láttuk, ugyanazon évben, ugyanazon nyomdában jelent meg. Valószínűnek látszik, hogy Wágner még a megjelenés előtt közölte az epitáfium szövegét Prayjal. Ő pedig, mint egykor meglévőt és elfogadottat („exstat") iktatta be művébe. Kettejük rivalizálására semmi nyom nincsen. Pray egy helyen hivatkozik is Wágnernek ekkor még kéziratban lévő művére, tehát segítették is egymást.[8] Wágner önéletrajzában jó érzéssel emlékezik a rendjük eltörlése (1773) után Pozsonyban, éppen történetírói munkásságukat érintően gyümölcsöző időre.[9]

Most már közelebb vagyunk a forráshoz. Ez Wágner szerint Bártfa város levéltárában volt akkor, esetleg most ott kereshetjük. Ismerve a levéltárak föl-

---

[6] EEK, Kézirattár, Ab 55. 228v és Coll. Pray XLIV. 189.

[7] Carolus WAGNER, *Petri de Varda archiepiscopi Colocensis epistolae,* Posonii–Cassoviae, J. M. Landerer, 1776, 75–76.

[8] „Ex Mss. Anal. Caroli Wagner." EEK, Kézirattár, Ab. 55. 19.

[9] Carolus WAGNER, *Biographia mea,* OSZK, Kézirattár, Fol. Lat. 446. 22r.

dolgozási gyakorlatát, reménytelennek tűnt, hogy valamelyik fondban rábukkanjunk a keresett versre. Wágner megjelölése, a „coeva manu", csak annyit árul el, hogy Báthory halálát követően nem sokkal későbbi időből való a másolat. Már nem is reméltem, hogy a szöveg nyomára jutok, amikor segítséget kaptam Érszegi Géza és Solymosi László kollégáktól. Ők fölhívták a figyelmemet egy 1514-ből való oklevélre. Ez Dózsa György goromba levelének, amelyet Pest és Külső-Szolnok vármegye városaihoz és falvaihoz írt, egykorú másolata. Ennek hátoldalán, más kéztől, található a váci Báthory Miklós-epitáfium másolata. Az irat megvolt a bártfai levéltárban, fényképen pedig az Országos Levéltárban tanulmányozható.[10] A Wágnertől közölt szöveg, most már az eredeti alapján, a következőképpen módosítandó:

Nicolaus bator iacet hoc sub marmore presul
Gloria qui sancte religionis erat
Quicquid habent legum speciosa volumina norat
Noverat et quicquid pergama sacra docet
Hystorias omnes celebravit carmine vates
Lingua latina sibi grecaque nota fuit
Te regina poli coluit tibi nobile struxit
Hoc opus obsequio premia redde pio
Scilicet hanc animam posito jam corpore virgo
Anglorum socies perpetuesque choro

A jól olvasható epitáfium fölött a lapon még két kéziratos verssor van. Ezeket a másoló nem tartotta megőrzésre érdemesnek, ezért utóbb kihúzta. Föltételezhetjük, hogy ez a rész nem tartozott közvetlenül a sírvershez. Ez után kicsit nagyobb közt hagyott, és úgy írta le egy lendülettel mind a tíz sort. A végén már sietett is, az írást elkapkodta. Ezért van az, hogy az utolsó sor első szavát – „Anglorum" – Wágner, tévesen, „Angelico"-nak olvashatta.

Miről tanúskodik a bártfai kéziratos másolat? Először is föltűnő, hogy írásjelek nem tagolják a szöveget. Ez már magában is tanúsítja, hogy valóban a kőbe vésett eredetiről készült a leírás. Wágnernek tehát igaza volt, amikor ezt megállapította. Árulkodó az is, hogy nincsenek kezdő nagybetűk („bator", „virgo")

[10] Az oklevél kiadva: *Monumentorum rusticorum in Hungaria rebellium anno MDCIV,* coll. et edd. A. FEKETE NAGY, V. KENÉZ, L. SOLYMOSI, G. ÉRSZEGI, Bp., 1979, 121–122 (79. sz.). Megjegyzés: „In dorso: Nicolai Báthory episcopi (1474–1507) Vaciensis epitaphium, cuius textus est editus in Budai, Polgári Lexicon (Pest, 1866[2]) I, 98. et Katholikus Szemle, 16(1902), 240." A verset a kiadók nem közölték. Az eredeti oklevél: Archivum Districtus Bartphensis, Arch. Civitatis Bartphae, No. 4443. Fényképmásolata: MOL, Df 217355. Érszegi Géza segítségével ezt használtam. A Dózsa-levelet kiadta Wágner az *Analecta Scepusii,* IV, Posonii–Cassoviae, J. M. Landerer, 1778, 35, egy lábjegyzetben, de a versről ott már nem tesz említést.

ott, ahol ezt a folyóírásban használnánk. A sírkövön a szöveg tehát végig kapitálissal volt írva. Igaz, a sorok elején mindenütt nagybetűk vannak, de erre a másoló keze járhatott rá, bizonyítékául annak, hogy a kövön is szabályosan tördelve láthatta a verssorokat. A másolat írásképe vitathatatlanul a 16. század elejének gyakorlatát mutatja. Az oklevelek olvasásában jártas Wágner Károly számára ezért nem volt kétséges a „coeva manu". A latin nyelvi alakok, a helyesírás ugyancsak megegyeznek az akkor szokásban lévőkkel. A kiadásban azután Wágner is, Pray is természetesen a saját koruk kívánalmaihoz igazították a vers külső alakját.

Végül is nem kétséges, hogy ez a másolatban fönnmaradt epitáfium valóban a váci székesegyházban egykor volt Báthory Miklós püspök síremlékéről készült. Egyetlen megmaradt emléke, tanúságtevője az akkor még eredeti helyén és ép állapotban lévő vörös márvány lapon olvasható sírversnek.

Lássuk most már magát a verset. Leszögezhetjük, hogy szerzője nem törekedett arra, hogy irodalmi művet alkosson. Ez nem humanista műremek, hanem nagyon is tárgyszerű, a helyhez, céljához illő, valóban lapidáris alkotás. Követi a műfaj íratlan szabályait. Az első sorban olvasható az elhunyt azonosítása, hogy a sírhoz lépő tudja, kit takar a kő. Ezt követi, mintegy magyarázatként, a halottnak a társadalomban, az egyházban, illetve a tudományban egykor elfoglalt helye. Epitáfiumunk eddig mindenki számára nyilvánvaló közléseket tartalmaz. Az ötödik sor az, amit mindeddig nehezen tudtunk értelmezni: „Hystorias omnes celebravit carmine vates".

A föliratnak ez a része azt állítja, hogy a püspök költő (vates) is volt. És, hogy nehogy valami profetikus elhivatottságot tulajdonítsunk az elhunytnak, az epitáfium szerzője magyarázattal is szolgál. A költő-püspök a megtörtént dolgokat verssel tette emlékezetessé. Minthogy Báthory Miklóstól ma egyetlen verssort sem ismerünk, és erre a korabeli források sem tesznek utalást, utólag sok merész és kevésbé merész föltételezés támaszkodott a sírversnek erre a sorára. Annyi bizonyos, hogy a közlés hiteles voltát nincs okunk kétségbe vonni. Ez a kortársak ellenőrző szeme előtt került a márványlapra.

A váci püspöki udvarnak Báthory Miklós korabeli humanista-irodalmi szokásairól a legjobb tudósító Galeotto Marzio. A Magyarországon sok évtizeden keresztül otthonosan mozgó olasz humanista Báthoryt fiatal korától ismerte. Főpapi udvarának méltóságáról és eleganciájáról azt írja: ott mindig vagy imádkoznak, vagy tudománnyal foglalkoznak, vagy lantkísérettel énekelnek („carmen cantatur ad lyram"), vagy tisztes beszéd járja.[11]

[11] „Perplacuit etiam mihi illa familiae suae dignitas et elegantiae; semper enim in eius domo aut oratur aut studetur aut carmen cantatur ad lyram aut sermo habetur honestus." GALEOTTUS MARTIUS Narnienesis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber,* ed. L. JUHÁSZ, Lipsiae, 1934 (BSMRA), 34.

„Carmen cantatur ad lyram" – vajon közelebb visz-e Galeotto értesítése ahhoz, hogy mit takarhat a sírfölirat „hystorias omnes celebravit carmine vates" sora? Nézzük először Galeotto tudósítását. Ő Mátyás udvarának asztali szokásairól is ír. Ott a zenészek és a cythara-játékosok hazai nyelven („in lingua patria") lantkísérettel énekelték („in lyra decantant") a hősök tetteit.[12] Ezek a lantkísérettel előadott hősénekek akár századokon keresztül hagyományozódhattak, sőt történeti forrásokká is válhattak, így tud Thuróczi János Hédervári Kont István históriájáról: „quem nostrum evum resonanti lira canit."[13] Bonfini így tudósít a kenyérmezei csata után a Báthory István táborában történtekről: „Militari cantu … incomposito extemporalique carmine" énekelték a vezérek és ősök tetteit.[14] Fél évszázaddal később (1548) Verancsics Antal már magyaráz: a történelmi emlékezet híjával lévő magyaroknál csak a lakomákon rögtönzött énekeket találhatni, azokat is csak mintegy a virtusra és az ivásra ösztönzőket.[15] Összegezve tehát, régtől fogva létezett a magyarság bármilyen rétegében az a szokás, hogy lakomákon rögtönözve és természetesen anyanyelven a múlt vagy a jelen dicső tetteit megénekeljék, és ezt valamilyen pengetős hangszer kíséretével tették. Ilyenek hangozhattak a váci püspöki udvarban is? Bizonyosan nem. Már a Galeotto-szöveg környezete is egészen más sugall. Bármilyen keveset tudunk is a Báthory-udvar hétköznapjairól, annyit mégis, hogy az olasz humanistának hitelt adjunk. De másról vall maga a sírvers is, amely a következő sorban Báthory latin és görög tudását dicséri. Még az sem biztos, hogy a pengetős hangszer, bár itt is, ott is lyrának nevezik, ugyanazt a zeneszerszámot jelenti-e.

Mit értsünk akkor a sírvers rejtélyes során? Milyen költői alkotásokat tulajdoníthattak a kortársak Báthory Miklósnak? A 15. század végén a főpapi udvarok vették át Magyarországon a királyi udvarba már korábban átplántált itáliai humanizmust. A társas élet is az olasz mintákhoz igazodott. Ott is, itt is az ókori szerzőkből vett példákkal éltek. Báthory Miklós és a firenzei Ficino kapcsolata sokszorosan körüljárt téma.[16] Márpedig Ficino körében szokás volt „l'antico modo di cantare i versi alla lira come fece già Orfeo". A firenzei minta ugyan pontos megfelelője annak, amiről Galeotto tudósít Báthory udvarából, csak éppen ahhoz

---

[12] *Uo.,* 18.

[13] Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum,* I, ed. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Bp., 1985 (BSMRA S. N. 3), 211.

[14] BONFINI, IV, 6, 105.

[15] „gens Hungariae nulla in ratione rerum suarum curam atque memoriam ponit, praeterquam in cantilenis, quas tumultuariae compositas in symposiis tantum decantitant, virtuti simul et poculis incitamenta facientes." *Verancsics Antal összes művei,* I., közli SZALAY L., Pest, 1857, 179. Érdekes, hogy Verancsics nem tud Thuróczi *Krónikájának* 1488-as augsburgi és brünni nyomtatott kiadásairól.

[16] Sebastiano GENTILE, *Marsilio Ficino e l'Ungheria di Mattia Corvina = Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo Corviniano,* a cura di S. GRACIOTTI e C. VASOLI, Firenze, Olschki, 1994, 89–110.

nem visz közelebb, hogy mit és hogyan verseltek meg ugyanakkor a váci udvarban. Próbáljunk meg mi is az ókori forrásokból közelítem. Ovidiusnál olvassuk, hogy az első, aki az éneket lantpengetéssel kísérte, Apollón isten volt. Hogy ő mit énekelhetett, arra az ugyanott lévő sorok utalnak.[17] Ő ugyanis tudója volt nemcsak a jelennek, hanem a múltnak és a jövőnek is; ahogyan maga mondja:

per me, quod eritque fuitque
estque patet; per me concordant carmina nervis.

S ami lesz, s ami volt, s ami most van,
Én mutatom meg; a dalt s lanthúrt én hangolom egybe.
(Devecseri Gábor fordítása)

A tevékenység ezzel máris a legmagasabb szférába emelkedik, a költő/vates magának Apollón istennek nyomába lép. Sírversünk választott kifejezései: „Hystorias omnes carmine celebravit" a sor olvasóját akkor az *Aeneis* egy részletére emlékeztették. Az Itáliába érkező Aeneast Euander király udvarában fogadják, és a lakoma után az ifjak és a vének váltakozó kara a vidék egykori héroszának, Herculesnek históriáját adja elő versben: „carmine laudes Herculeas et facta … celebrant."[18] Két példánk: Ovidius *Metamorphose*s és Vergilius *Aeneis*e akkor iskolai olvasmány volt. Aki a sírverset alkotta, és akik azt olvasták, egy nyelven beszéltek, azonos olvasmányélményeik voltak. Ezzel ugyan már ismerjük a gyökereket, de még mindig nem jutottunk közelebb a magyarországi humanista udvari költészet e műfajának gyakorlatához.

Van egy kis verseskötet ebből a korból, amelynek ismerete segítségünkre lehet. Társainál ez annyival volt szerencsésebb, hogy a szerző is, a mecénás is fontosnak tartotta, hogy a nyomtatás biztosítsa fönnmaradását. Perényi Gábor főúri környezetében írta e verseket 1508–1509-ben a krakkói Paulus Crosnensis.[19] A nyelve természetesen latin, mivel az abban a körben mindenki számára érthető volt. A változatos témák nyilván nem a szerző, hanem a pártfogó ízlését tükrözik. A leghosszabb, Szent László históriája, amely a Szent Király Herculeshez hasonlító (!) tetteit sorolja, elégikus formában. A ház úrnőjének, Frangepán Katalinnak névadó szentjét szapphói óda köszönti. A nagyszámú vendégsereg előtt ezeket a verseket énekelve adták elő, amint ez a kísérőszövegből kiderül. A főúri társaság egyik tagja, őt is vers köszönti, éppen a váci püspök

[17] OVIDIUS, *Metamorphoses,* I, 517–518.
[18] VERGILIUS, *Aeneis,* VIII, 285–303.
[19] Paulus CROSNENSIS, *Panegyrici ad divum Ladislaum regem Pannoniae… et pleraque alia connexa carmina,* Viennae, 1509.

unokaöccse, az ifjabbik Báthory István budai castellanus, Lajos trónörökös „fautora". Ilyenféle versek születhettek az irodalomkedvelő Báthory Miklós püspök váci udvarában is.

Itt a helye, hogy szó essék a Báthory család egy másik tagjának sírverséről is. Báthory István (†1493) erdélyi vajda, a kenyérmezei hős, Miklós püspök bátyjának epitáfiumát kell a föntiek ismeretében szemügyre vennünk. Ő a család legismertebb, legtekintélyesebb tagja, akiről a történelmi forrásokban a legtöbbet olvashatunk. Egy egykori külföldi követ jellemezte a két testvért úgy, hogy a váci püspök az irodalom embere, de tekintélyét, társadalmi elismertségét ennek a bátyjának köszönheti.[20] A két testvér háborítatlan jó viszonyban volt egymással. A föntebb említett Váradi Péter, a kalocsai érsek a nagy család két oszlopának nevezi a testvéreket. Érdekes viszont, hogy Báthory Istvánról tudott, hogy „scribere ignorans". Ami ebben a korban csak annyit jelent, hogy a társadalmi munkamegosztásban neki a hadakozás tudománya jutott. A papírmunkára volt íródeákja, nem is egy. Annyi mégis föltételezhető, hogy nem volt a betű embere, közvetlen környezete sem lehetett az.

Mindezt előre kellett bocsátani, mielőtt az ő epitáfiumát vizsgáljuk. A Nyírbátorban lévő, többször áthelyezésre került, és még többször megrongált tumba eredeti fölirata ősi részéből ma csak egy kis töredék ismert. Hogy a helyreállított síremléken mégis az egész szöveget látjuk, azt Révai Péter koronaőrnek köszönhetjük. Ő 1621-ben látta és leírta az akkor még ép sírverset. Minden újabb közlés az ő egykori másolatára alapul. Ezen forrás alapján Báthory István epitáfiuma egykor így szólt az odalátogatóhoz:

Qui Curios vita vicit, probitate Catones,
Aequavitque Numam, relligione Dei:
Nam coluit verum prisca pietate Tonantem,
Et nunquam domuit foeda libido virum.
Hic capit Alpinos, Moldavos, protegit idem
Sanguine Silvanos, et tegit ipse suo.
Egregio Stephanus saevos qui pectore Turcos
Prostravit toties, hac requiescit humo.
At vos, o Bathorum gens, hunc lugete parentem,
Nam Bathorum cecidit firma columna domus.[21]

[20] „Il vescovo de Watia, fratello de Vojvoda homo piu presto literato che di experientia, ne auctorita, se non quanto lo riscalda l'autorita del fratello." Maffeo da Treviglio milánói követ jelentése Mátyás király halála után 1490 nyarán = *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából,* szerk. NAGY Iván és NYÁRY Albert, Bp., 1878, 221.

[21] Petrus de REWA, *De Monarchia,* Francofurti, 1659, 59. Révai mint koronaőr kísérte a koronát, amikor azt Bethlen Gábor 1621-ben a Nyírbátorhoz közeli Ecsedre vitette. SZILÁGYI Sándor, *Révai Péter és a szent Korona,* Bp., 1876 (Értekezések a Tört. Tud. Köréből, V/I).

Ha ezt a verset összehasonlítjuk a Báthory Miklósra írottal, akkor meg kell állapítanunk, hogy más-más irodalmi ízlés szülöttei. A váci püspökre írottról megállapíthattuk, hogy az egy célszerű és tárgyszerű lapidáris alkotás. Ezzel ellentétben István vajda epitáfiuma nem követi a sírföliratok szokásos szabályait. Akár könyvbe kívánkozó műalkotásnak is tekinthetnénk. Az első sorokban a Curiusok, Cato és Numa Pompilius valóban a „prisca pietas" itáliai példái. Nem lehet véletlen, hogy így együtt Horatiusnak éppen egy Augustust dicsőítő ódájában találjuk őket.[22] Istennek a „verus Tonans" megnevezése sem az egyházi latinság szókészletéből való. A 4. sorban a „vir", akit „nunquam domuit foeda libido" a vajda minden forrásban említett nőtlen voltára utal. De a kortársak ráismertek Cicerónak akkor legtöbbet olvasott műve, a *De oratore* soraira, ahol a XII táblás törvények szerint élő, ideális római férfiről van szó.[23] Az ötödiktől a nyolcadikig terjedő sorok végre megnevezik az előttük nyugvót. Itt végre hősi tettei, azaz „históriája" kerül előadásra. A befejező sorok a család, a „gens Bathoreum" gyászát hangsúlyozza. István vajda halálával most a ház oszlopa dőlt ki. A „firma columna" eszünkbe kell, hogy juttassa Váradi Péternek Miklós püspökhöz írt, említett levelét. Váradi szerint nem találhatni „firmiores … solidioresque columnas" a Báthory fivéreknél.[24] Összegezve az elmondottakat, István vajda epitáfiumáról nagyon is elképzelhető, hogy annak szerzőjét Báthory Miklós humanista környezetében keressük.

Most térjünk vissza Miklós püspök sírverséhez. E műfaj sajátossága, hogy az utolsó sorok hangsúlyos mondanivalót hordoznak. Versünkben ez így hangzik:

Te regina poli coluit tibi nobile struxit
Hoc opus obsequio premia redde pio
Scilicet hanc animam posito jam corpore virgo
Anglorum socies perpetuesque choro

A Mennyország Királynőjét szólítja meg, akinek az elhunyt tisztelője volt, hiszen ezt a „nobile Opus"-t neki emelte. A nemes vagy fönséges mű vonatkozhat a Szűz Mária titulust viselő székesegyházra, egy új Mária-oltárra, de egy Mária-kápolna megújítására is. A kérdés a vers alapján eldönthetetlen. A „hoc opus" viszont csak arra a helyre vonatkozhat, ahol egykor a sír volt, amelyet nyilván maga választott nyughelyéül. Ennek közelebbi elhelyezése a bevezető-

[22] HORATIUS, I, 12.
[23] CICERO, *De oratore,* I, 43, 149.
[24] „Non posse status nostri … neque firmiores neque solidiores columnas, quam comitem Stephanum vajvodam et dominum Vaciensem invenire." Váradi Péter levele Báthory Miklóshoz, 1491. jún. 15. Vö. WAGNER, *Petri de Varda…, i. m.,* 216.

ben ismertetett körülmények miatt ma reménytelen vállalkozás volna. Nagyon óvatosan vetem föl a kérdést, hogy a bártfai kéziratban a versünk fölött kitörölt sorok megfejtője egyszer majd ehhez a kérdéshez is adalékkal szolgálhat.

A váci székesegyház, amelynek megújításához Miklós püspök olasz mestereket hozatott, ma már romjaiban sincs meg. Nem ismerjük annak Mária-kápolnáját vagy oltárait sem. De ez az epitáfium tanúsítja, hogy a püspök, mint a Báthory család többi tagja is, mélységes tisztelője volt Máriának. A Báthory család Szűz Mária-tiszteletének itt most csak két kiemelkedő emlékére hívom föl a figyelmet. A korábban említett István vajda a kenyérmezei ütközetből való csodálatos megmenekülése emlékére a loretói kápolna részére ezüst domborművet ajándékozott. Egyetlen forrásunk erre Pázmány Péter tanúságtevése: „Lauretomban egi nagi öregh reghi ezüstből czinalt Bodogh azzoni abrazattia vagion melliet szememmel láttam, és az ö lábánál, fegiuerbe öltözőt térden alua ki öntetet reghi Bathori István kepe is. A mely ezüst oszlopocskan áll pedigh a Bodogh Azzoni éppen ki öntöt abraziattia, azon e vagion írva: Magnificus Dominus Comes Stephanus de Bathor, Vaivoda Transsylvanus, et Siculorum Comes, nec non Iudex Curiae Serenissimi Principis D. Matthiae dei gratia Reghis Ungariae, Bohemiae etc. in honorem Dei et eius Genitricis Mariae, ob eam causam, quod maximo periculo liberatus fuit. Anno MCCCCLXXXIX dicavit. Ihon hallod, hogi a Bodogh azzoni köniörghese által Bathori István nagi veszedelemből menekedet ki, és annak örök emlekezetetis hatta."[25]

A Pázmány lejegyezte szövegből kiderül, hogy a fogadalmi ajándék a kenyérmezei ütközet után tíz évvel jutott el Loretóba. A késedelemnek nem lehetett a távolság az oka, mert Itáliával ezekben az években intenzív volt a kapcsolat. A magyarázat máshol keresendő. A loretói Casa Santa köré a templom építését 1465-ben kezdték meg. A viszonylag új kegyhely lelkes propagátora Antonio Bonfini volt, mint a közeli Recanati tanára 1478-tól. Amint az ismeretes, 1486-ban Mátyás szolgálatába ajánlotta tollát. Közben megtartotta itáliai állását is, évente hazautazott. Éppen 1489-ből van arra adatunk, hogy Loretóban járt.[26] Ő vihette Báthory István ezüst domborművét a kegyhely templomába. A műalkotás – készülhetett Magyarországon – a loretói kegyhely többi kincsével együtt a napóleoni háborúnak esett áldozatul.

Megmaradt és ma is a magyarországi reneszánsz kiemelkedő kincse Báthory II. András Madonnája. Készíttetője tovább építtette nagybátyja, az említett Báthory István nyírbátori igényes környezetét, tanúsítva a család Mária-tiszteletét.

---

[25] PÁZMÁNY Péter, *Keresteni felelet,* Graz, 1607, 86v–87r. Pázmány művének van modern helyesírású kiadása is. De mivel itt valamennyi szöveget az első lejegyzés állapotában közöltem, ezzel sem tettem kivételt.

[26] Gerhard RILL, *Antonio Bonfini* = *Dizionario Biografico degli Italiani,* XII, 1970, 28–30 és az ott idézett irodalom.

Három olyan hajdan meglévő emlékről volt szó az előbbiekben, amelynek ma már csak alapanyagát, töredékét vagy még azt sem bírjuk. Egykor volt műalkotásoknak többé-kevésbé pontos leírását csak a papír őrizte meg napjainkig, ércnél maradandóbban! Vajon a Báthory Miklós püspök sírlapjából átfaragott vörös márvány medence meddig árválkodik még a kihasználatlan, csak pókok lakta egykori ferences kolostorban? A sérült, de most még megjavítható emléke a váci Székesegyház ötszáz éves múltjának talán helyet kaphatna a szépen felújított nagyprépositi palotában.

(2007)

KIK ÉS MIÉRT LÁTOGATTÁK A RÓMAI ARCHIGINNASIÓT MAGYARORSZÁGRÓL A 16. SZÁZADBAN?

Az egyetemek intézményének történeti vizsgálata mellett kétségtelenül van létjogosultsága az olyanféle adatföltárásnak is, amely különböző korokban a hallgatók összetételét, az intézmény közelebbi vagy távolabbi vonzáskörét világítja meg. Továbbá arra is kereshetünk feleletet, hogy megállapítható-e valamilyen rendező elv a különféle egyetemekre orientálódók népes csoportjában. Különösen az egyetem székhelyétől messze eső országokból származó diákok esetében remélhető, hogy a választás, a döntés lehetősége miatt a választás indokait, azaz az egyes főiskolák valódi vagy vélt előnyeit megismerhetjük.

Jól ismert tény, hogy Magyarország a 16. században egyetem nélküli ország volt. E lapidáris megállapítás mögött azonban az egyetemtörténet kutatói számára nagyon érdekes kérdések rejteznek. Az elenyészett középkori alapítású egyetemek sokrétű problematikája mellett ilyen például az újra meg újra ismétlődő próbálkozás a 16. század folyamán hol egy város, hol egy főúr, vagy maga az uralkodó részéről főiskola alapítására. Azaz folyamatosan nyomon kísérhető az igény arra, hogy az országhatárokon belül nyerjen megoldást a felsőfokú képzés. Ugyanakkor ismeretes az is, hogy ezen időszakban az ország akkori lakosságához képest igen sokan látogatták a külföldi egyetemeket. Tárgyalásra kerülő századunkban csak a bécsi, a krakkói és a wittenbergi egyetemnek négyezer magyarországi beiratkozott hallgatója volt.

Nemrégiben kezdtük meg e három egyetem hallgatói személyes adatainak föltárását, az egyes életpályák megismerését. Az eredmény, noha a vizsgálatoknak még csak a kezdetén vagyunk, a reméltnél is jobb. Némely egyetem, illetve időszak beiratkozott diákjainak ötven, sőt hetven százaléka valahol valamiféle értelmiségi pályán tűnik föl később. Ha a népességet tizedelő járványokra gondolunk, vagy a nagy mértékű iratpusztulásra, vagy csak egyszerűen az időbeli nagy távolságra, akkor különösen magasnak találhatjuk ezt a számot. Nem rosszabb az eredmény, mint amelyet korunk szociológiai fölmérései vagy sta-

tisztikai kimutatásai produkálnak. Értetlenül állunk egyébként magunk is a kezdeti eredmények előtt, és csak egy magyarázatát találjuk: a szelekciót. A távoli országok egyetemének látogatása olyan költséges volt, hogy nagyon megválogatták, kit küldjenek oda.

Szükségesnek tartottuk mindezek előrebocsájtását, mielőtt tárgyunkra térünk, mert háttérül és alapozásul szolgálnak. A római Ginnasio magyarországi hallgatóit vizsgáljuk a következőkben a 16. század folyamán. Az egyetem anyakönyveit nem ismerjük, az odakint tanulóknak önálló *natió*ja nem volt, a magyar *stipendiarius*oknak, ha ezeket a diákokat így nevezhetjük, semmiféle névjegyzéke nincs.[1] Az adatokat, amelyekkel rendelkezünk, csak a véletlennek köszönhetjük: esetlegesek, és mégis – éppen a bevezetőben elmondottak alapján – mintegy mintavételként alkalmasnak tartjuk fölhasználásukat bizonyos általános következtetések levonására.

Nehezíti vizsgálódásunkat, hogy ahonnan segítséget remélhetnénk, a Magyarországot környező államok hasonló témával foglalkozó kutatóinak figyelme a római egyetem e korbeli közép-európai hallgatóira egyáltalán nem terjedt ki. Az ezen a téren legtöbbet munkálkodó németek valamennyi olasz egyetemet sorra kerítő földolgozása például a római egyetemet meg sem említi.[2]

Az itáliai városok közül talán éppen Róma volt az, ahol a 16. század elejére a legmélyebb szakadék tátongott az önképzést szolgáló akadémiák és tudós társaságok, meg a Studio, Ginnasio, Archiginnasio vagy később Sapienza néven emlegetett egyetem tudományos színvonala között. És ezt a hátrányos helyzetet az újra meg újra megvalósuló átszervezések és különféle pápai rendszabályok se tudták megváltoztatni, legalábbis a virágzó, nagyhírű egyetemekkel való összevetést tekintve. Ugyan mi vonzotta akkor mégis erre az egyetemre az ugyancsak távoli Magyarországról a diákokat, vagy inkább mi késztette a pártfogókat arra, hogy alumnusaikat ide irányítsák?

1515-ben, Szent Lukács napján, mint az minden évben szokás volt, Rómában, a San Eustachio templomban tanévnyitóra gyűlt össze az egyetemi oktatói kar és az ifjúság. Az ünnepi beszéd *De inventione artium liberalium,* a világ és az ember teremtésével kezdődött. Majd az ősi közlési mód, a hieroglifák Rómában is látható emlékeit vette számba. Következett Mózes, a betűk föltalálója. Részletesen foglalkozott a görögök szellemi teljesítményével, az *artes liberales* egyes diszciplínáinak föltalálásával. Végre jött az adhortatio, amely arról igye-

---

[1] Az adatok összegyűjtésére az első kísérlet: VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók iratai: Matricula et acta Hungaricorum in universitatibus Italiae studentium,* Bp., 1941.

[2] K. H. BURMEISTER, *Das Studium der Rechte im Zeitalter des Humanismus im deutschen Rechtsbereich,* Wiesbaden, 1974. Igen jó, más tudományágakra is kiterjedő irodalomjegyzékkel.

kezett meggyőzni hallgatóit, hogy „equum vehendi causa genitum, arandi bovem, venandi et custodiendi canem, Vos vero ad praedictas liberales artes amplectendas esse progenitos… exurgite omnes indigenae, advenae, convenae qui Romam ad capiendum ingenii cultum convenistis, et liberales artes strictis ulnis amplexamini insudetis." E világos beszéd, ha nem is felelt meg Bembo, Sadoleto, Vida vagy Giovio ízlésének – mert tudjuk, hogy nem felelt meg nekik a lektorrá előléptetett trasteverei tanítócska, Iulius Simon Siculus szellemi teljesítménye – annál inkább megnyerte egy, az „advenae" és „convenae" között toporgó magyar diák tetszését. Annyira, hogy kinyomtatásáról is gondoskodott, hálás ajánlólevelet illesztve elejére a távoli hazából tanulmányait bőkezűen támogató pártfogóhoz.[3] Bessei Farkas Ignác, így hívták a magyar diákot, Fegyverneki Ferenc, a premontrei rend sági konventjének prépostja, magyarországi *generalis visitator* támogatásával tanult Rómában. A pártfogó személye jól ismert a magyar egyháztörténelemben.[4] A franciaországi anyamonostorból induló rendi reform áldozatos és eredményes végrehajtója volt hazájában. A rend vagyonának, az ő szavaival a „patrimonium Crucifixi"-nek hűséges őrzője, sőt gyarapítója volt. Az elődök nemtörődömségéből más rendek vagy commendatorok kezére jutott rendi jószágokat fáradhatatlan leleménnyel próbálta visszaszerezni. A hű sáfár nevéhez főződik a rend belső megújítása is. Csak egyet említünk e térről: a női rendházak részére anyanyelvű ordinariumot készíttetett, e nemben Európa-szerte a legkorábbi az ő kezdeménye. Konventjét, mint négy vármegyében illetékes hiteles helyet világi jogi föladatok is terhelték. Ezen a téren is rendet teremtett, a korábbi okleveles gyakorlatot formuláriumba foglaltatta. Valószínűnek tartjuk, hogy mind rendjének külképviseleti ügyeiben, mind a jogi teendők ellátásában hiányát érezhette egyetemi képzettségű munkatársaknak. Ilyenek kiképzésére viszont akkor is, később is alkalmasabb volt a bolognai vagy a padovai egyetem. Személyes megbízottja pedig Rómában többször is megfordult, s az ottani viszonyokról őt pontosan informálhatta. Ha most mégis valakit tanulmányi céllal odaküldött, akkor annak az ő céltudatos szervezőmunkáját ismerve okát kell keresnünk.

Úgy véljük, hogy a római Ginnasio vonzerejét a magyarországi generalis visitator számára az intézmény akkori sajátos kapcsolata jelentette a Kúria tekintélyes törvényszékével, a Rota Romanával. E jogi testület, amely a 15. század vége óta világi ügyeket is tárgyalt, történetének ismerői szerint, ebben a

---

[3] *Oratio de inventione artium liberalium Romae in die Sancti Lucae in templo divi Eustachii habita per Siculum,* Romae, 1516. Iulius Simon és a magyarok további kapcsolatára: BORSA Gedeon, *Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda,* MKsz, 96(1980), 377–384.

[4] OSZVALD Arisztid, *Fegyverneky Ferenc sági prépost, rendi visitator: 1506–1535 = Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára,* Gödöllő, 1934; MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971, 228–234.

században állt tekintélyének csúcsán, és egyúttal nevelője és kibocsájtója volt a legkiválóbb kánonjogászoknak.[5] A két intézmény, a Ginnasio és a Rota sajátos kapcsolatának színhelye éppen a San Eustachio volt. Az egyetem szomszédságában lévő templomban tartották ugyanis a népesebb vagy ünnepélyesebb aktusokat, ott került sor a gyakori egyetemi disputációkra is. Ugyanakkor „è noto che in S. Eustachio si conferiva il titolo di dottore e si tenevano le pubbliche dispute dagli Uditori di Rota o dagli avvocati concistoriali". Sőt forrásaink szerint akkor a rektor is mindig az auditorok közül került ki.[6] A magyar diák tanulóéveinek idején éppen Domenico Jacobazzi volt a rektor, a Vicarius Urbis, nagy hírű egyházjogász, a zsinat történésze.

X. Leo, a Medici pápa egyetemi reformjait ismerhették Magyarországon, hiszen Fegyverneki különmegbízottja rendszeresen megfordult a Kúriában, és ha a humanistáknak nem is, de a magyar diáknak megfelelhetett az oktatási szint is. Bessei jogászi aspirációira mutat az is, hogy a megjelentetett könyvecskéhez még egy ajánlólevelet fűzött az érseki joghatóság jogásztestülete egy tagjához, Chezi Andráshoz. Aki mint esztergomi prépost és *decretorum doctor, auditor causarum Cardinalis Strigoniensis* is volt. Bessei azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy pártfogolja őt az érseknél. Ez a Chezi András egyébként Fegyverneki minden vállalkozásának is hathatós támogatója volt. Nevük egy emberöltőn keresztül együtt fordul elő jogi ügyletekben, majd a fölbukkanó eretnekségek vizsgálatakor. Mindezeket figyelembe véve az a meggyőződésünk, hogy a kúriai joggyakorlat valamelyest elsajátítása, de legalábbis a tájékozódás lehetett a célja Bessei Ignác római tanulmányainak. Ez azonban csak Fegyverneki koncepciójának lehetett része, mert például a harcostárs Chezi András neposai a járt úton a ferrarai egyetemet látogatták. Bessei hazatérve a királyi kancellária notariusa lett. Pályáját 1550-ig ismerjük, ekkor is jogi ügyletekben tevékenykedett.[7] Családja a reformáció térhódítása után is megmaradt a katolikus egyház kötelékében.

Bessei Ignác magyar diák római tanulmányai csak egyetlen építőeleme annak a restaurációs törekvésnek, amellyel a sági prépost néhány társával együtt megkísérelte megmenteni az egyház megroppant intézményét. Síremlékének maga fogalmazta fölirata: „Successor, serves haec mea facta precor." Halála után a monostor commendatorius kezére jutott, majd erődítménnyé alakították a török veszély miatt, és prefectusa már Luther és Brenz műveit olvasta.[8]

---

[5] E. SCHNEIDER, *Die Römische Rota*, *I: Die Verfassung der Rota,* Paderborn, 1914. „Pio IV, mediante la costituzione »In trono iustitiae« del 27 dicembre 1561, dichiarò che la Sacra Romana Rota era tribunale competente per tutto il mondo". Vö. P. PECCHIAI, *Roma nel Cinquecento,* Bologna, 1948.

[6] A. PROIA, P. ROMANO, *Roma nel Rinascimento: Il rione S. Eustachio,* Roma, 1937, 59, 88.

[7] BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon,* Bp., 1971, 330.

[8] OSZVALD, *i. m.,* 108, valamint Emericus Kapothy Selmecbánya városának 1538 „in die divi Georgii Martiris". ÁBEL Jenő másolata, MTAK, Kézirattár, Ms. 335/9.

A sági prépost restaurációs törekvései csak egy emberöltő múlva, nagyon megváltozott körülmények között találtak követőre, Bornemissza Pál veszprémi, erdélyi majd nyitrai püspök személyében. Ha Fegyverneki idejében ingatagnak tekinthettük az egyház épületét Magyarországon, akkor Bornemissza püspökségekor már romokban hevert. Az egyházi vagyonból vagy a török vagy a protestánsok miatt alig valami jövedelmet élvező püspöki kar az ország határain kívül, Bécsben, a Kamarától kapta évdíját. A birtokok, egyházi fölszerelések a világiak vagyonát gyarapították. A Tridentinum pedig az egykor Una Sancta Catholica Ecclesia tanbéli széttöredezett állapotát rögzítette. Az igazság az, hogy az akkori magyar püspöki kar nagyobb gondját az anyagi veszteségek okozták. Annál figyelemreméltóbb az a küzdelem, amit Bornemissza püspök folytatott a még menthető – mind eszmei, mind anyagi – javak ügyében. „Dispersae siquidem et desolatae sunt heu heu nimirum oves Christi, beatissime pater, in his Hungariae partibus desolatae inquam et dispersae partim haereticorum et schismaticorum pravis dogmatibus exagitatae partim vero Thurcorum Tartarorumque rabie adeo delaceratae ut valde opere pretium sit cum apostolis iam iam in condre et cilicio ad Christum dominum fluctibus et tempestatibus variis pene obrutis exclamare salva nos quam perimus" – írta V. Pius pápának.[9] A jámbor exclamatio mellett élete inkább a magyar „segíts magadon, és az Isten is megsegít" közmondást példázza. A lelkiek restaurációjára tekintve például az elsők között volt, aki a Loyolai munkatársainak behívására gondolt.[10] Egy alkalommal még az ország egy részének főkapitányi tisztét is elvállalta volna, hogy így cselekvési tért, tényleges hatalmat nyerjen. (Ezt a tervet a bécsi nuncius is pártfogolva terjesztette a Kúria elé engedélyezésre, mert így könnyebben fölvehette volna a harcot az eretnekséggel.)[11] A „condra és cilicium" a vezeklés helyett nála az apostoli szegénységet jelentette. Jövedelmét ugyanis a világiak kezére került egyházi kincsek visszaváltására fordította, és a sérült darabokat restaurálva végül is végrendeletében az eredeti tulajdonosoknak juttatta vissza.[12] Mindezen fáradozásaiban, de egyházkormányzói munkájában is társak nélkül volt, ahogy egy alkalommal maga írta: „…putat fortasse … penes me hic habere turbam copistarum, notariorum, in Rota Romana versancium, qui tales litteras indulti, in sua solita forma expedire recte sciant, solus agere debeo omnia, nullus coadiutor mihi adest…"[13] Bizonnyal éppen e bajon segítendő küldte

[9] Bornemissza Pál a pápának, Pozsony, 1569. okt. 30. EEK, Kézirattár, Litt. Orig., 111.
[10] *Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis,* I, ed. L. LUKÁCS, L. POLGÁR, Romae, 1959, 24.
[11] FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkel,* III, Bp., 1903, 149.
[12] TAKÁTS Sándor, *Abstemius Bornemissza Pál* = UŐ, *Hangok a múltból,* Bp., é. n. [1930], 7–35.
[13] Bornemissza Pál Nádasdy Tamásnak, 1551. (1550?) jan. 21., MOL, Kamarai Levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles, 5. d.

Rómába tanulni az 1560-as évek végén unokaöccsét, Pozsgay Zsigmondot. Az ifjúhoz intézett intő leveléből idézzük: „Age ergo dum Romae es Romanam pietatem, humanitatem, devocionemque toto pectore imbuere memineris, ut cum Deo duce ad tuos istinc rediens intelligant omnes te non modo Romam causa videndi veluti peregrinum aliquem ivisse, sed ut bonum solertemque mercatorem seu negociatorem Romanas opes, nimirum virtutes praeclaras, singularem sapienciam cum eloquentia coniunctam in patriam indefesso labore tecum advexisse homines mirentur venerenturque prospere." Azaz nem zarándokútra küldte Rómába, hanem hogy mint egy derék kereskedő, haszonnal térjen vissza.[14] Pozsgay három évig a Collegium Germanicumot látogatta, majd a bolognai egyetemre iratkozott. be. A családi gondoskodás jóvoltából még egy nyitrai kanonokság jövedelmét is élvezte, talán ebből jutott egy franciaországi tanulmányút költségeire is. Ezt már nagybátyja óhaja ellen tette, mert az már azt szerette volna, ha tudását hasznosíthatja. Mint ahogy hasznosította is a köz javára, mert élete végéig szolgált secretariusként a lengyelek magyar származású királyának, Báthory Istvánnak kancelláriájában.[15]

Ugyanezen időben a magyar püspöki kar egy másik tagja is Rómába irányította alumnusait felsőfokú tanulmányokra. Verancsics Antal egri püspök, majd esztergomi érsek két támogatottjáról is tudunk, akiknek már kifejezetten az egyházjog tanulmányozása lett volna a célja Rómában. Az egyik, Cserődi János, be is váltotta a hozzá fűzött reményeket, amelyeket pártfogója így fogalmazott meg: „Ita incumbas bonis litteris, ut aliquando, quum in patriam redieris, usui sis et religioni Catholicae, et Ecclesiae nostrae. Quum autem praecipue caremus Doctoribus Juris Canonici … cupimus ut diutius istic insudes studiis."[16] Hazatérve esztergomi kanonok, pécsi, majd egri püspök lett, és mint egyházjogász is funkciókat töltött be.

Nem valósíthatta meg Verancsics tervét egy másik fiatal jelöltjével kapcsolatban. A fiatalkorú Kubinyi András tanulmányai folytatásához kapott egy esztergomi lektorságot, és már tervezték, hogy az alsóbb papi rendeket is fölveszi. „Nam ubi primum habebit ordines, vestemque sumet, ut insignia Clericatus, mittemus eum Romam, ea commissione illi imposita, ut discat solum Jus Civile, Canonicum et Theologiam; quo sufficiat muneri in regno tanti beneficii. Commendabimus autem illum Summo Pontifici, et quibusdam Cardinalibus nostris fautoribus, quo hoc primario in tanta urbe patrocinio acquirat sibi maiorem et

---

[14] Bornemissza Pál Pozsgay Zsigmondnak, 1569. okt. 8. EEK, Kézirattár, Litt. Orig. 110.

[15] VERESS, *i. m.,* 267–268; LUKÁCS–POLGÁR, *i. m.,* I, 376.

[16] Verancsics Antal Cserődi Jánosnak, Pozsony, 1571 febr. 24. = *Verancsics Antal összes művei,* X, Pest, 1871, 136–137. A levél eredetije: OSZK, Kézirattár, Fol. Lat. 1681., tom. IV, f. 84. A levél a titkár kezétől származik, de Verancsics saját kezű javításaival látta el; a „Georgius" címzés is tőle való. Ennek ellenére bizonyos, hogy csak elírás János helyett.

animum et existimationem."[17] Az érsek szavaiból világosan kibontható egy ilyen egyházjogászi pálya indulása, az, hogy az ő támogatottjaik milyen pártfogók segítségét élvezhették Rómában. Alkalmuk lehetett akár a legmagasabb kúriai körök megismerésére is. Ez esetben azonban a fényesnek ígérkező karriernek föltétele is volt, az érsek hűségesküt kért a jelölttől a katolikus egyház és annak elöljárói iránt. Az akkor már protestáns érzelmű Kubinyi család ifjú tagja ezt nem volt hajlandó megtenni, így egyházi pályára képesítő tanulmányútjából nem lett semmi. Nem hallgathatjuk el, hogy amíg Verancsics mint a magyar egyház feje alumnusait Rómába irányította, azalatt unokaöccse, Faustus Padovában a legkitűnőbb tanárokkal Arisztotelészt olvasta. Mintha maga sem bízott volna abban, hogy az egyéni karrier szempontjából a római orientáció a legígéretesebb. Egyébként az ő rekatolizációs törekvései elsősorban az egyház adófizető polgárai számának szaporítására irányultak.

E kétfelé tekintő magatartás azért megfontolandó, mert a 16. század végén már megfogalmazást nyert a római egyetem javasolt volta szemben a herezis fő fészkével, a padovaival. Az ifjú Forgách Ferencet, a katolikus restauráció későbbi nagy püspökét például Possevinónak sikerült megnyernie a katolikus egyház számára. Római tanulmányai után az apa Padovában kívánta volna továbbtaníttatni fiát, de Possevino ezt ellenezte: „Percioche in Padova et ungheri et altri dissimulano l'heresia et guastano il mondo."[18]

Az ifjú Forgách Ferenc személye már átvezet egy más korba, amikor azt a föladatot, amelyet korábban a római Archiginnasio látott el, átveszi a Collegium Romanum, illetve a Collegium Germanico-Hungaricum. Ezeknek már fönnmaradtak az anyakönyvei, és a sűrűn előforduló bejegyzésekből – „parentibus haereticis natus" – láthatjuk, hogy a katolikus egyház restaurációjának új, föllendülő szakasza kezdődött meg.

A „Roma nobilis" emlékével sok olyan magyar diák tért haza, aki hosszabb-rövidebb ideig koptatta az Urbs köveit. Közülük itt csak néhánnyal foglalkoztunk, akiket bizonyosan az ottani Ginnasio-beli tanulmányaikra küldtek ki pártfogóik. Valamennyiükről megállapítható, hogy azoknak célja a jogtudomány, közelebbről az egyházjog elsajátítása volt. Pártfogóik minden esetben az egyházi reformok Rómához hű, erélyes magyarországi képviselői voltak. Figyelemre méltó, hogy e néhány, valóban csak szórványosnak mondható adat alapján milyen pontosan követhető a katolikus reformtörekvések magyarországi sorsa. A módszer és az eredmények tekintetében is három szakasz különíthető el. Az elsőben Fegyverneki Ferenc generalis visitatorról azt mondhatnók, hogy megpróbált versenyt futni a Rómával szembenálló reformációval. Ő még monostorokat hódított vissza külsőleg is, de a lelki megújulás szempontjából is. Ha

[17] VERANCSICS, *i. m.,* XI, Bp., 1873, 216–217, 219–221.
[18] LUKÁCS–POLGÁR, *i. m.,* III, 425.

nem volt is egyedül, de kevesen voltak ahhoz, hogy a már előrehaladott romlást megállítsák. Rómában tanult pártfogoltja világi pályán érvényesült. A második szakaszban Bornemissza püspöknek már csak a romok maradtak, ő a cserepeket igyekezett összesöpörni, menteni a még menthetőt. Törekvését V. Pius a legnagyobb megértéssel támogatta, de eredményt nem érhetett el még, legalábbis látványosat nem.[19] A Tridentinumot követő magyarországi intézkedések a taktikai hibák sorozatát követték el, az erőszakos próbálkozások éppen ellenkező eredménnyel jártak. Szemléletes példája ennek az ifjú Kubinyitól követelt eskü, és ezen taktikai hiba miatt az egész terv kudarca. E korszak római diákjaiból már egyház- és világi jogász is lett. Amaz elvetélt, esküt nem tévő, vagy valószínűbb, hogy esküt nem tévők példája késztette azután Possevinót arra, hogy a kolozsvári jezsuita iskola alapításakor már óva intett az ilyenféle megkötésektől.[20] Éppen a jó szándékúak megnyerése érdekében. Tehát a harmadik szakaszban, más módszereket alkalmazva, legalábbis az elején, már valóban megindult a katolikus egyháznak az a restaurációja Magyarországon, amelynek munkásait Rómától, a 16. században pedig az Archiginnasiótól várták.

(1985)

[19] „Magnas redemptori nostro gratias agere debemus, quod de tua divini honoris zelo, de tua in custodiendo grege tibi credito vigilancia singularique in Deum omnipotentem pietate, ea magis magisque in dies ad nos perferuntur, quae animum nostrum multis curarum oneribus laborantem magna ex parte recreare valeant…" A pápa Bornemissza Pálnak, Róma, 1569. aug. 11. EEK, Kézirattár, Litt. Orig. 109.

[20] LUKÁCS–POLGÁR, *i. m.*, III, 255.

„MOHÁCSI VESZEDELEM UTÁN VALÓ SZÉP EMLÉKEZETRE VALÓ DOLOG”

„Mi majd szemlélői leszünk annak a nagyszerű tragédiának, amelyet most kezdtek, és meglátjuk, hogy mire juttatjátok országotokat” – írta a lengyel király követe 1526 decemberében. Levele egy meghiúsult politikai manővert leplező rendezett visszavonulás. A Mohácsnál elesett Lajos királlyal rokonságban levő lengyel uralkodó, „ha nagyon erőltetik és csakis népeinek érdekeire tekintve” hajlandó lett volna elfogadni Magyarország koronáját. Követe későn érkezett, akkor az országnak már volt egy koronázott meg egy választott királya is. A sértett követ így sommázta véleményét: „ám lássa ez az ország, mire megy maga, ha nem él a fölkínált tanáccsal.”

Ugyanekkor János király követe megjelent Velencében, és a tanácsban titkos kihallgatást kért. Előadta, hogy királya nem kér a Köztársaságtól aranyat meg ezüstöt, mert arra szüksége nincsen, csak jó barátságot, és legfőképpen azt, hogy „hozzá innen két követet küldenék, akik állandóan mellette maradván őt tanácsolnák”. Hogy a Velencei Köztársaság nélkülözhette-e két tapasztalt révkalauzát, arról forrásaink nem szólnak. Hogy valószínűleg nem, arról történelmünk tanúskodik.

Hagyatkozhattunk tehát a saját bölcsességünkre, és hogy hogyan, arról az egykorú források sokat elárulnak. Abban nagyjában mindenki egyetértett, hogy az elmúlt negyedszázad közállapota nem volt kívánatos. „Az jól történt, hogy Lajos és ennek atyja meghalt, miután sem egyik, sem másik soha semmit jelest nem tett az országért, miért is halálukat csak kevesen bánják” – ez volt egykori honfitársunk véleménye. Akkor tehát induljunk el onnan, ahol Mátyás király idejében voltunk. Igen ám, de hol a méltó utód? Meg aztán az erős kéz politikáját se nagyon kívánták vissza. Marad tehát, hogy bármi módon húzzuk-halasztjuk a döntést, és ezzel időt nyerünk. Volt az országban akkor egy politikai csoportosulás, amely ezt vélte járható útnak.

Fönnmaradt egy kortársi visszaemlékezés, amelyet e tanulmány címében is idéztünk. A „szép emlékezetre való dolog” nem először jelenik meg itt, mai olvasó szeméhez igazított helyesírással. 1863-ban a Győri Történelmi és Régészeti Füzetekben egyszer már betűhív formában is napvilágot látott. Bármennyire „emlékezetre való” volt is azonban, e kiadás teljesen feledésbe merült. Pedig az emlékirat háttere, tegyük hozzá, a köztudatból teljesen hiányzó háttere valóban méltó a „szép emlékezetre”.

A hagyományban többnyire csak annyi él, hogy Mohács után „vidd el, dugd el”, mindenki azt mentette a királyi kincsekből, amit tudott, s a Pozsonyba menekített drágaságokat is csak nagy későn, évek múlva, nyilván addigra megfogyva adták át Ferdinánd királynak. A késlekedés hátterére azonban az okleveles anyag egy kicsit más világot vet, és ezt az emlékiratot is jobban érthetővé teszi.

Az emlékirat részleteiben éppen a fent említett politikai csoportosulás taktikázó politikájára vet világot. „1526. Lajos király Mohácson az Zulimán császár népétül 29. Aug. meg vereték, és ott meg hala. Bornemisza János az budai porkoláb és udvarbíró vala… Mikor Bornemisza János Buda várába betegen fekünnék, hír lőn augusztusnak utolsó napján, hogy Lajos királyt meg verték volna, hamar sietve kezde rakodni. Az király kéncsét 12 öreg ládában… az hajókra viteté… és meg hagyá… hogy Posonra siessenek.” Mindez az ugyancsak menekülő királyné előtt titkolva történt. Sikerült is a királyi kincseket a pozsonyi várba menteni, oda, ahová a királyné nem nyert bebocsátást. „Bornemisza János mikor Poson várába volna betegen, jámbor szolgáit hivatá… Ezt mondá nekik. Láttyátok hogy vén ember vagyok és igen beteg. Királyunk elveszett… Ha énnékem halálom történnék… Mária királyné asszont az várba be ne bocsássátok”. A királynétól hozzá érkező követek is ezt a választ kapták: „hogy ő felsége maradjon Poson városába, mert az várba nem volna helye”.

Szépen elrendezve a rábízott várak sorsát a Dunántúltól Fogarasig, vén Bornemisza János még az év októberében meghalt. Krónikánkban most kezd igazán érdekessé válni a történet. „Mikor megholt volna jőve Nádasdy Tamás az várba és tanácskozának Zalay Jánossal… Bornemisza Jánosnak halálát titkolták. Minden nap kétszer főztek neki, azt az ő komornyiki ötték meg. Esztendeig és egy holnapig titkolták. Azután mikor Ferdinandus herceg jőve az koronázatra, úgy vivék Posonból Bornemisza Jánost temetni Remete Szent Pálhoz Buda felül…” Közben pedig egy éven keresztül leveleznek nevében, és nevével a királynét továbbra is távol tartják a királyi kincsektől. A várak személyzetét megbízható embereikkel cserélték föl. A pozsonyi várnagyot sebtében Velencébe küldték, hogy „pénz verőket és pattantyúsokat hozna”.

Az emlékiratban említett vén Bornemisza János pályája még Mátyás király udvarában indult. Mint Lajos király gyámja gyötrődve látta a mohácsi veszede-

lemnek elébe menő országot. (Ezt is egy kortárs följegyzésből idézzük.) A tragédia után vagyonának, meg talán politikai nézeteinek is örökösei húzták-halasztották a királyi kincsek átadását. Nagyra törő tervek szálait kezdték szövögetni ott a pozsonyi várban. A két királyt, a Bécsben trónoló Ferdinándot meg a politikai súlyából sokat veszített Szapolyai Jánost félretéve, egy király nélküli állam, valamiféle „respublica" létrehozását tervezték. Először 1530-ban, majd 1539–40-ben találkozunk a már valamennyire körvonalazott elképzeléssel. Utóbb már a Habsburg-uralommal elégedetlen osztrák, cseh, morva és sziléziai rendekkel is kapcsolatot teremtettek. Az ország harmadik, bár koronázatlan királyától, a töröktől évi adóval kívánták a bántatlanságot biztosítani. A részleteiben mindmáig homályos tervezgetésnek, a tudomásunk szerinti első „dunai konföderáció" elképzelésének meggyőződésünk szerint a Velencei Köztársaság lehetett a mintaképe. (A republikánus szervezkedésre vonatkozó forrásokat, több mint száz évvel ezelőtt, emigrációjában Horváth Mihály tette közzé. Az a Horváth Mihály, aki az 1848–49-es detronizáció után a Szemere-kormány minisztere volt.)

A vitathatatlanul merész elképzelés terveinek szálai emlékiratunk egyik szereplőjének, Nádasdy Tamásnak kezébe futottak össze. Mint egy színielőadás láthatatlan rendezője, úgy fogta össze az országot családi és birtokügyletei segítségével. Övé volt Fogaras, Huszt és Sárvár, de a kassai magisztrátusban is az ő bízott embere ült. A Bornemisza-örökséget még jócskán gyarapította. Olasz iskolát járt, ravasz politikus volt, diplomáciai képessége előbb a báni, majd a nádori székbe juttatta. Amíg Nádasdy élt, Ferdinánd király családja trónutódlását nem tudta kedve szerint biztosítani. Minden ilyen irányú kísérlete szembetalálkozott az országgyűlésnek a királyválasztás jogát hangsúlyozó tiltakozásával. Azt is tudjuk, hogy Miksa helyett a törökkel hazánk földjén csatába szállt Ferdinánd főherceg volt ennek a pártnak az ötvenes évek végétől magyar királyjelöltje. Ha a kül- és belpolitikai önállósulás útja akkor nem is volt időszerű, annyit ez a Mohács utáni nemzedék mégiscsak elért, hogy az ország ügyét nélkülük nem intézhették. A gazdasági-társadalmi föltételek hiánya, elhelyezkedésünk, de meg a politikai éretlenség is eleve reménytelenségre ítélte azt, ami akkor is nyilván csak kevesek óhaja volt. De voltak mégis, akik tudták ugyan, hogy mit kellene tennünk, és tették azt, amit tenniök lehetett.

Nádasdy halála után megfordult a világ. Egy évvel utóbb, 1563-ban megkoronázták Miksát. Már a következő évben utasítást kapott a Magyar Kamara Bécsből arra, hogy Lajos király kincseinek még magánosoknál fellelhető darabjai után kutasson. 1569-ben a még Pozsonyban található drágaságokat is Bécsbe szállították. Ez idő tájt keletkezhetett az emlékirat is: egy a Bornemisza–Zalay–Nádasdy-körhöz tartozó korabeli szemtanú mintegy igazoló iratként jegyezte le emlékeit. Megérdemli, hogy felidézzük szövegét s a mögötte felsejlő első kísérletet egy magyar respublika létrehozására.

„1526. Lajos király Mohácson az Zulimán császár népétül 29. Aug. meg vereték, és ott meg hala. Bornemisza János az budai porkoláb és udvarbíró Poson vármegyének fő ispánja vala. Poson várát Bornemisza János után tartja vala Atzél István. Atzél István az mohácsi hadba ment vala, ki ugyan ott vesze. Hatta vala Poson várába Newsyth Mihált porkolábul. Atzél Pétert hatta vala Dévén várába porgkolábul. Ezeknek erössen meg parancsolta vala, hogy Bornemisza Jánosnak az várakot tartanájak. Mikor Bornemisza János Buda várába betegen fekünnék, hír lőn augusztusnak utolsó napján, hogy Lajos királyt meg verték volna, hamar sietve kezde rakodni. Az király kéncsét 12 öreg ládában, és Szent János Elemosinarius testét az hajókra viteté, Olasz Simon deákot az ü tárnokát és Myno[t] az király vice tárnakját, az cseh vala, az hajókon fel bocsátá, és meg hagyá hogy Posonra siessenek. Bornemisza János szeptembernek második napján Budából szekéren betegen ki indula, mene Szambukra, mert az is övé vala, ott nem késék mene Tatába, onnat Komáromba. Itt mikor volna, juta meg Zalay János az mohácsi hadból mintegy 150 luval. Bornemisza János mikor látta volna nagy örömbe lün, és ütet hátra bocsátá az hajók eleibe. Az hajót az marhával hozák Komáromba. Onnat viteté Zalay János Bodakra. Bornemisza János Komáromból el indula és jüve Sülybe, ott szekereket hamar szerzete, és az király marháját egyetembe Szent János testével az szekérre rakatá. Hire lün Posonba Mária királné asszonnak, és hogy Bornemisza János az király marháját szekérre rakatta vola és Poson várába vitetné. Hagyá meg titkon Mária királné asszony Somogyi Ferencznek, ki ü szolgája volt 200 luval, hogy Bornemisza Jánosra vigyázna, hogy mikor az pispeki réven az marhával költöznek, mind marhával egyetembe Poson városába téritené. Bornemisza János mint beteg ember estve Sülyből az marhával el indula, és éczaka az pispeki réven az marhával el költözék, és verradva Poson várába bé mene. Somogyi Ferenc az ü népével akkor indula ki Poson városából mikor immár Bornemisza János az várba volna. Mária királné asszony ezt meg érté, hogy Somogyi Ferenc nem vigyázott volna az Bornemisza János jövetelire. Igen reája haraguvék, és bucsut ada neki.

Bornemisza János mikor Poson várába volna betegen, jámbor szolgáit hivatá, Vásonyi Horvát Matkót, Zalay Jánost, Thasy Ferencet, Ivánchy Jánost, Nesydery Mihály porkolábot, Simon deákot az ü tárnakját, Bernárd deákot secretariussát, és az ü sáfárát Dienes deákot. Vala Bornemisza Jánosnak három komornyikja Sághy Imre, Zerdahelyi Gergel, Kevesdy Péter deák, ezek is ott állnak vala előtte. Ezt mondá nekik. Láttyátok hogy vén ember vagyok és igen beteg. Királyunk elveszett. Azért te Ivánchy János és te Mihály porkoláb az Poson várát őrizzétek, éjjel az vár kulcsát te Ivánchy János tarcsad. Te Horvát Matkó és Zalay János és Thasy Ferenc az én dolgomot, szolgáimat is gongyát visellyétek. Ha énnékem halálom történnék, az várat mind az kincsével egyetembe Anna Asszonynak az Lajos király nénjének, és az ü urának Ferdinandus

hercegnek aggyátok. Mária királné asszont az várba be ne bocsássátok. Te pedig Atzél Péter az Dévén várát őrizd, és valamit Zalay János, Horvát Matko Thasy Ferenc mondnak az tévő légy. Az szó után mindennek kezét fogá és előle el bocsátá.

20. napján szeptembernek Báthori István nádrispán, Tamás pispek veszprimi, és Turzó Elek jövének Bornemisza Jánoshoz Mária királné asszontul. Kéreti vala, hogy az várba csak szolgáló leányival bocsátaná be. De Bornemisza János illyen válasszal bocsátá el ez meg mondott urakot királné asszonyhoz, hogy ő felsége maradjon Poson városába, mert az várba nem volna helye. Azok el jövének előle. Azután ismét kétszer bocsáttatának királné asszontul ez meg mondott urak, de nem bocsátá be Bornemisza János az várba.

Továbbá hagyá meg Bornemisza János hogyha holta történik betegségébe Fogaras várát Sárváry Miklós és Tomori Lőrinc Anna asszonynak, az Lajos király nénjének tarcsák. Mert Fogaras városa is Bornemisza Jánosé vala, és Sárváry Miklós és Tomori Lőrinc hitesek valának Bornemisza Jánosnak.

7. napján októbernek Bornemisza János meg hala Poson várába. Mikor megholt volna jőve Nádasdy Tamás az várba és tanácskozának Zalay Jánossal. Titkon bocsáták Maylád Istvánt is, ki Lajos királnak komornyikja és sáfára vala Berzence várába. És levelet íratának Bernárd deákkal az Bornemisza Secretariussával István deáknak, ki Berzencén porkoláb és udvarbiró vala. Az levelet iraták Bornemisza János nevére. Az levélnek continentiája ez vala, hogy Maylád Istvánt társul bocsátta volona Berzencére, és István deák Mayládot társul melléje vegye. István deák azt mívelte, az mit az Bornemisza János levele contineált. Mikor Maylád István Berzence várába volna, István deák megyen házához, mikor onnat meg tért volna, Maylád István nem bocsátá be az várba. Azután igy jára Ivánchy János is, mert hogy őtet hatta vala Bornemisza János fő porkolábul Posonba. Illyen módot találának Nádasdi Tamás és Zalay János, hogy Velencébe bocsátanák, onnat Ivánchy János pénz verőket és pattantyúsokat hozna. Ivánchy János azon örömest lőn, mert ő olasz vala. Bü kölcsiggel el bocsáták. Mikor meg jutott volna üdő mulva egy pattantyussal (az pénz verőket el fogdosták vala mellőle Nádasdi Tamás akaratjából) az pattantyust az várba bebocsáták, Ivánchy Jánost kirekezték.

Bornemisza Jánosnak halálát titkolták. Minden nap kétszer főztek neki, azt az ü komornyiki ötték meg. Esztendeig és egy holnapig titkolták. Azután mikor Ferdinandus herceg jőve az koronázatra, úgy vivék Posonból Bornemisza Jánost temetni Remete Szent Pálhoz Buda felül az ü felesége Chyapi Flora mellé.

Mikor Ferdinandus herceget Fejérváratt meg koronázták volna, az tiszteket mind el osztá Esztergomba létébe. Nádasdi Tamásnak adá az budai porkolábságot, társul adá mellé Fekete Mihált. Budai udvarbíróvá tevé Pemffinger Istvánt, kéncstartóvá Gerendi Miklóst, az erdélyi pispeksiget is neki adá. Egri pispeksi-

get adá Tamás pispeknek az veszpriminek az cancellariusságot is. Mert hogy Lajos király tette vala Báthori Istvánt nádorispánná, ugyan nála hagyá. Turzo Eleket judex curiaevé tevé. Várday Pálnak adá az esztergomi érseksiget. Báthori Andrásnak adá az tárnok mestersiget. Az posonyi ispánságot Zalay Jánosnak, az temesvári ispánságot Thörök Bálintnak.

Mikor Zalay János az koronázat után Poson várába jött volna, Ferdinandus király küldé Hermerstan Sigmondot es Marcus Peket Poson várába, ezek vőnek az királtul egy parancsolatot. Continentiája az parancsolatnak ez vala, hogy az Lajos király kincsét, kit Bornemisza János fel hozott volna Budárul, ezek kezébe adná. Zalay János oda adá mérték szerint az ezüst mivet és arany mivet, násfáknak, drága köveknek sokaságát, arany láncokat mind kezekbe adá, és Poson várából Bécsbe vivék. Akkor kezdek bővön az XII krajcáros és hat krajcáros pénzt verni Bécsbe.

Azután 1529. esztendőbe Zalay Jánost Ferdinandus király ki rekeszteté Poson várából és ü neki soha meg nem adá. Jóllehet Poson vár tartományát egyetembe a pozsonyi ispánsággal ugyan mind holtig nála hagyá. Evvel hálálá meg Zalay Jánosnak hiv szolgálatyját Ferdinandus király."

*

A szöveget közölte a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárából VÉGHELYI Dezső a Győri történelmi és régészeti füzetek 2(1863) 166–170. lapjain. Mai őrzési helye az MTAK Kézirattár Okl. 1209. Címe: „Mohaczhÿ ueszedelem után ualo szép emlekezetre ualo dologh, melliet […] irtam le". A leíró nevét tintával és vakarással olvashatatlanná tették. A szöveget nem betűhíven közlöm! A bevezetésben idézett jelentések olvashatók: JÁSZAY Pál, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után,* Pest, 1846, a 295., 307. és a 312–313. lapokon.

(1976)

ÜZENET A KÖVÖN

A GYULAFEHÉRVÁRI HUNYADI JÁNOS-SÍREMLÉK MINT POLITIKAI MANIFESZTUM

(Tervezet egy nagyobb tanulmányhoz)

Ismeretes, hogy Hunyadi Jánosnak és fiának, Lászlónak a gyulafehérvári székesegyházban mai helyén látható síremlékét a 17–18. század fordulóján állították össze úgy, hogy az előző század barbár dúlásaiból megmaradt eredeti ép lapokat más síremlékek maradványaival egészítették ki teljes tumbákká. A 20. század elejétől folyik a vita, hogy az így összeállított síremlék melyik elemét tekinthetjük valóban az eredeti helyére visszahelyezettnek. Az eddigi eredményeket Entz Géza és Balogh Jolán foglalta össze. Abban egyetértés van ma is, hogy Hunyadi János síremlékéhez tartozik a most is ezt díszítő két oldallap, amelyek egyike csatajelenetet, a másik a foglyok kísérését ábrázolja. Ezeket a domborműveket Balogh Jolán a magyar protoreneszánsz kiemelkedő, bár mind a hazai, mind az egykorú külföldi emlékanyagban társtalan műalkotásnak tartotta. Szerinte a tumba Mátyás király rendeletére készült az 1460-as években. Korábban Boncz Ödön (1901) és Varjú Elemér (1907) a reliefeket későbbi időkből származtatta. Möller István pedig (1905) a magyarigeni mészkő anyagát a 15. századi fejtésnél későbbinek vélte.

Hunyadi János síremlékéhez tartozónak tartották és tartják ma is, a lábát oroszlánon nyugtató páncélos vitézt formáló fedlapot. A nyugvó alak jobb keze felől egy angyal a Hunyadi-család címerét tartja, rajta a gyűrűt tartó hollóval. A bal felőli angyal kezében a címerpajzson egy ágaskodó farkas látható. Ezt egyértelműen a Szapolyai család címerével azonosítják. A fedlapnak ez a része, a Szapolyai-címer ilyen föltűnő helyen való szerepeltetése sok vitára adott alkalmat. Elfogadható magyarázata még váratott magára.

Ma már nem kétséges, hogy az oroszlános fedlap és az oldalsó domborművek valaha összetartoztak. Ez utóbbiak kora, társtalanságuk miatt, továbbra is megerősítésre várt. A páncélos vitézzel kapcsolatban pedig nem volt magyarázható a Szapolyai-címer kitüntetett helyre kerülése. A teljes egy századon keresztül húzódó vitákra egy váratlanul fölbukkanó, eddig ismeretlen forrás kínál magyarázatot.

Újabban került vizsgálat alá Verancsics Antal, 1538-től 1549-ig gyulafehérvári prépost és királyi titkár vázlatfüzete, amely az Erdélyben található római emlékek feliratait tartalmazza. Verancsics a Gyulafehérvárt látható kövek latin és görög szövegei közé bemásolt a székesegyházból két, a Hunyadi-síremlékeken található föliratot is. Az egyik az „ifjabb János" tumbáján ma is olvasható körirat. A másik az eddig teljes formájában ismeretlen, egykori fölirata Hunyadi János síremlékének:

Epitaphiu Joannis Vaide
Magnó Joanni Coruino de Hwniad
Reg: Hung: Guber. parenti
Magni Mathiae Reg. Hung:
Alumni Comitu Scepusien.
Ex voluntate Ser. D. Joannis
Reg: Hung: Joannes Statilius
Episcopus Trans. F. C.
M. D. XXXIII.

Első kérdésünk: hiteles-e a forrás? Hogy valóban a kőről készült a másolat, tanúsítja a nazális m-et jelölő hajlított vonalak hiánya. További bizonyítékok az „ifjabb János" ma is meglevő fölirata, valamint azok a latin és görög föliratok, amelyeket más, későbbi gyűjtők is lemásoltak. Legfőbb tanúságtevőnk egy szemtanú, aki fél évszázaddal Verancsics után még teljesen épen látta a síremléket. Veit Marchthaler ulmi polgár 1588-ban járt Gyulafehérvárott, és az ott látottakról feljegyzéseket készített. A székesegyház látványosságai között elsőként írja le a törökverő hős Hunyadi János ott látható síremlékét, amely szerinte egy rőfnyi magas. Oldalain Hunyadi lovagi csatái vannak, győzelme és triumfusa a kereszténység ősi ellensége fölött. Fölül pedig latin fölirattal a képmása látható. Idézzük Veit Marchthalert betűhíven:

In dieser Kirchen sein auch schöne Monumenta zu sehen als erstlichen Johannis Hunniadis des streitbaren und sigreichen beschüczer des Ehren Hungem begrebnuβ, so von der erdt einen Eln hoch an welchs seiten seine Ritterliche schlachten Überwendungen und Triumph wider den Erbfeindt Christliches Namens und dan oben auf sein Simulachrum oder bildnuβ aus stein auβgehauen mit dieser lateinischen schrifft
MAGNIFICO JOHANNI CORVINO DE HUNNIAD
Reg: Hung: gubernat: Pat: Matthiae regis Hung:
alumni comitatum (!) Scepusiens

Marchthaler kéziratát forrásként használta az ugyancsak Ulmban tevékenykedő Martin Zeller (†1661) 1632-től több kiadást megért útikönyvéhez. Ő a Hunyadi-síremlék föliratát rövidítve közölte:

Magnifico Johanni Corvino de Hunniad Reg. Hung.
Gubernat. Pat. Matthiae Regis Hungariae etc.

Ez a csonka, nem sok információt közlő szöveg eddig is ismert volt, mert az 1632-es kiadás után Zeller *Itinerarium*ának 1647-es és 1690-es újabb kiadásaiban olvasható. A kortárs Verancsics szövege megőrizte a síremlék állításának pontos körülményeit. A fedőlapon, ahogyan ezt Marchthaler még látta, az volt olvasható, hogy a Nagy Hunyadi Corvin Jánosnak, Magyarország kormányzójának, Mátyásnak, a nagy magyar király apjának a Szepesi grófok alumnusai, ti. állíttatták a síremléket. Valamelyik rövidebb oldallapon, fejtől vagy lábtól az állt, hogy azt a fölséges János király akaratából Statilius János erdélyi püspök készíttette 1533-ban. Hogy ez utóbbi rész egy rövidebb oldallapon lehetett, azt Verancsicsnak a római föliratok másolatánál ellenőrizhető, sort sorra követő elrendezése tanúsítja.

A Verancsics-kézirat első ismertetése után 1988-ban Mikó Árpád szólt hozzá a tumba kérdéséhez. Az oroszlános fedlapról ezt írta: „A mező, amiből a figurák kiemelkednek, keskeny szalaggal keretelt s a kőlap élei illesztésre faragottak: felületük fölül finomabban megmunkált, lejjebb ferde vonalakkal egyenletesen rovátkolt. Ha ez a lap tumbafödél volt, akkor élei nem látszottak; a tumba zárópárkánya külön kövekből volt összeállítva s ebbe a keretbe »ült« bele a fedlap. … Erre a párkányra egyébként kerülhetett felirat.” Így egészíthető ki a megmaradt kőemlék és az egykorú kéziratos forrás tanúságtételének segítségével a hajdani Hunyadi-síremlék. Az állíttatás éve: 1533 pedig igazolja Boncz, Varjú és Möller kételyeit a 15. századi eredeztetést illetően. Legfőképpen pedig választ ad a vitatott Szapolyai-címer szerepeltetésére az elhunyt hős bal kezénél.

A tárgyi emlék körüli problémákra az írásos forrás megnyugtató magyarázatot látszik adni. Újabb kérdéseket vet föl viszont az idő és a hely. Miért állíttatott 1533-ban síremléket Hunyadi Jánosnak Szapolyai János király és környezete? Környezete, mert a gyulafehérvári püspök Statilio János mellett az érdemben osztozni kívántak, elég szokatlan módon, a Szapolyai család meg nem nevezett alumnusai is. A János királyt éppen körülvevő udvar szereplőinél tágabb körre utal az alumnus szó. Mindazok rá kívántak kerülni a síremlékre, akik valaha a Szapolyaiakkal familiáris kapcsolatban voltak.

Nem kétséges, hogy a gyulafehérvári székesegyházban az özvegy Szilágyi Erzsébet és Mátyás király Hunyadi Jánosnak méltó síremléket állíttatott. Leginkább a padlóba süllyesztett fedlappal ellátott nyughelyre gondolhatunk. Ezt

cserélte azután föltűnőbbre, kiemelkedőre János király. Hogy miért és miért éppen ekkor tette ezt, arra keressük a választ a következőkben.

1533-ban vagyunk. Mohács után, és még előtte az ország végleges három részre szakadásának. Ez Barta Gábor korszaka. Az ő életművének köszönhető, hogy az eseményeket is, azoknak mozgató rugóit is, pontosan ismerjük. Ez az a másfél évtized, amikor az országnak két megkoronázott királya volt, kölcsönösen egymás területét pusztították, és volt, hogy egyikük se tartózkodott az országban. Alattvalóik viszont itt éltek, és ha lehetőségük volt sorsuk felől dönteni, megpróbálták, olykor többször is, a jobbik részt választani. Szerémi György szerint a mágnás is, a köznemes is, ha két fia volt, az egyiket ide, a másikat oda irányította. Az ország két táborra szakadt. Aki a másik oldalra állt, akár magasabb eszme, akár haszonlesés ösztönözte, innen is, onnan is megbélyegeztetett. Ezekben az években kezdődik az egész évszázadra olyan jellemző „árultatások" jelensége. De van jó szándékú kezdeményezés is. Az 1532-es év király nélküli országgyűlései, az ország egységét és a mindenáron való békét szem előtt tartva, akár a lengyel királyban is reménykedtek. Önjelölt uralkodók próbálkozásai mellett ugyanitt fölmerült a király nélküli ország lehetősége is. A gondolat nem volt új, a velencei patríciusok vezette állam eszméje már Mohács után is fölbukkant mint példa, és találkozunk majd még vele Erdélyben a 16. század végén is. Mindeközben a szultán Bécs ellen vonulva végigtarolta az országot, és a Szerémség felől a bégek támadásai rendre nyugtalanították a déli vidékeket. A hajdanvolt magyar birodalom romjain csak a külügyi szolgálatot ellátó diplomaták serénykedtek, hogy a nyugatról várt segítséget sürgessék. A cognaci ligához csatlakozott János király a franciáktól, Angliától és a pápai udvartól várta a támogatást. Megkísérelték ugyanakkor V. Károllyal is fölvenni a kapcsolatot, hogy az Ferdinándot valamiféle önkorlátozásra bírja. Ha valamennyire ezekre az üzenetekre még odafigyeltek, az csak az országnak a nyugatot fenyegető török támadásokat fölfogó helyzete, az annyit hangoztatott, immár egy évszázados antemurale szerepe volt.

1533-ban az ország már anyagilag is, politikailag is teljesen összeomlott. Az ilyen helyzetek általában nem kedveznek a műpártolásnak. Márpedig a fölirat szerint ekkor adott megbízást János király és környezete egy nem is akármilyen műalkotás létrehozására. Az ország belviszonyainak ismeretében látni fogjuk, hogy éppen ekkor lehetett és kellett is ezzel a kezdeményezéssel, mintegy eszközzel a királynak honfitársai és Európa figyelmét magára fölhívnia. Ekkorra ugyanis már összeroppant az a politikai kísérlet, amelyhez János király Mohács után folyamodott. Ez, mint ismeretes, abban állt, hogy más segítség híján hozzá kellett szoktatnia alattvalóit és az európai közvéleményt a törökbarátság gondolatához. Egy évszázados ellenérzést nem volt könnyű leküzdeni, ehhez ideológiai támasz is kellett. Azt írja az egykorú krónikás: „János király az evan-

géliumból meglátatá, hogy ha az tereket segítségül hihatja. A cseribarátok ezt lelek az evangéliumba: hogy az ki vele jót tíszen, az az ő atyjafia." Önmagában megérné a vizsgálatot az, hogy hogyan sikerülhetett az egyszerű néppel elfogadtatni egyik napról a másikra a gyökeres változást. Nem is hihető, hogy valaki is az eddig életét és vagyonát veszélyeztető ellenségben az irgalmas szamaritánust lássa közeledni. Még érdekesebb az, hogy a szemléletváltás eredeti forrása egészen más megfontolással veti el az ellenségeskedést. A török megszelídítése, a barátság valamiféle formája, és ezzel az Európát fenyegető veszély elhárításának gondolata nem újkeletű. Már a 15. században voltak kezdeményezések. Tárgyalt korszakunkban Erasmus nagyon népszerű munkája, az *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo* (Basel, 1530 és újabb kiadásai) tartalmazza az erről szóló tanítást. Erasmus szerint a háború mindenképpen rossz. Ha már bűneink miatt ránk méretett (termékeny gondolat az egész 16. században!), akkor arra kell törekedni, hogy a „Christiana mansuetudo" (ez Erasmus kedvelt szójárása) alkalmaztassék ennek során is. De van más reménység is, amire Pál apostol hívja föl a figyelmet. Ha ugyanis a zsidók megátalkodott népsége is egyszer majd velünk közös nyájat alkot, elismerve Jézust pásztorául, mennyivel inkább remélhető ez a törökökről és a többi barbárokról, akik, mivelhogy nem bálványimádók, már felerészt keresztények. Ha az a néhány apostol az egész világot Krisztus igájába tudta hajtani a lélek fegyverével, akkor mennyivel inkább tehetné ezt ma annyi uralkodó, teológus és egyházfő. Krisztus mindenkihez szól, csak a szavát hozzáférhetővé kell tenni. Olvassák hát az Evangéliumot a törökök és a szaracénok is a maguk nyelvén. De csak úgy fognak ismeretére jutni, ha elvisszük hozzájuk. És ne idegenkedjünk közéjük vegyülni, szokásaikhoz idomulni, annak érdekében, hogy magunkat és mieinket megmentsük, úgy, ahogyan annak idején Szent Pál dicsekedhetett azzal, hogy e bolondságnak tűnő eszközzel is élt, és mindent mindenkiért megtett, hogy mindeneket megnyerjen Krisztusnak. Ez utóbbi gondolatsor az ugyancsak nagyon népszerű erasmusi *Adagiá*ból van. János király környezetében ez az eszmerendszer megértőre talált. Hűséges diplomatája, Brodarics István levelezett is ezekről a kérdésekről Erasmusszal. De nála a küldetésmotívumot elhomályosította az alkalmazkodás, az Istentől rendelt helyzetbe való belenyugvás teológiája: Mivel Isten úgy akarta, hogy a mi és apáink vétkei miatt hazánk a török alá vettessék, nekünk a hazával és a hazáért mindent el kell szenvednünk. Jeremiás prófétánál rátalált a saját korának szóló üzenetre: Hajtsátok nyakatokat Babilonia királyának igájába, szolgáljátok őt és népét, akkor élni fogtok.

Nem tudjuk, hogy ebből a törökbarátságból török igába ívelő ideológiából mennyit tett magáévá az ország. Frangepán Ferenc, Brodarics barátja kísérte a királyt a mohácsi találkozásra a szultán táborába, ő valóban egy cseri barát volt, a római kolostort Mohács hírére hagyta ott. Mindössze néhányan követték a

királyt erre a megalázó útra. A főurak féltek és nem nagyon vették komolyan az erasmusi gondolatot, amelyet Szerémi atya János király szájába adott: „Ó ha az Isten velem tartana, és meghallgatná szavamat, bizony mondom, hogy a töröktől sok jót tudnék kieszközölni, és végül a keresztény hitre vezetném őket."

Amint az várható volt, a nagydiplomáciában Károly császár szava erősebb volt az erasmusi tanításnál. János király lépéseit pápai kiközösítés követte (1530).

A nyugati segítségben most már egyáltalán nem reménykedő János király ekkor végképpen rossz lóra tett. Rábízta magát és országrészét egy Ludovicus Gritti nevű kalandorra. A törökök között élő dúsgazdag kereskedő a velencei dózse törvénytelen fia volt, akit apja elismert, de nem törvényesített. Ez máris reményt keltő szál volt a mindig is nagyon respektált velencei köztársaság felé. Másrészt Törökországban tett szert hatalmas vagyonra. Úgy remélte János király – Barta Gábort idézem –, hogy ő majd lendületbe hozza ezt a lepusztult országot. A kalandor biztos fellépéssel rendelkezett, és bár latinul nem tudott, a nyugati diplomaták szerint mégis meggyőző szónoklatokat tudott tartani. A szultán hadseregszállítójaként hamarost javadalmakat és címeket ruháztatott magára. Az ország jövedelmének rendbe hozását remélték tőle, de azok egyre inkább az ő kezében összpontosultak. Amikor János király a kormányzó tisztét is rá akarta ruházni, akkor ez már komoly ellenállásba ütközött. A szószólók Nádasdy Tamás, Czibak Imre váradi választott püspök és Statilio János, a gyulafehérvári püspök meg is fogalmazták, hogy két felnőtt megkoronázott királya van az országnak, minek melléjük még egy kormányzó is? Utalás történt a hajdani gubernátor, a nagy Hunyadi történelmi szerepére is. Ezt éppen Czibak említette. A kinevező okmányra a pecsétek végül mégis rákerültek, a kényszerítő érvek nem ismeretesek. Gritti eközben hol üzleti ügyeit intézte otthon, hol visszatérésével tartotta sakkban az őt ellenszenvvel figyelőket. Barta Gábor egy-egy mondatával rendszeresen remek helyzetképet ad a palackból kiszabadult szellem és a sarokba szorított király játszmájáról.

1532-ben a már említett király nélküli és a köztársaság eszméjét is fölvető országgyűléshez Kelemen pápa komoly figyelmeztetést intézett. Emlékeztette a résztvevőket a magyarok törökverő őseire, az ország „antemurale" szerepére. Figyelmeztette őket, hogy ne hagyják magukat félrevezetni, mert ahogyan az apostol mondja – ő is a korinthusi levélre hivatkozik –, nincsen közössége a hívőnek a hitetlennel, Krisztusnak Beliállal, a világosságnak a sötétséggel. Tekintsék a leigázott országok példáját. De nem is hihető, hogy valaki is a keresztény vérre szomjazó törökökhöz csatlakozzék a magyar urak közül – szólt a pápai üzenet.

Ez az év, az 1532-es, a változás kezdete. A megváltoztathatatlanba való belenyugvást fölváltja a túlélést célzó egészséges védekezésre való törekvés a társadalomban is, a király környezetében is. Kőszeg sikertelen ostroma, a fegy-

verszünet, meg a Gritti portai kegyvesztettségéről szállongó hírek mind-mind hozzájárultak ahhoz, Barta szerint, hogy a király végre kikeveredett az őt ért „sokkos" állapotból. Kardos Tibor ez év tavaszára teszi azt a budai *magnus ludus*t, amelyben a kormányzó olaszos szokásait tették csúfolódás tárgyává. Az öngyógyításnak ez kétségen kívül hatékony eszköze volt a társadalom egy bizonyos alsóbb szintjén. A király környezetében ekkor születhetett a hajdani nagy kormányzónak, a törökverő Hunyadinak állítandó emlékmű gondolata.

Sokan voltak, akik megelégelték a rájuk kényszerített körülményeket. A szepesi grófok alumnusai között az első hely biztosan Czibak Imrét, a választott váradi püspököt illeti meg. Rokona is, neveltje is volt a Szapolyaiaknak, és kérlelhetetlenül gyűlölte Grittit mint kormányzót. János király neki adományozta Hunyad várát, ahol minden kő az igazi kormányzóra emlékeztette. Az alumnusok között értendő valószínűleg György barát is, akit mind a Hunyadi, mind a Szapolyai családhoz kora ifjúságától szoros szálak fűztek.

Az éppen aktuális alkalom mellett valószínűleg a folyamatos probléma, a legitimáció is késztette János királyt arra, hogy a Mátyás király családjával a magáét kapcsolatba hozza. A hollós címer mellett az ő ágaskodó farkasa ezért került a visegrádi oroszlános „kútra" és a budai domonkos kolostor kútjára is.

A tumba rövidebb oldallapjának fölirata szerint János király meghagyásából Johannes Statilius gyulafehérvári püspök volt az, aki a síremléket állíttatta. Ő mint János király diplomatája 1528-ban egy fél évet töltött Franciaországban. Látnia kellett Saint-Denis-ben XII. Lajosnak azt a monumentális síremlékét, amely hosszú évek után lassanként befejezéshez jutott. Az építmény oldallapjait domborművek díszítik, amelyek csatajeleneteket és a király győzelmes vonulását ábrázolják. Síremlék és emlékmű sajátos összeolvadása ez az építmény, mert éppen a domborművek az ókori diadalívek ábrázolásait idézik. Statilióról tudjuk, hogy 1525-ben nagybátyjának, Beriszló Péter veszprémi püspöknek a káptalan megbízásából ő állíttatott síremléket. A Franciaországban látottak indíthatták arra, hogy János királyt valami ilyen állíttatására rávegye.

A gyulafehérvári Hunyadi-síremlék oldallapjain is csatajelenet és fogolykísérő vonulás látható. A francia példánál jóval egyszerűbb megoldáshoz a mintát korabeli nyomtatványok metszetei szolgáltathatták. Az Augsburgban 1522-től 1548-ig működő Heinrich Steiner nyomtatványaiban tűnnek föl leginkább olyan ábrázolások, amelyek a gyulafehérvári jeleneteket juttatják eszünkbe. A csatajelenet, amelynek távoli ősei Dürer apokaliptikus lovasai, éppen egy magyarországi szerző, a domonkos Georgius de Hungaria (Captivus Septemcastrensis) törökországi élményeiről szóló könyvben bukkan föl. Az aktuális téma és a birodalmi gyűlések miatt megszaporodott vásárlók számára a könyvet 1530-tól évente többször is kiadták. A fogolykísérés jelenetének mintája talán az 1533-ban megjelent német nyelvű Thuküdidész egyik illusztrációjában volna fölfe-

dezhető. Bizonyára szerepelt már ez az érdeklődésre számot tartó ábrázolás korábban is, ha másutt nem, hát aktuális röplapon. (Az ősi minta itt a Constantinus-diadalív egy részlete lehet.) Ha a Steiner-nyomda illusztrációit nézzük, azok úgy tűnnek, mintha a Hunyadi-síremlék jeleneteiből kivágott részletek lennének. A valóság ennek éppen fordítottja. A cselekmény középpontjában van az eredeti kompozíció, majd az alakok sematikus ismétlésével nagyobbították meg a képet. Steiner nyomdászról tudjuk, hogy könyveihez az illusztrációkat gyakran maga készítette, nem ritkán úgy, hogy mozaikszerűen illesztett össze több képet is. János király követei ott voltak Augsburgban a birodalmi gyűlésen. A síremlékhez a tervrajzokat akár könyv alakban, akár a mestertől közvetlenül is megszerezhették.

Bizonyos, hogy János király és környezete a Hunyadi-síremlék mint műalkotás programjával elsősorban egy engesztelő gesztust tett a nagy törökverő emlékének. Az ő következetes törökellenes politikájának folytatására tettek ezzel ígéretet. Ország-világ előtt kinyilvánították, hogy János király és országa ismét az ő szellemében vállalja az „antemurale", a kereszténység védőbástyájának örökölt feladatát.

(1988)

*

Ez a tervezet egy nagyobb munkához készült, ezért jegyzetek nem kísérik, itt is csak tájékoztatásul hivatkozom néhány műre. A síremlékre vonatkozó új forrást ismertettem: *Történelem – kép,* szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 297–299. Ott a korábbi irodalom is. Verancsics Antal kézirata: Berlin, Staatsbibliothek, Ms. lat. fol. 61x. f. 16v. Marchthaler kézirata: Ulm, Staatsarchiv, Veit Marchthaler, Beschreybung Ungar. Sachen 1588. A kézirat szövegét és fordítását Németh S. Katalin rendezi sajtó alá, lásd N. S. K., *Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588),* ItK, 106(2002), 3–23. János király uralkodásának ezekre az éveire: BARTA Gábor, *Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534),* Tört. Szle, 14(1971), 289–319. A külügyekre: ZOMBORI István, *V. Károly és a magyar trónviszályok (1529–1533),* Uo., 23(1980), 615–626; KUJÁNI Gábor, *Brodarics István szereplése János király oldalán,* Száz, 48(1914), 34–51, 107–125. Brodarics levelezése 1508–1538, közli KUJÁNI Gábor, TT, új folyam, 9(1908), I: 258–293; II: 321–346., új kritikai kiadás: KASZA Péter, *Brodarics István levelezése,* Bp., 2012. (BSMRA S. N. 16)

EGY OLASZ EMLÉKÍRÓ CASTALDO ERDÉLYI KÍSÉRETÉBEN

A magas hegyeitől koszorúzott Erdély Európa keleti határán évszázadokon át rejtegette kimeríthetetlen természeti kincseit. A nemesércek természetes lelőhelyei mellett időről időre felszínre kerültek a korábbi letűnt birodalmak földbe rejtett értékei is. A távolról jövő híradás aztán megnagyította, mesésre növelte az ilyen kincsleletek értékét, és kiszínezte a hagyományt, amely az egykori tulajdonosokhoz fűződött. Így talált menedéket – a nép képzeletében – Erdély hegyei között a Trójából menekült Helené is megmentett drágaságaival. Ezért nevezik Erdélyt a 16. századtól forrásaink olykor „Tyndareum Regnum"-nak.[1]

A meséknek és a kincseknek ez a távoli birodalma a 16. század folyamán tárult föl Európa számára. A török birodalom terjeszkedése következtében Erdély különálló állammá vált, amelynek létét politikai taktikázása legalább annyira biztosította, mint a hadi vállalkozások. Az európai egyensúlypolitika távoli sakkfigurája volt, amelynek biztosítására is tettek olykor némi kísérletet. Diplomáciai kapcsolatok és katonai akciók az a két legfontosabb tényező, amely Erdélyt Európa vérkeringésébe bekapcsolta.

A kapuk kinyíltak, és megindult a kétirányú forgalom. Szerencselovagok, akiket a háborús zsákmányszerzés lehetősége csábított, vették útjukat a mesés aranyat rejtő Erdély felé, és nyomukban jöttek a szellem kalandorai is. Viszonzásképpen Transylvania „novellá"-val szolgált, folyamatosan ellátta Európát változatos históriai anyaggal, a török háborúk véres kegyetlenkedéseiről szóló híradásokkal, és az ezeknél nem sokkal szelídebb belpolitikai események szellőztetésével.

A század közepén az egész Európát fenyegető török veszély egy pillanatra

[1] PAIS Dezső, *Réflexions sur la genèse des motifs de la Belle Hélène et de la fée Hélène (Tündér Ilona)* = Studia Slavica, 12(1966), 311–314. A 17. században még meglévő hagyomány magyarázatát megkísérleti OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Origines Hungariae,* II, Franequer, 1693, 66–68.

a császár zsebét is megnyitotta, és hajlandó volt katonai segélyt adni. Granvella pártfogoltja, Giambattista Castaldo kapott megbízást, hogy zsoldosaival a török ellen induljon.[2] A tábornok kapva kapott az alkalmon, vállalkozott a hadjáratra, amely busás nyereséggel kecsegtette. Korábbi kisebb haditettei után úgy érezte, hogy most végre a nagy reneszánsz hadvezérek nyomába juthat. Átlépve Erdély határát, ahol egyébként semmi ellenállásba nem ütközött, érmeket veretett „Transylvania capta", „Subactae Daciae Restitutori Optimo" felirattal. Az események kezdetben még reményeit is túlszárnyalták. A kolozsvári templomban nagy ceremónia között átvette a könnyező gyászruhás királynőtől és kiskorú fiától a magyar koronát – festő ecsetjére kínálkozó kép. Majd az országból távozó Izabellát a határig kísérte, és mint széplelkű lovag, aki verselgetni is szokott, márványtáblába vésett felirattal jelölte meg a forrást, amelynek vizéből a királynő magyar földön utoljára ivott. A szerencse kedvezéséből volt, aki e tettét az utókor számára megörökítette. Spanyol zsoldosvezérének, Aldanának bátyja a kard helyett a tollat forgatta, és minden pennára kínálkozó hőstetténél jelen volt.[3] Táborában volt német hadititkára, Vitus Gailel is, aki rendszeres haditudósítóként működött.

A fényes ünnepnapokat annál zordonabb köznapok követték. Szembekerült az ellenséggel, és nem is eggyel. Itt volt mindenekelőtt a török, amelynek harcmodorát nem ismerte, minthogy török háborút még nemigen próbált. Saját kifizetetlen és ennek következtében engedetlen zsoldosseregével nem is nagyon óhajtotta az összecsapást. Még a törököknél is nagyobb veszedelmet jelentett számára Erdély mindenható thesaurariusának, Fráter Györgynek kiismerhetetlen diplomáciai ügyeskedése. Míg az egyik oldalon a valóság reményeit is felülmúlta – Dácia ontotta aranykincseit, hiszen katonái még téli szállást építve is hatalmas aranyleletre bukkantak –, a másik oldalon Lüszimakhosz érmeinek csengése se tudta elnyomni azt a suttogást, amely éjszaka György barát sátrából jött, ahol a török csausszal tárgyaltak titkon. Castaldo félt az ellenséges Erdélyben, ahol a Barát titkára is az ő besúgója volt. Bécsben pedig Erdélytől féltek, és a kettős félelem áldozata György barát lett. A gyilkosság után a helyzet Castaldo számára nem változott; ellenségeinek tábora megnőtt, mert Fráter György hívei is ellene fordultak, a Barát híres kincstárának kiürítésével pedig örök ódiumot szerzett magának. Csakhamar akadt, aki eljuttatta hozzá a török porta fenyegető üzenetét, amellyel Erdély rendjeit az idegen katonaság kiűzésére szólította fel. Katonái úgyis szétszéledtek már, jobbnak látta hát, ha csendben kereket old. Hadi dicsőség helyett Helené kincseivel vigasztalta magát, amelyből olyan bőségesen gyűjtött, hogy még évek múlva is osztogatott belőle honfitársainak.

---

[2] Mariano D'AYALA, *Vita di Giambattista Castaldo famosissimo guerriero del secolo XVI* = Archivio Storico Italiano, ser. 3, 5(1867), 86–124.

[3] Villela de ALDANA, *Expedicion del maestre de Campo Bernardo de Aldana a Hungria en 1548,* Madrid, 1878.

Bécsben várta meg, amíg újabb megbízatást kap, de a kényszerűség is ott tartotta. A bíbornok György barát halálának körülményeit vizsgáló szentszéki bíróság tanúkihallgatásai marasztották ott. 1553 őszén távozott Bécsből, kortársai között nem éppen jó emlékezetet hagyva hátra.[4]

Ezeknek a mozgalmas éveknek eseményeiről több egykorú leírás is fennmaradt. Szekfű Gyula ismertetett kettőt 1914-ben a bécsi Nationalbibliothek kéziratgyűjteményéből.[5] Az egyik a már említett Vitus Gailel munkája, német nyelvű, hű krónikája az eseményeknek. A másik egy névtelen olasz nyelvű munkája, amelyről Szekfű bebizonyította, hogy egy részében Gailel munkájának elég ügyetlen átdolgozása. Önállóvá csak a Fráter György meggyilkolása körüli események elmondása során válik, és ettől kezdve új elemeket sző elbeszélésébe. Fontos szerepet juttat például Castaldo egy sehol másutt nem említett, Francesco degli Strepati nevű titkárának, közli Nádasdy és Castaldo nyilván fiktív, katonáikat buzdító beszédeit. Szekfű megállapította, hogy a célzatosan megszerkesztett mű Castaldo védelmét szolgálta. Bizonyos adatai megbízhatóbbak, mint Gaileléi, másutt viszont hiányos a kézirat, így ha számok következtek, helyük üresen maradt. Szerzője Szekfű szerint csekélyke írói vénával megáldott, szenzációhajhászó, egyébként ismeretlen tollnok, akinek munkája azért érdemel figyelmet, mert ő nyitja meg azoknak az íróknak a sorát, akik az erdélyi eseményekről Európát tájékoztatták.

A Nádasdy család gazdag levelezésanyagát tanulmányozva bukkantam Franciscus Strepatusnak Nádasdy Tamáshoz írott leveleire.[6] Ezek egyikében 1553 augusztusában közli, hogy megírta Fráter György halálát és az azt követő két év eseményeit. A levélben megadott latin cím pontosan egyezik az olasz kézirat címével, a levélíró pedig azonos az olasz emlékiratban szereplő Francesco degli Strepatival, Castaldo titkárával, és saját bevallása szerint ő az iromány szerzője. Nádasdyhoz azzal a kéréssel fordult, hogy mint az események résztvevője, legyen

---

[4] Egy egykorú levélben olvassuk: „Discessit hinc nudius tertius Castaldus, homo omnium mortalium nequissimus. Fingit se vocari ab Imperatore, cum ille tamen meo judicio de hoc, ut proverbio dicitur, ad lyram asino, ne cogitet quidem. Nullum est hominum genus, quod non illi maledicat, et tamen Maiestas regia sic illum dimisit, quasi ubique rem probe et feliciter gesserit. Accepit secum censum annuum 3000 florenorum, atque hoc ea conditione, ut et filius in idem jus succedat, si ipsum contingat mori." Georgius PRAY, *Epistolae procerum Regni Hungariae,* II, Posonii, 1806, 360–361.

[5] SZEKFŰ Gyula, *Két historiographus Castaldo erdélyi seregében*, Száz, 48(1914), 17–33. A kéziratok az Österreichische Nationalbibliothekban találhatók. Az olasz nyelvű munka címe: *Morte di Fratre Giorgio con alcune altre cose in Transilvania et Ungaria sucesse ne gli anni MDLI et MDLII,* Ms. 7803. Az erről készült másolat az EEK Kézirattárában: Litterae et epistolae originales, 51.

[6] Franciscus Strepatus Nádasdy Tamásnak, 1553. aug. MOL, Kamarai Levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles, 37. d. Strepatus: „Ego scripsi mortem Fratris Georgii una cum rebus in Transylvania et Ungaria biennio isto preterito successis."

segítségére a hiányok pótlásában. Művét egyébként olaszul írta, de állítása szerint barátai segítségével majd latinra fordítja, ha a munka arra érdemesnek találtatik.

Miután mint szerző így lelepleződött, most már érdemes lesz ismét elővenni munkájának azt a részét, ahol saját szerepéről szól. Mindenekelőtt leszögezi, hogy Castaldo olasz titkárai közül egyedül ő olvashatta a király „saját kezű" leveleit. Ebből nyilvánvaló, hogy ő első kézből értesült mindenről. Iromány át egyébként eszmefuttatással kezdi az emberek boldogtalanságának okáról, amely szerinte abban rejlik, hogy többre törekednek, mint ami nekik a csillagoktól kijelölve van. Fráter György is alacsony származása ellenére „király" akart lenni. Azért következett be a csúf vég, mert étvágyát nem tudta fékezni. Telhetetlen volt – ez egyébként nemcsak Strepati, hanem Báthory András véleménye is –, hivatkozik egy köztiszteletben álló tekintélyre. Az események elbeszélését Mohácsnál kezdi, Gailel munkájára támaszkodva, mint már említettem. Ahol változtat, ott ront is, mert az 1541-es év eseményeit alaposan összekeveri. Castaldo fellépésétől kezdve munkája forrásértékűvé válik. Érdekes mozzanatokat közöl arról a szervezkedésről, amely Fráter György meggyilkolását megelőzte. A Bécsből jövő utasítással szemben szerinte Castaldónak aggályai voltak azért, mert már nyolc hónapja működött együtt a Baráttal, meg azért is, mert a pápa és a Szentszék csak az imént kapta meg ugyanattól a királytól György barát bíbornokságára a javaslatot, aki most ugyanőt el akarja tétetni láb alól. Castaldo habozását látva Strepati elhatározta, hogy maga hajtja végre a tettet, ámbár neki is voltak lelkiismereti aggályai. Majd mégis úgy határozott (hogy miért, azt nem lehet egészen kihámozni iromány ából), hogy átengedi a cselekvést a másik titkárnak, Marc'Antoniónak. Műve írásakor mintha kicsit sajnálkoznék, hogy csak sugalmazó volt. Hamarosan rátér azután a korában mindenkit foglalkoztató kérdésre, a Barát mesés kincseinek sorsára. Szerinte nem is találtak annyi aranyat a meggyilkolt holmija között, mint amennyire számítottak, mert a zavaros időkben az szanaszét szóródott. Azt a néhány ezer aranyat, amelyet Castaldo vett magához, a katonák zsoldjára fordította.

1553 augusztusában küldte el kész munkáját Nádasdynak. Hogy tetszését megnyerje, Nádasdy szájába adott egy katonáihoz intézett, meglehetősen hosszú buzdító beszédet. A felvilágosítások, amelyeket kér, nyilván a sereg létszámára vonatkozó, illetve más egyéb számadatok, amelyek helyét kéziratában üresen hagyta. A levél dátumából bizonyos, hogy művével 1553 nyarán már készen volt. Éppen abban az időben, amikor a szentszéki vizsgálóbizottság tanúkihallgatásai folytak Fráter György meggyilkolásának ügyében. Írói szándéka nyilvánvaló: Castaldo védelme. A Barát nagyratörése okozta önnön végzetét; Castaldo hosszú lelki tusa után adott csak szabad utat a bécsi utasítás végrehajtásának. És ha már tollat fogott, akkor Strepati azt se hallgatta el, hogy ennek az Európa-szerte hírhedt tragédiának *majdnem* ő volt a főszereplője.

Nádasdy válaszát nem ismerjük, a pótlandó adatok helye máig üres a kéziratban. Úgy látszik, a barátok segítségét se kellett igénybe vennie Strepatinak, hogy művét latinra fordítsák.[7]

Négy év múltán, 1557-ben ismét felbukkant Bécsben. Panaszos levéllel kereste fel ismét Nádasdyt, amelyben beszámolt sorsának további alakulásáról. Az elmúlt években bejárta Ciprust, Szíriát, Judeát, volt Arábiában és Egyiptomban is. Most pénze elfogyván Bécsbe jött a száz aranyáért, amelyet őfelsége, a király megígért neki éppúgy, mint a megboldogult Marc'Antoniónak. Eddig egy vasat se látott, ezért Nádasdy alatt szeretne részt venni valami török háborúban, hogy távollétére ne hivatkozhassanak akkor, amikor járandóságát nem fizetik. Beszámol társairól is. Marc'Antonio végét gőgje okozta, „noluisse se ipsum noscere"; Strepati emlékirata szerint ezért kellett bűnhődnie Fráter Györgynek is. Elmesél róla egy verekedésekkel és gyilkosságokkal tarkított rémhistóriát, amelynek végén Marc'Antoniót lefejezték. „Hicque illius vitae finis fuit qui nimio admodum fastu gloriabatur monacum senem inermem et fere nudum tot ipse stipatus catervis vulnerasse, et sic gloria mundi transit, omnesque variis modis ad mortem tendimus, sed foelix qui optimum torrentis istius quem vitam appellamus vadum advenire scit." Nos, sic gloria mundi transit, ekkor már nem számított érdemszerző cselekedetnek a gyilkosság, és Strepati is gyorsan elfelejtette, hogy majdnem ő volt annak idején a tett végrehajtója. Megemlékezik még Castaldóról is, aki öregesen éldegél még. Végezetül ismét felajánlja szolgálatát Nádasdynak, van jó fegyvere, paripája, csak szólítsa, ha szüksége van rá. Mindenre hajlandó, „si opus erit transformabo me in Hungarum, quamvis in quocumque habitu parum valeo".

Ez a vallomás jellemző személyére és művére egyaránt. És mégis, Strepati műve megérdemli, hogy foglalkozzunk vele, mert ez az első olyan egykorú tudósítás az erdélyi eseményekről, amely nagyobb és sokat forgatott történettudományi munkák forrásává vált. Marc'Antonio hivatalos jelentést küldött a történtekről, Aldana és Gailel is írt emlékiratot, különös véletlen folytán mégis Strepati irománya került Ascanio Centorio kezébe, amikor Castaldo-centrikus *Commentarii*ját szerkesztette.[8] És ettől kezdve az európai történetírás, még Thuanus nagy műve is Strepati nem egészen elsőrendűnek nevezhető munkáját használta mint forrást ezeknek az éveknek erdélyi eseményeihez.

(1975)

---

[7] A művet két évszázad múlva mégis latinra fordították: Batthyány Ignác erdélyi püspök készíttetett magának róla egy latin fordítást. MTAK, Kézirattár, Történelem, 2°, 16, 1275–1355.

[8] Ascanio CENTORIO, *Commentarii della guerra di Transilvania,* Vinegia, 1566. Hasonmás kiadása GÁLDI László bevezetőjével, Bp., 1940.

A BALASSI-COMOEDIA ÉS KARÁDI PÁL

A 16. századból fönnmaradt magyar nyelvű színjátékokat a kezünkön előszámlálhatjuk. A közkedveltség, a szó legszorosabb értelmében vett ronggyá olvasás lett ennek az irodalmi műfajnak a temetője. Ami ránk maradt, az általában egyetlen példányban maradt meg, és fönnmaradása a véletlen műve. Jó példa erre Balassi Bálint *Szép magyar komédiá*ja, amely rejtve-felejtve szlovák versek között lappangott a bécsi császári könyvtárban, és csak a legutolsó évtizedben fedezték föl.

Ezért olyan becsesek ezek a műalkotások, közöttük az ugyancsak a Balassi névhez kapcsolódó másik darabunk, a szerző neve nélkül ránk maradt *Balassi Menyhárt árultatásáról szóló comoedia,* amelynek egyetlen nyomtatott példányát őrizzük.

A közel kétszáz éve ismert színjáték szerzőjének megállapítására a legkülönfélébb megközelítéssel történtek kísérletek, nem sok eredménnyel. Szóba került már az erdélyi fejedelem kancellárja, Csáki Mihály; a Magyarországon élő evangélikus lelkész és író, Bornemisza Péter, vagy a török hódoltsági területen is működő unitárius Karádi Pál. Amint látjuk, területileg is, ideológiailag is meglehetősen nagy a bizonytalanság a mű keletkezése körül.

Nehézséget okoz a Balassi-comoedia műfaja is. A vele foglalkozó szakirodalom egy része mentőakció. Irodalomtörténészeink közül többen a színjátékot drámának szerették volna értelmezni. Csakhogy az nem illik bele egyetlen kor drámaelméleti koncepciójába se. Egy remekül összeválogatott montázshoz hasonlíthatnánk leginkább. A kompozíció sérelme nélkül bővíthető, aminthogy toldottak is hozzá – meggyőződésem szerint.

Lássuk most már magát a darabot. Színhelye a mohácsi vész után területileg és vallásilag egyaránt megosztott ország. Főszereplője Balassi Menyhárt, a költő Balassi Bálint nagybátyja. Vitéz katona, akit mindkét király igyekszik a maga pártjára hódítani, mert karjára itt is, ott is szükség van. Balassi Menyhárt

pedig hol ide, hol oda hajlott, és szolgálataiért ellenszolgáltatásokat várt és kapott: nagy jövedelmű várakat és birtokokat. Ezt az ingadozást nevezi a *Comoedia* a kor nyelvén árultatásnak.

Az öt részre osztott darab először Balassi Menyhárt közvetlen környezetével ismertet meg; deákjai, udvarnépe előtt lepleződik le, titkos dolgait is kiteregeti. A darab fő részében a hitét cserélő Balassi Menyhárt áll előttünk: „Barátimat és ismerőimet nagy ígérettel és adománnyal bérlettem vala reá, az vajda udvarában is küldettem vala amaz embert, az kit tudsz, titkon ugyan ü magához, könyörgettem neki az hatalmas Istenért, hogy hozzája vegyen és megkegyelmezzen – én nagy hasznot teszek neki, mert az német királnak mind hadát, álgyúit neki árulom, de azt üzené, hogy eléggé árolám el immár, többször nem akarja, hogy eláruljam. Sem szolgálatom, sem enmagam nem kellek" – panaszolja udvarnépének.

Egy cinikus gyónási jelenetben Oláh Miklós érsek előtt önmaga tárja föl gyerekkorától elvetemültségének teljes listáját. „Méltán verte volt meg anyádat az Isten, hogy ilyen monstromot szült ez világra, mint te vagy, mert az egész magyar nemzetnek nagyobbat nem véthetett, mint hogy tégedet szült volt e világra, mert csak az ti árultatástokért vagyunk idegen népnek szidalmába, még császárunknál is, ugyannyira, hogy immár az jámboroknak sincs miattad hitele" – sommázza véleményét az érsek.

Az utolsó jelenetben Balassi Menyhárt fiát, Balassi Boldizsárt ismerjük meg, aki apjánál annyival hitványabb, hogy még haditettekkel sem dicsekedhetik. „Te az apád természetit, kiben születtél és felnevelkedtél, nemcsak megtartod, hanem, amint látom, ugyan öregbíted, mintha mostan jöttél volna ki Scythiából, azért egy Barbarus vagy te" – feddi őt egyik bizalmasa.

A szerző a főhős elvetemült jellemét mutatja be az első jelenettől az utolsóig. Még csak remény sincs arra, hogy valaha is megváltozzék. A cél láthatólag az, hogy ezt a korában jól ismert közéleti személyt minél feketébb színben mutassa be.

Ha most a műfaj kérdését vesszük, akkor Horváth Jánossal kell egyetértenünk, aki azt dialogizált pasquillusnak, párbeszédes gúnyiratnak nevezte. Műfaja hosszú századok irodalmi hagyományára tekint vissza. A humanizmus korában egész Európában elterjedt. Néhány darabja a világirodalom remekművei közé tartozik. Itt csak a Michelangelót is foglalkoztató, harcias Gyula pápát kipellengérező *Iulius exclusus* című darabra utalok. Ezeknek a műveknek az összevetése bizonyos műfaji sajátságok sorba szedését teszi lehetővé.

Az ilyenfajta pasquillus mindenekelőtt kortárs műfaj. A hallgatók ellenőrzése alatt áll, mert az események részvevői maguk is olvassák. Igazságmagva kell hogy legyen annak, amit kigúnyol. Legföljebb tódítani lehet valamit, de azt is a hihetőség határain belül, a komikum fokozása érdekében. Szereplője csak jelentős személy lehet, akivel valamely társadalmi, politikai vagy vallási csopor-

tosulás áll szemben. A világirodalmi példák mindegyikében maga a főhős rántja le magáról a leplet cinikus önvallomás formájában. Gyula pápa például a mennyország kapujában Szent Péternek dicsekedve számol be arról, hogy mint utódja, hogyan borította vérbe Itáliát ahelyett, hogy a lelkeket gondozta volna.

Balassi-comoediánkra ezek a műfaji jegyek pontosan ráillenek. Ezeknek szem előtt tartásával most már új úton kísérelhetjük meg földeríteni a mű keletkezésének körülményeit. A *Comoedia* írásának ideje a benne elbeszélt eseményekből kielemezhetően 1566-ra tehető. Vajon kinek állott akkor érdekében, hogy a vitéz katonát ilyen gyilkos módon kipellengérezze? Nos, a történelmi események és a korabeli birtokviszonyok aprólékos vizsgálata egyértelműen a somlyai Báthory család körébe utalja a nyomozót Amikor ezt a darabot írták, akkor a család nagyra hivatott tagja, Báthory István – a későbbi erdélyi fejedelem és a lengyelek máig is nagyon tisztelt királya – éppen Bécsben Miksa király foglya volt. Követként ment az erdélyi fejedelmi udvarból Bécsbe, ahol a nemzetközi jogszokás ellenére fogságra vetették. Követjárásának célja éppen a Balassi Menyhárt legutolsó átpártolását követő politikai helyzet rendezése volt. Harmadfél éves sínylődése megviselte egészségét, gazdátlanul maradt birtokait pedig azalatt Balassi Menyhárt dúlta, fosztogatta. Amikor az erdélyi udvar újabb követet menesztett Bécsbe, azt ugyancsak letartóztatták. Ez utóbbi követ pedig Kendi Sándor volt, szintén egy olyan család tagja, amely legalább annyit szenvedett Balassi Menyhárt gaztetteitől, mint a Báthoryak. A mindkét családot ért sérelmekkel van tele a *Comoedia.* Meggyőződésem, hogy Báthoryék bécsi fogsága idején, az ő érdekükben, vagy talán az ő környezetükben írta valaki a darabot.

Sokat foglalkozott az irodalomtudomány a szerző vallásfelekezeti hovatartozásával is. Az igazán leleplező rész ugyanis a cinikus gyónás-jelenet. Ne feledjük el, hogy a fülbe gyónás kérdése éppen ezekben az évtizedekben sarkalatos kérdése a hitvitázó irodalomnak. Csakhogy maga a forma, amint láttuk, a pasquillus-műfaj tartozéka. Ha alaposabban megvizsgáljuk a jelenetet; kiderül, hogy éle nem is a vallási gyakorlat ellen irányul, hanem személy szerint Oláh Miklós érsek ellen. Ez a fölismerés ismét csak Bécsbe utalja a kutatót. Éppen a legutóbbi években került elő az érseket gyalázó versek egész gyűjteménye, amelyek mind a bécsi magyar kancellária irodalmat művelő ifjainak tollából valók. Tegyük még hozzá azt az adatot is, hogy van egy egykorú följegyzés – éppen Bécsből, az udvari történetíró Zsámboky János kezétől –, amely szerint a *Comoediát* akkor ott kézről kézre adták.

A szerzőt nem sikerült még azonosítani, talán sose fogjuk megtudni, mert nem is egy író műve. Aki tudott valami terhelőt, az hozzátette. Így állott elő ez a kerek mű. Az, hogy az író – talán örökre – rejtve marad, az is e műfaj sajátossága. A már említett *Iulius exclusus* írójának kiderítése már a kortárs Erasmusnak és baráti körének se sikerült. És a műfaj hasonló darabjaival is ugyanez a helyzet.

Értő közönsége mindenesetre lehetett a Balassi-comoediának Bécsben is, Magyarországon is. Mert például Zrínyi Miklós értesülve azokról az adományokról, amelyekkel a frissen hozzá pártolt Balassi Menyhártot a király elhalmozta, nem minden irónia nélkül így sóhajtott föl: „Vajha Őfelsége egyszer immár régi, hív szolgáit is hasonlóképpen jutalmazná!" Talán elő is adták; a félrehalláson alapuló szójátékok, a nézőre kacsingatás erre enged következtetni. De meg kell jegyezni, hogy a pasquillus, még ilyen párbeszédes formában is, jellegzetes könyvműfaj, olvasásra szánták. *Comoediá*nk kelléktára is megegyezik a műfajcsalád testvérdarabjaival. Vannak ugyanis kötelezőnek mondható fordulatok, így például a főszereplőnek „monstrumként" való emlegetése, vagy a „barbárokkal" való párhuzamba állítása. Megvan még az ezekből a darabokból el nem hagyható „kamora-szék" emlegetése is. Ez a jogos erkölcsi állásfoglalás képszerű ábrázolása a kor nyelvén.

Egyetlen elem hiányzik következetesen – jóllehet a többi darabban ez a vaskos komikum egyik forrása –, ez pedig az obszcén célzások elhelyezése. A korabeli írók pedig szívesen foglalkoztak Balassi Menyhárt ilyenfajta árultatásaival is. Ez a negatívum egyébként megint csak az ilyen vonatkozásban rendkívül szigorú Báthory István körére utal.

Valamit talán ebben a rövid fejtegetésben is sikerült érzékeltetni abból, hogy mit jelentett már korabeli, akár hallgató, akár olvasó közönségnek a Balassi Menyhárt árultatásáról szóló comoedia. Mi teszi azt maradandó emlékévé a régi századok magyar irodalmának? Idézzük a már említett Horváth János szavait: „Nyelve a Comoediának ugyanaz az egészséges, gyökeres jó magyar nyelv, mely a század irodalmának egyik legfőbb kincse és hagyatéka. Szabatos, találó, talpraesett, mert csak kifejezni akar, anélkül, hogy különösebb szépségre törekednék. Az igazság, valódiság, a tény a század ideálja, s nyelve is csak egyenes, tárgyilagos közlésre törekszik. E tekintetben a Comoedia egyik legkitűnőbb terméke a maga korának."[1]

Az eddig elmondottakból talán nyilvánvaló, hogy a Balassi-comoediát értelmezni kívánó, sokszor felekezetileg és politikailag is pártos szakirodalomból ma Borbély István véleményét[2] fogadhatjuk el. Ő már 1913-ban leszögezte, hogy a *Comoedia* dogmatikai kérdésekben nem foglal állást. Amit a mű kigúnyol, az a hittel való kereskedés, azaz az anyagi érdekből való pártállás-változtatás. Ami a vallásfelekezeti kérdést illeti, szó van ugyan benne mind a katolikus vallásgyakorlattal való visszaélésről: Oláh Miklós érsek pénzért adja a bűnbocsánatot, mind a predestinációnak egy eltúlzott értelmezéséről: Balassi Menyhártnak arról a meggyőződéséről, hogy ő bármi gazságot elkövethet, ha egyszer az örök üdvösségre választatott. Nyilvánvaló, hogy itt kigúnyolásra nem a hitel-

[1] HORVÁTH János, *A reformáció jegyében,* Bp., 1957[2], 410.
[2] BORBÉLY István, *Balassi Menyhárt árultatása és Karádi Pál,* It, 3(1914), 175–177.

vek, hanem azoknak elferdítő, torzító hirdetői kerülnek. A *Comoedia* mondanivalóját tehát magáénak vallhatta bármely felekezet követője, aki keresztény hitét komolyan vette.

Báthory István kíséretével 1567 nyarán hagyta el Bécset. Erdélybe érve ott egészen új vallási helyzet fogadta őket. Dávid Ferenc és lelkésztársai az egymást követő hitvitákon egyre több hívet nyertek egységvalló nézeteiknek. 1568 januárjában az erdélyi országgyűlés törvényesítette az unitárius vallást. Az ugyancsak ez évi gyulafehérvári hitvitáról hazatérve a Torda utcai kerek kőről elmondott beszédével – a hagyomány szerint – Dávid Ferenc az egész várost megtérítette. Megnyerte ügyüknek magát a fejedelmet is. 1569 októberében Nagyváradon újabb hitvitára került sor, itt a fejedelem már nyíltan Méliusz Péter ellen fordult, és megtiltotta, hogy az unitárius vallás terjesztése elé akadályt gördítsen. Ezzel megindult a misszió Erdély határain kívül, az ún. Partiumban, a török hódoltsági területeken, sőt Magyarországon is.

Egy hónappal a nagyváradi hitvita után Karádi Pál unitárius lelkész saját nyomdájában kinyomtatta a Balassi-comoediát. Ahogy a művön olvashatjuk: Abrugybányán, 1569-ben Székesfejérvári Karádi Pál miheliebe sz. András hónak huszonegyedik napján. Ugyan mi késztethette arra, hogy a talán épp a nagyváradi hitvita hallgatósága között kézen-közön terjedő kéziratos színjátékot nyomdájában sokszorosítsa? Láttuk, hogy a darab az ideológia vagy a hitelvek tekintetében semmi olyant nem tartalmaz, amely az unitárius hitelveknek ellene mond, sőt a két másik felekezet méltatlan képviselőinek előnytelen ábrázolásával annak egyenesen jó szolgálatot tesz. De hogy a kinyomtatás célja mi volt, azt maga Karádi mondja el a színjáték elé írt ajánlásában:

„Mikoron az Balassi Menhiartrol valo Comoedia az en kezemhez akadot volna, elolvasvan azt czodalkozom vala raita minemü rettenetes es halhatatlan Istentelensegeckel es arultatasockal vala rakva nem türhetem, hogy ki ne nyomtatnam, és mindenecnec tuttara ne adnam.

Egyert azert, mert eleitül fogvan, ah mint az magyar orszagi Cronika bizonyittya, egesz magyar orszag assoc partolassert, arultatasert, es idegen feiedelmeknec valastasaert pusztula, vesze es romla, meg utalvan az ü tulaidon es termezet szerent valo kegyelmes feiedelmeket…

Masert azert gondolom, hog kiniomtassam, hog mindenec ezt latvan peldat vegyenec ebből az arultatasnac eltavoztatasara. Mert az eg Ballassaban nilvan altalan fogvan meglathattyac az istennec mind irgalmassaganac, hozzu ideiglen valo varasanac mivoltat, es mind rettenetes büntetesenec es haragianac sulsagat, mert noha soc ideiglen el halasztya ü az büntetest, es a keputalast nem mindiarton ielenti ki: de azert soha büntetes nelkül el nem hatta es el sem haga…

Azért mikor ezeket hallyuc, mindniaian tanusagot vegyünc belőle, es ne iaczunc se Istenünkel, se hitünkel se feiedelmünkel, kiket isten az Ü szekiben es tiztiben heleheztetet ez folden…"

Az Istentől rendelt fejedelem, akit Balassi Menyhárt olyan ocsmány módon és annyiszor elárult: János Zsigmond. Hogy a hosszútűrő Isten büntető keze végül mégis elérte Balassit, azt a kortársak jól tudják. Mikor ez a darab kinyomtatásra került, a nagyúr is, családjának több tagja is halott volt már, és igen nyomorult körülmények között fejezték be életüket. Az elárult fejedelem pedig immár teljes tekintélyével állt a fiatal unitárius egyház mögött. Az ő Istentől rendelt hatalmát, az ő védelmét élvező unitárius eszmék terjesztését szolgálta Karádi Pál is nyomdájával. Az első unitárius térítők között volt, akik a török hódoltsági területre merészkedtek 1569 telén. Alkalmas irat volt térítő útján a kinyomtatott *Comoedia.* Egyfelől azért, mert a hosszútűrő Isten büntető keze mindenki számára nyilvánvaló lehetett, ha a *Comoediá*ban még rablásaival és harácsolásaival kérkedő Balassi azóta már beteljesült szánalmas és csúfos végére gondolt. De propagandairat is volt egyúttal a Magyarország területére merészkedő prédikátorok kezében. Aki a kort ismeri, tudja, hogy nagyjából épp a nagyváradi hitvita idején, azaz a *Comoedia* kinyomtatása előtt egy hónappal, a pozsonyi országgyűlésen letartóztatták az agg Dobó Istvánt, az egri hőst, és Balassi Jánost, Balassi Bálint apját, és fiát is bilincsbe verték. A vád ellenük az volt, hogy összeesküvést készítenek elő és Erdéllyel praktikálnak. Hiábavaló volt a rendek közbenjárása, óvadék ellenében se bocsátotta őket szabadon a király. Az országgyűlés nyomott hangulatban oszlott föl, és az egész országra ránehezedett a mi problémáinkat meg nem értő, idegen uralkodó sötét árnya. Ezzel szemben bontakozik ki a *Comoediá*ból az igazi „nemzeti fejedelem" képe, aki éppen akkor áll ki a „mi" vallásunk mellé, amikor az idegen király közülünk a legkiválóbbakat elnémítja. Megemlíthetjük, hogy a *Comoedia* még e tekintetben is jó szolgálatot tett, mert az egész Balassi családot elmarasztalja ugyan, csak az egy Balassi Jánost veszi ki közülük. Őt viszont nagyon is tisztelettel említi. Balassi Jánosról ismeretes, hogy Báthory Istvánnal jó viszonyt ápolt. Azt se feledjük, hogy Karádi Pálnak még személyesen is volt oka, hogy a Habsburg-uralkodót rossz szemmel nézze, mert előbbi urát, akinek udvari papja volt, Bethlen Gergelyt, Miksa katonái gyilkolták meg. Úgy gondolom, a kettős küldetés, a prédikátoré, illetve az erdélyi magyar prédikátoré Karádi Pál ajánló soraiból és a történelmi helyzet elemzéséből egyértelműen világos. Nyomdája kezdetleges felszerelésével csak gyakorlati célt szolgált. Apróbb kiadványai, amelyek a hitterjesztés eszközei voltak, nyomtalanul elkallódtak. Nyomdájának máig fennmaradt igen nagy értékű egyetlen darabja a Balassi Menyhárt árultatásáról szóló *Comoedia,* 16. századi művelődéstörténetünknek ez a nagyon megbecsült emléke.

(1980)

„IRJÁK GYERMEK-KÉPBEN”

Bezzeg nagy bolondság volt az balgatakban
Cupidot ki írta gyermekábrázatban,
Mert nem gyermek, aki bír mindent világban.

Balassinak ez a Dobó Jakab éneke ellen szerzett éneke egy ellenvers, amely Angerianótól kölcsönzött érvekkel száll szembe Dobó Jakab ma már ismeretlen versével. A feleselgetés nem újkeletű. A vita Propertiusnál kezdődött, majd századokon át folytatódott a gyermek Cupidót hívő meg a felnőtt Cupidót valló – egyébként ettől is, attól is leigázott – költők két tábora között. A rendszerező filológusok örömére a harc egyenlő esélyekkel folyt, nagy nevek vannak itt is, ott is.[1]

Az ellenfél a mi esetünkben Dobó Jakab, aki Venusnak világtalan kisfiáról a propertiusi hagyományt követte. Énekéről – Eckhardt Sándort idézem – „a tárgyán kívül ma sem tudunk semmit”.[2] Rövid életű volt ugyanis Négyesy László föltételezése, aki a szépséges *Eurialus és Lucretia* széphistóriánkhoz fűzött és a fordító önálló leleményének tartott Cupido-leírásban fölismerni vélte Dobó Jakab keresett versét:

Gyermek a szerelem, mezítelen irják,
nincs őnéki szakála,
Szeme vak őnéki, hajlandó kézijja,
vállán vagyon két szárnya,
Oldalán tegzében sok mérges nyilai,
kezében égő fáklya.

---

[1] ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 23(1913), 419.
[2] BALASSI Bálint *Összes művei,* I, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 231.

Irják gyermek-képben, mert az, ki bölcs, okos
az eltávoztathatja,
Csak az gyermekekhez hasonló emberek
vannak birodalmában,
Kiknek semmi eszek, semmi okosságok
csak azokat ostromolja.

Mezítelen írják, mert a szeretőkben
nincsen szemérmetesség,
Vaknak azért írják, mert meg nem láthatja,
micsoda a tisztesség,
Jó cselekedet közt és a tévelygés közt
nincs ő nála különbség.

Avagy hogy azt véli, hogy cselekedeti
mindentől titkon vannak,
Eszébe nem vészi, mindennek szemei
hogy őreá vigyáznak,
Sem istent, sem törvént nem néz, adja magát
csak az nagy bujaságnak.

Vannak sok nyilai, mert sok embereknek
általlövi szüveket
Szárnyai azt jegyzik, mert csak idestova
visel ő mindeneket,
Igen állhatatlan, gyakorta elveszti
az igaz ösvényeket.

Jobb kezében fáklya, mert birodalmában
azkiknek holdolása,
Sebes láng azoknak szüveket szüntelen
szokta sanyargatnia,
Testeket rútítja, végre lelkeket is
pokolba bétaszítja.

Ezzel a fölfedezéssel megoldódott volna az Aeneas Sylvius latin prózáját magyar versekben fordító Pataki Névtelen rejtélye is. Utóbb mégis maga Négyesy ejtette el föltételezését. A széphistória ugyanis zárószakaszának tanúsága szerint 1577-ben készült, akkor pedig Dobó Jakab még csak 15 éves volt. Ilyen,

csak Balassihoz mérhető költői teljesítményre Négyesy szerint még nem volt alkalmas.[3]

Már a múlt században fölmerült, és máig is elevenen él az a nézet, hogy vajon nem Balassi volt-e a széphistória magyarítója. Ebben az esetben indító ellenversünket nemcsak Dobó Jakab éneke ellen intézte volna, hanem saját korábbi hadállása ellen is. Mivel Balassi Propertius Cupido gyermek voltát valló elégiáját is lefordította, neve mindkét párt listájára fölkerült, és a gondosan felderített elődök sorát eggyel szaporította.[4]

Azokét az elődökét, akik közül egyetlen név hiányzik csak: Aeneas Sylviusé. Az ő verse ugyanis máig nem került a kérdéssel kapcsolatban vizsgálatra, most tesszük rá az első kísérletet:

Vidimus effigiem lascivi nuper amoris
Quae nimium mentem movit imago meam.
Nec barbam malis, nec corpore tegmen habebat
Nudus terga manus pectora crura pedes.
At humeris alae suberant et flexilis arcus
Lumina sub tenero caeca supercilio.
Cur puer imberbes nulla lanugine malas
Cur melius nulla corpora veste tegat,
Lumine cur careat pharetram cur gestet et arcum
Cur habeat pennas, Calliopea refer. –
Sic ego. – Sic retulit quaesitas illico causas
Maxima Pegasei Calliopea chori: –
Qui sapit evitat malesana Cupidinis arma
Et tantum pueros intrat ineptus amor.
Sive qui est puero similis, qui coepit amare,
Et perit mente, pingitur inde puer.
Pingitur et nudus, nullam servare pudorem,
Et meminit simplex et manifestus amans.
Pingitur et caecus quia non bene cernit honestum
Nec scit quo virtus, quo ferat error amans.
Vel quia quae peccet credat secreta latere
Cuncta nec in sese lumina versa videt.
Sic est omnis amans, sic se, sic omnia nescit
Consilium famam foedera iura deos.
Aurea quae curvo torquebat spicula cornu
Pungere corda ferus significatur amor.

[3] NÉGYESY László, *A Pataki Névtelen és Dobó Jakab*, It, 5(1916), 81–86.
[4] Az idézett Balassi-kiadásban a 76. vers.

Quod levibus volucres humeris suspendeat alas
Causa est huc illuc quod levis errat amans,
Vel quod amor cursum non semper servat eundem
Nunc abit et parvas post redit inde moras. –
Dixerat et pressis obmutuit orsa labellis.
Effudi tales protinus ore sonos: –
Quam vidi effigiem pharetram gestabat et arcum,
Fax tamen in dextram non fuit ulla sua.
Sed quoniam veterum finxere poemata vatum
Quos ego quid temere commemorasse putem,
Dic, quare num taedas fertur gestare Cupido
Dic, precor, armatas cur habet igne manus. –
Quaesitam verbis respondens Musa duobus
Sic leviter causam reddidit: – Urit amor. –
Accipe lascivi quaenam sit amoris imago
Carole Cypriaci gloria magna soli,
Ut melius miserum caveas dum noris amorem
Et redeas ad te dum mea metra leges.

Versét egy intő levélbe illesztette.[5] Egy olyan levélbe, amelyet már mint II. Pius pápa intézett egy ifjúhoz. Ez utóbbi levele éppen korábbi Eurialus-históriájára utal. „Quod Aeneas probavit, Pius damnavit." II. Pius pápa megtagadta a hajdani Aeneas Sylvius nagyon is evilági elbeszélését. Amit amaz rontott, azt ez az újabb levél, ez az *Epistola revocatoria* volt hivatva helyrehozni. A világbíró szerelem veszélyeitől óvta volna ezzel híveit. De közben az annyiszor megtapasztalt, most már távoli szép gyötrelem – úgy érezzük – megint csak rabul ejtette. A világfi hattyúdala ez a vers.

A levél további részében, hogy célját elérje, Cicerót meg az ókori bölcseket és Lactantius meg Prudentius tekintélyét kellett idéznie. „Aeneam reiicite, Pium suscipite" – hangzik a figyelmeztetés. Azt kívánta volna, hogy históriáját adják tűznek, és visszavonó levelét terjesszék.

Nos, a terjesztésről utóbb a könyvnyomtatás gondoskodott. Élelmes nyomdászok a Cupido-versről önálló nyomatot készítettek a 15. század végén.[6] Azok pedig, akik az *Epistola revocatoriá*t teljes egészében közreadták, eléje nyomtatták az Eurialus-historiát is. Különben ugyan honnan tudhatta volna a jámbor olvasó, hogy mitől is óvja őt főpásztora? Antverpenből, Lipcséből és Kölnből is

---

[5] AENEAS SILVIUS, *Opera*, Basel, Frobenius, 1551. A kiadásban a vers a 395. epistolában van, az *Eurialus-história* pedig a 114. számúban.

[6] *Einblattdrucke des fünfzehnten Jahrhunderts*, hrsg. P. HEITZ, Bd. 44: O. ZARETZKY, *Die Holz- und Metallschnitte in der Kölner Sammlungen*, Strassburg, 1918, No. 13.

tudunk ilyen kiadásokról a 15. század végén, amelyek a *Historiá*val együtt közlik a gyermek-Cupido verset tartalmazó levelet is.[7]

Patakon, az „Úr gombos kertjében" is egy ilyen példányt, vagy egy ilyenről készült kéziratos másolatot forgathatott az ismeretlen költő. Ebből következően a *Historia* végén található Cupido-leírás se az ő találmánya, hanem műfordítás az is. Csakhogy itt az eredeti elégikus formából lett a Lucrétia-vers. Első olvasásra szembetűnik, hogy a Pataki Névtelen, aki a strófák százai során olyan ügyesen és szívesen alkalmazta a dialógust, itt föladta. Alig hihető, hogy nem tudott volna megbirkózni a föladattal. A széphistória, ahogy ma bírjuk, nagyon gondosan fölépített műalkotás. Bevezető strófái és a befejezés is szépen simul a főtörténethez. Nem a fordító, a mű nem bírta volna el a végén a történethez szervesen nem illeszkedő, a Múzsával folytatott *Dialógus*t.

A *Historia* bevezető szakaszaiból és a Cupido-leírást körülvevőkről eddig azt tartottuk, hogy azok a fordító önálló hozzátoldásai. Valójában valamennyiük pontos latin megfelelője összeszedegethető az Eurialus-elbeszélést megelőző ajánló levelekből és az *Epistola revocatoriá*ból. A Pataki Névtelen következő sora például: „Testeket rútítja, végre lelkeket is pokolba bétaszítja" a Piusnál idézett Prudentius-versben így hangzik: „Corpora tu maculas, animas in tartara mergis".

Az itt elmondottakkal a Pataki Névtelen és forrásának kapcsolatában ugyan valamelyest tovább jutottunk, de az út csak újabb kérdések erdejébe vezet.

Ha Patakon volt ilyen bővített Eurialus-szöveg, akkor abból Dobó Jakab a Cupido-leírást már 15 éves korában is lefordíthatta. Akkor talán mégiscsak az ő verse rejtőzik a széphistóriában. Az egyedül a kolozsvári 1592-es kiadásban levő 1577. évet tartalmazó kolofon vajon nem csak erre a Cupido-versre vonatkozik-e? Hiszen látjuk, ez is Aeneas Sylvius szövege alapján készült. Talán ezután a későbbi évek folyamán vállalkozott az egész mű lefordítására. De vajon egy gyakorlattal nem rendelkező verselő eltávolodik-e ennyire mintájától, az egyébként Balassitól is annyira kedvelt dialógustól?

Ennek a föltételezésnek ellentmond az, hogy Balassi már korai, 1578 tájára helyezett verseit is a *Lucrétia* (a mi Lucrétiánk?) nótájára írta. Ekkor tehát már az egész művet ismerte magyarul.

A Dobó Jakab énekére írt ellenverset mai tudásunk szerint 1588 tájára tesszük. Akkor pedig már a széphistória egy, de esetleg két nyomtatott kiadása is Balassi kezében lehetett. Képzeljük csak el, amint olvasgatja a szuszékból asszonyi leleménnyel kimentett, és végül mégiscsak célját elérő Eurialus lelkes ujjongását:

---

[7] AENEAS SILVIUS, *De duobus amantibus … cum epistola retractatoria* (némelyik kiadásban *epistola revocatoria*). Antverpen, Goes, 1488 (HAIN 235), Lipcse, Kacheloffen [1490], (HAIN 226), etc.

Bezzeg nagy bolondság volt,
barátim, éntőlem,
Hogy illy szerencsére egy asszony kezébe
bíztam volt az én fejem...

Bezzeg nagy bolondság volt akkor én bennem,
ha mostan meggondolom.

„Bezzeg nagy bolondság volt…" – de hiszen Balassi is így kezdte a Dobó Jakab éneke ellen szerzett verset! És az ő kezében még ott volt a költőtárs műve. A téma is, az indítás is az Eurialus-históriából való. Balassi kettős célzása talán mégiscsak Dobó Jakab szerzőségére utalna?

Vagy Balassi saját korábbi verseit idézve játszik, felesel a Cupido-verset ugyancsak lefordító Dobó Jakabbal? Voltaképpen saját magával, mert Júlia reménybeli rabja megtagadja a Juditok, Krisztinák, Lucrétiák egykori bajnokát.

„Bezzeg nagy bolondság volt..." – A filológia itt nem, majd csak a Múzsa segít!

(1976)

ELEINK SZÓRAKOZTATÓ OLVASMÁNYAIRÓL*

„A jelenkornak fényes külsejű divatos irodalma mellett feledjük-e azért a régit, melynek vállán emelkedtünk naggyá." Így mentette 1855-ben Ipolyi Arnold a ponyvára került népkönyvek történetére vonatkozó, nálunk e téren kezdeményező vizsgálódásait.[1] A népszerű vagy szórakoztató olvasmányok, a kéziratos és nyomtatott források együttes hazai tematikai vizsgálatát ő utána többek között Katona Lajos, Király György, György Lajos és Turóczi-Trostler József folytatta. Ezen a téren az egyetemes európai művelődésre is kitekintő, megalapozott eredményekre támaszkodhatunk. Hogy kik voltak e művek olvasói, századok során honnan került az az olvasóközönség, amely e témák olykor módosított, még gyakrabban változatlan továbbélését biztosította, erre nézve igen kevés ismerettel rendelkezünk. Minthogy a kérdést sem vetette föl eddig senki, a megválaszolásra sem történt kísérlet.

A ránk maradt kéziratos forrásokban a 15. század közepéig tudjuk visszafelé nyomon követni e témák hazai fölbukkanását. A Trója-história, a különféle Nagy Sándor-történetek, a *Gesta Romanorum* regényes elbeszélései, a hihető és hihetetlen elemekkel kevert útleírások, a *János pap históriája,* az aesopusi hagyományra visszamenő és a különféle keleti elemekkel is gazdagodó mesegyűjtemények, a *Ponciánus* vagy a *Salamon és Markalf* legkorábbi hazai latin nyelvű kódexei az 1460-as évekből származnak. Gondos rostálással – csak a magyarországi másolatokat véve figyelembe – ezek számát mintegy ötvenre tehetjük. A nagymértékű magyarországi kódexpusztulást tekintve ez igen nagy szám, nem is jelent ugyanennyi önálló kódexet. Ezt a gazdag és változatos olvasmányanyagot, mai ismereteink szerint, számolva a lappangó vagy elveszett,

---

* *A magyar irodalom műfajai és a reneszánsz társadalom* című ülésszak (Nyíregyháza, 1980. május 14–16.) előadásaihoz fűzött hozzászólás bővített szövege.

[1] IPOLYI Arnold, *Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett,* I, *Salamon és Markalf,* Új Magyar Múzeum, 1855, 1. sz., 261–303.

de pontosan leírt kéziratokkal is, alig több mint tíz kódex őrzi. E vegyes tartalmú kéziratok vizsgálata megérdemli figyelmünket, mert a beléjük másolt olvasmányok külön-külön és még inkább összességükben a tulajdonos ízléséről, igényéről és műveltségi szintjéről tanúskodnak. E kéziratok központi magja sok esetben valamelyik krónika, ez adott különleges becset és ezért bizonyos fokú védelmet századokon át a kötetnek. A fennmaradt lapokra azután különféle históriákat másoltak, minden szabad helyet kihasználva, takarékosan bánva a papírral, úgyhogy ez a rész általában terjedelmesebb, mint maga a krónika. A kéziratokat olykor nem egy kéz másolta végig, máskor meg éppen több részből kötötték össze, mégis ilyenkor is tulajdonosuk ízlésvilágáról vallanak. Ilyen például a Nagyenyedi, Béldi- és a Pozsonyi kódex, meg a Codex acephalus. Szerencsés esetben ugyanannak a birtokosnak több ilyen gyűjteményes kézirata is fönnmaradt, mint például Egervári László két kódexe az Egyetemi Könyvtárban.[2] E sajátos kéziratfajta nem különös hazai jelenség. A külföldi nagykönyvtárak igen nagy számban őriznek a mi gyűjteményes kódexeinkhez hasonlókat, korban is megegyezőket. Igen gyakran ezek is egy családi vagy világkrónikát tartalmaznak, majd következnek a Trója-, Nagy Sándor-históriák, keverve a *Salamon és Markalf*fal, *Fortunátus*szal, az üres lapokon pestisreceptekkel, alkalmi följegyzésekkel ugyanúgy, mint nálunk.[3] Ez a kéziratfajta tehát európai jelenség, amely egyidejűleg jelentkezett nálunk és a tőlünk nyugatabbra levő országokban is. (Az ilyen „Sammelhandschriften"-re mint „literarische Individuen"-re Konrad Burdach már a század elején fölhívta a figyelmet.[4]) E kéziratttípus és a benne foglalt, a 15. század második felének ízlésvilágát tükröző olvasmányanyag jellemző a korra. Modernségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a piac igényeihez igazodó ősnyomdászok kiadványainak tekintélyes része is ennek az anyagnak a reprodukálása. Itt csak William Caxtont említjük, akinek nyomtatványai hetven százalékban ilyen népszerű kiadványokból állnak. Vagy az augsburgi és ulmi Zainereket, akik a népkönyveket a hagenaui Lauer kéziratmásoló cég mintájára gazdagon illusztrálták. Talán föltételezhetjük, hogy a budai Hess nyomda, ha tovább működik, a *Krónika* után sort kerít ilyen kiadvá-

---

[2] Nagyenyedi kódex (1462): MTAK, K 32; Béldi-kódex: Eger, Főszékesegyházi Könyvtár; Pozsonyi kódex: Pozsonyi Káptalan, No. 84. Ismertette KNAUZ Nándor, *A Pozsonyi Káptalan kéziratai,* Esztergom, 1870, 156–170. Codex acephalus: OSZK, Clmae 405. Ilyen lehetett még Bánfy Farkas kódexe, amely a krónikán kívül más olvasmányokat is tartalmazott. JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség,* Bukarest, 1976, 212–215. Egervári László kódexei, a másolóról Sztárai-kódexeknek is nevezik: EEK, Cod. lat. 25 és 71.

[3] Csak néhány példa: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. n. 3344. Georg Schrott bécsi plébánosé volt (1451–1481). Uo. Cod. 352. Ferdinánd király volt a tulajdonosa. München, Clm 215. Hartmann Schedelé volt.

[4] Konrad BURDACH, *Die Inventarisierung alteren deutschen Handschriften,* Zentralblatt f. Bibliothekswesen, 21(1904), 186.

nyokra is, épp a kéziratos hagyomány tanúsította piaci igény kielégítésére. Ebbe az irányba mutat például a budai Jakob Schaller könyvkiadó vállalkozása, aki az 1510-es években hazai olvasóknak külföldön nyomatta ki az egyébként Európaszerte népszerű *Somnia Salamonis*t, az álmoskönyvek egy fajtáját, amelynek kéziratos másolata megvan korábbról a Codex acephalusban is.

E különleges egyveleg kéziratfajtát úgy tekinthetjük, mint egy bizonyos olvasóréteg ránk maradt teljes könyvtárát. Sokszínű tartalmával olvasójának egész történelmi ismeretanyagát, földrajzi világképét tükrözi, ugyanakkor a lapszéli glosszák, alkalmi bejegyzések a szubjektív olvasmányélményről tanúskodnak. Aktuális és korhoz kötött létrejöttüket mutatja, hogy újra meg újra fölbukkannak bennük, a külföldiekben is, Kapisztrán-levelek, vagy az 1459-es mantovai kongresszus anyaga. Mivel e kéziratok más-más csoportosításban ugyan, de hasonló vagy éppen azonos szövegeket tartalmaznak, fölmerülhetne az a jogos észrevétel, hogy egymásról másolták őket, vagy legalábbis valamilyen módon egymástól függenek. A máig ránk maradt változatok krónika része minden esetben részletes elemző vizsgálat alá került már, és ennek alapján mondhatjuk, hogy bizonyos összefüggések kimutathatók ugyan, de mégis e gyűjteményes kódexek általában egyenként is önálló típust képviselnek. Az ország más-más vidékén másolták őket, nagyjából egyidőben, a 15. század utolsó harmadában. Használatban maradtak tovább a 16. század folyamán is, amint ezt a Béldi-kódex vagy a Dubnici krónika szorgalmas glosszátorai tanúsítják.

Szegénységünkben is szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy e kéziratok közül némelyiknek tulajdonosát és másolóját is ismerjük. Használóit a nagy vitalitással rendelkező, a középnemességből föltöltődő, egyházi javadalmakat is halmozó állami tisztségviselők között kereshetjük. Ezen eszes, tanult új réteg kialakulásáról Mályusz Elemér rajzolt eleven képet.[5] Zsigmond király környezetében majd azután is sokan jártak közülük külföldön, róluk elhihető, hogy összeszedték mindenütt a legfrissebb, vagy hagyományos, de kedvelt és népszerű históriákat.

Egy-egy mű esetében pontosan tudjuk rögzíteni a magyarországi olvasóközönséghez való eljutásának időpontját is. Az Aeneas Sylviusból lett II. Pius pápa meghirdette mantovai kongresszus (1459) irodalmi csemegéje volt, éppen mert „quod Aeneas probavit, Pius damnavit" az *Euryalus és Lucretia.* Amíg a követek a keresztes had lehetőségeit tárgyalták, a kíséret a széphistóriát adta kézről kézre. Gyárfás nevű hazánkfia, valószínűleg Mátyás király követének, Hangácsi Albert csanádi püspöknek familiárisa is ott másolta be gyakorlatlan ákombákom betűivel egy csinos humanista kódex üresen maradt lapjaira.[6] Ott

[5] MÁLYUSZ Elemér, *A magyar rendi állam Hunyadi korában,* Száz, 91(1957), különösen 577–578.

[6] EEK Cod. lat. 99. f. 120. „Hec Gyarphas in Manthua tempore diete quam indixerat Stissimus d.

került kapcsolatba a témával egyébként Niklas von Wyle is, és olvasói 1462-ben már német fordítását olvashatták.[7] Idehaza is van adat rá, hogy már 1470 előtt kézről kézre járt, kölcsönadták.[8] Magyar fordítása ugyan késett még egy századot, de e téren nem álltunk magunkban Európában, az angol változata is csak akkortájt keletkezett.

A Nagy Sándor-história egyik földolgozásából Petrus Paulus Vergerius készített latin fordítást Zsigmond király számára. Hazai népszerűségéhez az is hozzájárult, hogy mint annyi reneszánsz uralkodó, Mátyás király is a világbírót tekintette eszményének. Legújabban Borzsák István kutatásai vezetnek arra az eredményre, hogy a 16. századi Mátyás király-históriák viszont éppen a régi Nagy Sándor-történetek elemeivel gazdagodtak. Bocatius János 1620-ban ismét valósággal fejedelmi tükörként ajánlja a história új kiadását a győzedelmes Bethlen Gábornak.

A legizgalmasabb kérdés az volna, hogy mit, mikor és hogyan értékeltek e változatos irodalomból. Erre nézve csak az itt-ott levelezésekben fölbukkanó adatok nyújtanak némi támpontot. A Jagelló-korban a humanisták még gyakran érintik az irodalmi élet, az olvasmányok témáját. Váradi Péter egyik levelében 1492-ben Markalf egy elmésségére is hivatkozik.[9] A 16. század folyamán már gyérülnek az ilyen közlések. Ennek részben talán a nyelvi váltás az oka. A harmincas évektől ugyanis a levelezésben terjed a magyar nyelv használata. Ez az eszköz kezdettől erőteljes és kifejező ugyan, de eleinte csak a mindennapi élethez szükséges közlendőkre szolgál. Majd a század végére valamit veszítve ugyan eredeti erejéből, idomulva a latinhoz, ennek egyenrangú társává válik az emelkedettebb témájú levelezésekben is. Mohács után tehát jó ideig még akár csak a legtágabb értelemben vett irodalmi kérdések érintését is a latin nyelvű levelek közvetítik. 1533-ban például az egri püspök Nádasdy Tamásnak könyvet küld: „Mitto tibi historiam cognitu jucundissimam regis Aethyopum, quem omnes nationes, ut Hungari, Janum Papum apellant."[10] Hogy a történet igen

---

n. pius papa secundus fieri contra Turcos, qui praefatam epistolam dum adhuc fuerat consiliarius friderici imperatoris ediderat, vocabaturque protunc Eneas Silvius Anno domini M° cccc° sexagesimo et epistola praescripta sunt de duobus amantibus, rogaveratque eundem Eneam Silvium poetam quidem consanguineorum epistolam de duobus amantibus qui fecit modo praescripto." Hangácsi Albert a pécsi székesegyház prépostja volt 1459-től 1465-ig. Ugyanott custos 1478-ban egy bizonyos Gyárfás, akit talán azonosíthatunk a história másolójával. PETROVICH Ede, *Janus Pannonius Pécsett = Janus Pannonius: Tanulmányok,* szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 137–138.

[7] Heinz Otto BURGER, *Renaissance, Humanismus, Reformation: Deutsche Literatur im europäischen Kontext,* Berlin–Zürich, 1969, 160.

[8] *„Lucrecia apud Palocz",* FRAKNÓI Vilmos, *Egy érdekes zágrábi kézirat,* MKsz, 6(1881), 26–30; 30. Pálóczi László 1470-ben halt meg.

[9] *Magyar humanisták levelei,* szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 332.

[10] *Epistolae procerum Regni Hungariae,* 3, ed. Georg PRAY, Posonii, 1806, 43.

gyönyörűséges (jucundissimus), az valószínűleg az egyetemesen érvényes, de minden alkalommal újraformálódó ítélet toposszá sűrűsödött megfogalmazása, hogy országszerte ismert a János papkirály, akiről szól, azt mutatják a Nagyenyedi, Egervári és Béldi-kódexekben fönnmaradt változatai a históriának. A küldött könyv az egész Európában nagyon elterjedt történet valamelyik nyomtatott kiadása lehetett. János papot, a távoli India népével együtt megkeresztelkedett királyát valóságos személynek hitték sokáig. A vele kapcsolatos történetek, a nevében írt fiktív levelek különösen azért voltak aktuálisak több századon át, mert birodalmában a török elleni szövetségest remélték, egy nagy összefogás esetén a távoli katonai segítségére számítottak. Ezért nyert polgárjogot a história is az egész 16. századon át.

A 15. században ez a fajta irodalom még háborítatlanul virágzott a maga teljes változatos tarkaságában. A következő században már bizonyos részei akár a tudományos földrajzi ismeretek bővülése, akár morális szempontok miatt kritika tárgyává lesznek. Mások átértékelve, a szórakoztató irodalomból egy magasabb szintbe emelve, rangemelést kapnak. Ludovicus Vives például óva intette a fiatal leányokat többek között az *Amadis,* a *Melusina* vagy az *Euryalus és Lucretia* hívságos történeteinek olvasásától.[11] Hogy ilyen intelem elhangozhassék, ahhoz az kellett, hogy a könyvnyomtatás elárassza a piacot könnyen hozzáférhető olvasmányokkal. Ugyanakkor a mesék, az aesopusi gyűjtemény reneszánszáról szoktak beszélni e században. Ismeretesek Luther feddő szavai a hittételek fejtegetése alatt szundikáló hívekhez, akik bezzeg mindjárt mindkét fülüket hegyezik, ha valami épületes históriával fűszerezik a prédikációt. Így vonul be a meseirodalom a reformáció századában a középkorból örökölt elrettentő vagy jóra ösztönző példatárakba. És mert e mesegyűjtemények egyes darabjaiból első olvasásra nem ötlik szembe a kívánt mondanivaló, azért a jámbor és együgyű olvasó számára megtoldják tanulsággal, így születnek meg a 16. század erkölcsnemesítő, humanista-reformátor műhelyekben készült Aesopus-kiadásai. Ezért adja ki 1566-ban Heltai is a *Száz fabulá*t Kolozsvárt.

A meseanyag ismerete, és bizonyára az ebből következő igény egy magyar nyelvű kiadásra-már a *Száz fabula* megjelentetése előtt kimutatható Magyarországon. A huszti provisor Nyugat-Magyarországra írt elkeseredett levelében helyzetét panaszolja, amely Castaldo zsoldosvezér betelepedése következtében előállott. Az történt, ami a sün és a vipera esetében – írja. A sünt ugyanis a téli hidegben a vipera odújába fogadta, a megmelegedett és befészkelődött sün tüskéi miatt azután a házigazda kényszerült otthonát elhagyni.[12] Ez a történet nem

[11] *Vives J. Lajos válogatott neveléstudományi művei,* ford., bev., jegyz. PÉTER János, Kézdivásárhely, 1935, 240.

[12] Pesthi Imre Nádasdy Tamásnak, Huszt, 1555. jún. 22. MOL, Kamarai levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles, 28. d.

tartozik az aesopusi törzsanyagba, a Camerarius-féle bővített mesegyűjtemény 331. darabja. Heltai más gyűjteményt fordított, amelyben ez a mese nem található. Mégis olvasott-ismert volta miatt belegyömöszölte igazán csak tüskéjénél fogva, kígyó-kígyó alapon az ő 25. meséjének tanulságába, ahol az ember „ha elkezdi magát hinni … mint a sündisznó a sertőjét fel hánná". Ismét más mesegyűjteményre céloz Csáky Mihály kancellár egy levelében, amikor a madarászról ír meg az áthatolhatatlan sűrűben fészkelő madárról, ugyancsak aktualizálva a történetet.[13]

A jól ismert és sokszor értékelt fejedelmi cenzúrarendelet egy csapásra megváltoztatta Heltai kiadáspolitikáját. Szabadkozva bár: „Mint hogy az jó Isten megengedte, hogy akadály essék a fődolgokban előnkbe, nincs mit tönnünk…", de haladéktalanul hozzálátott olvasóközönsége ízlésének maradéktalan kielégítéséhez. És ekkor az irodalmi alkotásra immár tökéletesen megérett magyar nyelv, az elváró olvasóközönség és a vállalkozó nyomdász szerencsés összetalálkozása elárasztotta az országot azzal az olvasmányanyaggal, amely épp egy századdal előbb jutott el a magyarországi olvasókhoz, akkor még latinul, most pedig egy sokkal szélesebb olvasóközönségnek magyarul. A Nagy Sándor-história, a *Ponciánus,* a *Prister Johannes,* az *Euryalus és Lucretia,* a *Salamon és Markalf* története, meg a már korábban megjelentetett magyar krónikák együttesen ugyanazt az olvasmányanyagot képviselik, mint a gyűjteményes kódexek. Már Ipolyi Arnold célozgat olyasmire, hogy a Heltainak dolgozó fordítógárda előtt talán valami olyasféle kolligátum lehetett, mint a Béldi-kódex. Ipolyi észrevétele azért érdekes, mert Toldy Ferenc, aki még e kódexet teljesebb formájában olvasta, följegyezte, hogy utolsó elrongyolódott levelén (ma már nincs meg) Heltai Gáspár egy rokonának bejegyzése olvasható.[14]

György Lajosnak a magyar krónikát és más történeteket is fordító Valkai Andrásról írt monográfiája alapján e históriákat igénylő és olvasó közönséget is megismerhetjük.[15] Pontosan el tudjuk helyezni az erdélyi társadalomban azokat a birtokos nemeseket, akik valamelyik kancelláriában hivatalt vállaltak, és közel lévén a tűzhöz ismét csak birtokokkal szaporították a különben nem nagy apai örökséget. Vidéki otthonaikban megvoltak egy százada a kedves olvasmányok, a fejedelmi udvarban, a nyomdával rendelkező városban meg ösztönzést nyertek arra, hogy ezeket magyarra fordítsák. Igen érdekes, hogy az egyébként olykor prózai művek is versbe kívánkoztak tollukon a históriás énekek gyakorlatát követve. Ez a birtokos-értelmiségi réteg, domidoctus volt, és műveltségében, igényeiben hagyományőrző. Éppen a históriafordító Valkai András, amikor lemond testvére javára a családi kúriáról, a maga számára a réginek pontos mását

[13] Csáki Mihály levele, Gyulafehérvár, 1561. okt. 17. Wien, Hungarica. Mikrofilm: MOL W 678.
[14] MTAK, Kézirattár. Vegyes 2° 7.
[15] GYÖRGY Lajos, *Valkai András,* Kolozsvár, 1947.

építteti. Ugyanakkor van az értelmiségnek más rétege is, amely külföldi egyetemeket látogat, hazatérve más irodalmat igényel, és otthonát is, van elég adatunk rá, új módon alakítja.

Ez az olvasóréteg alkothatta a Heltai-nyomda piacának egy részét, a másikat nyilván a városi, mezővárosi polgárság, akiknek olvasókultúrája jóval magasabb volt, mint ahogyan azt ma föltételezzük. A hazai polgárság könyvigényéről már egy könyvkereskedő jegyzéke is tanúskodik.[16] A kassai Gallen János 1583-ban, amint ezt hagyatéki leltára tanúsítja, raktáron tartott a sok reformációs, teológiai kiadvány, meg az iskolai képzést segítő humanista könyvek mellett, igen sok német és magyar nyelvű szórakoztató nyomtatványt. Több alkalommal föl van sorolva *Ponciánus* (egyszer: *Sieben Meister,* másik: *Pontianus ungrisch*), *Grobianus, Fortunatus,* a *Salamon és Markalf* és még mindig a *Somnia Salamonis!* A kassai kereskedő a városi olvasóközönség mellett a birtokos nemesség szállítója is volt. E két olvasóréteg azonos ízlésének egyidőben való jelentkezésére kell-e jobb bizonyíték, mint a *Pontianus* két egymástól független magyar nyelvű megjelentetése? Egyik főúri környezetben Nyugat-Magyarországon, a másik pedig a polgárok és polgárasszonyok szórakoztatására Erdélyben.

A főúri kastélyoknak olykor nemcsak a könyvespolcait, hanem a falát is e regényes históriák borították. A budai királyi palotában a trójai háború történetét elmesélő faliszőnyegektől kezdve két századon át a hagyatéki leltárakból ismerjük e jobbára flandriai eredetű művészi alkotásokat. Az udvarházakban nevelkedő nemesifjak és leányok napjai, de legalábbis ünnepnapjai a bibliai képek, Ovidius és Boccaccio illusztráció-sorozatok, meg az ókori mitológiával immár egyenrangúvá vált széphistóriák falra vetített ábrázolásai között teltek. Az 1540-es években például a Frangepán családtól örökölték a Perényiek a Melusina-históriát ábrázoló hétdarabos kárpitot. Ezután Nyalábvára termeit díszítette. Ez a művészeti ág nyugaton a 16–17. század fordulóján virágzott igazán. Nálunk Bethlen Gábor vagyontárgyai között számba veszik a mitológiai és bibliai sorozatok mellett, hogy van a gyulafehérvári palotában „flandriai igen szép drága kárpit, melyen az Alexander históriája vagyon 17 darab". Leltárba vesznek még két nyolc-nyolc darabos Nagy Sándor tetteit elbeszélő sorozatot, és egy ugyancsak nyolc darabos Trója-históriát.[17]

---

[16] KEMÉNY Lajos, *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára,* MKsz, új folyam, 3(1895), 310–320.

[17] LÁSZLÓ Emőke, *Flandriai és francia kárpitok a régi Magyarországon,* Művészettörténeti Értesítő, 26(1977), 181–185. A históriák képes ábrázolásának különleges változatát az 1670-es évekből erdélyi templomok festett famennyezetei őrizték meg. Ádám és Éva, Noé és Dávid király társaságában a hollón lovagoló Nagy Sándort is megörökítette a festő. A helyhez nem illő hős ábrázolása – valószínűleg egyetlen mester műve – mégiscsak a téma népszerűségéről árulkodik. KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok,* Bukarest, 1977, 68–69.

Főúri kastélyok falain és polgárházak könyvespolcain más-más megjelenítésben, de közös forrásból merítve így vált ez az elbeszélésanyag az európai népek közös kincsévé. A könyvnyomtatás nagymértékben kiszélesítette az olvasó illetve hallgató közönséget. Ez is arra vezetett, hogy a 16. század utolsó harmadában rendkívül nagy volt a népszerűsége mindenütt Európában a nemzeti nyelvű, most már joggal népkönyvnek nevezhető irodalmi alkotásoknak. Az ellentámadás se késett: „Álnokul költött fabulák Királyfia Kis Miklósról, poéták óriásiról, Apolloniusról és egyéb hitságról … ezer álnok mesterségi izgatnak az ördögnek: úri mulatságnak tartják az históriákat, kiket Markolff sipságáról írtak, avagy ama Trágár Balázsról … az pokolnak örök rivásával fizeti meg az éktelen kacagásokat." Ezt Bornemisza Péter írta 1578-ban. Ugyanabban az évben a strassburgi lelkész, Johann Marbach is elítéli a „Dannhauser-, Melusina-" féle mihaszna olvasmányokat. A kempteni prédikátor meg a Markalf, Eulenspiegel, Roolwagen és társai ellen mennydörög. Annyira egyidejűek és általánosan jelentkezők e támadások, hogy a szakirodalom „zeittypische topoi"-nak minősíti őket.[18]

A fönnmaradt 16. századi nyomtatványokból meg a velük kapcsolatos hivatkozásokból kétségtelen, hogy ennek a már nem egyértelműen méltányolt irodalomnak újra burjánzása nálunk is, Európában is egyidőben jelentkezett. Valami különbség, tematikai differenciálódás, éppen a viszonylag sok rendelkezésünkre álló adat alapján mégis már ekkor fölismerhető. Minél nyugatabbra haladunk Európában, annál inkább tolódik a népkönyvek témájának számbeli túlsúlya a regényes históriák, a nagyobb lélegzetű, sokat bonyolított kalandregények felé. Nálunk meg inkább a mozaikszerűbb, a történelmi históriára applikált kisebb, kerek egységek találtak olvasóközönségre. Nem véletlen, hogy az *Argyrus* csak a század végén született meg, a *Magelonát* pedig csak a 17. században fordították magyarra.

A 17. században a lőcsei nyomda változtatás nélkül nyomtatta újra és újra a 16. századból örökölt széphistóriákat. A *Ponciánus*nak legalább négy kiadását ismerjük, de megjelentették az *Apollonius*t, a *Fortunatus*t, az *Euryalus és Lucretiá*t meg sok egyéb mellett a *Salamon és Markalf*ot is. A Felvidék polgársága tehát változatlanul ezt az olvasmányt igényelte, és a nyomda termékei bizonyára eljutottak az ország minden tájára.

A témák változatlan kedveltségét tanúsítja a 17. század végének egy kiemelkedően népszerű kiadványa, Haller János *Hármas História*ja Tótfalusi Kis Miklós nyomdájából. A *Gesta Romanorum,* a Nagy Sándor- és a Trója-regény új fordítását foglalja össze a közös cím. Katona Lajos a gyűjteményes Egervári kódexet vizsgálva már fölfigyelt a tartalmi egyezésre: „Érdekes találkozása tehát a

[18] *Volkserzählung und Reformation,* hrsg. Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, 1974, 712.

véletlennek, hogy egy és ugyanazon kéztől maradt ránk két oly nevezetes középkori munka, még pedig igen rokon szellemű és sokszorosan egymás mellé került két könyv, amelyek Haller János Hármas Istoriájá-ban is egymáshoz fűzvék."[19] Nem kevésbé érdekes, hogy az új fordítás egy régi kolligátum alapján készült, amelynek egyik darabja egy 1494-ból való nyomtatvány. Ez a kétszáz éves „szakadozott könyvetske" folyamatosan használatban lehetett, és Haller is mint kedves olvasmányát vitte magával a börtönbe. A fordításba unaloműzésből kezdett bele, hogy valami hasznosat tegyen, mivel a henyélés az ördög párnája. Bár voltak aggályai: „Megvallom, fogyatkozások nélkül nem találtatott az írás, kiváltképpen e' mostani szem-fül világra nézve, a'ki már minden szőr szálat meghasogatna, ha lehetne: mert olly dolgokat is állít a könyv, kivált a Nagy Sándor próbáiról, mellyekben egész lehetetlenségek vannak, tudniillik mi formán ment fel az égbe, és mint szállott le a tenger fenekére, és többek-is, mellyek noha magokban hihetetlenek, de egyébaránt jó értelemmel ugyan közelit a' valósághoz az illyen írás-is, ha valaki gondolkodik annak a' világgal bíró ditséretes Királynak igyekezetiről, bátorságáról, és munkáiról…" Mindezzel együtt tehát hasznos a könyv „szép serkengető példákat szemlélvén … mellyeket … iffiak tükör gyanánt vehetnek szemek eleibe". A *Hármas História* olyan népszerű volt, hogy a 18. század folyamán többször is, de még a 19.-ben is változatlanul utánnyomták.

Haller János óvatos mentegetése már a kritika ébredezését jelenti. Még határozottabban ad ennek hangot az emlékiratíró Rettegi György egy századdal később, 1770-ben. Elolvasta Valkai András *Prister Johannes*ét, és a végén beírta a kötetbe: „Jobb lett volna maga országa béli dolgokról írt volna Valkai András uram, nem ment volna ollyan messze földre, mivel abban az időben mellyben élt s tabulae assessor volt, nevezetes dolgok mentek végbe Erdélyben."[20] Rettegi kritikájában biztosan rögzíthető az az időpont, amikor a birtokos nemesség, de legalább annak egy rétege már elutasította ezt a műfajt.

Ekkor a népkönyv már valóban a vásárok ponyváján volt. Deklasszálódását mutatja, hogy néha még a nyomdász is restellte nevét rátenni a nyomtatványra, hely és kiadó nélkül jelentette meg. Vagy engedély nélkül működő nyomdász húzott belőle hasznot, és ezért az anonymitás. Olykor álnévvel élt, mint a ponyvanyomtató rejtélyes Esler Márton. A 18. század folyamán a budai nyomda ontotta magából ezeket a füzeteket. Úgy tűnik, hogy állandóan tartottak belőle raktáron, és ha elfogyott, újranyomták. Az se kerülheti el a figyelmünket, hogy különösen a megözvegyült Nottenstein Veronika és Landerer Katalin láttak hasznot az újra meg újra kiadásban. (Ugyanúgy, mint kétszáz évvel korábbi üzletasszony-elődjük, Heltai Gáspárné.) A budai nyomdából a 18. században a *Sa-*

[19] KATONA Lajos, *A* Gesta Romanorum *Sztárai-kódexe,* EPhK, 22(1898), 403.
[20] GYÖRGY Lajos, *i. m.,* 48. Rettegi példánya: MTAK, RM I. 4° 34.

*lamon és Markalf*nak legalább hat kiadását ismerjük, és ennél bizonyára több is volt. De nyomtatták ezeket a könyveket ugyanakkor az élelmes pozsonyi és váci nyomdászok is. Szakolcán szlovákul is megjelent a *Salamon és Markalf* a 19. század elején primitív fametszetekkel illusztrálva. Amit ma e ponyvafüzetekből ismerünk, az csak töredéke a teljes termésnek, mert némelyik kiadásból legföljebb egy-egy példány menekedett meg a ronggyá olvasástól. Az újra meg újra föltöltődő polgárságnak, úgy tűnik, minden korban ugyanazon az olvasmányon kellett hozzáédesednie az irodalomhoz.

Valóban a porból emelte föl azután a romantika rajongása Európa-szerte ezt a mérhetetlenül gazdag elbeszéléskincset, Melusina a bécsi opera színpadára lépett, Argyrus pedig Csongorrá változott.

„Feledjük-e […] a régit, melynek vállán emelkedtünk naggyá" – írta 1855-ben, a bevezetőben idézett tanulmányában Ipolyi Arnold. Ugyanabban az évben Arany János így emlékezett vissza szalontai éveire: „a mellett minden könyv, a mi kezem ügyébe került, mohó vággyal lön felemésztve … a Hármas história (Halleré), Erbia, s több e féle dolgok … Fortunatus s mit én tudom miféle grapsák a ponyva irodalom egész özönével együtt, az egész városban felkutatva, elkölcsönözve, és megéve lőnek."[21] Nem felejtette a régit Mikszáth se, akit Meluzina, „ez a szép hölgy vitt be az irodalomba. Az igaz, hogy nem volt előkelő delnő, kinek elegáns, csillogó costümje, fényes származása még arra is vet némi sugárt, aki vele érintkezik; egyszerű volt, névtelen, igénytelen…"[22]

(1980)

[21] *Arany János összes művei,* XIII, Bp., 1966, 108.
[22] MIKSZÁTH Kálmán, *Hogyan lettem én író* = UŐ, *Tavaszi rügyek,* Bp., 1903, 90–91.

RIMAIANA

Óvatos kételkedéssel fontolgatjuk azt a vallomást, amit Rimay hagyott ránk mesteréről, Balassi Bálintról, óvatosan, mert a sorscsapások közepette „sua sorte atque salino contentus" férfieszményét tanítványa lelkébe plántáló költő képmása helyett ebben mi inkább a saját életeszményét a mesterre visszavetítő ideálképre ismerünk. Rimay visszaemlékező sorainak elemzése nem föladatom, nem is célom. Mégis, mivel életpályájának mintegy nyitánya, személyének megközelítéséhez mintegy kulcs a költőeszménytől kapott irányítás, fontosnak tartom a figyelem ráirányítását. E helyen pedig különösen azért is teszem, mert mint valami zsinórmértékre, úgy illeszkednek, rendeződnek erre a vele kapcsolatban előkerülő emlékek.

Rimay ama sokat idézett kijelentése: „primus enim me flagrantem studio laudis in spem impullit, posse virtutem sine praesidio fortunae, quae contendisse labore et constantia pervenire, satisque beatum eum esse, qui superatis aequanimitate et perseverantia cunctis fortunae ictibus sua esset sorte atque salino contentus"[1] kétségtelenül Horatiusnak a mértékletes életet eszményítő „otium"-ódáját (C. II 16) idézi emlékezetünkbe:

Vivitur parvo bene, cui paternum
Splendet in mensa tenui salinum.

Hogy a római költő életművéből Balassihoz kapcsolva, a mesteren mintegy átszűrve, éppen ez a vers gyökerezett meg Rimayban, abban a záróstrófának is nagy szerepe lehetett:

[1] *Rimay János összes művei,* összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 36.

mihi parva rura et
Spiritum Graiae tenuem Camenae
Parca non mendax dedit

A tülekedő, szerencsét hajhászó sokaságban a kevéske jószággal megelégedő, ugyanakkor a költői ihlet adománya következtében a kortársak közül mégiscsak kiemelkedő, mértékletes bölcs eszménye, talán a közös Horatius-olvasásélmény következtében kötődött Balassihoz Rimay emlékezetében. Ezen az indításon, mintegy kettős pilléren nyugszik egész életműve, amelynek alapozását a „militaris academia" szellemi gyakorlóterein kereshetjük.

A következőkben azokat az eddig még közre nem adott Rimay-szövegeket ismertetem, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának gyűjteményébe az utóbbi évtizedek során kerültek vagy a föltáró munka során jutottak napvilágra.

I.

A Balassi árnyékában kibontakozó költő korai korszakából való az első, eddig ismeretlen, bemutatásra kerülő töredékünk:

Illik tisztesseggel
Hires vitesseggel
Minniaian inkab halnunk,
Hognem gialazattal,
Sok káromlásokkal
Poganiok elot futnunk,
Nagi sok siralommal
Es pusztulasunkal
Vass iga alat niögnünk.

Ez az egyedül megőrzött versszak talán az Eckhardt kiadásában a 29-es számmal jelzett „Fragmentum alterius Cantionis" első szakasza, amelyből eddig csak az utolsó strófát ismertük:

No nem kesergetlek,
Hanem inkább intlek
Térjetek utatokra,
Szegénység nyuzását
Egymás vérszopását

Mindenitek elhagyja,
Isten hatalmával
Inkább hogynem mással
Könnyebb hadat bírnia.

A versszakot egy ismeretlen 16. század végi lejegyző őrizte meg. A Soós Kristóf *Postillá*jának bártfai, 1598-as kiadása egy példányába kötött üres lapokra bemásolta Károli Gáspár *Két könyv*ét.[2] Ahol Károli arról ír, hogy ha a nép Istenhez tér, akkor az Isten elveszi a pogányokat rólunk és a mi országunkat megadja – az ismeretlen könyvtulajdonos Rimay fönt idézett sorait jegyezte a margóra, föléje írva a „Rimay versei" címet. A vers fönnmaradásának körülményeiből arra következtethetünk, hogy Rimay költeményei a kortársak körében közszájon forogtak, ismertek voltak nemcsak a szövegek, hanem szerzőjük is. A szöveget megőrző Soós-kötet a Vigyázó-gyűjteményből került 1928-ban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába.

II.

Ábel Jenő még látta és lemásolta a nagyőri levéltárban a Horváth Stansith család Album amicorumát. Ez az emlékkönyv Rimaytól is őriz emléksorokat:

Nihil est melius quam conscientia recte facti et libertate contentum negligere humana.

In hoc autem vitae nostrae universae cursu nec sperandum est sine desperatione nec desperandum sine spe. Nihil tam lubricum quam favor Principum ideoque

Aulica si fortuna favet sed munera legum
Fato non meritis saepe venire solent.

Haec memoriae causa Generoso iuveni et Domino Marco Horváth Stansith Ioannes Rimai Pannonius in aedibus Generosissimi D. Pauli Sembery Mense Mart. Anni 1603 consignavit manupropria.[3]

Az első mondat különösen kedvelt mottója volt ebben az évben, mert a Náprágihoz írt levélben is találkozunk vele: „Ez mostani szőrivel visszafordult

[2] MTAK, RM I. 8° 432.
[3] MTAK, Kézirattár, Ms 335/12.

világban penig miérthogy tudom Cicerokint hogy Nihil est melius quam conscientia recte facti, et libertate contentum negligere humana."[4]

Az idézet Cicerónál a fiktív Brutus-levelekben olvasható (1, 16, 9). Rimay emlékezetből idézte, mert az eredeti helyen a conscientia helyett memoria áll. Hogy miért ír Rimay kétszer is conscientiát, hogy miért véti el vagy modernizálja az ókori szerzőt, annak elemzése bizonyára nagyon tanulságos volna, de itt most nem föladatom. A következő sorok „sperandum", „desperandum" nyelvi játék a kortárs Illésházy versét juttatja eszünkbe. Az „Aulica Fortuna" már több mint egy évszázada agyonnyűtt téma volt, Henricus Petreus antológiát állított össze a termésből, amely antológia ekkorra már több kiadást is megért.[5] Az a két verssor, amit Rimay lejegyzett, nem található benne, lehet, hogy Rimay saját szerzeményei.

Napjainkban különösen divatos az albumok számbavétele és sok szempontú földolgozása. A szubjektum megközelítése szempontjából lelepleződtek ezek az emléksorok, mert a szűkre szabott hely a bejegyzőt arra késztette, hogy pillanatnyi életérzését a legtömörebb formában közölje. Fontos emlékanyagot közölnek ezek a könyvecskék a szerteágazó kapcsolatokról is. Rimay esetében ezen az úton jutunk a Felvidék szellemi életében olyan nagyon fontos szerepet betöltő Stansith család körébe, így kerülhetett kapcsolatba a később hozzá verset író Georg Hoffman juniorral, aki a Stansith árváknak tutora volt.[6] És talán ebből a körből adódhatott a majdnem após, Pareus-tanítvány, Caspar Tribellel való ismeretsége is.

III.

1955-ben vásárolta meg az MTA Könyvtára az Állami Könyvterjesztő antikváriumában Nathan Chytraeus verses úti emlékkönyvének, a *Deliciae*-nek 1599-ből való második kiadását.[7] A nagyon rongált állapotban lévő kötetecske letisztogatása után derült csak ki, hogy az Rimay János tulajdona volt egykor. A fehér pergamenkötés fölirata ugyanis: Ioannes a Rima. A könyv első és hátsó előzéklapján pedig egy-egy latin vers olvasható Rimay saját kezű lejegyzésével.

Az első előzéklapon egy Bocskai-epitáfiumot találunk, amely nem azonos az összkiadásban is közölt már ismerttel. A vers címe: *In Serenissimi Stephani Bochkaides nondum ad integrum Statum revocatis Patrijs legibus luctuosum obitum.* Ez a cím arra a kortársaktól nagyon sokszor említett hasonlóságra utal,

---

[4] RIMAY, *i. m.,* 234.
[5] Henricus Herdesianus PETREUS, *Aulica vita et opposita huic vita privata,* Francofurti, 1578[2].
[6] *Rimay János államiratai és levelezése,* szerk. IPOLYI Arnold, Bp., 1887, 89.
[7] Nathan CHYTRAEUS, *Variorum in Europa itinerum deliciae,* Herborn, 1599[2]. MTAK, Kéziratár, K 78.

hogy Bocskai mint népének hivatott vezetője, a nagy előképet, Mózest abban is követte, hogy nem érhette el az ígéret földjét. A vers szövege:

Bochkaides in honore iacet, quis honos, ais? ille
Cui Deus ipse fauet, quem dare Caesar auet
Vel Deus indigne Rex donat honore maligne
Inuide vei digne rumperis imo peris
Quod non ut voluit patriam reparando peregit
Hoc Deus et Caesar fautor et author agent.

Első olvasásra is kiderül, hogy ez egy jellegzetesen könyv-epitáfium. Nem olyan, mint a már ismert, a halotti zászlóra való, amely az elhunyt érdemeit méltatja. Ennek a versnek bonyolult szójátékait csak olvasva ízlelgethetjük, a nyelvi bravúrokat csak úgy méltányolhatjuk. Az utolsó sorokban félreérthetetlen az utalás arra, hogy Rimay ekkor már a megbékélésen munkálkodó Illésházy híve volt.

Ugyancsak epitáfium az is, amit a könyv végére írt be, csakhogy egészen más változata a műfajnak. Könyv-epitáfium ez is, de a gyalázó versek, a paszkvillus egy változata. A rongált, töredékesen fönnmaradt szöveg kiegészítésre szorul, de egészében érthető:

Reverendissimi d.d. Steph […] Episco […][…] miae
[…]nti […] Ianuarij […]aphium
Szuha mihi Stephano [pagus fuit patr]ia Sclauo
Nam nil quam patriae sicca [corona fu]i.
Praesul eram, sed alumnus heram dum persequor, exul
Fio: quod iniuste perpetro, iure luo.
Agria me titulo donavit et praesulis unctum
Nitria decepit [st]o male, turpe cado.
Immarcescibilem me non retulisse coronam
Vae mihi quam misere sicca corona cremor.
Tu F. F. caueas nimio distentus honore
Hungariae ventus, te fiat, et efflat, oles.

Szuhai István püspök fiktív epitáfiuma a cím szerint januárban készült, nem kétséges, hogy 1608-ban, a pozsonyi részleges gyűlés idején, akkor, amikor Forgách püspök „nimio distentus honore", már elnyerte a bíbornokságot. A gyilkos vers a műfaji követelményeknek megfelelően a szójátékok lehetőségeit használja ki a Kamara gyűlölt elnökének nevével kapcsolatban. A történelmi körülmények jól ismertek, a vershez sorról sorra okmánytárat mellékelhetnénk. A püspök népszerűtlenségének okai között itt csak a kassai templomfoglalás vagy az Illéshá-

zy-pör kapcsán játszott dicstelen szerepére utalunk. Szuhai püspök családnevét nem használta, születési helyéről nevezte magát.[8] A szó szlovákul suchy, jelentése száraz, aszú, azaz latinul siccus. Keresztneve Stephanus, görögül koronát jelent (latin: corona). A második sorban a nevéből formált sicca corona (Szuhai István) fordítás és utalás a püspök levitézlett dicsőségére. A korponai országgyűlés 1605 késő őszén ugyanis Szuhairól és Migazziról határozatot hozott: „tamquam proditores Patriae sint exules".[9] Ezt mondja versünk harmadik sora is: „heram dum persequor exul fio". Az utolsó két sor Forgách érseket támadja. Bőségesebb taglalása olvasható abban a tizenkét pontot tartalmazó röpiratban, amely a következő címet viseli: *Bizonyos okai, miért nem akarják a regnicolák Forgách Ferencet pro archiepiscopo agnoscalni.* Ezen iromány rendre fölsorolja az ország ellen elkövetett vétkeit, amelyekkel „a mai napig mindenképpen az ország ellen vagyon".[10] Az utolsó fenyegető sor, az érseket elsöprő országharag valódi veszélyes voltáról Pázmány levelei is tanúskodnak.[11] Az utolsó szó: „oles", az emelkedett és méltó harag szintjéről ismét a műfaj szabta formák közé rántja a verset. Ezen a helyen a paszkvillusok általában a „kamoraszéket" szokták szellőztetni.

Az egész epitáfium Bolygó János ismert paszkvillusa latin párjának tűnik, mutatis mutandis a műfaji követelményeknek engedelmeskedve. A Forintos-házban írt vers Forgách–Szuhai-strófája így hangzik:

Most az eh farkasok az aklyot kerülik,
Az Magyar Nemzetnek most az hálót vetik,
Forgacz Szuhaival azon mesterkedik,
Ország szabadsaga tőlük mint rontatik.

A föntebb ismertetett, Rimay saját kezétől származó paszkvillus még inkább valószínűsíti azt, hogy az ugyanakkor keletkezett magyar vers is Rimay műve. Amint azt Ács Pál korábbi tanulmányában meggyőzően bizonyította.[12]

---

[8] Vezetéknevével egyszer találkozunk egy fiatalkori művén: *Applausus… Martino Radwiger ad S. Dorotheam praeposito … authore Stephano Marchione Szwhai Pannonio Phil. stud.,* Viennae, 1581. Hadrovics László szíves tájékoztatása szerint talán a Krajnik nevet latinosította Marchióra. Származását sokszor felhánytorgatták. Illésházy 1604-ben: „Cognoscitur vel ex hoc illum lanii filium esse ex Pago Szuha." KÁROLYI Árpád, *Illésházy István hűtlenségi pöre,* Bp., 1883. 30. „Zuhay lanius et Micatius croata ex plebe rustico nati." *Querelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae… coram Deo et toto orbe Christiano (1605), Magyar Országgyűlési Emlékek,* XI, 174.

[9] *Magyar Országgyűlési Emlékek,* I, 448.

[10] Győri történelmi és régészeti füzetek, 4(1869), 47.

[11] Moriz RITTER, *Quellenbeiträge zur Geschichte des Kaisers Rudolf II.* = Sber. München. Philos. philol. und hist. Kl., 2(1872), 265–266.

[12] ÁCS Pál, *Rimay – mint Bolygó János,* ItK, 82(1978), 1–15.

Ez a két itt ismertetett autográf Rimay-vers egy olyan kötetbe van bejegyezve, amely bizonyára a kedves „elprédált" könyvtár egy darabja volt, erre vall korábbi „mocskolt és marcangolt" állapota. Talán ez az egy könyv is elárul valamit abból a meghitt viszonyból, amely a Rákóczihoz írt levél tanúsága szerint, kedves használati tárgyaihoz fűzte. A két gondosan bemásolt vers ugyanis igen jól illeszkedik az egész Európában föllelhető, fiktív vagy valóságos, főleg verses föliratokat tartalmazó Chytraeus-kötet tartalmához.

IV.

Sajátos a sorsa annak az 1568-as kiadású Bonfini-példánynak, amelyben sok helyen ugyancsak Rimay kézírását azonosíthatjuk.[13] A könyvet 1738-ban Madách János ajándékozta Alsósztregován testvérének, a ferences pap Madách Demeternek. 1774-ben a kötet már a pesti ferences konventé volt. A budapesti Belvárosi Ferencesrendi Zárda könyvtárából került a Népkönyvtári Központ útján 1962-ben az MTA Könyvtárába. Az elején és végén csonka kötet korábbi tulajdonosai közül Melegh Boldizsár (1544–1588) csanádi püspök önéletrajzi bejegyzéseit sikerült azonosítani. Melegh leleszi prépost is volt, és püspöksége török kézen lévén, Leleszen temették el. Könyvtárát, amint az illett, a káptalanra hagyta. A szerencsi országgyűlés 32. pontja 1605-ben a hiteleshelyi teendők ellátására requisitorokat rendelt a káptalanba,[14] talán ekkor bukkantak a Bonfini-kötetre, és megörvendeztették vele a köztudottan könyvszerető Rimayt.

Rimay a könyvet más-más időben többször is végigolvasta. Fegyelmezett, szabályos betűkkel rótt glosszái hol latinul, hol magyarul kísérik a szöveget. Mintegy 25 bejegyzés kétségtelenül az ő kezétől származik. A magyar nyelvű bejegyzések bizonyosan 1611 utániak, mert egy helyen Szmolenszko lengyel elfoglalását említi. A legterjedelmesebb szöveget az ő kezétől a függelékben lenyomtatott Cortesius-vers mellett találjuk. Ide bemásolta Julius Caesar Scaligernek Mátyás királyról írott epitáfiumát.

Megjegyzései általában nem Rimay történelemismeretéről vagy történelemszemléletéről tanúskodnak, erre a szűk margó nem is adott lehetőséget. Hogy az egész műről nem lehetett nagyon jó véleménye, azt elárulja az angyaloktól az égből hozott korona históriájához fűzött megjegyzése: „Bonfinius in aliis quoque Historiarum suarum narrationibus huiusmodi superstitiosorum portentorum notis, superstitiosas remoratur aures". Glosszái a legtöbb helyen az olvasmányélmény hangulati felhangjai, érzelmi indítású, indulatos vagy helyeslő véle-

[13] MTAK, RM III. 1024.
[14] *Magyar Országgyűlési Emlékek,* I, 166.

ménynyilvánítások: „Nagi bwntetest érdemlet volna ez a lator", vagy „Igaz keresztieny kirally móddal iaart ez", másutt „Talalaad iszen". Saját korának tapasztalataival egyező forráshelyek esetén: „Az németek bozszualloo termeszetij sok időknek elmulásávalis nem rontoodhatik el", „Szinten ollian vak Pápisták voltak akkor az Magiarokk mint most az Lengielek. Az árnikatoolis felnek az Pápának." „Mint az sleziaij aniák nem regen Botskaival ijegették az ö syroo giermekieket". Közszájon forgó anekdotára emlékeztet más helyen: „Mint a ki az gazdát el hitette volt hogi siket szállooia leszen és az szállót is hogi az gazda nem hall kiczin szoot meg."[15]

Bonfini a IV. könyv 3. részében Janus Pannoniusról a következőket írja: „Quod si in publicis curis et procellis non fluctuasset, nimirum cum priscis oratoribus et poetis certare potuisset". Az aulikus Bonfini itt világosan a királyi udvar ellenében támadt politikai mozgalomra céloz, amelybe szerinte kár volt Janus Pannoniusnak belekeverednie, mert ez egy nagy reményekkel kecsegtető irodalmi pálya derékba törését eredményezte. A sorokhoz Rimay a következő megjegyzést fűzte: „Quemadmodum res ipsae pleraeque in hac Sambuci editione sunt immutatae, sic stylus etiam orationis est inversus et mutatus, in quodam enim veteri stylo de Ioanne Pannonio sequentia verba ita fuerunt conscripta, Qui si a curis publicis respirare potuisset, habuisset aetas nostra qui cum universa vetustate certasset."[16] Mit érthetett Rimay „vetus styluson"? A Bonfini-szöveghagyományt tisztázottnak tekinthetjük, egyetlen olyan kéziratot sem ismerünk, amely a fönti szövegváltozatot adná. Maga Bonfini említi viszont már néhány lappal korábban Janus Pannoniust a következőképpen: „Qui si a curis Reipublicae se revocare potuisset, habuisset nostra aetas, qui cum universa vetustate certasset". Rimay erre a helyre emlékezett, és bizonyosan fejből idézte Bonfini korábbi véleményét, amely ott is elítélő a magát a közéletbe bevető költőről. Hogy Rimay nem lapozta föl a korábbi helyet, az bizonyos, hogy ennek következménye a szövegmódosulás, ahhoz kétség nem fér. Így lesz nála a „si a curis Reipublicae se revocare potuisset" és a „Si in publicis curis et procellis non fluctuasset" megrovó megjegyzésekből a jóval szelídebb: *„si a curis publicis respirare potuisset"* változat. Azaz, hogyha szusszanásnyi ideje lett volna… Azt hiszem, hogy itt aligha csak az emlékezet egyszerű lapszusáról van szó, nem két azonos jelentést hordozó kifejezés cserélt helyet. Sokkal inkább egy nem tudatos, csak fölszínre villanó szubjektív megnyilatkozása maradt ránk. A hasonlónak érzett, a ki nem teljesedett költői pálya vonatkozásában rokon poéta sorsa fölismerése késztette e vallomásra. Kora a közéleti szereplést méltánnyolta, ezt ösztönözte környezete, a társadalom elvárása is. Az ezen felül kapott

[15] A glosszák az idézés sorrendjében a 247, 277, 290, 311, 289, 344, 278, 276. lapokon.
[16] *Uo.,* 593.

múzsai ajándékot csak csodálták, de az inspiratív közösség hiányzott –, „Pallas ivadéki" sorra kidőltek mellőle – vetélytársa nem akadt, így a „sua sorte atque salino contentus" Horatius–Balassi-tanítvány a múzsák vékonyka ihletével is beérte, mert nem is akarta magát kivonni („se revocare") a közéletből. Csak egy villanásnyi vallomásából tudjuk, hogy a „qui si a curis publicis respirare potuisset, habuisset aetas nostra qui cum universa vetustate certasset". Ha csak egy szusszanásnyi ideje lett volna…

(1982)

MIÉRT MELANCHTHON?

Károlyi Péter egy Wittenbergben 1571-ben kiadott és sokat hivatkozott művében fölsorolja az antitrinitáriusokat cáfoló teológusokat. Kálvin, Béza és Bullinger után Philipp Melanchthont, Simlert és Georg Maiort. A sor elején azok a svájciak állnak, akiknek érveire a szerző az aktuális vita során támaszkodhatott. A két utolsó, Simler és Maior, Károlyinak közvetlen ismerősei, tanácsadói voltak. A fölsorolás közepére helyezett Melanchthon nevét vagy ő, vagy még inkább a kiadást gondozó magyar Coetus csupa nagybetűvel szedette.[1] Melanchthon ekkor már egy évtizede halott volt. Károlyi egyébként sem hallgathatta, mert 1563-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Ugyanez áll a Coetus tagjaira is. Hogy a Praeceptort mégis a tabló közepére helyeztették, és nevét is kiemelték a többiek közül, arra ezt a generációt az elődöktől, a még közvetlen tanítványoktól örökölt szeretet és a végtelenül nagy tisztelet késztette. De késztette őket ugyanúgy közvetetten tanítványi voltuk is, a különösen olvasott szerző művei alapján. Sok megnyilatkozást idézhetnénk még a Philippust személyesen vagy csak írásművein keresztül ismerő magyaroktól. De a teológiai szaktekintélyek csoportképén az elhelyezésre még sokáig az lesz a jellemző Magyarországon a 16. század folyamán, és bizonyos szakterületeken még a 17. században is, amit Károlyinál láttunk.[2]

Ennek a hagyományos Melanchthon-kultusznak okairól, kialakulásáról lesz szó a következőkben. Nem vagyok teológus, ismerem az illetékességemet hatá-

---

[1] Petrus CAROLINUS, *Brevis erudita et perspicua explicatio,* Witebergae, 1571, 319.

[2] BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez,* ItK, 69(1965), 433–446; KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig,* Szeged, 1986; András SZABÓ, *Die soziale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der ungarischen Studenten zu Wittenberg = Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung,* hrsg. August BUCK et al., Wiesbaden, 1992. Ezekben a csaknem teljes korábbi irodalom is megtalálható.

roló korlátokat. Az elsősorban művein keresztül ható, és nagyon messzire ható pedagógus is kellő figyelemben részesült már.[3] Én csak a filológia eszközeivel föltárt életpályák során nyert tapasztalatokra támaszkodom. Ezek segítségével próbálom megközelíteni tanár és tanítvány életre szóló, olykor kölcsönös kapcsolatát.

Ismeretes, hogy a 16. század változást hoz a magyar társadalom korábbi sok évszázados klerikus-írástudó, viszonylag homogén rétegében. Ebben a században válik külön a világi értelmiség. És éppen a Melanchthon környezetében lehetünk tanúi ennek az egyes ember szempontjából korántsem problémamentes döntéshelyzetnek.

A 16. század folyamán mintegy 1200 magyarországi diák kereste föl Wittenberget. Ebből 430 volt 1521–1560 között Melanchthon tanítványa. Ez a szám fele-fele arányban oszlik meg a magyar anyanyelvűek, valamint az erdélyi szászok és a felvidéki németek között. A továbbiakban főleg a 215 magyar diák Wittenberg felé tájékozódásának körülményeit vizsgálom.

Történész kollégáim előmunkálataira támaszkodhatom. A város- és társadalomtörténeti kutatások során Kubinyi András a bécsi és a krakkói egyetem magyarországi hallgatóit vizsgálta származási helyük alapján a 15–16. század fordulóján. Megállapította, hogy a kibocsájtó városok kint tartózkodó diákjaik száma alapján rendezhetők, és az így kapott sorrend megfelel a magyarországi városok ismert hierarchikus rendjének.[4] Szakály Ferenc a magyar mezővárosokról írt monográfiájában viszont arra figyelmeztet, hogy a reformáció korára ez a rendszerező elv nem érvényesíthető. Ekkor már nagyváros és azóta nyoma sincs kisközség akár fordított arányban is képviseltethette magát diákjaival Wittenbergben. E jelenség okát ő, a török veszély miatti migráció mellett, a mezővárosok gazdasági vitalitásában látja.[5] Bizonyára igaza van, a század derekára megállapítása már érvényes. Korábbi időben, azt hiszem, a gazdasági tényező még nem játszott olyan komoly szerepet.

Föltűnő jelenség, hogy ha a Wittenbergbe látogató magyar diákok első generációjának származási helyét a térképre vetítjük, az csaknem az ország teljes területét lefedi.[6] Egymástól nagyon nagy távolságra lévő városok, mezővárosok és községek nevével találkozunk, és ezek behálózzák az egész országot. Valamiféle rendezőelvet találni reménytelen feladatnak látszik. A megoldás a reformáció korai történelmében, az első reformátorok térítő útjainak még mindig hézagos ismeretében rejlik. Az ő útjaikat nyomon követve a térképre vetített

---

[3] VARGA András, *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa,* Szeged, 1983.

[4] KUBINYI András, *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez,* Településtudományi Közlemények, 23(1971), 58–78.

[5] SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció,* Bp., 1995, 9–31.

[6] Lásd a mellékelt vázlatot.

helységnevek nagy részével találkozunk. Ők földesuraikat meggyőzve, és akkor az ország más részén fekvő birtokokat is fölkeresve, vagy éppen tőlük elűzve, keresztül-kasul járták az országot. Ahol megállapodtak, onnan csakhamar útnak indították tanítványaikat Wittenbergbe.

Az első wittenbergi generációt 1529–1541-ig számítva 50 magyar ifjú nevét ismerjük. Közülük harmincegyről sikerült megállapítani, hogy tanulmányait más egyetemen kezdte. Krakkóban huszonheten jártak már előtte, Bécsben pedig négyen, és van, aki mindkét helyen megfordult. Volt, aki Krakkóban csak egy szemesztert töltött, és már ment is tovább Wittenbergbe. Úgy tűnik, mintha a közeli krakkói egyetem az alapozást adta volna a további tanulmányokhoz; akár a szellemi, akár a testi állóképesség dolgában a próbát jelentette. Krakkóról tudott, hogy erazmistáink, és – nem lévén már egy fél évszázada nyomda az országban – a magyar nyelvű könyvkiadás központja volt. Arra is érdemes figyelni, hogy a krakkói Bursa Hungarorum, azaz az ottani magyar közösség hangadói közül többen is a nagyon jó szintű latin és görög képzést adó gyulafehérvári káptalani iskolából jöttek ide. Krakkó és Wittenberg között ez a kétlépcsős egyetemjárás 1541-ben ért véget. Ennek oka valószínűleg az, hogy ekkorra bocsájtotta ki Stöckel bártfai iskolája az első egyetemre ért generációt. Ez a jó hírű középiskola pedig felekezet és társadalmi hovatartozás tekintetében mindenki számára nyitva állt és nagyon látogatott volt, amint az köztudott. Olyan nagy változást hozott ez az egyébként Melanchthon szellemében működő iskola, hogy – nem lévén egyetlen jelentkező sem – a krakkói magyar Bursát be kellett zárni.[7]

Minthogy korábban – részben legalábbis – a krakkói egyetem képezte a magyar klerikustársadalom középrétegét, következésképpen ezt a szerepet ezután Wittenberg vette át. A változás csak annyi, hogy az egyetemet látogatók száma valamivel csökkent. Wittenbergben csak a század második felében tűnik föl egy-egy szemeszterben annyi magyar diák, mint ahányan korábban a krakkóit látogatták. És, amint már láttuk, gyökeresen megváltozott a kibocsájtó városok vagy helységek aránya a kisebb települések javára.

Melanchthonnal kapcsolatban kell itt szót ejteni a magyar kutatóktól egyébként már többször tárgyalt kérdésről: a Wittenbergbe látogató magyar diákok nyelvismeretéről.[8] Ismeretes a latin nyelv hivatali, iskolai és egyházi használata Magyarországon nemcsak a középkorban, hanem az újkorban is. Méghozzá egy viszonylag romlatlan, az anyanyelvvel nem kontaminált, tiszta nyelvet használtak nemcsak a hivatalokban, hanem igen szigorúan szabályozva az igényesebb iskolákban is.[9] A latin nyelvnek ez a könnyű, mindennapos használata következ-

---

[7] SCHRAUF Károly, *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis,* Bp., 1893, XVI.

[8] ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században,* EPhK, 58(1934), 1–11.

[9] ISTVÁNYI Géza, *A középlatin filológia problémája Magyarországon,* Száz, 74(1940), 26.

tében azután nincs adatunk arra, hogy a századok folyamán magyar diák bármely egyetemen megértési problémákkal küszködött volna. Ezek után máris természetesnek tűnik, hogy Erasmus tanításaiból valamit már elsajátítva a latinul könnyen konverzáló diákok Wittenbergben elsősorban Melanchthonhoz vonzódtak. Korábbi tanulmányaikra az ő előadásai épültek rá. Sokan közülük meg éppen az ő otthonában nyertek elhelyezést. Ez utóbbi kiváltságra különösen föl kell figyelnünk. Sok, hazájától nagyon távolra került fiatalnak ez – érthetően – a legtöbb volt, amit a szellemi-lelki javak mellett kaphatott. Mindehhez járult még Melanchthon rugalmas pedagógusegyénisége. Diákjait nem kényszerítette, csak szelíden terelgette az egyéniségüknek megfelelő pályára. Két korai tanítványa, Sylvester János és Dévai Mátyás ezt jól példázza. Sylvester megmaradt erazmista tudósnak, Dévai fáradhatatlanul vállalta reformátori hivatását. Praeceptoruk támogatását mégis mindketten élvezhették. Egyébként mindkettejükről tudjuk, hogy nem tudtak németül. Sylvester esetében ez annál érdekesebb, mert ő 1544-től a bécsi egyetem tanára volt, előbb a héber nyelvet, majd a görögöt, utóbb a történelmet tanította.

Hogy a magyar diákoknak nem elégséges a német nyelvismerete, az Luther asztalánál is szóba került. 1538 őszén jegyezték fel, hogy néhány magyar diák azt kérte, hogy nekik külön istentisztelet keretében latinul szolgáltassák ki az úrvacsorát, mert a német szót nem értik. Luther ezt elutasította, mondván, ismerik a szertartást, nem lehet elkülönülniük a közösségtől. A diákok ekkor tudomásul vették az elutasítást, tudósít tovább forrásunk.[10] Újból előkerült a kérdés tíz év múlva, a schmalkadeni háború után: „Instaurata igitur Academia post bellum Germanicum quia Hungari multi Germanicas conciones in templis intelligere non poterant, Philippus Melanchthon… in illorum gratiam domi suae instituit diebus festis explicationem Evangeliorum Dominicalium." Később azután ezekre az alkalmakra olyan sokan jöttek össze, hogy kinőtték Melanchthon házát.[11] Mivel Melanchthon otthonában rendszeresen vendégeskedett egy népes magyar diáksereg, a kései forrás hitelét nincs okunk kétségbe vonni.

Visszatérve a wittenbergi diákok első generációjához, tehát azokhoz, akik 1540-ig iratkoztak be az egyetemre, a magyar reformáció legnagyobb neveivel találkozunk. Az övék volt az alapvetés. Dévai Mátyás, Ozorai Imre, Gálszécsi István és Sylvester János a szó meggyőző ereje mellett gondoskodtak magyar nyelvű énekeskönyvek és hitmélyítő iratok megszerkesztéséről és kiadásáról is. E célzatos nyelvi tevékenységnek mintegy melléktermékeiként megszülettek az első magyar nyelvtani munkák, az ortográfia, illetve a latin–magyar grammatika.

---

[10] WA TR, 4, 1916, 27–28, 81.

[11] *Postilla Melanchthoniana*, coll. a Christophoro PEZELIO, I, Heidelbergae, 1594, 3. számozatlan lap, és CR, XXIV, XIII, XXIX. Pezel értesülését Jakob Monautól szerezte, aki 1591 őszén járt Felső-Magyarországon.

És legfőképpen a saját nyomdát is igénylő Újtestamentum-fordítás. E művekben Erasmus hatását és a Wittenbergben tanultakat szétválasztani még a filológia mikroeszközeivel is csak nehezen lehet. Nehezen, már csak azért is, mert Melanchthon maga is sok tekintetben Erasmus követője. Dévai Mátyás ugyanakkor Melanchthon pártfogását élvezve Luther kátéját fordította. Latin nyelvű hitvitázó művét meg az inkább Lutherhez húzó Veit Dietrich támogatásával jelentette meg Nürnbergben. Ha e korszak wittenbergi diákjait sorra vesszük, akkor még az igencsak erasmusi alapvetéstől óvatos melanchthoniánusokon át a bátran lutheri elveket vallókig sokféle fölfogással találkozunk. Bizonyos személyek és kérdések megítélése az egyháztörténetben máig sem eldöntött kérdés. A nagyon is új tanokhoz való igazodás nem is lehetett könnyű akkor, amikor magában Wittenbergben sem voltak mindig mindenben egy nézeten.

Melanchthon és magyar diákjainak kapcsolatában az 1541-es évet tekinthetjük meghatározónak. Ez év augusztusában a török benyomult Magyarországra és elfoglalta Budát. Ez a hír hamar eljutott Wittenbergbe, mert Melanchthon azt már szeptember 9-én továbbította.[12] Úgy, ahogyan a török hadszíntérről jövő hírekkel már korábban is tette. A levelekbe foglalt újdonságok az újságokat pótolták. Szenzáció és részvét vegyesen hullámzott végig az ilyen közlemények útja során az új hírekre éhes Európában. Magában Wittenbergben a törökkérdés megítélésében, amint az jól ismert, változott a reformátorok véleménye az évek során.[13] A budai tragédia a veszély érzetét családias közelbe hozta. Ott voltak azok a diákok, akiknek hozzátartozói kerültek siralmas helyzetbe. Újabb magyar diák egy darabig nem is jelentkezett Melanchthon környezetében, de ott voltak a már korábban odaérkezettek. Hozzájuk csatlakozott hamarosan a hitéért sokat szenvedett Dévai Mátyás is.

A rémületet és a siralmas magyarországi helyzetet tartalmazó újabb és újabb híradások késztették arra Melanchthont, hogy egy korábbi művét, a Dániel-kommentárt újra elővegye. Első változatát 1529-ben adta ki, akkor is a török invázió késztette megírására.[14] Ennek a bibliai könyvnek már korábban, Bécs ostroma után nagy volt a népszerűsége Németországban. Belőle magyarázták az egymást váltó világbirodalmak bukását. A jövőt illetően pedig eszkatologikus következtetésekre adott lehetőséget. Melanchthon esetében a diákjaival való beszélgetések során formálódhatott művének újabb kiadása, egy a korábbinál jóval bővebb változat. Ez 1542 végére el is készült. Egy levelében azt írja, hogy sok történeti anyagot talál benne az érdeklődő.[15] Bizonyára így volt, de a műnek ennél sokkal nagyobb a jelentősége azok számára, akik akkor olvashatták.

---

[12] CR, IV, 653–654, no. 2732; MBW, 2804.
[13] IMRE Mihály, *„Magyarország panasza”,* Debrecen, 1995, 98–144.
[14] *Danielis enarratio,* Hagenoae, 1529.
[15] CR, IV, 908–909, no. 2585; MBW, 3102.

Melanchthon a szöveg megértetéséből minden lehető alkalommal kilép, hogy aktuális tanítást adjon a jelen számára. Ez röviden összefoglalható: Róma és a török az Antikrisztus két megnyilvánulási formája. A megromlott egyház büntetése a török. Hogy mindkettőjüktől a hívők annyit szenvednek, az az utolsó idők jele. De a világnak ebben az elaggott korszakában – az ígéret szerint – megtartatnak az igazak; Krisztus és angyalai állnak őrt mellettük. Az ő föladatuk viszont az, hogy a tiszta Evangéliumot hirdessék, annak ismeretét terjesszék.

Az aktualizálások között többször szól Pannóniáról. Idézi a magyarok körében jól ismert Simon Gryneusnak Johann Fabri poroszlóitól való megmenekülését. A kortársak mind tudták, hogy az éppen körükben lévő Dévainak is Fabri volt a vallatója, és ő is csodálatos körülmények között menekült meg. Utal a magyar országgyűlésnek a lutheránusokat elítélő, de semmi eredményt nem hozó határozatára. És újra meg újra vigasztal Krisztus ígéretét ismételve: „Ego vobiscum sum usque ad consummationem mundi."[16] Ez a refrénszerű, valósággal simogató consolatio vonul végig az egész művön. Hogy mit jelentett akkor ez a vigasztalás egy testi-lelki nyomorúságokkal megterhelt magyar menekültnek, arról egy Melanchthonhoz írt levél tanúskodik. Dévai – talán ő az aláírástól megcsonkított írás szerzője – éppen az ilyen, a Dániel-kommentárban található fejtegetések hatására nyerte vissza testi és lelki erejét.[17]

A következő időkben a török alatt sínylődőkről nagyon rossz, majd – váratlanul – a tolerancia jeleit mutató hírek érkeztek. Ekkor – az igazakra rótt parancs szerint – Wittenbergből megindítják a török missziót. Melanchthon 1544 tavaszán boldogan írja: „duos bonos viros, Pannonos, inter Turcos concionaturos…"[18] A föladatot többen is vállalták. Hogy ez mennyi szenvedéssel járt, arról Szegedi Kis István ismert életrajza tanúskodik. A Dániel-kommentár elérte célját, hatása a későbbi évtizedekben is fölmérhetetlen magyarországi olvasói körében. A több kiadásban is megjelent mű Magyarországra is eljutott. Több egykorú olvasójáról is tudunk. Megvolt például egy kiadása a katolikus Zay Ferenc könyvtárában is.[19] Az ebből megtapasztalható, a Magyarországra figyelő Melanchthon képe, a közvetlenül megismert Praeceptor portréjával együtt öröklődik majd generációkon át. Ez kapcsolódik össze a jól használható kézikönyvek szerzőjének képmásával még a 17. században is.

Érdemes a következőkben néhány olyan magyar ifjú pályáját végigkísérnünk, akik az indítást még közvetlenül Melanchthontól kapták, és éppen a „Dániel-korszak" résztvevői voltak.

---

[16] CR, XIII, 823–980. 1543-ban Wittenbergben két kiadása volt, egy pedig Bázelben.

[17] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Dévai Mátyás egy ismeretlen levele?,* Diakonia, 6(1984), 17–23. A jelen kötetben: 296–304.

[18] CR, V, 324–325, no. 2875.

[19] VARGA András, *Magyarországi magánkönyvtárak,* I, *1533–1657*, Bp.–Szeged, 1986, 9.

A legkedvesebb, akit Melanchthon fiaként szeretett, vitathatatlanul Gyalui Torda Zsigmond volt. Ő elsősorban a humanista reformátor tanítványa. Jó latin és görög tudását a gyulafehérvári káptalani iskolából hozta. A Praeceptor ezt a talentumát igyekezett gyümölcsöztetni. Euripidész drámáit fordíttatta vele latinra, olyanokat, amelyekből aktuális tanulságokat lehetett levonni. Melanchthon körében szokás volt, hogy ugyanazt a témát többen is megverselték. Tordát Melanchthonnak a Dániel próféciához kapcsolódó *De Angelis* verse arra késztette, hogy a témát ő is megverselje, teljesen tanára szellemében. Torda nem volt missziós alkat. A spanyol konvertita Franciscus Dryander, akivel wittenbergi találkozásuktól kezdve ápolta a barátságot, egyszer megpróbálta rávenni egy ilyen térítő útra. Torda ezt visszautasította, nem is nagyon leplezve, hogy polgári kényelemszeretete tartja őt ettől vissza, na meg az, hogy saját hazájában is akad tennivalója. A maga óvatos diplomáciájával valóban sokat tett a terjedő protestantizmus ügyéért. A felső-magyarországi pénzügyi igazgatás vezetője volt. Miksa mint trónörökös, majd mint uralkodó hallgatott rá. És a hivatalszervezet az ő idején megtelt a volt wittenbergi diákokkal. Valentin Wagner nyomdai privilégium-kérését is ő támogatta az uralkodónál. A tübingen-urachi szláv misszió ügye, igaz, Miksa árnyékában, ugyancsak az ő kezén futott keresztül. Hogy a magyarok közül őt szerette legjobban Melanchthon, abban a humanista adottságok mellett talán a mindkettőjükre jellemző körülményes óvatosságnak is része volt. Ez a túlzott aggályoskodás akadályozta meg Tordát abban, hogy a tőle várt Bonfini-kiadást sajtó alá rendezze. Már a kéziratokat is összegyűjtötte, de a nyomdába adást halogatta. Attól tartott, hogy a Mátyás királyról ott megőrzött kép Miksát árnyékba borítja. Csak a veszélytelenebb Galeotto Marzio kiadását készítette el.[20] Az ötvenes években ő volt tehát az összekötő láncszem Magyarország és Wittenberg között. Az ottaniak közül többekkel jó kapcsolatot ápolt, így például Joachim Camerariusszal. Melanchthon szerette volna maga mellett tartani, de mégis hazajött. Levelező kapcsolatuk tanára haláláig folyamatos volt.[21] Óvatos diplomáciájának volt az eszköze ebből a generációból a pesti Bódog (humanista nevén: Macarius) József. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ő tudott németül. Talán ezért is esett rá a választás, hogy 1544 kora nyarán a délnémet és svájci egyházak meglátogatására küldje. Célja az volt, hogy tőlük az úrvacsoráról való nézetüket megtudakolja. Diplomácia is volt, meg az igazságnak is megfelelt, hogy hazájába való visszatérése előtt,

---

[20] *Galeotto Marzio e l'edizione di Bonfini = Galeotto Marzio e l'Umanesimo italiano ed europeo: Atti del III Convegno di studio, Narni, 8–11 novembre 1975,* Narni, 1983, 165–171. Magyarul: *Nympha,* 207–211.

[21] Miroslav OKÁL, *La vie et l'oeuvre de Sigismond Gelous Torda,* Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského: Graecolatina et Orientalia, 6(1974), 105–155. A szerző nem ismeri a forrásokat, így Torda magyarországi szerepléséről, az itt említettekről nem tud. Torda műveinek teljes kiadását meg kell majd előznie egy árnyalt életrajznak.

otthoni terjesztésre kívánta ismereteit Macarius gyarapítani. Speyeren (itt éppen birodalmi gyűlés volt), Strassburgon és Bázelen át ment Zürichbe, majd Konstanzon és a délnémet városokon át jutott haza Wittenbergbe. Találkozott Bucerrel, Myconiusszal, Bullingerrel és Pellicanusszal is. Mindenütt nagy szeretettel fogadták, mert Melanchthon ajánlólevelével jött. Eleven tanú is volt, mert szülei a török elől Pestről Kassára menekültek. Útját gazdag levélváltás kísérte. Bucer is, Bullinger is átadták neki írásban az úrvacsoráról vallott nézeteiket. Macarius Melanchthonnak beszámolt úti tapasztalatairól. Bevallotta, hogy Bullinger levelét ugyan elvesztette útközben, de föl tudja mondani, mert az írója azt neki föl-olvasta. Melanchthon így nem haragudott rá, „cum ego viva epistola essem". Útjából komoly baj is származhatott volna, ha Melanchthon közbe nem lép. Veit Dietrich ugyanis a közben megkerült iratról tájékoztatni kívánta volna a más nézeteket valló Luthert. Melanchthon először is elkérte Macariustól Bullinger iratát, elolvasta, majd hosszan tárgyaltak róla. Végül „petivit ne aliis darem vel quiquam dicerem, secum liberrime semper conferre possem".

Egyetlen mondatban előttünk áll a Praeceptor reformátori és tanári egyénisége. Teológustársai között ő volt a békességre törekvő, Dietrich kapott is tőle egy feddő levelet. Tanítványai számára viszont olyan tanár volt, akivel mindig minden kérdést meg lehetett tárgyalni. Macarius egyébként valóban magánál tartotta a kapott irományokat. Csak Heltainak adta át az autográfot 1550-ben kinyomtatás céljából. Egyébként Macarius az a wittenbergi diák, akinek könyvtárát is ismerjük. A mintegy százötven kötet között van Luthertől és Melanchthontól is tíz-tíz kötet. Valószínűleg több is, az azonosíthatatlan, sommás leírások miatt. De volt könyve Brenztől, Oecolampadiustól, Pellicanustól és Gualtertől is. És megszerezte Kálvin *Institutió*ját is. Hazajőve csak sok kitérővel találta meg helyét a magyar társadalomban: volt nevelő Nádasdy Tamás udvarában, föltűnt Balassi Menyhárt környezetében is. Végül is mint tehetős nagyszombati kereskedő védelmezte a lutheránus egyházat, így került kapcsolatba Zsámboky Jánossal is. Ő az egyetemet járt polgár igen korai képviselője.[22]

Nem véletlenül említettem Melanchthonnal kapcsolatban a pályára irányítást. Több esetben is tudunk arról, hogy diákjai célját, elképzelését módosította. Lelkészi pályára készült például Balsaráti Vitus János. Ehhez kapta meg földesúrnője anyagi támogatását. Melanchthon erről mégis lebeszélte, mert alacsony termete miatt nem tartotta alkalmasnak a templomi szolgálatra. Mivel Balsaráti

[22] Ágnes RITOÓK-SZALAY, *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius* = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 1968, 107–117. A tanulmány teljesebb, magyar nyelvű változata a jelen kötetben: 243–259. Ma már sok újabb forrást ismerve pályáját másképpen látom. ZSINDELY Endre, *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai,* Studia et Acta Ecclesiastica, 2(1967), 61–68; UŐ, *Pesti Macarius József levelezése Bullinger Henrikkel,* Uo., 3(1973), 933–953; MBW, 3580, 3596.

az orvosi tudományok iránt is érdeklődött, ő volt az, aki a támogatást most már az itáliai tanulmányokhoz kérte diákja számára. Balsaráti odakint kitűnő eredménnyel végzett, azután itthon gyakorolta orvosi hivatását, majd mégiscsak összekapcsolta azt a papsággal. Pályája nehezen alakult, mert a független orvosi praxis őelőtte még nem volt járt út. Végül is az egyik legharmonikusabb életpálya az övé az egykori wittenbergi diákok közül. Külső körülményeit nagyban megkönnyítette a már említett Torda Zsigmond közbenjárása.[23]

Ugyanúgy eltanácsolta a papságtól Melanchthon Szikszai Fabricius Balázst is valami – egyébként nem nagyon jelentős – beszédhibája miatt. Őbelőle meg igen kiváló, sok generációt fölnevelő tanár lett végül is.[24]

Már korábban volt róla szó, hogy Bécs mellett a wittenbergi egyetem vette át az értelmiség középrétegének nevelését. Fölvetődik itt a magasabb gradusokra törekvés kérdése. Érdekes módon a magyarországi diákok esetében ennek jelentkezése is csak a melanchthoni korszakra esik. A Melanchthon haláláig beiratkozottak közül huszonketten szereztek magisteri fokozatot. Ebből hét a magyar nemzetiségű. További pályájukat tekintve: öt lelkész lett, egy orvos-lelkész, egy pedig állami hivatalnok.[25] Valószínű, hogy a többségükben csak rövidebb tanulmányi időre kiküldött diákok nem is azzal a céllal tanultak, hogy egyetemi grádust szerezzenek. Aki jogi vagy orvosi stúdiumokat kívánt folytatni, az már Melanchthon idejében is, és nem ritkán az ő támogatásával, Itália vagy Franciaország felé orientálódott. De ebben semmi különös nincsen, így volt ez a bécsi egyetemet látogatók esetében is.

Wittenberg a Praeceptor idejében is, később is megmaradt a lelkész- és tanárképzés műhelyének. Az ismeretes nagyméretű iratpusztulás ellenére is jól tükrözi ezt a Wittenberget járt diákok további életútja. A nagyon esetleges, véletlenszerűen összegyűlt adatok alapján is adódik tanulság.

Az 1529 és 1560 között, még Melanchthon életében beiratkozott diákok közül csak a 215 magyar anyanyelvűt számbavéve, 86-ról tudjuk, hogy lelkészként működött. Világi pályán találkozunk 32-nek a nevével. Ezek között van 15 nemesi származású ifjú is. Ezek között vannak olyanok, akik majd vármegyei vagy állami hivatalban működnek. Mások meg mint birtokos nemesurak otthon a reformáció biztos bázisaivá válnak. 32 további diák pályájáról ugyan nem tudható semmi, de mivel más egyetemre is beiratkoztak, nevüket, személyiségüket

---

[23] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a XVI. században,* Orvostörténeti Közlemények, 78–79(1976), 13–42. A jelen kötetben: 260–288.

[24] Georgius CAESAR Cassoviensis, *Oratio de vita et obitu Basilii Fabricii Szikszoviani*, Witebergae, 1577, E4v–F1r.

[25] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből,* szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984, 222–239. A jelen kötetben: 220–235.

biztosan megállapíthatónak vehetjük. Marad ötven név, akiről csak a wittenbergi Matricula tanúskodik.

Hogy miért Melanchthon? Arra próbáltam a választ megkeresni. Nem sikerült olyan röviden, ahogyan azt a Torda Zsigmond támogatásával Wittenbergbe került fehérvári Csirke György fogalmazta meg.[26] Tanárának halála hosszú vers írására késztette, de amikor kettejük kapcsolatára került sor, csak annyit mond: *Tu Praeceptor eras, tu meus hospes eras*.

(1997)

[26] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa*, Diakonia, 2(1980), 15–21. A jelen kötetben: 289–295.

A WITTENBERGI EGYETEM MAGYARORSZÁGI PROMOVEÁLTJAI A 16. SZÁZADBAN

Az 1502-ben alapított wittenbergi egyetem európai társai sorában a fiatalabbak közé tartozott. Bölcsészettudományi kara orvosi, jogi és teológiai fakultással egészült ki, azaz teljes egyetem volt. Császári és pápai privilégiummal rendelkezett fokozatok odaítélésére, a baccalaureusi, magisteri és doktori gradusokra való promoveálásra. Hogy – viszonylag újkeletű alapítása ellenére – mégis ez az egyetem vonzotta a legtöbb hallgatót Közép-Európából a 16. század folyamán, azt a teológiai oktatás irányát megszabó Luther és a bölcsészeti fakultás élén a humanizmust a reformációval sajátosan összeegyeztető Melanchthon tekintélyének köszönhette. E két hatalmas egyéniség árnyékában működött az egyetem köztudottan nem különösebben hírneves orvosi és jogi kara. Ebből következik, hogy az igen nagy vonzásterületről összesereglő diákok elsősorban teológiai stúdiumok és azok alapozása kedvéért látogatták a wittenbergi egyetemet. Különösen áll ez a nagyon messzi vidékről, így hazánkból is, komoly áldozatvállalással ideérkezőkre.

Az egyetemi statútumoknak megfelelően minden hallgatónak először általános képzésben kellett részesülnie. Ennek anyagát, a facultas artium tanrendjét Melanchthon alakította ki olyan módon, hogy a középkorban hangsúlyos filozófiai képzés helyett a filológiai került előtérbe. A cél az volt, hogy a három szent nyelv, a héber, a görög és a latin, valamint ezek irodalmának tanulmányozásával minél közelebb jussanak a Biblia megértéséhez. A kar tíz tanára között fölosztották az ókori szerzők műveit. Ezeknek földolgozása során a nyelvi megértés mellett nagy figyelmet fordítottak az etikai mondanivaló kibontására. A Biblia egyes könyveit héberül, illetve görögül olvasták. Matematikai és fizikai alapképzés is folyt, valamint ugyancsak ókori szerzők alapján botanikai gyakorlatokat is tartottak, ami magában foglalta a gyógynövényismeretet. Mindehhez elvárták, hogy a jelentkező hallgatók megfelelő latin nyelvtudással, fogalmazási és beszédkészséggel rendelkezzenek. Ezt magukkal kellett hozniuk a hazai

középfokú oktatási intézményből. Az elkerülhetetlen nívókülönbség kiegyenlítésére a beiratkozók mellé a rektor magántanárt jelölt ki, akit ezért tiszteletdíj illetett meg. Régebben az egyetemek gyakorlatában a tulajdonképpeni tudományos képzéshez szükséges induló szintet a legalacsonyabb gradus, talán a mi gimnáziumi érettségiknek megfelelő, a facultas artiumon elnyerhető baccalaureatus jelentette. Wittenbergben a 16. században erre a fokozatra kevesen pályáztak, ami talán a megfelelő szintű előképzés miatt volt így.

Aki a facultas artiumon legalább három félévet hallgatott – vagy más egyetem ennek megfelelő képzésében részesült, és arról tanúsítványt is hozott –, az jelentkezhetett a magisteri fokozat elnyerését célzó vizsgálatra. Amíg Melanchthon élt, addig minden egyes jelölt az ő személyes buzdításának vagy jóváhagyásának köszönhette a tudományos ranglétrára való föllépését. A leendő magisternek írásban és szóban is bizonyságot kellett tennie fölkészültségéről. Több napon át tartó vita során válaszolnia kellett nemcsak tanárai, hanem diáktársai fölvetett tudományos kérdéseire. Ilyen magisteri vizsgálatot félévenként tartottak, és akik azokat kiállták, minősítésük alapján besorolást nyertek, nevüket ilyen sorrendben írták be a facultas artium jegyzőkönyvébe, számuk többnyire húsz és negyven között változott. Ezután következett a hagyományos promóciós ceremónia, amelynek során a jelöltek a katedra, valamint az őket megillető kalap és gyűrű birtokosaivá váltak. Az új magisternek ezután meg kellett vendégelnie tanárait és diáktársait, és ennek is megvolt a hagyomány szentesítette mértéke. Az egész eljárás meglehetősen költséges volt, mert minden fázisban le kellett adni a szokásos tiszteletdíjat, a dékántól a pedellusig, kinek-kinek az őt megillető részt. A záró aktus volt a „quaestio", az új magister vitaelőadása egy, az idősebb magisterek közül fölkért opponens közreműködésével. Ezt a rövid, filológiai, rendszerint Biblia-filológiai mesterművet Melanchthon írta meg, a magisterek csak előadták. Ezért a legkitűnőbbeket Melanchthon műveiként összegyűjtve ki is adták.

Az új magisterek egy része ezután hazatért, mások továbbra is az egyetemen maradtak. Az utóbbiak közül került ki a rektor keze ügyében levő magántanárok sora. A legkiválóbbakat bekebelezte a *Collegium facultatis artium,* más néven *Collegium philosophicum,* a bölcsészkari tanács. Teljes jogú tagjaivá váltak a tanácsüléseknek, dékánná választhatták őket, megörökölhették a megüresedett katedrákat, de fizetést nem kaptak. Jövedelmük származhatott az esetleges stipendiumokból és főleg a magántanítványok népes seregétől.[1]

A facultas artium magisterei tanulmányaikat folytathatták az orvosi, jogi és teológiai karon, ahol a legmagasabb minősítés a doktori fokozat volt. A witten-

[1] W. FRIEDENSBURG, *Geschichte der Universität Wittenberg,* Halle, 1917; K. HARTFELDER, *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae,* Berlin, 1899. A facultas artium rendtartása: CR, X, 1008–1024.

bergi egyetemen ezekre a promóciókra ritkábban került sor. Orvosdoktort például évente csak egyet-kettőt avattak. (Jogi doktort pedig száz év alatt összesen hatvanötöt.) A legnagyobb tekintélye a teológiai doktorátusnak volt, Luther is azzal rendelkezett. Mégis, aki Wittenbergben szaktudományok művelésére kapott kedvet, az továbbtanulni más egyetemekre ment. Általában azonban megelégedtek a magisteri címmel, mivel Melanchthon is ezzel rendelkezett, és a sok éves tanulás koronájaként ez is elég társadalmi megbecsülést biztosított.

Az egyetemi rendtartás szerint a beiratkozónak a rektornál kellett jelentkeznie, ekkor került neve a Matriculába. A wittenbergi egyetemnek ezeket az eredeti anyakönyveit ma a jogutód, a hallei egyetem könyvtára őrzi. A bennük levő diáknévsorok teljes anyaga ma már nyomtatásban hozzáférhető. Külön vannak azután az egyes fakultások jegyzőkönyvei, amelyek tartalmazzák többek között a promoveáltak névsorát. Ezek ma a hallei egyetem levéltárában találhatók. Közülük csak a teológiaié van kinyomtatva. A facultas artium jegyzőkönyveiből a baccalaureusok és magisterek névsora, azoké, akik még Melanchthon életében nyerték el a gradust, szintén nyomtatásban tanulmányozható. Minden további tájékozódásért az eredeti jegyzőkönyvekhez kell folyamodni.[2]

Ismeretes, hogy a történelmi Magyarország területéről több mint ezer hallgató iratkozott be a 16. század folyamán a wittenbergi egyetemre. A fentebbi anyakönyvekből megállapítható, hogy baccalaureusi fokozatot kaptak ezek közül hárman, a magister artium vagy philosophiae címet pedig huszonhatan nyerték el. Közülük hármat a Collegium philosophicumba is beválasztottak, azaz az egyetem tudományos utánpótlásának tekintették őket. Ennél magasabb képesítést a wittenbergi egyetemen magyarországi hallgató nem ért el a század folyamán. Három a magisterek közül később Itáliában orvosdoktori oklevelet szerzett. Valamennyiük tanulmányaira, valamint az életük további alakulására vonatkozó legjellemzőbb adatok összesítése e tanulmány végén olvasható.

A Wittenbergben tanuló magyarországi diákokra már elégséges adattal rendelkezünk annak megállapítására, hogy legtöbbjük igen rövid időt, legfeljebb három félévet vagy annál is kevesebbet töltött az egyetemen. Lelkészi pályára készültek, és az otthoni képzés megerősítésére akkor ennyi idő is elég volt. Akit ennél többre sarkallt az egyéni ambíció, és az anyagi támogatást is meg tudta szerezni hozzá, az tovább tanult. A magister cím és a mögötte levő képesítés nagyon megritkult a régi egyházi képzés kereteit levető magyar társadalomban a

---

[2] *Album Academiae Vitebergensis: 1502–1602,* I–III, Leipzig, Halle, 1841–1905; C. E. FOERSTEMANN, *Liber decanorum facultatis theologiae Academiae Vitebergensis,* Leipzig, 1838; J. KÖSTLIN, *Die Baccalaurei und Magistri der Wittenberger Philosophischen Fakultät: 1503–1560 = Osterprogramme der Universität Halle-Wittenberg*, 1887–1891. A facultas artium kéziratos liber decanoruma Halléban: Archiv der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Rep. 1, Nr. XXXXV/1–2.

16. század harmincas éveitől kezdve. Aki mégis ilyet szerzett, az egy újfajta értelmiség példájának tekinthető. Helyezkedését, hivatáskeresését nyomon kísérni tanulságos, és nem szakítható el azoknak az intézményeknek vizsgálatától, amelyek az új értelmiség befogadását lehetővé tették. Újak voltak ugyanis a keretek is, amelyek tevékenységüknek teret biztosíthattak. Világi kézre került az oktatás ügye, a tanárok elhelyezkedési lehetősége változott. Az újkori magyar állam hivatalszervezetét is megújították. De új volt maga az egyház is, a korábbi egység helyett a század végére több felekezet is szervezetté formálódott.

Luther is, Melanchthon is sokat és sokszor hangsúlyozták, hogy az egyházi javak szekularizációját követően az iskolák fönntartásának gondja a világi hatalmasságoké, a földesúré, a városé kell hogy legyen. Figyelmeztettek e felelősség anyagi és erkölcsi oldalára, mégpedig egyenlő hangsúllyal. Éppen a Wittenbergből jövő intelmek eredménye az a néhány próbálkozás, amely a 16. század folyamán hazánkban is ismeretes: biztosítani kell a magasabb szintű iskolai oktatást a határokon belül. Petrovits Péter a század közepén Temesvárt kísérelte meg egy ilyen iskola fölállítását. A fiatal intézményt a török torkában nem a balkáni veszedelem söpörte el, hanem Ferdinánd király erőszakos és türelmetlen alattvalói. Nagyszeben körülbelül ugyanebben az időben már külföldi professzorral is tárgyalt a föltételekről a szervezést illetően. A tervet pártfogolták az erdélyi városok és a főurak is. Különösen érdekes, hogy támogatta ezt a tervet Nyugat-Magyarországról a Lutherrel levelező Révay Ferenc nádori helytartó is, mégpedig azért, mert akkor az országnak abban a részében ilyet ő nem kezdeményezhetett.[3] Az összefogás mégsem volt elégséges a terv megvalósításához. Ismeretes, hogy Melanchthonnak Perényi Péterrel és Nádasdy Tamással kapcsolatban is voltak hasonló reménységei. Mindezek a próbálkozások sorra meghiúsultak, ugyanúgy, mint a század második felében annak a Felső-Magyarországra tervezett főiskolának az ügye, amelynek érdekében a magyar kamarának éppen Wittenberget járt consiliariusai fáradoztak a legtöbbet. Mindezen intézmények az országnak az értelmiséget fölvevő és egyben újratermelő műhelyeivé válhattak volna, ha működésüket biztosítani tudják. Az újabb meg újabb kezdeményezések ennek ellenére reményt nyújthattak, ösztönzést adhattak a továbbtanúlásra.

Amit a világi hatalmasságoknak, a földesúrnak, városnak vagy a központi hatalomnak nem sikerült megvalósítania, azt elérte egy-egy különös tehetséggel megáldott lelkész- vagy pedagógusegyéniség. Johann Kresling, maga is magister, alig öt évet működött Korponán, és csakhamar a város két diákja is magisteri fokozattal tért vissza Wittenbergből: M. Rosenmann és G. Saltzbanck. Az ő tevékenységük nyomán Korponáról tizenhatan tanultak Wittenbergben. Stöckel bártfai

[3] A temesvári iskoláról lásd ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig,* Bp., é. n., 185. Szeben és Révay terve: EEMHK, V, 127, valamint Archiv d. Ver. f. Siebenb. Landeskunde, 17(1882), 98–99, Gyalui Torda Zsigmond és Fr. Stancaro levelei.

iskolájából került ki magistereink közül bizonyosan öt: Georg Purkircher, Rakovszky Márton, Ilosvai Benedek, Paul Kertz és Szántai Lukács. Gyaníthatóan ez a szám növelhető, mert a bártfai iskola vonzásköre az egész országra kiterjedt. Valentin Wagner, maga is wittenbergi magister, brassói iskolájából jött Gregor Wolf és Johann Auner. A bártfai és a brassói iskola oktatási szintje a wittenbergi egyetem kívánalmaihoz igazodott, mivel mindkettő Melanchthon kiváló tanítványának vezetésével működött. Akik ezekből az iskolákból mentek az egyetemre, azoknak már nem volt szükségük a baccalaureusi vizsgák letételére.

A németországi városok nagyobb számú értelmiségi-fölvevő lehetőségét mutatja, hogy német anyanyelvű hazánkfiai közül három magisteri címmel kitüntetettet az egyetemről hívtak meg. A pozsonyi Christoph Preyss előbb az odera-frankfurti, majd a königsbergi egyetem tanára lett. Tudós és diplomata volt egy személyben, szolgálataiért birodalmi nemességet kapott. Fiai is a tudományos pályán érvényesültek. A segesvári Simon Bognert Jüterbog valószínűleg már mint papját küldte vissza az egyetemre, hogy gradust szerezzen. A selmecbányai Ambrosius Stübnert a gazdag Gdańsk városa hívta meg papjául 1560-ban. A város intézményeit ezekben az években szervezték a reformáció szellemében. Az iskola megreformálására is ekkor hívtak Wittenbergből tanárokat, akik azután egyengették társuk útját. A távozó Stübnert Melanchthon a *Corpus doctrinae* legújabban megjelent kiadásával ajándékozta meg, mintegy útravalóul a szervezőmunkához. Föltehető, hogy többi tanítványa is részesült hasonló gondoskodásban az elbocsátáskor. Stübnert magistertársai egy kis verseskötettel búcsúztatták, közöttük volt egykori bártfai iskolatársa, jó barátja, Georg Purkircher is. A honfitárs fájlalja versében, hogy Stübner elhagyja a múzsák otthonát, de megérti, hogy az Oláh Miklós veszélyeztette haza helyett inkább a nyugodt biztonságot választja.[4]

Akik viszont vállalták a hazatérést követő bizonytalan jövőt, azok között az első Gálszécsi István „mester". A hagyományos egyetemi képzés útját járta végig. Bécs után Krakkóban baccalaureus lett. Wittenbergi magisterségéig, amikor tizenegy társa közül az első helyet nyerte el 1534-ben, tíz évet töltött külföldön. Ez csak földesurának, Perényi Péternek anyagi támogatásával volt lehetséges. Őrá itthon az úttörés feladata várt: az első reformátor-nemzedékhez tartozott. Lelkész és tanár volt egy személyben. Ő szerkesztette az első kottás magyar

[4] FRANKL Vilmos, *Melanchthon és magyarországi barátai,* Száz, 8(1874), 157–166; VÁSÁRHELYI Judit, *Két XVI. századi magyar ciceroniánus,* ItK, 82(1978), 273–285. Stübner Melanchthontól kapott könyvéről lásd KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon-autográfok a történeti Magyarországon = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből,* Bp., 1984, 173. A verses búcsúztató: *Προπεμπτίκα scripta ab amicis ad... M. Ambrosium Stübnerum Schemnicensem Viteberga Dantiscam discedentem ad docendam Dei ecclesiam,* Vitebergae, 1561 (RMK III 491).

nyelvű énekeskönyvet, amely két kiadást ért meg. És az ő műve az egyik legkorábbi magyar nyelvű káté is. Mindkét művéhez Luther hasonló könyvei szolgáltak mintául. Magister gradusára büszke volt: „Gálszécsi István mestertül szereztetett" – olvassuk könyvein. Ezeket a „kössignek tanításáírt" szerkesztette, mert így kívánta a szükség. Mint ahogy ez volt a teendője Európa-szerte, Északon vagy a Baltikumban is a Wittenbergből elsőnek hazatért magistereknek. Tervezett igényesebb munkát is: „Rövid nap, ha Isten életemet meghosszabbítandja, s ennyi scholai gondoktól megszabadítand, ezekről nagyobb könyvet írok, hol mindeneket sok helyekkel megbizonyítok." Ebből egy tudományos apparátussal fölszerelt, nagyobb terjedelmű munkára következtethetünk. Nem adatott meg neki; nyolc évig működhetett, és ez csak az alapvetésre volt elég.[5]

Tíz évvel később, 1554-ben nyerte el a gradust Valentin Wagner. Ő is első volt harminc jelölt között. Magisteri quaestióját is ismerjük: Jézus Sirák fia és egy Pál apostoli hely ellentmondásának föloldása volt a föladata. Tanulmányait megszakította, majd újra visszatért Wittenbergbe a magisteri fokozatot megszerezni. Erre tehát valamiért szüksége volt. Már fiatalon Honter munkatársa, és az ő örökébe lépett. Működését meghatározta a biztonságos környezet. Brassó úgy vette át a reformációt, hogy a városi élet, az iskolaügy folyamatossága veszélyeztetve nem volt, törést nem szenvedett. Tanár és lelkész volt ő is, és kettős hivatása eszközéül szolgált a brassói nyomda. Leginkább saját műveit nyomtatta ki, vagy a legmodernebbeknek számító németországi tankönyveket szerkesztette át. Kiadványainak technikai és tudományos szintje semmiben nem különbözik a wittenbergi mintáktól. Görög katekizmusa már határokon kívüli célt is szolgált, a Wittenbergben melengetett keleti misszió ügyét. Talán az ő időszakára esik az a ritka pillanat, amikor a 16. századi magyar protestantizmus bizonyos vonatkozásaiban legalábbis azonos szinten vált munkatársává a wittenbergi szellemi központnak. Wagnernek ma harmincöt művéről tudunk, bizonyára volt több is. Nagyon nagy szám ez, ha figyelembe vesszük, hogy nyomdásztevékenységét kilenc évig folytatta, és még negyvenéves sem volt, amikor meghalt.[6]

Lukas Ungler magistersége (1555) nagyjából egyidős Wagnerével. Ő hosszú életű volt, pályája kiteljesedett. Működésének idejére esik az erdélyi protestáns egyházak tanbeli vitái közül igen sok. Ezeknek eldöntésére olykor külföldi akadémiáktól kértek választ. Egy ilyen küldöttségnek a fejedelem részéről 1562-ben éppen ő volt a vezetője. Máskor neki magának kellett a döntés terhét vállal-

---

[5] SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország,* Bp., 1933, 145–151. Művei: RMNy 18, 24, 25, a legújabb irodalommal.

[6] K. REINERTH, *Der Kronstadter Magisters Valentin Wagner,* Wittenberger Studien: Archiv f. Reformationsgeschichte, 59(1968), 25–41. A privilégium hibás következtetéssel: BADÁL Ede, *Az első rézmetsző műhely Magyarországon,* Művészettörténeti Értesítő, 5(1956), 134–136. Wittenberg és a misszió: E. BENZ, *Wittenberg und Byzanz,* Marburg/L, 1949.

nia. Tekintélyét mutatja, hogy az 1572-ben összeült medgyesi püspökválasztó zsinat, az ugyancsak wittenbergi magister Johann Auner szebeni lelkész ellenében őt tette meg a szász lutheránus egyházak vezetőjévé. E tisztében a fejedelem Báthory István is megerősítette, méghozzá olyan formában, ami azt mutatja, hogy az egyház ekkor már az államhatalom bizalmát élvezte, politikai tényező volt. Hivatalát püspöki székhelyén majdnem három évtizedig viselte. Sírköve a berethalmi templomban portréját is megőrizte: mellkép, komoly arc nagy kerek szemekkel, sima, rövidre nyírt haj, szakáll és bajusz, hosszú ujjú fekete karingben, jobb kezében a Biblia. A sírkő alján van címere, amelyet két oroszlán tart, és egy olajágat vivő galambot ábrázol. Bizonyosan maga választotta a szimbólumot, amely Melanchthon utolsó éveinek emlékét őrzi. Noét ugyanis a választottak előképének tekintették Wittenbergben, és gyakran hivatkoztak rá. Egyszerű emblémának is tekinthetnénk, mivel a reformátorok közül sokan használtak ilyet, mégis inkább nemesi címernek látszik a mérete és az oroszlánok miatt. A hosszú szolgálat és a lojális egyházkormányzat elismeréséül kaphatta a Báthoryaktól. Sírköve köriratán magisteri címe is ott van; a galambbal együtt ez tanúsítja, hogy Wittenberghez a sírig hű maradt. Nagy könyvtára volt, ebből százötvenöt mű ma is megvan. Vannak közte kötetek a külföldi tanúlóévekből, de későbbi beszerzések is. Valamennyit egyházára hagyta végrendeletileg, bízott benne, hogy a gyűjtemény ott megmarad – és nem alaptalanul.[7]

A tanár-lelkész magisterek közül szándékosan választottuk ki e három legjellemzőbb életpályát tanulmányozásra. Bennük szemlélhető az az út, amely a kezdeti alapvetéstől, a pálya zenitjén levő elhivatott, lázas munkálkodáson át az abszolút konszolidációig vezet. Vannak közben kevésbé látványos életutak is. Ilyen a Szántai Lukácsé, aki földesura, az ugyancsak Wittenberget járt Alaghy János oltalmában és udvarában nem sokat hallatott magáról. Ilosvai Benedek is udvari papként kezdte Tállyán és Varannón, majd Gyulafehérvárt lett esperes. Ezt a fejedelmi udvar tövében levő tisztet valószínűleg egykori wittenbergi diáktársai, a közben hivatali méltóságokra emelkedett barátai támogatásának köszönhette.

Egészen új érvényesülési lehetőség nyílt az értelmiség számára az újkorban fölállított pénzügyi és részben közigazgatási hivatalokban, a pozsonyi és a Kassán székelő szepesi Kamarában. Ugyancsak az ezeknek előszobájául tekinthető harmincadhivatalokban. Valamennyi tisztviselő személyében megfigyelhető a wittenbergi diákok térhódítása. A személyi politika irányítását itt Gyalui Torda Zsigmond tartotta a kezében a század derekán. Ő volt a harmadik magyar diák, aki magister lett Wittenbergben. 1544-ben harmincöt társa közül az első

[7] ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig,* Bp., 1977, passim. Síremléke: Archiv d. Ver. f. Siebenb. Landeskunde, 2(1856), 208–209. Könyvtára: G. GÜNDISCH, *Ein siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts,* MKsz, 97(1981), 127–138.

helyezést érte el. Krakkói diákéveit is beleszámítva ekkor már tíz éve tanult külföldön. Az ő quaestióját is kinyomtatták: a János-evangélium kezdetének egy helyét vitatta. A magyar magisterek közül ő az első, akit meghívtak a karba, a Collegium philosophicumba. Melanchthon szerette volna Wittenbergben marasztani. A Praeceptor haláláig sűrű levelezésben voltak, „charissime frater" megszólítás járt neki, mint a legkedvesebb tanítványoknak. Tudományos pályájának nagy jövőt jósoltak, erre kezdeti munkássága meg is adta az alapot. Barátságban, levelezésben állott sok kiváló humanista kortársával, az idősebb Camerariusszal, Veit Dietrich-hel és a Bibliát spanyolra fordító Franciscus Dryanderrel. Nem váltotta valóra az indításhoz képest hozzá fűzött reményeket. Tudományos karrierje áldozatul esett hivatali elfoglaltságának. A felső-magyarországi királyi jövedelmek kezelője, a Lutherhoz hű Georg Wernher építette be hivatali politikájába – és később családjába is. Ha a Wittenbergben gyűjtött tőkét látványosan nem kamatoztatta is, annál többet tett a színfalak mögött. Miksa király meghitt tanácsosa és elvbarátja volt. Sokat köszönhet neki a lutheránus egyház, amelynek ügyeit óvatos diplomáciával egyengette. A Wittenbergbe induló diákok tőle kapták az ajánlólevelet, de a visszatértek sorsába is belenyúlt. Ő az egyik támpillére a keleti misszió ügyének. Jó barátja volt Valentin Wagnernek, a brassói nyomda könyvprivilégiumának ügyét ő egyengette a királynál. Működése idején a pozsonyi és szepesi Kamarában egyre-másra érvényesültek a wittenbergi diákok. A várva várt tudományos teljesítmény elmaradásában szerepe volt pszichológiai tényezőnek is. Túlságosan is tekintettel volt az udvar érzékenységére. Óvatosságból nem adta ki kezéből a teljes Bonfinit sem, amelynek közzétételét pedig mindenki tőle várta, azért, hogy Mátyás király portréja árnyékba ne borítsa a Miksáét. Érzékenysége vitte rá, hogy 1568-ban a Kamaránál viselt kulcspozíciójából visszavonult. Talán ekkorra maradt volna a tudomány, de 1569 tavaszán, körülbelül ötvenéves korában meghalt. Nagy könyvtárát Zsámboky János szerette volna megszerezni.[8]

Rakovszky Márton sikeresebben egyesítette az irodalmi működést a hivatalival. Családja a már említett Révay Ferenc túróci főispán környezetéhez tartozott. Innen a wittenbergi orientáció. 1558-ban lett magister, és a következő évben már hivatalba is lépett a Kamaránál Pozsonyban. Családja nemességét a király 1561-ben címerbővítéssel megerősítette. Az atyafiságban öröklődő túróci alispáni széket 1574-ben ő foglalta el. Társadalmi és irodalmi kapcsolatai Prága felé vonzották. Korának tudós költője volt, latin nyelvű, nagy terjedelmű verses alkotásait a kortársak méltányolták, ám mi csak kommentár segítségével tudjuk őket megérteni. Ezek a figyelmesen csiszolt műalkotások a gondtalan otium termékei.[9]

---

[8] FRANKL, *i. m.,* 166–172.

[9] Martin RAKOVSKY a Rakov, *Opera omnia*, ed. M. OKÁL, Bratislavae, 1974.

Hivatali pályán érvényesült a körmöcbányai Valentin Leiner is. Wittenbergben 1569-ben szerzett magisterséget. Valószínűleg ő az, akit 1620-ban a körmöcbányai pénzverde elöljárójaként emlegetnek.[10]

Tanulságos bepillantást enged a 16. századi magyar társadalom életébe annak a három wittenbergi magisternek a sorsa, akik tanulmányaikat Itáliában folytatták, és ott orvosdoktori minősítést szereztek. Az ország más-más vidékéről jöttek tanulmányaikat megalapozni: Balsaráti Vitus János a Körös–Maros szögéből, pozsonyi német polgárfi Georg Purkircher és erdélyi szász, Brassóból való Paul Kertz. Nagyjából egy időben (1554, 1558, 1561) lettek magisterek. Tanulmányaik befejeztével mindegyikük a szülőföldjére tért vissza praktizálni. További sorsukban a más-más országrész szabta társadalmi környezetnek és az egyéni adottságnak egyformán meghatározó szerepe volt.

Balsaráti Vitus János a Jaksics család familiárisa volt. Taníttatását is ők vállalták, később pedig Perényi Gábor. 1554-ben lett magister. Lelkésznek készült, ilyen ígéretet tett pártfogóinak is. Szándékától mégis eltért Melanchthon tanácsára, mert alacsony termete miatt nem látszott alkalmasnak a prédikátori tisztre. Minthogy fiatal korától különös kedvteléssel foglalkozott a botanikával, a Praeceptor az orvostudomány felé terelte, sőt Perényi Gábortól tanulmányai folytatásához anyagi támogatást is szerzett neki. Peregrinációra, a svájci egyházak és tudósok meglátogatására is elküldte, így ismerkedett meg Vitus Konrád Gesnerrel is, akinek természetrajzi munkáját magyarországi adatokkal gyarapította. Itáliában folytatta tanulmányait, Bolognában avatták orvosdoktorrá 1558-ban. Még két évet töltött Padovában és Rómában, majd 1560-ban hazatért, ígérete szerint Perényi Gábor udvari orvosa és „consiliariusa" lett. Udvari tanácsosságáról egy földesúri ítélőszéki per jegyzőkönyve alapján alkothatunk fogalmat. Ura parancsára a vádat képviselte az úrvacsorai rendtartásban újítást bevezető egyik lelkész főbenjáró perének tárgyalásakor. Nagy diplomáciai és pszichológiai érzékéről tett tanúságot a végül is tragédia nélkül záródó ügy során. Ugyanis a testében-lelkében beteg Perényi környezetének valóságos zsarnoka volt. Udvarának légköréről nyomasztó hírek keringtek az országban, és ezek az udvari orvos hírnevét sem kímélték. A korabeli orvostudomány ellentétes irányzataiból is volt kellemetlensége. Egy receptjét bécsi kollégája igen rosszallta, a benne ajánlott gyógyszerek miatt föltehetően paracelsianusnak tartotta. Ez egyáltalán nem kizárt, hiszen Gesnerrel kapcsolatban állt. Patrónusa egyébként gondoskodott róla: házat, telket kapott tőle, sőt nemességet is szerzett neki a királytól. Később a Kamaránál levő egykori diáktársai jártak el adómentességének ügyében. Perényi Gábor halála (1568) után néhány évig megpróbált független magánpraxisból megélni. Végül is belefáradt az ország rossz útjain

[10] Bocatius hozzá írott verse: RMNy 1227.

való zötykölődésbe – így írják róla. Valószínűbb, hogy egzisztenciális gondjai lehettek. A főrangúak és a nép körében egyaránt nagyon népszerű orvos volt. De a korabeli gyakorlattal ellentétben tudását nem tekintette megélhetési forrásnak. A szegényektől egyáltalán nem fogadott el semmit, a gazdagok önkéntes hálapénzét sem szívesen. Ez nem volt szokásos külföldi orvoskollégái körében, ahol a betegségtől és a gyógyítás módjától függően kapták az orvosok a honorárium megszabott összegét. Hazai összehasonlításra nem nagyon van lehetőségünk, mert szakképzett orvos igen kevés tevékenykedett az országban, díjazásukról pedig még kevesebbet tudunk. 1571-ben elfogadta Liszka mezőváros meghívását a megüresedett lelkészi állásra, 1572-ben pedig Sárospatak papja lett. Úgy vallotta, hogy ezzel hajdani pártfogóinak tett ígéretét váltotta be. Élete ezután megoszlott a szószék, a népes pataki iskola – ahol tanított is – és a betegei között. A gyógyulást nála keresőket otthonában fogadta, mert csak így jutott ideje minden rászorulót ellátni. Ez is több annál, mint amit vizitelő társai nyújtottak. Azt is följegyezték róla, hogy a nagyon elesetteket a maga körében tartotta, hogy mindig segítségükre lehessen. Szakirodalmi munkásságáról is tudunk. Szerkesztett egy pestis idejére való útmutatót latinul, meg egy sebészorvosi kézikönyvet magyarul. Mindkettő kéziratban terjedt, ma már egyiket sem ismerjük. Botanikai vocabulariuma beleépült sógora, Szikszai Fabricius Balázs szótárába. 1575-ig élt, még nem volt negyvenhat éves, amikor meghalt. Életének utolsó öt éve volt a kiteljesedés, amikor a wittenbergi kettős indítást, a lelkészit és az orvosit sikerült harmonikusan összekapcsolnia a közjó szolgálatára.[11]

1558-ban lett magister a pozsonyi Georg Purkircher. Stöckel tanítványa volt Bártfán. Tanult Bécsben is, majd másfél évet Wittenbergben töltött. Megszerezve a gradust, továbbra is ott maradt, nyilván mint privát tanár. 1561-ben beválasztották a Collegium philosophicumba, másodikként hazánkfiai közül. Őt is a botanikai érdeklődés ösztönözte az orvostudomány felé. Még ugyanazon év őszén Padovában beiratkozott az egyetemre, ahol 1563-ban orvosdoktorrá avatták. Hazatérve szülővárosában, Pozsonyban élt, és ott folytatott magánorvosi gyakorlatot. A város társadalmi és tudományos életében tevékenyen részt vett. Az ott gyakran megforduló Zsámboky János, Istvánffy Miklós és a flandriai Nicasius Ellebodius irodalmi társaságának tagja volt. A növények iránti érdeklődése, gyűjtőszenvedélye ismert. Még Nápolyból hozott magával magvakat, és azokat itthon sikerült meghonosítania. A neves botanikus Carolus Clusiushoz szakmai barátság fűzte, de megegyeztek a hitvallásban is. Tudományos érdemeit hangsúlyozta a Kamara 1567-ben a királyhoz intézett egyik fölterjesztésében.

[11] Basilius SZIKSZAI FABRICIUS, *Oratio de vita et morte clarissimi viri Ioannis Viti Balsaratii artis medicae doctoris atque Patachiensis ecclesiae pastoris,* Vitebergae, 1576 (RMK III 658). RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században,* Orvostörténeti Közlemények, 78–79(1976), 13–42. A jelen kötetben: 260–288.

Évi tiszteletdíj ellenében a tisztviselők orvosi ellátására szerették volna megnyerni. Ez lett volna az első hivatali orvosi állás az országban, ám a volt wittenbergi diákok összefogása ezúttal meghiúsult a Kincstár szokásos pénztelenségén. A fölterjesztésből viszont kiderül, hogy Purkircher nem bővelkedett javakban, mert addig a szegény szőlőmunkásokat gyógykezelte. Később a pozsonyi vár előkelő foglyainak orvosi ellátásáért – közöttük volt Dobó Ferenc és Balassi János – mégis alkalmankénti kegydíjat utaltak ki neki. Ötvenedik életévét ő se élte meg.[12]

Brassóból származott, és ott is működött Paul Kertz, aki 1561-ben szerezte meg a magisteri fokozatot. Ő a harmadik a magyarországi diákok közül, akit a Collegium philosophicumba beválasztottak. 1562 májusában írták be nevét a facultas anyakönyvébe. Még ugyanazon évben továbbment Itáliába. A bécsi egyetemre már mint orvosdoktor iratkozott be 1564-ben. Brassóba tért haza, ahol városi orvos lett. 1584-ben meghívták a távozó Squarcialupi doktor helyére a gyulafehérvári udvarba. A kiskorú fejedelem helyett ott kormányzó hármas tanács legtekintélyesebb tagja akkor Kendi Sándor volt, Kertznek valószínűleg már Bártfán, de bizonyosan Wittenbergben tanulótársa. Báthory Zsigmondtól egész családját érintő nemességet kapott, érdeméül külföldi tanulmányait hozták föl. A nemeslevél „physicus et medicus Brassoviensis"-nek mondja. Foglalkozott teológiai kérdésekkel, 1585-ben nagy vitája volt Krisztus két természetét illetően lelkésztársaival. A vita során megvádolták azzal, hogy tételével a kálvinizmusnak nyit utat. Tárgyalt 1585-ben IV. Henrik francia király követével, a hugenotta Jacques Bongars-ral, aki átutazott Erdélyen. Mint ahogyan az az erdélyi humanisták körében hagyományos volt, ő is érdeklődött az antikvitás iránt, római kőgyűjteményéről e találkozás alkalmával Bongars rajzokat készített. Bizonyára tekintélyes könyvtára volt, ebből egy hírmondó éppen orvosi munka, az az Oreibasziosz-kötet, amelyet még Itáliába indulása előtt szerzett meg Wittenbergben. Irodalmi munkálkodásáról nem tudunk, és nem ismeretesek orvosi működésének körülményei sem. Körülbelül hatvanéves korában halt meg 1600-ban.[13]

E három orvos életpályájában benne van az újkori magyarországi orvosi rend megszületésének folyamata. Valóban a kezdeteknél vagyunk, amikor alig van még diplomás az országban. Nem túlzás azt állítani, hogy tevékenységi területül mindegyiknek harmad országrész jutott. Rajtuk kívül csak néhány külföldi vagy rövid ideig itthon működő orvosdoktorról maradtak adatok. A gyógyítás még országszerte a hagyományos módon, a tapasztalat vagy a chirurgus sebészek és

[12] KNEIFEL Mária, *Purkircher György,* Bp., 1942.

[13] WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza...,* II/1, ford. KŐVÁRI Aladár, Bp., 1962, 237–241. Gyulafehérvári meghívása: VERESS Endre, *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal,* Bp., 1948, 168–169. Nemeslevelének fogalmazványa: EEK, Kézirattár, Litt. Orig., 218. A hitvita: ZOVÁNYI, *A magyarországi protestantizmus…, i. m.,* 84–85. Könyve: DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok,* Bukarest, 1974, 83.

a kézről kézre adott gyógyszereskönyvek segítségével történt. Balsarátié a legnehezebb vállalkozás. Kezdeményezése abban az országrészben egyedülálló, a független magánpraxissal végül ő is fölhagyott. Jobb volt ugyan a helyzete a városban élő független Purkirchernek, ám az évek haladtával számára is kívánatossá vált az anyagi biztonság. Ennek vadonatúj polgári formája lett volna a hivatali orvosi intézmény, talán az első ilyen jellegű Európában. Az orvosok részére a rendezett, gond nélküli működési kereteket ebben a században még leginkább az erdélyi városok biztosították. Kolozsvárról és Szebenből is van adatunk arra, hogy a magisztrátuson belül helyet kapott az orvos is. Igaz viszont, hogy más feladattal, leginkább a tanítással is megterhelték a városi physicust.

Ha a tanulmányunk végén látható összegezést az eddig elmondottakkal vetjük össze, akkor abból több tanulság is adódik. Származási adataikat tekintve a magisterek egyenlő arányban jöttek a felvidéki városokból, az ország középső részéből és Erdélyből. Ez a megoszlás nagyjából megfelel a beiratkozottakénak. Ami az évszázad során időbeli kiválasztódásukat illeti, az főleg Melanchthon tevékenységi korszakára esik. Még akik az ő halálát követően nyerték el a gradust, valójában azok is az ő tanítványai vagy az ő szellemében működő tanári kar kreatúrái voltak, nyugodtan nevezhetjük őket „philippista magistereknek". Huszonhárom magisterre áll ez, majd szünet következik. Az egyetem Melanchthon-ellenes korszakában érdekes módon nem csökkent ugyan a magyarországi beiratkozottak száma, ám minősítésért nem folyamodtak. A jegyzékünk végén levő három magister már az egyetemnek is, a hazai viszonyoknak is új korszakát jelzi, a teljesség kedvéért soroltuk föl őket.

A származást illetően tükrözője a magister-névsor a beiratkozottaknak, de más a helyzet, ha a választott hivatást tekintjük. A teljes hallgatóság folyamatban levő vizsgálata alapján mondhatjuk, hogy a wittenbergi diákok nyolcvan százaléka választotta a papi hivatást. A magisterek esetében ez a szám csak meghaladja az ötven százalékot. Melanchthon pszichológiai és pedagógiai képessége ott nyílvánult meg a legcsodálatosabban, ahol tanítványait a nekik legmegfelelőbb pályára terelte. És hogy a kiválasztásban és a pályamódosításban is valóban a legjobbakra esett a figyelme, azt igazolja a magyarországi magisterek sora. Majdnem mindegyikük a vezető értelmiségi szerepét töltötte be a neki kijelölt poszton.

Föltehetjük itt a kérdést, hogy a több mint ezer hallgatóból (ez az akkori egyetemjártaknak talán az egyharmada) a huszonhat magistert soknak vagy kevésnek tekintsük-e. Érdekes volna talán a mi adatainkat a szomszédos államokéval összehasonlítani. Leginkább Ausztria vagy Csehország volna vizsgálandó, de az eredmény ezekben az esetekben nem sokat mond. Mindkét országon belül biztosította az egyetem, a bécsi és a prágai, az értelmiség legfelső szintje hazai képzését. Ha messzebb megyünk, ott a távolság és a tanulásra fordí-

tott költség jobban közelít a mienkhez. Norvégiából és legújabban Finnországból ismerjük az erre vonatkozó kutatásokat. Mindegyikből kiderül, hogy Közép-Európától, így hazánktól is egészen különböző volt ezekben az országokban a reformáció elfogadtatása. Csak a kiválasztottakat küldték Wittenbergbe, és azok csaknem mind (tízen-tizenöten) magisteri gradusszal tértek haza. A középréteget a közelebbi rostocki és königsbergi egyetem képezte.[14]

Fölmerülhet egy további szempont, a költségek kérdése a magisterek számarányának alakulásában. A bemutatott magisterek esetében többször is beszélnek forrásaink a patrónus támogatásáról. Ismerjük nagyjából azt az összeget, amelyre egy wittenbergi diáknak, ha már egyszer a városba eljutott, a létfenntartáshoz szüksége volt. A század folyamán az általános pénzromlásnak megfelelően harminc tallérról negyvenre emelkedett a szokásos itthoni támogatás, amit a városok az erre a célra hagyományozott alapból juttattak a külföldön tanuló diákoknak. Bizonyára ennyit adott a földesúr is. Ebből ételre-italra kellett huszonöt, szállásra hat, privát tanárra (!) hat, mosásra pedig egy tallért költöttek. Ehhez járult még a fa, a gyertya és egyéb költségek.[15] Összehasonlításul jó, ha tudjuk, hogy Stöckel az iskola vezetéséért a bártfai tanácstól negyedévenként tizenöt forintot és ötven dénárt kapott; a forint a tallérral egyenértékű lévén, kétszeresét egy wittenbergi diák stipendiumának. Purkircher hivatali tiszteletdíja száz forint lett volna. Ez volt a szokásos értelmiségi fizetés az országban a hatvanas években, amihez járult ugyan többféle természetbeni juttatás, ám egy háztartást kellett belőle fönntartani. Az egész magisteri eljárás költségeiről is vannak fogalmaink. A vizsgálatért kellett fizetni hét tallért, és minden magisternek (a számuk változott) egy-egy forintot. További öt tallér ment el körülbelül a vendégségekre és az egyéb egyetemi személyzetnek. Összesen tehát talán egy félévi wittenbergi tartózkodás költségeit kellett erre a célra fordítani. A kötelező új ruha, valamint az aranygyűrű is a jelölt számláját terhelte, ha ezeket nem sikerült otthonról megkapnia. Ha meggondoljuk, hogy némelyik diák tíz évet, vagy annál is többet töltött külföldi egyetemen, és ennek költségeit valaki viselte, akkor bizonyos, hogy ha ezt elvárták volna idehaza, akkor a grádusokkal tért volna vissza.

Inkább az ország értelmiséget fölvevő lehetőségei és a polgárosultság nem kielégítő volta az oka annak, hogy csak ennyien szereztek minősítést. Egy korabeli nyilatkozat ezt meg is fogalmazta. A bártfai születésű Henisch Györgyöt

---

[14] S. THORMODSAETER, *Norske magistre i Wittenberg: Forhondliger i Widenskapsselskapet i Kristiania,* 1917, 1–16; S. HEININEN, *Reformationen in Finland: Martin Luther 500: Ausstellung,* Helsinki, 1983. A beiratkozottak és magisterek számarányára irodalmat nem ad H. HERRICHT összeállítása: *Bibliographie zur Geschichte der Universität Wittenberg,* Halle, 1980.

[15] Egy diák költségei: Timotheus Kresling Selmecbánya tanácsának, 1567. ápr. 23. Selmecbánya levéltára. ÁBEL Jenő kivonata: MTAK, Kézirattár, Ms 335/9 f. 24'. A vizsgaköltségek: HARTFELDER, *i. m.,* 462–463. A részletekre lásd: *Aus dem Kalender Tagebuche des Wittenberger Magister... Victorin Schönfeld: 1555–1563,* ed. R. BECHSTEIN, Rostock, 1875, 16–17.

szülővárosa 1592-ben meghívta iskolájába, a hírneves Stöckel katedrájára. Henisch nem fogadta el a meghívást, mert akkor már Augsburg város orvosa volt. Amint írta, Bártfának nem medicusra, hanem grammaticusra és theologusra volt szüksége. Olyanra, aki a tanulóifjúságot tanítja, az énekkart vezeti, a lelkészi pályára indulókat fölkészíti, és kiveszi részét a hitvitákból. Ez a functio scholastica, Henisch szerint, gyökeresen különbözik az orvosdoktorétól. Végül Luther és Melanchthon példájára hivatkozott, akik ugyancsak a magasabb hivatás érdekében nem a szülővárosukat tették híressé ragyogó szereplésükkel.[16] Vagyis a differenciálatlan értelmiségi munkakör Augsburgban a század végén már elképzelhetetlen volt. Nálunk viszont egyes erdélyi városokban vagy Sárospatakon még igen.

Ezek a körülmények teszik érthetővé, hogy a huszonhat magister közül hat nemességet szerzett a század folyamán, általában a patrónus vagy a befolyásos jó barát közvetítésével. Hivatali működését magyar nemességgel jutalmazták Balsarátinak, Rakovszkynak (megerősítés) és Bocatiusnak. Az erdélyi fejedelmek nemesítették meg Paul Kertzet és Lucas Unglert. Birodalmi nemességet kapott Christoph Preyss. Köztudott, hogy a társadalmi mobilitás iránya, a kiválasztódás így érvényesült ebben a században egész Európában, és ez alól nem volt kivétel Magyarország sem. Ezzel jutalmaztak minden kimagasló teljesítményt, a szellemit is.

Baccalaureusok

HARSÁNYI Simon
Tanult: 1531. Krakkó, 1532. Wittenberg, 1533. júl. 7. baccalaur.

FANCSALI ANTAL János
Tanult: 1532. Wittenberg, 1533. júl. 7. baccalaur.

Jacobus FABRICIUS, muzsnai
Tanult: 1548. Brassó, 1554. febr. 10. Wittenberg, 1555. ápr. 28. baccalaur. 1555. máj. 1. ord. Berethalomra, 1561. Bogácson lelkész.

Magisterek

GÁLSZÉCSI István (?–1542 ?)
Tanult: 1524. Bécs, 1526. Krakkó, 1528. baccalaur., 1532. Wittenberg, 1534. jan. 29. magister, 1536. Gálszécsen lelkész-tanár.

Christoph PREYSS, pozsonyi (1515–1590)
Tanult: 1536. Wittenberg, 1538. szept. 19. magister, 1541. Odera-Frankfurt, 1579. Königsberg – egyetemi tanár.

[16] Henisch levelének másolata ÁBEL Jenőtől, *i. h.,* Ms 335/4, ff. 255–259.

GYALUI TORDA Zsigmond (?–1569)
Tanult: 1535. Krakkó, 1539. Wittenberg, 1544. jan. 31. magister, 1544–45. Collegium philos. 1546–1549. Padova – nevelőtanár, 1551. Eperjesen rektor, 1553. Pozsonyi Kamara cons.
BATIZI (PALÁDI?) Demeter
Tanult: 1540. okt. 22. Wittenberg, 1544. szept. 4. magister, 1551. (?) Sátoraljaújhelyen lelkész.
SZENTERZSÉBETI VALENTITZ Márton
Tanult: 1539. Bécs, 1545. okt. 14. Wittenberg, 1546 (?) magister, 1546. júl. 21. ord. Kolozsvárra, 1557. Tordán lelkész.
Simon BOGNER, segesvári
Tanult: 1545. szept. Wittenberg, 1546. febr. 25. magister, 1541. (!) nov. 16. ord. Jüterbogba.
Johann MOSCOPIUS (MASCOVIUS), körmöcbányai
Tanult: 1544. okt. Wittenberg, 1548. szept. 18. magister.
Martin ROSE(N)MANN, korponai
Tanult: 1543. ápr. 29. Wittenberg, 1549. febr. 19. magister. 1596 – verset írt Bocatiushoz.
Caspar LUGI(N)SLAND, selmecbányai
Tanult: 1547. dec. 3. Wittenberg, 1549. aug, 20. magister, 1550. nov. 12. ord. Körmöcbányára
Georg SALTZBANCK, korponai
Tanult: 1544. máj. Wittenberg, 1551. febr. 24. magister, 1551 (?) Korponán rektor, 1574. iudex.
Valentin WAGNER, brassói (?–1557)
Tanult: 1542. ápr. 13. Wittenberg, 1554. febr. 15 magister, 1549. Brassóban lelkész-tanár.
BALSARÁTI VITUS János (1529–1575)
Tanult: 1550. jún. 14. Wittenberg, 1554. júl. 31. magister, 1556. Bologna, 1558. aug. 6. orvosdoktor, 1559. Padova, Róma, 1560. udvari orvos, 1571. Liszkán lelkész, 1572. Sárospatakon lelkész-orvos.
Lucas UNGLER Transylvanus (1526–1600)
Tanult: 1550. jún. 9. Wittenberg, 1555. júl. 31. magister. 1556. Nagyszebenben lector, 1565. Riomfalván lelkész. 1571. Berethalomban lelkész, 1572. püspök.
Albert CREUTZER (CRUCIGER), lőcsei (?–1569)
Tanult: 1549. Bécs, (?) Wittenberg, 1556. febr. 27. magister, 1656 – Lőcsén, Selmecbányán lelkész.
Georg PURKIRCHER, pozsonyi (1530?–1578)
Tanult: 1549. Bécs, 1556. szept. 30. Wittenberg, 1558. febr. 10. magister, 1561. júl. 19. Collegium philos., 1561. nov. 16. Padova, 1563. dec. 21. orvosdoktor, 1564. Pozsonyban orvos.

RAKOVSZKY Márton (1535?–1579)
Tanult: 1555. márc. 5. Wittenberg, 1558. aug. 4. magister, 1559. Pozsonyi Kamaránál scriba., 1574. Túróc vm. alispánja.
ILOSVAI Benedek (?–1585–86)
Tanult: 1558. júl. Wittenberg, 1561. (?) magister, 1565. Eperjesen ord. Tállyára, 1571. Varannón lelkész, 1575–76 – Gyulafehérvárt esperes.
Ambrosius STÜBNER, selmecbányai (?–1565)
Tanult: Krakkó (?), Frankfurt (?), 1554. ápr. 8. Wittenberg, 1560. (?) magister, 1561. máj. 15. ord. Gdańskba, lelkész.
Paul KERTZ, brassói (?–1600)
Tanult: 1558. okt. 20. Wittenberg, 1561. aug. 12. magister, 1562. máj. 1. Collegium philos., 1562. dec. 1. Padova (?) orvosdoktor, 1564. márc. 2. Bécs. Brassóban városi orvos, 1584. Gyulafehérvárt udvari orvos.
Gregorius WOLF, medgyesi (?–?)
Tanult: 1560. Brassó, 1562. jan. 12. Wittenberg, 1563. aug. 10. magister.
SZÁNTAI Lukács (?–?)
Tanult: 1558. dec. 19. Wittenberg, 1564. aug. 15. magister, 1566. febr. 13. ord. Regécre.
Johann AUNER, szebeni (?–1582)
Tanult: 1559. Brassó, 1561. nov. 25. Wittenberg, 1567. febr. 18. magister, 1567. Nagyszebenben tanár, lelkész, 1572. püspökjelölt.
Valentin LEINER, körmöcbányai (?–?)
Tanult: 1565. jún. 25. Wittenberg, 1569. márc. 10. magister, 1620. (?) Körmöcbányán a pénzverde tisztviselője.
Michael MARTH, besztercebányai (?–1595?)
Tanult: 1588. okt? 25. Wittenberg, 1590. szept. 15. magister, 1591. Késmárkon rektor.
BOCATIUS János (1569–1621)
1596. márc. 30. Wittenberg, magister, 1594. Eperjesen rektor, 1599. Kassán rektor, 1603. főbíró.
Stephan HOLTZMANN (XYLANDER), lőcsei (1572–1619)
Tanult: 1591. dec. 6. Wittenberg, 1596. Königsberg, 1597. nov. 19. Wittenberg, 1599. febr. 24. magister, 1599. Lőcsén diakónus, 1611. esperes, 1614. superintendens.

(Megjegyzés: a baccalaureusoknak és magistereknek ez a jegyzéke csak a legjellemzőbb adatokat tartalmazza a terjedelem korlátai miatt. Szenterzsébeti, Ilosvai és Stübner magisterségének adata nem a facultas jegyzőkönyvéből származik, tehát az még megerősítésre szorul!)

(1984)

MELANCHTHON SZOPHOKLÉSZ-KOLLÉGIUMA

A kortársak hagyományozták ránk Melanchthon egy kedvelt mondását, amely így szólt: „Utiliorem post sacrorum bibliorum lectionem esse nullum quam tragoediarum Aeschylii, Sophoclis et Senecae."[1]

A szent könyvekkel való összevetés nyilvánvalóvá teszi, hogy az ókori drámák olvasását nem irodalomtörténeti értékük, még kevésbé a rajtuk való nyelvgyakorlás miatt tartotta ilyen fontosnak. Hogy tanítványaival Melanchthon valamikor is olvasta volna Aiszkhüloszt, annak semmi nyoma nem maradt. Euripidészhez viszont az évek során gyakran visszatért, bevallottan azért, mert benne a retorikus költőt látta.[2] Szophoklészt 1534/36-ban tanította először, akkor, amikor megkapta Camerariustól annak frissen megjelent szövegkiadását.[3] Tíz év múltán azután ismét elővette tanítványaival a görög drámaírót. Ezt a Corpus-beli Melanchthon-kronológiából tudjuk, ahol 1545. január 18-nál ezt olvashatjuk: „Enarrat Electram Sophoclis".[4] Hogy mi is volt az a morális tanulság, amit a Bibliához mérhetőnek tartott az ókori tragédiaírók műveiben, arról eddig nem sokat, bátran mondhatjuk, semmit sem tudtunk. A Melanchthonnal foglalkozó szakirodalom tud ugyan ezekről a stúdiumokról, de érdemben nem gyarapítja ismereteinket.[5] Azért van ez így, mert magától Melanchthontól nem volt ismert olyan szöveg, amely Szophoklész műveinek értékelését tartalmazta volna.

A magyar tudományosság figyelme Bornemisza Péter *Élektra*-fordítása miatt fordult a kérdés felé.[6] Az 1558-ban Bécsben megjelent magyar nyelvű át-

---

[1] Melchior Jungk, aki 1553-ig volt a wittenbergi városi iskola igazgatója, őrizte a sokat hallott mondást. Paul STAHEL, *Seneca und das deutsche Renaissancedrama,* Berlin, 1907, 33.

[2] CR, XVIII, 395.

[3] CR, II, 791–793. no. 1222; MBW, 1505.

[4] CR, V, XII.

[5] Stefan RHEIN, *Philipp Melanchthon als Grächist* = Günther WARTENBERG (hrsg.), *Werk und Rezeption Philipp Melanchthons in Universität und Schule bis ins 18. Jahrhundert,* Leipzig, 1999, 56., 68.

[6] *Tragoedia magiar nelvenn az Sophocles Electraiabol … Pesti Bornemizza Peter altal,* Wien, R. Hofhalter, 1558. Fakszimile kiadása: Budapest, 1923. *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei,* vál. NEMESKÜRTY István, Budapest, 1980, 541–599.

dolgozáshoz Bornemisza egy latin nyelvű értékezést csatolt, amelyen fölmondja a professzorától, Georg Tannertől tanultakat, mindazt, amit az órákon a drámára vonatkozóan különösen fontosnak tartottak a megjegyzésre. Schulek Tibor is, Nemeskürty István is monográfiájában kellő hangsúllyal szerepelteti a Melanchthon-tanítvány Tanner szerepét Bornemisza szellemi habitusának kialakításában.[7]

A latin utószó gondos elemzését Borzsák István végezte el. Ő ismerte föl, hogy Bornemisza szövege elemeiben Melanchthonra megy vissza.[8] Egyes mondatok szó szerint átvett idézetek a wittenbergi mester hatalmas életművéből. Minthogy azonban itt már a tanítvány tanítványáról van szó, Borzsák joggal fogalmaz óvatosan. Föltételez például olyan aktualizálást, ami sokkal inkább Bornemisza vagy a jogász Tanner vélekedése lehet, és nem a Wittenbergből hozott tanítás. Különösen áll ez szerinte a dráma alap-mondanivalójának összegzésére, éppen a minket leginkább érdeklő kérdés, a morális tanulság megfogalmazására.

Szabó Andrásé az érdem, hogy rátalált a témánkat érintő első, valóban Melanchthon kezétől való dokumentumra. A wittenbergi egyetem nyomtatásban is közreadott „Scripta publica"-jának első kötetében olvasható egy tanári hirdetmény „In Electram Sophoclis" címmel. 1545. január 18-i dátummal.[9] Aláírás ugyan nincs, de nem kétséges, hogy Melanchthontól való. A Corpus kiadói is neki tulajdonították, ezért került be a kronológiába is, amint fentebb láttuk. Véletlenül maradhatott el a szöveg közlése.

Ebben a tanulókhoz intézett fölhívásban Melanchthontól megtudjuk, hogy korábban együtt az Aiászt olvasták. Ez nyilván meghozza a kedvet a többi tragédia olvasásához is. Annál is inkább, mert a „sermonum gravitas" mellett nincs még olyan mű, amely úgy tükrözné a való életet, mint éppen Szophoklész és Euripidész darabjai. Ezekben bemutattatik ugyanis az emberi esendőség, a bajok okai és az is, hogyan fékezhetjük meg zabolátlan indulatainkat, ezeken úrrá is lehetünk. Lám Aiász, aki egyébként kiemelkedő lelki tulajdonságokkal rendelkezett, legyőzetve a jogtalanság miatt elszenvedett fájdalomtól, maga kereste magának a halált. Hát ilyen gyenge és törékeny az emberi erény. Az elolvasott dráma tanulságait ily módon összegezve Melanchthon rátér a következő olvasandó darab ajánlására. Az új mű, az *Élektra*, a házasságtörés büntetését példázza. Egyetlen bűnt követ az egész család, majd a haza pusztulása is. Így szövi hálóját az ördög, egyetlen vétekből a többit, és az emberek nyomorúságát. Jó, ha emlékezünk arra, hogy valamennyi tragédia legfőbb közös mondanivalója: „Discite iustitiam moniti et non spernere divos." Fölhívja még a figyelmet a dráma szép, mintául szolgáló nyelvezetére is. Előadását: „enarrare Electram" a következő csütörtökön kezdi. A megfontolás

---

[7] SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter,* Sopron–Budapest–Győr, 1939. NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és az ír,* Budapest, 1959.

[8] BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe,* Bornemisza-tanulmányok, Budapest, 1960.

[9] *Scriptorum publice propositorum ...* Tomus primus, Wittenberg, Erben G. Rhau 1560, 106–107. SZABÓ András, *Adalék Bornemisza Péter Élektrájának hátteréhez = Csonka Ferenc 80. születése napjára,* Balassi Kiadó, Budapest, 1996, 19.

(deliberatio) tárgya a két szereplő lesz. Közülük az egyik szerint ellent kell állni a zsarnokságnak, a másik szerint viszont szelíden el kell viselni a szolgaságot, hiába nem kell ingerelni a sorsot, hogy azzal a nyomorúság még csak tetőződjék. A tanári program ezen utolsó érdemleges sorai már utalnak arra, hogy milyen irányba terelgeti majd hallgatói figyelmét a szöveg olvasása során.

Amint látjuk, Melanchthon azokat a hallgatóit hívta óráira, akik korábban vele az *Aiász*t már végigolvasták. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ismerjük az *Aiász* befejezésének időpontját is. Az 1544-es, scholionos frankfurti Szophoklész-kiadás egy ma Budapesten lévő példányába az egyébként ismeretlen egykori használója sok bejegyzést tett.[10] Az *Aiász* végére pedig beírta: „Finiit 16 Januarii Anno MDXLV". Ez a nap abban az évben csütörtökre esett. Az új fölhívást két nappal később, január 18-án, szombaton tűzte ki – amint láttuk, azzal, hogy az *Élektra* olvasását a következő csütörtökön kezdi el.

Hogy milyen maradandó élményt nyújtott részt venni ezeken az órákon, arról több tanúságtévőnk is van. Eddig is föltételezték, hogy Veit Oertel (Vitus Winshemius) 1549-es prózai fordításokat tartalmazó Szophoklész-kiadása, a darabokhoz írt bevezetővel, jórészt Melanchthon tanításán alapul.[11] Az már viszont nem volt ismert, hogy a fríz Georg Rataller is ott volt a hallgatók között. Így az ő 1550-ben kiadott verses fordításai: az *Aiász*, az *Élektra* és az *Antigoné* is Wittenbergben formálódtak.[12] Rataller szövegét széljegyzetek kísérik, hivatkozik az „interpres Graecus"-ra, tehát ő is a scholionos frankfurti kiadást használta. Maga Melanchthon is erre a szövegre támaszkodott, amint azt a következőkben látni fogjuk. Valószínű, hogy amint 1534-ben Camerarius kiadását kézbe véve, úgy 1544/45-ben Braubach új, ókori scholionokkal gazdagított szövegeit olvasva kapott kedvet arra, hogy Szophoklészt tanítványainak magyarázza.

Ezeken az órákon vett részt Georg Tanner is.[13] Több mint tíz év múltán, 1557-ben lett Bécsben görögprofesszor. Óráit Bornemisza tanúsága szerint a wittenbergi élményanyaggal, Szophoklész tanításával kezdte. Nincs tudomásunk arról, hogy ő a görög tragikusokkal valamikor is önállóan foglalkozott volna. Annál hűségesebben közvetítette az egykori órákon hallottakat. Vele együtt most már négy tanítvány tanúságtevésével rendelkezünk, Veit Oertel prózai fordítása a bevezetőkkel, Rataller verses glosszázott Szophoklész-átültetése, a budapesti kötet lapszéli jegyzetei és a Tanner-Bornemisza szöveg segítségével próbáljuk meg kideríteni, hogy milyen tanítást vihettek magukkal a hallgatók ezekről az órákról.

---

[10] *Σοφοκλέους τραγῳδίαι ἑπτὰ μετὰ σχολίων παλαιῶν,* Frankfurt, P. Brubach 1544. A példány: Budapest, OSZK, Ant. 2064.

[11] *Interpretatio tragoediarum Sophoclis,* Frankfurt, P. Brubach, 1549.

[12] *Tragoediae Sophoclis… carmine Latino redditae Georgio Ratallero.* Antwerpen, J. Beller, 1584. Az előszóban és a 486. utáni számozatlan lapon említi a három dráma 1550-es kiadását. Rataller 1544 februárjától volt Wittenbergben. Album Academiae Vitebergensis, ed. C. E. FOERSTEMANN, Lipsiae 1841, 209.

[13] 1543 májusában iratkozott be Wittenbergben. *Uo.* 204.

Ide kell még sorolnunk két útmutatást magától Melanchthontól. A korábban már ismertetett órahirdetés mellett, éppen 1545-ből való Cohortációja a tragédiák és komédiák olvasására.[14]

Az alaptanítások tekintetében a tanítványok sorra szó szerint ismétlik ezt a két szöveget. Máskor a hivatkozások és példák viszont mást és mást őriztek meg vagy emeltek ki az órákon elhangzottakból. Esetenként így a befogadó tanítványt is jellemezhetik a különbözőségek.

A források hirtelen támadt bősége olyan részletező elemzést tenne lehetővé, amire itt most nincs hely. Csak a tanulságok ismertetésére szorítkozhatunk.

Az alaptanítás minden esetben az volt, hogy a drámák elsősorban számunkra szóló etikai üzenetet hordoznak. Ezért is kerülhettek, a már idézett mondása szerint, a Biblia mellé hasznos olvasmányul. A tanulmányozás során a figyelmet végig ennek fölismerésére terelte. Ezért gyűjtötték gondosan azokat a „locusokat", amelyek a mű alap-mondanivalójára mutatnak.[15]

Szophoklész Melanchthon szerint „politicus" költő volt. Ez azt jelenti, hogy az ő műveiben az egyes ember és az egész társadalom is saját képmására ismerhet. És ha a téma (argumentum) sokszor talán túlságosan borzalmas is, ez is az ember javát szolgálja, mert saját bűnei fölismerésére készteti. Az egyes ember vétke pedig akár az egész közösség romlásához vezethet. A háttérben ugyanis az ördög mesterkedik. A fékevesztett indulatok, a szörnyűséges bűnök következménye azután egész birodalmak pusztulása. Ugyanis a gondviselő Isten ítélete, ha késik is, bizonyosan bekövetkezik, amint azt a történelem sok példája tanúsítja. Ezért aztán, Melanchthon szerint, minden dráma közös alap-mondanivalója a vergiliusi „Discite iustitiam moniti et non spernere divos". Igaz ugyan, hogy e művek még az ószövetségi törvény, a lex idejéből valók, de tanításuk máig érvényes. Még akkor is így van ez, ha nekünk elsősorban a Szentíráshoz kell alkalmazkodnunk cselekedeteinkkel.

A sokirányú szövegelemzés mellett haladt a retorikai magyarázat, az eloquentia ismeretének elmélyítése. Szophoklészt jellemezte ugyanis, Melanchthon szerint, a drámaírók között leginkább a „gravitas". Ez a hősök tetteinek, vagy éppen visszafogottságának megfelelő formában való indoklása volt. Itt következett azután a közös szövegolvasás sajátosan melanchthoni értelmezésű esztétikai csúcsa, a drámai szereplők megnyilvánulásainak méltatása, a „deliberatio". Bornemisza szövegéből talán még az is kielemezhető, hogy itt már a tanítványok is szóhoz jutottak. Magukra kellett vállalniuk egy-egy drámai hős megformálását, ügyükben az antik retorika szabályai szerint vád- vagy védőbeszéd tartását. Mindez még mindig csak előgyakorlat volt a dráma alap-mondanivalójának kifejtéséhez. Ez pedig a wittenbergi egyetemen oly híres „Quaestio" megtartása volt. Az órákon erre próbagyakorlatokon készültek. Az ékesszólásra (ad ornatam

[14] CR, V, 567–572.
[15] CR, XX, 693–698.

dictionem) így tesz képessé a drámák olvasása. Sajátosan melanchthoninak azért tartjuk ezt a gyakorlatot, mert a Praeceptor már pályája elején kifejtette, hogy az előadókészségre való nevelés nagy hatással van az ember erkölcsi formálódására.[16]

Az egyes drámák közül az első az *Aiász*, amelynek részletes magyarázatáról a tanítványok tanúskodását ismerjük. Melanchthon szerint a fő mondanivalót („locus praecipuus huius tragoediae ad quem alia omnia referuntur") a 758–761. sorok hordozzák. Itt a főhősről van szó, aki mértéktelenül, már az isteneket is sértve bízik testi erejében. Az ilyen gőgös magatartás azután az egész közösségre veszélyt hozhat, áll az 1081–1083. sorokban. Ezt a részt, szabadon bánva a görög szöveggel, maga Melanchthon is megverselte.[17]

Ennek ellentéte az a hős, az 1250–1252. sorok szerint („locus communis totius fabulae"), akit nem testi ereje, hanem értelme tesz győztessé. Ez utóbbi a darabban Odüsszeusz, aki még magán is győzni tud. Az ő erénye a „moderatio", az önmérséklet, amely a darab végén kiemelten hangsúlyt kap. Nem kétséges, hogy a „deliberatio" során ő bírta Melanchthon rokonszenvét. Oertel a prózai fordításhoz írt bevezetőjében tipizálta a szembenálló hősöket, a homo militarist és a consularist vagy senatort. Szophoklészt azért tartották „politicus" költőnek, mert a történelmet, a wittenbergi órákon legalábbis így tanították, éppen ennek a két embertípusnak a versengése alkotja.

Melanchthont annyira megragadta a féktelen indulatú, magát moderálni nem képes, és ezért saját vesztét okozó tragikus hős, Aiász alakja, hogy őt mint negatív példát ebben az időben más műveiben is szerepelteti. A párhuzamosan magyarázott Arisztotelész *Etiká*jában az érzelmekről szóló fejezetben említi.[18]

Bekerült *Aiász* a *Loci theologici* újabb kiadásába is. Az első parancsolat elleni vétségek között, a „superbia" példájaként szerepeltette. Szabad fordításban oda még a dráma 762–769. sorait is beillesztette.[19]

Az Aiász-élmény, és amit arról tanított, Melanchthont ébren és alva is foglalkoztatta. 1546 decemberében a véres belháború miatt mint „exul" távol volt otthonától. Álmot látott, a barmokat gyilkoló Aiászt és fölötte a magasban a győzelmes Krisztust. A jelenést barátaival is közölte, és arról verset is írt. Ez fohásszal végződik, Krisztust kéri, hogy védelmezze az ő tudományának otthonát, adjon békét, és igazítsa helyes útra a vezetőket.[20]

Az *Élektra* olvasására szólító hirdetményét ismerjük. Ehhez a darabhoz fűződik Bornemisza latin nyelvű vizsgadolgozata. A Budapesten lévő Szophok-

---

[16] Heinz SCHEIBLE, *Melanchthons Bildungsprogramm* = Hartmut BOCKMANN, Bernd MOELLER, Karl STACKMANN (hrsg.), *Lebenslehren und Weltenwürfe im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit,* Göttingen, 1989, 238.

[17] CR, X, 542, no. 120, 18, 277.

[18] CR, XVI, 355.

[19] CR, XXI, 696.

[20] CR, VI, 349 f, no. 3693; MBW 4540, 345, no. 3690; MBW 4535, 350, no. 3694; MBW 4537 és 4541.

lész-kötet ismeretlen studiosusa sajnos csak a 691. sorig jegyzetelte példányát. Az *Élektra* alap-mondanivalóját Melanchthon a 472. sorral kezdődő kardalban találta meg. Ez a fenyegető Erinnüszök közeledtét jósolja. A legförtelmesebb bűnöket, a gyilkosságot és a paráznaságot követi a büntetés. Bornemiszánál látjuk, hogyan gyűjtötték a tanítványok a főtételhez a párhuzamos helyeket az ókori szerzőkből és az Újtestamentumból. A bibliai intések mellett ezekben az időkben Melanchthon szívesen hivatkozott a „pogány" Bakkhülidésznek egy a pudicitiáról szóló versére. A csak prózai idézésben fönnmaradt szöveget ő formálta verssé.[21] Ugyancsak e példabokor szereplője nála rendszerint Dávid király is.[22] A két főbűnt, a gyilkosságot és a paráznaságot, amelyeket a darabban a tragédiák sorozata követ, Bornemisza kis kötetében két fametszet ábrázolja. A legfőbb tanulság ugyanis az, hogy az ördög műveként egyetlen ember bűne az egész birodalomra pusztulást hoz.

A dráma tárgyalása során végre eljutottak a retorikai gyakorlathoz, a „deliberatio"-hoz. Ez a két hősnő egymástól nagyon eltérő egyéniségének megvitatása. Ők ugyanis Melanchthon szerint minden kor két embertípusának képmásai is. Élektra hősi lélekkel lázít, hogy hazáját fölszabadítsa. Erre a φιλοστοργία, az apja és a hazája iránti szeretet készteti. A szóra, amely a dráma alapszövegében nem fordul elő, Melanchthon az 1058. sorhoz írt scholionban bukkant. Ott a szüleiket tápláló (!) madarak jelzője. Ezzel szemben Klütaimnésztra ἄστοργος, szeretetlen hozzátartozói iránt. Melanchthon a jelzőpárosra már csak azért is fölfigyelt, mert az ugyanakkor tanítványainak magyarázott Római levélben is előfordul mind a kettő.[23] Az egyik mint megvalósítandó keresztény erény, a másik mint a pogányok jellemzője. Valamennyi tanítványánál fölbukkan a görög szó, bizonyságául annak, hogy az órákon alaposan körüljárták a fogalmakat. Hasonló figyelmet kapott egy másik jó tulajdonság, az ἐυσέβεια, a jámborság is. Ez a dráma szövegében többször is előfordul, mindig Élektrával valamiféle kapcsolatban. Ellentétpárjával együtt olvasható ez a szó Theokritosz egy sorában.[24] Melanchthont, ahogyan ő mondja, ez a „dulcissimum versiculum" a 112. (Vulg 111.) zsoltár egy sorára emlékeztette: „generatio rectorum benedicetur". Az Újtestamentumban is gyakori kifejezést e theokritoszi sorral együtt leveleiben is sokszor megtalálhatjuk.[25] Bornemisza tanúsága szerint az *Élektra* magyarázata során is fölemlítette. Élektrával szemben áll Khrüszothemisz szelídsége. Ő nővére hevességét megpróbálja belátásra (ἐπιείκεια) és mérsékletre (modestia) bírni. Rábeszélné arra, hogy jelen helyzetét jobb elviselni, mint ostoba okvetet-

[21] Bacch. Nr. 38 Sn. CR, III, 1110. VIII, 588. XVI, 326. 1546-ban a Leges Academiae-be is befoglalta CR, X, 1022. Hogy a latin fordítás Melanchthon műve: BORZSÁK, *i. m.,* 90–91.
[22] Ugyancsak a Leges Academiaeben CR, X, 997, 1022.
[23] Róm 12. 10. CR, V, 843, no. 3259, 850, no. 3267, 917, no. 3345.
[24] El. 250., 464., 968. Theokr. 26., 32., BORZSÁK, *i. m.,* 127.
[25] CR, VI, 235, no. 3559, 399, no. 3744, 494, no. 3836, 535, no. 3869, 787, no. 4130, 846, no. 4192. etc.

lenkedéssel (stulta πολυπραγμοσύνη) azt maga ellen ingerelni. Mindkét görög szó előfordul Melanchthonnál a *Loci theologici* új kiadásában a negyedik parancsolat tárgyalása során.[26] A tanítás alapja itt az a tétel, hogy az emberi társadalom mint Isten műve úgy, ahogy van, jó. Ha mégis valami nem megfelelőt tapasztalunk a felsőség részéről, akkor belátással (ἐπιείκεια) bocsássuk meg azt. Vagy méltányosan és mérséklettel (moderatio) tegyünk kísérletet a megorvoslására, de csakis úgy, hogy a társadalmi béke föl ne boruljon. Más a helyzet az alattvalók olyan bűneivel, mint az engedetlenség, a lázadás, végül a πολυπραγμοσύνη, azaz a mások ügyeibe való beleavatkozás. Ez utóbbi különben az ifjak vétke, azoké, akik föl akarják forgatni a régi intézményeket. Akik most is egyszerre szólnak bele a kormányzás és az egyház ügyeibe. Ennek a görög szónak, a πολυπραγμοσύνη-nek már az ókortól rossz csengése volt. Melanchthon is mindig elítélően és föltűnő indulattal használja.[27] Szemben áll vele az erény, amelyről Pál apostol azt mondja, hogy az a kereszténységet kell hogy jellemezze, ez az ἐπιείκεια.[28]

Amikor Wittenbergben a tanulókhoz intézett fölhívás ígérete szerint végre eljutottak az *Élektra* két hősnője elemzéséhez, akkor már mindegyikük több kereszténynek is nevezhető erénnyel rendelkezett. Végül is, figyelembe véve az egyidejűleg készülő Loci theologici új változatát, nem kétséges, hogy a pálmát Khrüszothemisz modestiája nyerte el az önfeláldozó, de izgága Élektrával szemben.

Mindebből azután következtethetünk arra is, hogy amikor a Quaestióra került sor, amelynek témája a zsarnoksággal való szembeállás sokat vitatott kérdése volt, akkor Melanchthon bizonyosan nem a fegyveres fölkelést javasolók pártjához csatlakozott.

Oertel (Winshemius) kiadásának az egyes drámákhoz írt előszavaiból kielemezhető lenne talán valamennyi darab melanchthoni értelmezése. Itt most már csak az Oidipusz Kolónoszban elragadtatott magasztalására hívjuk föl a figyelmet. Ebben a darabban Melanchthon már az öreg költő hangját vélte hallani, az érett stílust, amely egyszerű és természetes, ahol az előadás szelíd és édes szavú, amely valóban hattyúdal.[29] Az idős Szophoklész is, és Oidipusz, a megtört aggastyán is, különösen közel álltak hozzá. Akik a közelében éltek, azok tudták, hogy miért éppen e dráma részleteit idézgette utolsó éveiben olyan szívesen. Koporsója fölött is az agg Oidipusz szavai hangzottak el Winshemius gyászbeszédében. „Mert megtanított tűrni a sok szenvedés, / Az átélt hosszú évek és a büszke szív."[30]

(2004)

---

[26] CR, XXI, 703., 706.
[27] CR, XXI, 1008. 5. 708 Nr. 3159. 6. 228 Nr. 3549. 518 Nr. 3860. 592 Nr. 3929. 677 Nr. 4015.
[28] CR, XXI, 1090. 2Kor 10,1; Fil 4,5.
[29] A „Cygnea cantio" Oertel a 7. jegyzetben idézett kiadásában, 232–235.
[30] Oed. Col. 7–8. „Saepe enim hoc Sophocleum in ore habebat". CR, X, 203. Babits Mihály fordítása.

EGY POLGÁR WITTENBERG ÉS ERDÉLY KÖZÖTT: BÓDOG (MACARIUS) JÓZSEF

Belu Sabin találta meg a szebeni Állami Levéltárban a 16. században élt Bódog Józsa könyvtárának leltárát.[1] Közleménye a művelődéstörténet kutatói körében nagy figyelmet keltett, mert a könyvjegyzék közreadása mellett az egykorú tulajdonost is sikerült megtalálnia. A több mint 140 kötetes könyvtár birtokosát azonosította a 16. század több irodalmi alkotásában, a Balassi Menyhárt-comoediában, valamint Bornemisza Péter egyes műveiben is említett Bódog Józsa személyével.

A Balassi-comoedia keletkezési körülményeit kutatva megkíséreltem összegyűjteni az egyes szereplőkre vonatkozó levéltári adatokat. Így jutottam arra a meggyőződésre, hogy az irodalmi alkotások Bódog Józsája azonos személy az egyháztörténeti forrásokból már ismert Macarius Józseffel. Ez utóbbi névalak csak humanista szokást követő fordítása családi nevének.[2]

Több mint egy évtized során Bódog (Macarius) József hézagosan ismert életpályájához újabb adatok gyűltek, amelyek a korábban fölvázolt képet itt-ott módosítják is. Időszerűnek látszik, hogy az erdélyi és a magyarországi kutatási eredmények kölcsönös gyümölcsöztetésével e jelentős értelmiségi pályát most már egy nagyobb társadalomtörténeti összefüggés kereteibe ágyazva tegyük ismét vizsgálat tárgyává.

Hosszú fejlődés következményeképpen hazánkban a 16. század elejére már jelentősnek nevezhető az a réteg, amelyet az iskolázottság, a társadalomban betöltött munkakör és szellemi igényeik közös, bár igen különböző szintű ismérvei alapján értelmiségnek nevezhetünk. A nyilvánvalóan nem egyenletes, de több évszázados fejlődésnek még középkori hagyománya volt, hogy mindenfajta intellektuális pálya általában csak az egyház keretei között bontakozhatott ki. Már

---

[1] Belu SABIN, *Bódog Józsa,* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 4(1960), 143–148.

[2] Ágnes RITOÓK-SZALAY, *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius,* Acta Classica Universitatis Scientiae Debreceniensis, 4(1968), 79–84.

az induláskor, egy külföldi egyetemre való eljutáshoz is szükségeltetett a főpapi pártfogó vagy egy testület támogatása, a cél pedig rendszerint valamilyen egyházi javadalom elnyerése volt.[3]

Mindaddig járható is volt ez az út, amíg a kereteket az egyház sok évszázados szervezete biztosíthatta. Csakhogy a reformáció terjedése a hagyományos építmény fölbomlását is eredményezte. A katolikus egyháznak mint társadalmi intézménynek összeroppanása nálunk éppen abban az időben történt, amikor az egységes középkori magyar állam is szétesett. Ez pedig együtt járt a központi hivatalszervezet legalábbis átmeneti szétzilálásával és gyengülésével. Ugyanakkor az értelmiség folyamatos utánpótlását, majd tevékenységi területét biztosító városok egy része, Buda, Szeged és a már felsőfokú tanintézetnek legalább az alapjaival rendelkező Temesvár elvesztésével is szegényebb lett az ország. Mindebből következik, hogy a 16. század második harmadától a régebbitől különböző, más utat kellett találnia annak, aki a megváltozott körülmények között kívánt értelmiségi pályán érvényesülni.

Nem lévén érvényes a régi séma, e másfajta, nagyrészt már világi értelmiség kialakulását születésétől kell nyomon kísérnünk. Ezen a téren még csak előmunkálatok történtek, a forrásföltárás is hiányos. A reformáció korabeli egyetemjárt ifjúságunk teljes számbavétele még nem történt meg. Nem tudjuk azt sem, hogy az értelmiségi pályán működőknek vagy a hivatalszervezetekben alkalmazottaknak mekkora százaléka járt külföldi főiskolára. Még kevésbé ismerjük a társadalomba való beilleszkedésüket, szűkebb vagy tágabb környezetükre tett hatásukat, és általában életviszonyaikat alakító, vagy abból folyó szellemi igényeiket. Ez utóbbiról vagy írásos működésük, vagy gyakrabban könyveik, könyvtáraik fönnmaradt darabjai tanúskodnak, mert a régi otthonok elenyészett értékei közül általában csak ezek a sokszor a tulajdonos nevével is jelzett könyvek maradtak ránk. Mindezen föltárható adatok és összeállítható névsorok összevetéséből lesz majd csak lehetséges az általános következtetések levonása, egy összkép kialakítása a 16. század magyar értelmiségéről.

Kínálkozik egy másik út is, amely más oldalról segíti ismereteink gyarapítását. Ez pedig az, ha egyes életpályáknak lehetséges legaprólékosabb elemzéséből kísérelünk meg általános következtetéseket levonni. Sok ilyen pályakép összegzése, más oldalról közelítve meg a kérdést, nyilvánvalóan ugyancsak eredménnyel jár majd.

A következőkben ez utóbbi módszerrel egy igen figyelemre méltó életpályát teszünk vizsgálat tárgyává. Tíz évet tesznek összesen külföldi egyetemi tanulóévei, és százötven kötetes könyvtárának katalógusa maradt ránk annak a

[3] JAKÓ Zsigmond, *Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei* = UŐ, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történetéhez,* Bukarest, 1976, 10–24, a jegyzetek 310–312. Az ott megállapított törvényszerűségek az egész országra érvényesek.

Bódog (Macarius) Józsefnek, akit mind az irodalomtörténet, mind az egyháztörténet számon tart, jóllehet irodalmi munkássággal nem formálta országunk művelődését. Hová sikkadt a belé fektetett tudós igyekezet, mire szolgált a kortársai között kiemelkedően tekintélyes könyvgyűjtemény – ezekre a kérdésekre keressük a választ.

A pesti származású Bódog József ifjúkori tanulmányait még a hagyományos keretek biztosították. Anyai nagybátyja volt Pesti Gáspár, az Erdélyben is tevékenykedő, ismert humanista, aki egyetlen unokaöcsének gondos nevelését irányította.[4] Ez a családi kapcsolat a pálya indulására és későbbi alakulására is nagy hatással volt. Pesti Gáspár tudomásunk szerint nem végzett egyetemet, mellette ifjúkorában sem, később sem állt támogató. Még egy jövedelmezőbb kanonokság iránti kérelmét is visszautasította Verancsis Antal, a prépost. Amire élete folyamán mégis eljutott – királyi titkár, Maylád vajda notariusa, Martinuzzi titkára és protonotariusa, végül Castaldo idején a kincstartó ellenőre volt – azt mind szorgalmával és törekvésével érte el. Élete és pályája tele van homályos vagy számunkra kétséges fordulatokkal. Nem tisztázott, hogy voltaképpen mi volt a szerepe a Barát és a bécsi udvar közötti veszélyes ügyletekben, ugyanígy nem ismerjük pontosan azt a végzetessé váló ténykedését, amelyet élete végén Bécs ellen folytatott. De kérdéses hovatartozása a régi egyház és a reformáció kérdésében is. Mindezen megoldatlan problémák, ha közvetve is, jelentkeznek majd az unokaöcs életének tárgyalása során. Ugyanannyi segítséget jelent viszont ilyen vonatkozásban is mindaz a biztos adat, amelyet vele kapcsolatban eddig föltártak.

Ismert Pesti Gáspár bensőséges viszonya a humanizmushoz, és annak is egyik legjelentősebb erdélyi műhelyéhez, a brassói Honter-körhöz. E baráti társaság szellemi szintje és igényessége a mérték, amelyhez unokaöccse neveltetését és magasabb fokú iskoláztatását szabta. És talán innen eredeztethetjük Bódog József kiváló nyelvismeretét is, azt, hogy jól tudott németül és görögül, amellyel az ilyen tekintetben már akkor is hátrányos helyzetben lévő honfitársai közül kiemelkedett. Honter ajánlatára kereste föl talán Krakkót, ahol Josephus Pesti néven beíratta nevét a magyar bursába 1538-ban.[5] Abból, hogy az egyetemre nem iratkozott be, arra következtetünk, hogy ez az út az akkor talán még csak gyermekifjúnak első külföldi próbálkozása, kitekintése volt. Felsőfokú tanulmányokra ekkor még nem kerülhetett sor. Annyi azonban föltételezhető, hogy tudomást szerzett az akkor éppen ott, a Vietor-nyomdában foglalatoskodó Dévai Mátyás és Abádi Benedek buzgólkodásáról a magyar irodalmi nyelv, meg

[4] Gustav GÜNDISCH, *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest,* MKsz, 81(1965), 1–13; Pesti Gáspár levelei Nádasdy Tamáshoz (1554): MOL, Kamarai levéltár, 185, Nádasdy család levéltára, Missiles, 28. d.

[5] SCHRAUF Károly, *A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke,* Bp., 1893, 32.

az anyanyelven megszólaltatott reformációs irodalom terén. És mindenesetre ebben a körben is ösztönzést kaphatott arra, amint az előtte és utána beiratkozott igen sok bursatársa, hogy tanulmányait a reformáció szülőhelyén folytassa.

A wittenbergi egyetemre 1540 novemberében iratkozott be, és négy évet töltött ott.[6] Abból, hogy Melanchthonnak nemcsak hallgatója volt, hanem a házában, családja körében lakott, arra következtetünk, hogy a nagy reformátornak egy itthoni barátja egyengette útját.[7] Négy év abban a korban egy külföldi egyetemen csak kiváltságos keveseknek jutó, hosszú tanulmányi idő volt. Ebbe az alapozás és az ismeretek elmélyítése is belefér. Tőle magától tudjuk, hogy szép-tudományokat és teológiát tanulni ment a wittenbergi egyetemre.[8]

Az alapozás az egyetem „melanchthoni" szervezetének szabálya szerint enciklopédikus tudásanyagot adott. Ezt minden hallgatónak el kellett sajátítania. Az általános képzés latinul folyt, a klasszikusok, elsősorban Cicero olvasásával állandóan csiszolták a nyelvkészséget. Homérosz, Hésziodosz, Szophoklész, Euripidész, Theokritosz, Démoszthenész meg egy választott történetíró voltak a görög auktorok, és Pál valamelyik levele. Héberül olvasták a Genezist, a zsoltárokat, Salamon példabeszédeit és a prófétákat. Az aritmetikát, az asztronómiát és a természetrajzot Johannes de Sacrobusto, Eukleidész, Ptolemaiosz, Arisztotelész, Dioszkoridész és Plinius szövegei alapján tanulták. A tudományos módszert, az alkalmazást a dialektikai és a rétorikai képzés biztosította. Csak ezen facultas artium többnyire két évet igénylő elvégzése után kerülhetett sor arra, hogy valaki az igazán egyetemi stúdiumokba, tehát a teológiába, a jogba vagy az orvostudományba mélyedjen el.[9]

Bódog József tanulmányi évei alatt a teológia professzorai voltak Melanchthon és Luther mellett Johan Bugenhagen, Caspar Cruciger és Georg Maior. Mindannyian kapcsolatban maradtak tanítványaikkal azok hazatérte után is. A különböző magyar egyházak sokszor fordultak hozzájuk küldöttjeik útján tanbeli kétségeikkel és hittételeik megfogalmazásával.

Az egyetem vonzásköre igen nagy volt, éppen a magas szintű teológiai képzés miatt. Hazánktól távol lévén, látogatása nagyon költséges volt. Két évi ott-tartózkodás egy hazai tanár vagy pap körülbelül egy évi pénzbeni járandóságát emésztette föl. Ennek következtében a természetes kiválasztódás törvényét követve az egész ország területéről csak a legtehetségesebb ifjak jutottak oda. Valóban elitképző intézmény volt, az innen kikerülők mint egyházi és világi értelmiség vezető szerepet vittek az ország szellemi életében. Bódog József ott-

---

[6] „Josephus Pesti Ungarus". *Album Academiae Vitebergensis,* ed. C. E. FOERSTEMANN, Lipsiae, 1841, 185.

[7] Philippus MELANCHTHON, *Epistolae,* ed. H. E. BINDSEIL, Halle, 1874, 199.

[8] *Das chronikon des Konrad Pelikan,* hrsg. B. RIGGENBACH, Basel, 1877, 162.

[9] Walter FRIEDENSBURG, *Geschichte der Universität Wittenberg,* Halle, 1917, 215–220.

tartózkodása alatt (1540–1544) mintegy ötven magyar ifjú tanult Wittenbergben hosszabb-rövidebb ideig.[10] Közöttük vannak a magyar humanizmus és reformáció legkiemelkedőbb egyéniségei: Heltai Gáspár, Szegedi Kis István, a Batiziak, Abádi Benedek, Kopácsi István, Valentin Wagner és Georg Hoffgreff, Gyalui Torda Zsigmond, Pécsi Gáspár, a szepességi meg az erdélyi városok papjai és tanárai közül sokan, valamint a mecénás nagyúr, Alaghy Gáspár. Ezek a közös tanulóévek hasznos ismeretségeket és barátságokat eredményeztek, olyan tőkét, amelyet azután egy életen át kamatoztatni lehetett. E kapcsolatok áthidalták az országhatárokat, és átszőtték a kettészakadt ország intézményeit.

Minden gyakorlatban gyümölcsöztethető haszna mellett a magyar ifjak peregrinációjának volt egyetemesebb következménye is: a látókör kitágulása. Az önértékelés, ezzel együtt a nemzeti tudat, európaiságunkból, földrajzi és történelmi helyzetünkből adódó sorsunk reális mérlegelése, vagy annak legalábbis lehetősége. Ha a világpolitikának nem is, de az egyházpolitikának Wittenberg ezekben az években középpontja volt. Innen irányították 1541-ben a Wormsban, majd Regensburgban folyó tárgyalásokat a római egyház vezető ideológusai és a reformátorok között; ezek az esetleges egyeztetés lehetőségeit vitatták. A tételek megfogalmazásában Johann Eck állott szemben Martin Bucerrel és Melanchthonnal. A megegyezésre már annál is kevesebb volt a remény, mert több kérdésben a reformátorok között sem volt nézetazonosság. Épp a wittenbergieket valamiféle csalódottság jellemzi ezekben az években. Luther is, Melanchthon is beismerte, hogy a rájuk bízott hívek gyakorlati kereszténysége messze van az Evangélium tanításától. Melanchthon 1542-ben szigorú feddést intézett az egyetemi ifjúsághoz laza erkölcseik miatt. Ebben figyelmeztetett arra, hogy a büntetés már nem késhet soká, a Bizáncban lévő hatalmas oroszlánszobor magától nyugat felé fordult, megvalósul Johann Hilten fél évszázados jóslata Európa pusztulásáról.[11] Melanchthon ezután már haláláig nem tudott szabadulni ettől az eszkatologikus váradalomtól. Tanítványaival éppen ekkor olvasta Dániel próféciáit is a birodalmak pusztulásáról. Mindnyájan ezt az élményt hozták magukkal Wittenbergből, csak az ebből leszűrt tanulság módosul majd kinél-kinél lelki alkat vagy elhivatottság szerint. 1543-ban az erdélyi egyház küldöttei jelentek meg Wittenbergben, a Honter fogalmazta *Reformatió*t hozták jóváhagyásra. Mind Luther, mind Melanchthon egyetértettek a megfogalmazással. Melanchthon annyira, hogy külön ajánlólevéllel ellátva Wittenbergben ki is adta. Ez a melanchthoni dedikáció tömör összefoglalása az azokban az években hirdetett

[10] Lásd RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára,* szerk. FABINYI Tibor, Bp., A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 222–239. A jelen kötetben: 220–242.

[11] CR, IV, 780–781.

nézeteinek, az őt is, magyar diákjait is foglalkoztató kérdéseknek. E vigasztaló üzenet mondanivalója az, hogy e pusztuló világban, amikor az „epikureusok" fennen hirdetik, hogy nincsen gondja Istennek az ő népére, e teljes romlás közepette is áll az ígéret, hogy ha állhatatosak maradtok, megmarad az Ige közöttetek. Mert igaz ugyan, hogy mindez bűneink következménye, de ez a nyugati világért annyi éve vérző Pannoniának nem vigasz, nem enyhíti szenvedését. Hol a tengernyi szenvedésben a kikötő, a menedék? Csak az ígéret, hogy amint Noé, a nagy előkép és háza népe, úgy az igazak egy kis csoportja megmarad a nagy pusztulásból. A megmaradók, a választottak csak az Evangéliumot tisztán őrzők lehetnek, és ez talán éppen az erdélyi egyház.[12] Ez volt az a tanítás, hallva is, olvasva is erőt adó szó, amely a magyarok számára akkor csakis Wittenbergben hangzott el!

Négy év tanulmány után, 1544 nyarán Melanchthon Pesti Józsefet tapasztalatcserére küldte a délnémet és a svájci egyházakhoz. Az út előzménye az volt, hogy a német és svájci egyházak eltérő úrvacsoratani nézeteinek közelítésére létrehozott wittenbergi egyezményt (1536) követően mindkét oldalról fölmerültek újabb ellenvetések. Az eltávolodás meglehetősen nagy volt, és ha a kérdésben minden teológusnak egyéni nézete volt is, a reformáció két, nem is éppen mindig barátságos táborra oszlott. E két tábor közötti tanulmányútra indult Pesti József 1544 kora nyarán, a szíve szerint békés megegyezésre hajló Melanchthon meleg hangú ajánlólevelével megtámogatva. Az ajánlólevélnek az volt a következménye, hogy útja valóságos diadalút volt, a városok is, a lelkészek is kézről kézre adták. Az útját követő levelezés igen sok rá vonatkozó, személyes adatot is tartalmaz. Itt találkozunk nevének görögösített (Macarius) formájával. Megtudjuk azt is, hogy szülei a török elől Pestről Kassára menekültek. Székesfehérvár török kézre jutásának sorsa, amelyet talán egy közvetlen szemtanú leírása alapján mesélt el, őszinte részvétet keltett hallgatóiban. A speyeri birodalmi gyűlést útba ejtve először Strassburgban állapodott meg Martin Bucernél, Melanchthon barátjánál. Ő hosszabb eszmecsere után írásban is átadta neki tanítását. Bucernek igen jó véleménye volt latin- és görögtudásáról, a Bibliában való verzátusságáról. Sietve adta tovább az örömhírt, amit Macariustól hallott, hogy Magyarországon milyen csodálatosan terjed Krisztus országa, ugyanakkor, amikor a király országát egyre fogyasztja a török. Folytatva útját, Macarius Baselben töltött néhány napot, majd hosszabban időzött Zürichben. Itt Bullinger vendége volt, vele görögül váltott levelet. A kiváló hebraista Konrad Pellikan naplójába is bejegyezte látogatását, innen tudjuk családi viszonyait. Majd az egész baráti társaság, Rudolf Gualter, az ifjabb Zwingli, Bibliander és Froschauer lovon Konstanzig kísérte. Ulm, Augsburg, Schwäbisch Hall voltak

[12] *Uo.,* V, 172–173; RMNy 52.

útjának következő állomásai, mindenütt kikérdezték és kérdéseire választ adtak. Nürnbergben Veit Dietrich nagy érdeklődéssel olvasta el a nála lévő, Bucertől és Bullingertől kapott úrvacsorára vonatkozó véleményeket. A városi magisztrátus itt is, mint már Ulmban és Augsburgban is, gazdagon megajándékozta. Két hónapi távollét után könyvekkel megrakodva tért vissza Wittenbergbe. Bullingernek írott leveléből tudjuk, hogy Melanchthon milyen izgatottan olvasta el a svájciak értekezéseit, és a békesség kedvéért milyen körültekintően akadályozta meg azt, hogy ezek az iratok Luther kezébe kerüljenek, ugyanakkor hogyan biztatta őt magát arra, hogy tárja föl nyugodtan előtte minden kétségét. Macarius ugyanis útját követően ingadozott a svájciak és Luther úrvacsoratana között.[13] Az iratok itt megszakadnak, nem tudjuk, hogy végül is melyik irányzathoz csatlakozott. Wittenbergi tartózkodásáról az az utolsó képünk, amint a Praeceptor dolgozószobájában teljes egyetértésben hajolnak a Bucertől és Bullingertől kapott, mindkettőjüket olyan nagyon foglalkoztató irományok fölé.

Hosszúra nyúlt tanulmányútja után megint csak nagybátyja környezetébe tért vissza. Mikor ugyanis Brassó városa 1545-ben és 1546-ban is nagyobb ajándékokkal honorálja Pesti Gáspár jóindulatát vagy szolgálatát, az unokaöcsnek is ajándékozott egy-egy darab bagazia nevű kelmét.[14] A számadáskönyvekben ezek a tételek mindig ajándékként szerepelnek, és Josephust is Pesti Gáspár nővére fiaként említik, ami azt mutatja, hogy csak alkalmi kedveskedés a város részéről, és nem ellenszolgáltatás.

Sorsát továbbra is nagybátyja irányította, mert 1547-ben mindkettejüket Bécsben találjuk. Ekkor Pesti Gáspár Haller Péterrel Martinuzzi követeként útban volt V. Károly császárhoz, és közben a királlyal is tárgyaltak.[15] Ekkor helyezhette el unokaöccsét egykori főnöke, Maylád István vajda fia mellé nevelőül. A török fogságban lévő Maylád fia, Gábor, nagybátyja, Nádasdy Tamás udvarában nevelkedett Nyugat-Magyarországon. 1547 nyarán érte el tizedik életévét, és ez alkalomból a király a bárók sorába emelte. Időszerű volt, hogy az addig szüntelenül „furfantjaival" foglalatoskodó ifjú nevelését megfelelő kézbe tegyék. Pesti Gáspár viszont öccsét ezzel a királyi Magyarország legjelentősebb politikai pályáját befutó főurának famíliájába juttatta. Macarius – az új környezetben nevét így használta (a számadáskönyvek Josa diákként emlegetik) – 1547 augusztusától Bécsből tudósította Nádasdyt, vagy a családi ügyekben őt helyettesítő Perneszith Györgyöt Gábriel úrfi nevelését illető gondjairól. Ugyanazon év őszétől Nádasdy rábízta a Bécsben őrizetben lévő Perényi Péter körüli titkári

[13] ZSINDELY Endre, *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai,* Studia et Acta Ecclesiastica, 2(1967), 61–68; UŐ, *Pesti Macarius József levelezése Bullinger Henrikkel,* Studia et Acta Ecclesiastica, 3(1973), 933–953.
[14] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt,* III, Kronstadt 1896, 263, 339, 369.
[15] KŐVÁRY László, *Erdély történelme,* III, Pest, 1880, 99.

teendők végzését is. Perényit az ötéves fogság annyira megviselte, hogy Macarius szolgálata már csak egy fél évig tartott. A Nádasdynak küldött rendszeres tudósításokban beszámolt a nagyúr hanyatló egészségéről, az egyre hatalmasodó köszvény romboló hatásáról. Közel érezvén a véget, Macariust sürgette, hogy végrendelete leírásával megelőzzék a halált.[16] Perényi fogsága utolsó időszakában Augustin Hirschvogel ó- és újtestamentumi párhuzamos helyeket ábrázoló képsorozatához verseket írt. E *Concordantz* című album két évvel Perényi halála után, 1550-ben jelent meg Bécsben.[17] A jövő kutatás feladata, hogy földerítse körülötte Macarius esetleges simító, sajtó alá rendező szerepét. Az ifjú titkárnak ez a szolgálat valóságos beavatást jelentett a közélet, a közelmúlt szövevényes politikai titkaiba, amelyeknek Perényi hosszú ideig részese és bonyolítója volt. A jelenben való forgolódáshoz a Maylád-fiú gyámolítása közben idomult. Leveleiben hol Oláh Miklós kancellárnál, hol a magyarországi hadak főkapitányánál, Salmnál tett látogatásaikról esik szó. Nádasdy mind országos dolgokban, mind családi ügyeiben messzire tekintő politikus volt. Fia ekkor még nem lévén, az unokaöccsel is megvoltak a tervei. Részt kellett venniük az országgyűlésen, alkalmas időben a fiúnak elő kellett állnia egy-egy orációval. Ezek nyilván inkább a praeceptor fölkészültségét dicsérték. Macarius mindent megtett, hogy neveltjét udvarképessé tegye, Maylád István Konstantinápolyból nyugtázta is igyekezetét.[18] Közben még a fiú egészségére is gondot viselt, a nyári hőségben a tanítás reggel és este séta közben folyt, hogy a fiú túlságosan föl ne hevüljön. Váltakozva Bécsben és Sárvárott, vagy Nádasdy más kastélyában töltötték idejüket kettő és fél évig. Akkor Macarius alighanem belefáradt az igyekezetnek is, képességnek is híjával lévő Maylád-fiúval való bajlódásba, s fölhagyott nevelői pályájával.

Sorsának új fordulatáról Verancsics Antal leveléből tudunk. A kocka ugyanis fordult közben, és most a diplomáciai küldetésben sokszor nyugatra utazó, egykor visszautasított Pesti Gáspár készítette elő Verancsics számára a királyi Magyarországon való letelepülést. 1549 decemberében írta Verancsics Pesti Gáspárnak, hogy unokaöccsével „végre egy levegőt szív" Sárvárott. Majd arról értesíti a következő év februárjában, hogy Macarius eltávozott a könyveihez.[19]

---

[16] Macarius levelei Perneszithnek: Bécs, 1547. aug. 12.; Bécs, 1547. okt. 1. Nádasdynak: Bécs, 1547. okt. 8.; Bécs, 1547. nov. 30.; Bécs, 1547. dec. 6.; Sárvár, 1549. aug. 2.; Bécs, 1550. márc. 24.; Padova, 1551. szept. 1.; Padova, 1552. ápr. 9.; Padova, 1552. júl. 22.; Padova, 1552. júl. 27.; Padova, 1552. aug. 18. Miskolc, 1554. jún. 4. MOL, Kamarai levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles, 18. d.; KUMOROVICZ L. Bernát, M. KÁLLAI Erzsébet, *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból,* I, Bp., 1959, 275, 301.

[17] Karl SCHWARZ, *Augustin Hirschvogel und Peter Perenyi,* Zeitschrift für Bildende Kunst, neue Folge, 28(1916–1917), 197–203.

[18] Georg PRAY, *Epistolae procerum Regni Hungariae,* II, Posonii, 1806, 173–174.

[19] *Verancsics Antal összes munkái,* VII, Pest, 1865, 11–12, 33–34.

Bécsbe utazott, ahol türelmetlenül várta Nádasdy engedélyét, hogy még a hőség beállta előtt Olaszországba indulhasson. Az engedély és a szükséges támogatás is megérkezett. Nemcsak az övé, mert 1550 decemberében Fráter Györgynek írt Padovából.[20] Ajándékkal kedveskedett neki, egy Lysimachusszal, amelyet Velencében vásárolt. Fogadja el, ha nem is olyan szép, mint az Erdélyben, Hátszegen mostanában találtak, mert nem aranyból van. A levélből nyilvánvaló, hogy újabb külföldi útját a Barát is támogatta, ami ismét nagybátyja közbenjárásának volt köszönhető. Pesti Gáspár ekkor már Fráter György protonotariusa volt. Tekintélye is, befolyása is nagy lehetett, Dávid Ferenc is ekkor kérte pártfogását.[21]

Közvetve e tekintély mögé húzódott ebben az évben a Heltai-nyomda is. Heltai Gáspár 1550-ben kinyomtatta Martin Bucernek az úrvacsoráról szóló értekezését, azt, amit Macarius kapott tőle strassburgi látogatása alkalmával. Ezt az iratot Heltai vagy már Wittenbergben megszerezte Macariustól, vagy csak most jutott hozzá, mindenesetre az előszóban megemlíti nevét. A hivatkozás a „honestus Iuvenis Iosephus Macarius"-ra mint közvetítőre valamiféle védelmet jelenthetett Pesti Gáspáron keresztül Fráter György haragja elől.[22]

Macarius 1550-ben jogot tanulni ment Padovába, ehhez kérte Nádasdy támogatását, 1552-ben további két-három évre. Külföldi egyetemi jogvégzettséggel világi pályán akkor nálunk csak az országos főhivatalokban rendelkezett néhány magas rangú tisztségviselő. Macarius bécsi évei alatt ilyen terveket érlelhetett magában, nyilván Nádasdy tudtával és a további támogatás reményével. Pártfogóját Padovából is szorgalmasan tudósította mindarról, amit látott vagy hallott. A világpolitikából arról, ami a Velencei Köztársaságban is szóbeszéd tárgya volt, meg a tridenti zsinat körüli bonyodalmakról. Könyveket is küldözgetett haza, levele végén pedig rendszerint valami könnyed vagy pajzán históriát mesélt el részletesen.

Padovában a magyar kolónia ezekben az években tíz-tizenkét tagot számlált, és főleg főrangú ifjakból, meg azoknak kísérőiből állott. Évekig ott tanult Révay Ferenc nádori helytartó három fia, a Thurzó és Keglevich családok ifjú tagjai. Éppen Macariusszal egy időben volt Padovában Draskovich György és Dudith András is. 1552-től ott tanult Oláh Miklós unokaöccse, Bona György a fiatal Istvánffy Miklóssal, valamint praeceptoruk, Zsámboky János, majd Forgách Ferenc is. Az Oláh-pártfogoltak érkezése Macarius életébe is változást hozott, mert ezután asztaluknál étkezett. Azért kérhette ezt Oláh Miklóstól, írta

[20] Padova, 1550. dec. 6. A levél csak Ábel Jenő kivonatából ismeretes. MTAK, Kézirattár, Ms 335/11, f. 6.

[21] DÁVID Ferenc, *Elegia scripta ... cui praeposita est epistola ... ad Casparum Pesthinum,* h. n., 1550.

[22] RMNy 84.

Nádasdynak, mert Bécsben a Maylád-fiúval Bonát és Istvánffyt is tanította egy ideig. Bécsben szerzett jó kapcsolatait mutatja, hogy Siegmund Herbersteinnel, az osztrák kamara vezetőjével is levelezésben volt. A fölújuló török háború miatt egy ideig nem kapott hírt Nádasdytól. Aggódó kérdezősködésére ekkor Herberstein írja meg neki Nádasdy lippai vitézkedését és azt az ünneplő fogadtatást, amellyel ezért Bécsben várták. Csak tanulmányairól nem ír azokban a levelekben, amelyek ránk maradtak. Így csak föltételezhetjük, hogy mint a Révayfiúk, ő is a svájciakkal rokonszenvező, eretneksége miatt később menekülésre kényszerített Matteo Gribaldi jogászprofesszort hallgatta.

E padovai tanulóévek alatt kapcsolatba került az ország főrangú családjának fiaival, azokkal, akik hazatérve országos hivatalok vezetői lettek. Képzettsége és ismeretségi köre is megvolt ahhoz, hogy érvényesülése irányában táplált terveit megvalósítsa.

1554 februárjában már itthon volt, Pesti Gáspár akkor Szebenből kérte Nádasdy támogatását özvegy nővére és annak egyetlen gyámola, József fia részére. Talán már ekkor is egy miskolci házra vonatkozó királyi adományról volt szó. Júniusban ugyanis ehhez kérte Macarius Nádasdy segítségét. Nádasdy a város földesurának, Balassi Zsigmondnak pártfogásába ajánlotta Macariust és anyját.[23] Az özvegy, és talán a fia is akkor Kassán élt a Nádasdyval familiáris viszonyban lévő Zoltán családnál, mert minden postát ide kérnek. A miskolci háztulajdon további sorsa ismeretlen.

Az 1554-es év folyamán a család elvesztette fő támaszát. Pesti Gáspár az Izabella és fia visszahozatalát előkészítő szervezkedés gyanúja miatt kegyvesztett lett, majd az év szeptemberében pestisben meghalt Szebenben. Ezzel Macarius érvényesülése a királyi országrészben, egy időre legalábbis, lehetetlenné vált.

Nyolc évig nem hallunk róla. 1562-ben azután egyszerre a politikai élet emlegetett szereplőjévé vált. A közbeeső időben talán Balassi Zsigmond közvetítésével került ennek bátyja, Balassi Menyhárt környezetébe. Balassi Menyhártról az utókor, a róla szóló *Comoedia* bizonnyal sok igazságot tartalmazó, de mégis csak tendenciózus ábrázolása alapján, teljesen egyoldalú képet őriz. Sokszoros pártváltoztatása, „árultatása" miatt a két országrész között „passamezzát" járó, már-már falstaffi figurája lett a 16. századnak. A valósághoz talán közelebb járunk, ha helyét itt sem, ott sem találó, az oligarchiának az újabb kori magyar államrendbe beilleszkedni nem tudó képviselőjét látjuk benne. Ő maga írta, hogy utolsó átállására Izabella magyarokat elidegenítő lengyel udvara késztette. Nehezen képzelhető el, hogy mindkét uralkodó versengve csábítgatta magához, ha nem korának legkitűnőbb hadvezérét kívánták volna megnyerni. Schwendi

[23] Balassi Zsigmond Nádasdy Tamásnak, 1554. jún. 2. MOL, Kamarai levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles.

Lázár, a császári hadak főkapitánya „hazájába, Németországba megtértében is mind asztala fölött és mind egyéb időkbe sok fő helyeken nagy böcsülettel emlegette az ő benne látott hadakozó jószágokat, kivel Isten őtetis meg ékesítette. Kiről oly dicsökedéssel szólt, hogy sohol éltébe mását hadakozásba nem látta. Forgách Simon magyarországi főkapitány, ki vele forgott egy hadba, úgy emlékezik róla, hogy ha a deáki tudományis mellette lett volna és élne, ez mostani világnak csillga volna."[24] Ezt a hiányzó deáki tudományt kellett mellette Macariusnak pótolnia, és helyette mint titkárnak diplomáciai küldetésekben eljárnia.

Legkorábbi ilyen tényked̈ése, amelyről forrásaink tudósítanak, a székelyek fölbujtása volt János Zsigmond ellen. Ez a vállalkozás, amelynek gyeplőit a királyi Magyarországon tartották, csak egy volt az Erdély megszerzésére irányuló hadicselek közül. Zay Ferenc, a kassai kapitány jelentette 1562 márciusában, hogy Balassi Menyhárt ezt a „practicát" és az előzőket is titkára, Josephus literatus útján bonyolította.[25] A közlés ugyan származhatik sokadik kézből, hallomásból, és Zay fontoskodó hírszolgálatának se kell mindig hitelt adnunk, de mégse vonhatjuk kétségbe Macarius szerepét. Ha valóban tárgyalt a székelyekkel, akkor gyaníthatóan a Nádasdy–Maylád-érdekcsoport állott az ügy mögött. Érdemei mindenesetre voltak, mert nemsokára, Balassi átpártolását követően, 1562 májusában 80 forintot kapott a Kamarától. Júniusban pedig Josephus Bodogh Pestiensis a király iránt tanúsított hűsége következtében elszenvedett kára ellenében az udvartól ezer forint adományban részesült. Hamarosan házvásárlás céljára szerzett kétszáz forint értékű dézsmabérletet, ezt utóbb készpénzre váltották át.[26] Balassi Menyhárt ügyeiben ő járt el a királynál is, a kancelláriában is, hol Bécsben, hol Pozsonyban képviselte urát. A királytól és a Kamarától jövő iratokban neve sokszor szerepel.

Az erdélyi megtorlás nem maradt el. 1563 júliusában János Zsigmond nevében Szebenben lefoglalták és Gyulafehérvárra szállították az infidelis Bódog Józsa ingóságait, és mintegy százötven kötetes könyvtárát.[27] Otthona tehát Szebenben volt, ott, ahol Pesti Gáspár is meghalt. A városban volt egy magyar nyelvű közösség, mert két évtizeden keresztül igen jó nevű, az irodalomban is tevékenykedő lelkészeket tartottak számukra. A zsoltárfordító Szegedi Lajos, a Kálvinnal és Bullingerrel is levelező Belényesi Gergely és Bódog idejében a Wittenberget járt Fodor Bálint neve ismeretes magyar lelkészekül.[28] Ebben a társaságban megtalálhatta helyét könyvtárával együtt.

A lefoglaláskor készült inventarium meglehetősen pontos, annak alapján

---

[24] SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter,* Sopron–Bp.–Győr, 1939, 27.
[25] EOE, II, 147.
[26] Wien, 1562. máj. 26. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hung. fasc. 85. Mikrofilm: MOL, W 683. 1562. okt. 2. Még nem fizették ki, uo., f. 105. A dézsmabérlet: 1563. máj. 5., uo., f. 54v.
[27] Belu SABIN, *i. m.*
[28] Heinrich HERBERT, *Die Reformation in Hermannstadt,* Hermannstadt, 1883, 42. Fodor Bálintot lásd RMNy 189, a medgyesi zsinat aláírói között.

könyvtárát rekonstruálni lehet. Mindenekelőtt mennyiségével emelkedik könyvgyűjtő kortársai fölé. A korabeli polgári értelmiségiek hagyatékában általában 30-50 könyvet vettek leltárba, ami két polcnyi könyvmennyiséget jelent. Zay Ferencnek és Thurzó Szaniszlónak hetven-nyolcvan könyve volt. Bódog József könyveinek legnagyobb részét tanulóévei alatt szerezte, főképpen Wittenbergben. A könyvtár alaprétegének tekinthetjük az általános stúdiumokhoz szükséges latin és görög szerzők műveit és a segédletként szolgáló szótárakat. Erasmustól a kötelezőnek mondható *Adagia* és *Apophtegmata* mellett megvolt könyvtárában a *Symboli explicatio* egy kiadása is, valamint az Euripidész- és Lukianosz-fordítás. Szerepel még az *Újtestamentum*-fordítása és Jeromos műveinek 9 foliót tévő Erasmustól való kiadása.

A törzsanyag a wittenbergi teológus könyvtára, mennyiségét tekintve is ez a legjelentősebb. Luther és Melanchthon tíz-tíz műve mellett Brenz, Oecolampadius, Pellicanus, Gualter és Kálvin szerepelnek a jegyzékben. Az utóbbiak némelyike bizonyára a svájci tanulmányút emléke. Igen sok az egyházatya, ezekre is Wittenbergben volt szüksége, ahol a „testimonia patrum" érv volt a viták eldöntésénél. De Bibliander Alcoran-kiadását is ott szerezhette be, mert az akkor (1543) jelent meg Melanchthon kísérőtanulmányával. Olaszországi útjának szerzeménye Manuél Khrüszolorasz és Kónsztantinosz Laszkarisz grammatikája, valamint Guarino *Erotemat*ája és az olasz Biblia. Sokkal több könyvről nem bizonyítható az olaszországi eredet, valószínűleg anyagi helyzete nem tette lehetővé a költséges könyvvásárlást. Magyar szerzőtől is akad könyv, Temesvári Pelbárt és Bánfy Gergely egy-egy műve, és Pesti Gábor *Újtestamentum*a. Honternek csak 1541 előtti kiadványai voltak meg könyvtárában, amiből talán arra következtethetünk, hogy egyetemi tanulmányai előtt Brassóban járt iskolába. A legújabb könyvnek látszik Albertus Novicampianus 1557-ben Krakkóban megjelent *Oratió*ja. Elvétve akad a polgári olvasóközönség körében használatos vagy népszerű könyv is, Brant vagy Leonhard Fuchs munkája. És szerepel a jegyzékben lanttabulatúra is. Szórakoztató, könnyű olvasmány egyetlen található, az viszont a magyar olvasóközönség körében nagyon ritka *Coelestina.* A mindennapi életet segítő egyéb kézikönyvet a gyűjteményben egyáltalán nem találunk. Ennek két magyarázata lehet. Föltehetjük, hogy Bódog József intellektuális érdeklődése a teológiai szakirodalomra korlátozódott, és a járulékos anyagtól eltekintve könyvtárát is csak ezen a téren fejlesztette. De kínálkozik egy másik magyarázat is, és ezt tartjuk valószínűbbnek. Ez pedig az, hogy volt egy kisebb, másik gyűjteménye is, amely mindig a keze ügyében volt, és azt Magyarországra is magával vitte. [29] Gyulafehérvárra szállított könyveinek sorsa ismeretlen, név-

[29] A Győri Székesegyházi Könyvtár régi könyvgyűjteményében, amelyet Naprágyi Demeter hozott el Gyulafehérvárról, mintegy húsz könyv azonosítható cím szerint Bódog könyveivel.

bejegyzésével ellátott könyv eddig, tudomásunk szerint, az erdélyi könyvanyagban nem bukkant föl.

Forgách Ferenc történeti munkájában az 1564-es évnél megjegyzi, hogy Miksa egyik terve az erdélyi kérdés megoldására az volt, hogy János Zsigmondot eltéteti láb alól. Erre a célra Balassi Menyhárt titkáraként Macarius József át is vett 2400 forintot azzal, hogy a végrehajtást elvállalják.[30] Forgách Ferencet nem egyszer sikerült már tetten érni azon, hogy az udvari pletykákból ellenőrzés nélkül mindent az utókorra örökített, különösen akkor, ha az kortársaira nézve kedvezőtlen volt. Amit e közlésének hátteréből kideríthetünk, az a következő. Bódog József 1564 áprilisában a királynál volt kihallgatáson, innen magával vitt egy utasítást a Kamarának, hogy a király különös kegyéből utaljanak ki neki ezer forintot. A Kamara praefectusához külön utasítás szólt, hogy a király óhajára sürgősen Szatmárba kell jutnia (ott tartózkodott Balassi Menyhárt), ezért útjában segítsék.[31] Ennyi az, amit a királyi leiratokból kideríthetünk, a többit Forgách is, mi is legföljebb hozzátehetjük vagy következtethetjük. A 2400 forintnak is van valóságmagva, mert kétszer is részesült ezer forintos adományban, továbbá a 200 forintos tizedbérlete is kétszer szerepel a kamarai számadásokban. Ezt azután az udvari pletyka már egy összegként emlegethette, tódítva ezzel is urának bűnlajstromát.

E bűntettek fölsorolásával a 16. század egy irodalmi alkotása foglalkozik, amelyben Bódog Józsa is szerepel. A Balassi Menyhárt árultatásáról szóló *Comoedia* egy politikai pamflet, amely az erdélyi tábor egy szűkebb csoportjának szellemi fegyvere volt a hadviselésben. A színmű második jelenete Balassi Menyhártot ábrázolja tanácsosai körében. Ezek között az egyik Józsa diák, akit Oláh érsekhez küldenek, hogy a hitcsere ügyében ura látogatását előkészítse. Bódog Józsáról a kortársak jól tudták, hogy legalábbis régebben milyen elmélyülten foglalkozott teológiai kérdésekkel. A harmadik jelenetben ennek jellem-

---

De nevét vagy bármi áruló bejegyzést nem sikerült fölfedezni ezekben a kötetekben. Csak Hieronymus 1516-os baseli kiadásának 5. és 7. kötetében olvasható egy bejegyzés: Casparis Pesthini, 1526. Föltételezhetnénk, hogy ez a két kötet nagybátyja könyvtárából jutott, akár az ő gyűjteményével Győrbe, de a névalak és az íráskép nem jogosít föl az azonosításra. Pesti Gáspár – ugyan jóval későbbi (1550–1554) – névaláírása mindig Gaspar Pesthiensis. Pecsétjének körirata is ez. (A címer megegyezik azzal, amit Jakó Zsigmond talált.) A mi Pesti Gáspárunknak neve csak idegen kéztől, Verancsics és Dávid Ferenc korábban idézett helyein található Caspar Pesthinus formában. Valószínűbb, hogy a győri Hieronymusok a pálos Pesti Gáspár könyvei voltak. Ugyancsak neki tulajdonítja VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai,* MKsz, 96(1980), 240.

[30] „Ad tollendum etiam veneno animum adjecit, datique sunt bis mille quadringenti numi aurei Josepho Macario, Melchioris Balassae secretario, quod isti exequendum susceperant." *Forgách Ferenc Magyar historiája,* Pest, 1866, 279.

[31] Wien, 1564. ápr. 13. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hung. fasc. 88. Mikrofilm: MOL, W 686; Kamarai levéltár, Ben. res., Másolati Kv., f. 72.

zésére tömöríti a predestináció-hit fejtegetését. Közismert volt Oláh érsekkel való több évtizedes ismeretsége, meg az, hogy sokszor megfordult az udvarnál. Következésképpen a meggyőződésünk szerint Bécsben keletkezett *Comoedia* írója és olvasóközönsége számára is nyilvánvaló volt, hogy ő a legalkalmasabb személy a közvetítésre.

Józsa diák portréja a *Comoediá*ban a jellemzőt ragadja meg; rövid szerepeltetése ellenére a kortársak is, mi is az egész pályát érezzük mögötte. A beállítás nem rosszindulatú, mert a szerzőnek vagy a mögötte álló érdekcsoportnak nem az volt a célja, hogy éppen az ő személyét tűzze tollhegyre. Amennyire ilyen távolságból egyáltalán megítélhetjük, a darab írója Józsa deáknak a függőség kötelékében elfoglalt reális helyzetét jelenítette meg.

Gyakori bécsi útjaira figyelve éppen e függő viszonyból való szabadulási törekvéseire következtethetünk. Menyhárt úr érdekeinek képviselete mellett ugyanis legalább úgy eljárt a sajátjában is. Nem az apránként csurranó-cseppenő adományokat halmozta, hanem nagyobb akciói voltak. Ezek arra mutatnak, hogy önálló személyiség volt, kiemelkedett a familiárisok nagy tömegéből, akik egy credentionalis fölmutatásával szó szerint közvetítették és csak azt közvetítették, amit uruk rájuk bízott. 1564-ben az egyik királyi leirat még Balassi Menyhárt familiárisaként említi, a hamarosan ezt követőben a király azt írja, hogy „patrociniumába" fogadta.[32] Ezt a fogalmat ugyan nagyon nehéz lenne egészen pontosan meghatározni a társadalmi-hivatali dignitások között, de annyi bizonyos, hogy a csak dominustól való függőségből kiemeli, útja szabad és közvetlen a királyhoz.

A független egzisztencia megteremtését célzó kísérletét – ennek tekintjük a miskolci házadomány körüli buzgólkodását – 1554-ben sajnálatos külső körülmények lehetetlenné tették. Amint Balassi Menyhártot követve visszatért a nyugati országrészbe, ismét házvásárlásra kért királyi adományt 1562-ben. Nagyszombatban telepedett le, itt vásárolt két házat is. Az egyik a Gabona vagy Ferencesek utcájában volt, a másik a Pálosok utcájában, mind a kettő tekintélyes kőház.[33] 1565-ben megnősült, a királytól ez alkalomból 60 forint nászajándékot kapott.[34] Mint Nagyszombat város polgára, Telegdi Miklós szerint tekintélyes kereskedelmet bonyolított le.[35] A tanács küldöttjeként sokat volt távol otthonától, Pozsonyban és Bécsben is ő intézte a város vitás ügyeit. Mint bennfentes nyilvános audiencián volt a királynál, secreta audiencián pedig dr. Zasiusnál,

---

[32] Wien, 1564. ápr. 25. Haus- Hof- und Staatsarchiv,Hung. fasc. 88. Mikrofilm: MOL, W 686.

[33] Nagyszombat Város Levéltára: Okresný archív Trnava, Daňové registre. A hiányosan fönnmaradt városi számadáskönyvek szerint 1579-ben az első és a negyedik quartában fizetett adót. 1584-ben ugyanott özvegye adózott. Két házának helyét Granasztói Györgytől tudom, neki köszönöm azt a tájékoztatást is, hogy nem tartozott a város legvagyonosabb polgárai közé.

[34] 1565. dec. 17. MOL, Kamarai levéltár, Ben. res., Másolati kv.

[35] TAKÁTS Sándor, *Szegény magyarok*, Bp., é. n., 139.

hogy Lisztinek továbbítsa a város kéréseit. 1568-tól maradtak fönn hazaküldött jelentései a „szentegyhaz es ispital szöleyröl valo privilegiomnak megconfirmalasa felöl, a komaromi vamnak dolga felöl es a predicator dolga felöl".[36] Jelentéseiből láthatjuk, hogy egy magyar város jó kapcsolatokkal rendelkező küldöttje hogyan intézte megbizatását akkor Bécsben: „veghezetre a Praedicator felöl az ti kgtök kerese utan en magamnak s hazam nepenek üdvössegeert is egy nehany izbe sok jo szokkal esedöztem audientiakert Öföls-nek, hogy a mi supplikacionkra ki Isten szerint méltó és igaz rajtunk körönyülven kegyelmes választ tönne. Sámboki uramat is miert hogy igen ösmerös Zasiusval erösen kertem s adiuvaltam, hogy szoljon neki, azt ö is megmivelte illenkeppen, elöször hozzaja ment s ugy könyörgött mint hazaja mellett olly szükseges dologban, ki lölkök üdvössegibe jár: masodszor egy cedulat irt vala neki rövidedön jeles igyekvel, arra Zasius uram ismeg cedulaja altal önnen keze irasaval valaszt teven rafelelt, hogy per bonam occasionem örömest proponalla Öfels-nek maganak teven a supplikaciot szoval is szive szerint terekezik mellette: Harmadszor im tsak tegnap entülem rea kerletven ebedre oda hozza vitette vala magat ki jüven azt mondta hogy mind etelnel s mind etel utan eleget szolt neki, hogy a több dolgok között az Isten causajat ne vesse hatra s ne negligalja, ha a Krisztusban valo hitit igazan akarja vallani: Amaz mosologva egy kis haragbol azt mondta, hogy megmiveli idöt varvan neki csak ne üvöltsön. Mind ezekböl kegy-tek ertheti, hogy mi a sollicitalas dolgaban diligenter eljartunk, valamint jobban tudhattuk, de a többit már Istenre kell hadnunk quia in manu Domini est cor regis."[37]

Az „Isten causaja", amelyben ekkor annyit fáradt, a protestáns prédikátor ügye volt. Az érsek elérte, hogy székvárosában királyi rendelet űzze el Huszár Gált. A polgárok a helyzetbe nem nyugodtak bele, és befolyásos, amellett protestáns érzelmű új polgártársukat Bécsbe menesztették, hogy megtalálja a kiskapukat prédikátoruk visszahozatalára. Hiábavaló volt Bódog József régi ismeretsége Zsámbokyval, mert útja végül se járt eredménnyel.[38]

---

[36] Pozsony, 1568. jan. 27. (magyar); Bécs, 1568. febr. 11 (latin); Bécs, 1568. febr. 24 (magyar); Bécs, 1568. márc. 25. (magyar). Nagyszombat Város Levéltára: Okresný archív Trnava, Missiles, Kart. 7.

[37] 1568. febr. 24-én kelt levele, uo.

[38] Részletesen ismerteti a küzdelmet SCHULEK, *i. m.,* 74–81. Bornemisza Péter a *Foliopostillá*ban (1584) említ egy Bodog Iosát: „Ha valaki most tamadna, ki mondana hogy Isten küldötte ötet, es uy tudomant hirdetne, nem kell annak hinni, mint Arany Tamas, es Bodog Iosa es amaz fekete ember, es az uy keresztyenec … kic olly tudomant hirdettec, melly ellenkezic az Evangeliommal." Macarius és társai kérésére állították ki az osztrák lelkészek Siboltiról az igazolást, hogy távol áll a „fanatikusok" tévelygéseitől, ugyancsak őróluk maga Bornemisza írta, hogy „oltalmaznák az Krisztus Evangyeliomjat", bizonyos tehát, hogy a fent idézett helyen Bornemisza egy ismeretlen hasonnevű személyről beszél. Az *Ördögi kísértetek*ben (1578) egy Józsa deákról ír: „Egy Iosa deac io tudomanyos vala, mind deac, mind görög irasba, mind polgari mind egyhazi dologba. De ha tiz ezer forintya volna is, egy forintot el nem költene nagy sugor-

1576-ban újabb összeütközése volt Nagyszombatnak az érseki vikáriussal, Telegdi Miklóssal. A város meghívta az ispitály kápolnába Sibolti Demetert, aki wittenbergi tanulmányai után hosszabb ideig nevelő volt a Nádasdyaknál. A város magisztrátusa Macariusszal az élen az osztrák lelkészektől kért bizonyítványt arról, hogy Sibolti a tiszta evangéliumot hirdeti, távol áll az ariánusok, antitrinitáriusok, pelagiánusok, pápisták, anabaptisták, zwingliánusok, kálvinisták és hasonló fanatikusok tévelygéseitől. Ezután városukba való ordinálásra Wittenbergbe küldték. Alkalmazásával két éves vészt zúdítottak magukra, olyat, aminek híre Rómáig is eljutott. A város nem engedett, Rudolf király se. Megfenyegette a tanácsot, hogy ha nem menesztik papjukat, valamennyi kiváltságukat elvesztik. A magisztrátust, közöttük Bódogot is magához rendelte, és makacsságukért többet tömlöcbe vettetett. Ekkor is hiábavaló volt a küzdelem, 1578-ban Siboltit el kellett bocsájtania a városnak. A következő évben titokban tartották az istentiszteleteket a polgárok otthonában, és a hitoktatást is házi keretek között biztosították. Amire Telegdi újabb királyi dörgedelmet intéztetett az állhatatos nagyszombatiakhoz. Bornemisza Péter superintendens szószékéről küzdött értük, azokért, akiket „az szombati uraimban nagy praktikakkal meg fogattattak volna... azért, hogy oltalmaznak az Krisztus Evangyeliomjat."[39] E Pozsonyt és Bécset foglalkoztató ügy aktáiban találkozunk utoljára Bódog (Macarius) József nevével, 1584-ben a városi könyvekben már csak özvegye szerepel.

Ha most már a bevezetőben elmondottak alapján próbáljuk meg végigtekinteni ezt az életpályát, akkor tanulságos következtetésekre juthatunk. Mindenekelőtt arra, hogy Macarius a régi és az új világ között próbálta helyét megtalálni a társadalomban. Az ország politikai helyzete és az ebből adódó földrajzi megosztottság is arra kényszerítette, hogy újra meg újra megkísérelje a kapaszkodást.

Pest városi magyar polgárcsaládból származott, de szülei nem lehettek vagyonosak. A török elől Kassára menekültek, de ott nem tudtak polgárjogot szerezni. Oda se, de más városhoz se kötődött, külső körülményektől kényszerítve változtatta tartózkodási helyét. A család egyetlen önerejéből fölemelkedett tagja, Pesti Gáspár, mindazt, amiben ő nem részesülhetett, unokaöccsének kívánta megadni. Ez támaszt jelentett, de irányt is szabott egy fiatal értelmiségi pálya indulásának.

Belső indítékok, de bizonyára a környezet ösztönzése is Wittenbergbe irányította. Az otthonról jövő támogatás lehetővé tette számára, hogy honfitársai-

---

gas nekül. Eznek nagy karais voltac as fösvenyseg miatt." Ez a jellemzés már ráillene Macariusra, csakhogy ez a deák 1578-ban már „vala", amikor Bódog Józsa még javában küzdött úgy, hogy küzdelmüket éppen Bornemisza kísérte a legnagyobb figyelemmel. A József–Józsa név elég ritka ebben a korban, de éppen az 1550-es években Nagyszombat város notariusa egy Józsa deák, és ugyancsak gazdag kereskedő polgára a városnak Bornemisza Józsa is.

[39] SCHULEK, *i. m.,* 74–81. A házi istentiszteletről és katekizmusoktatásról lásd Carl STELCZER, *Geschichtliche Darstellung der … Schicksale und Glaubenskämpfe der ev. Kirchengemeiden… in der königl. Freistadt Tirnau,* Pest, 1870, 119.

nál hosszabb időt fordítson tanulmányaira. Nyelvtudása, tehetsége ráirányította Melanchthon figyelmét, aki fölkészítette egy hosszabb tanulmányútra, majd ennek tapasztalatait vele együtt értékelte. Ezt az utat hitbeli elbizonytalanodás követte. Tudjuk, hogy teológiát tanult, de csak föltételezzük, hogy papnak készült. Megingott hittel ezt nem vállalhatta. Itt érezzük pályáján az első törést.

Családi kapcsolatai segítségével nyerte el a Nádasdyaknál a nevelői állást. Ez kortársainál is csak átmeneti állapot volt. Közben alkalma nyílt, hogy jogot tanulva állami hivatal felé tekintsen. Ez volt a polgári értelmiség számára az egyetlen út a felemelkedésre. Körültekintő kapcsolatteremtéssel ezt már megfelelően elő is készítette. Ekkor következett a családi tragédia: aki eddig a kapaszkodásához karó volt, kidőlt mellőle, sőt bizonyos értelemben magával rántotta. Földrajzi helyzetváltoztatásra és újabb elhelyezkedés keresésére kényszerült.

Azt a familiáris kötöttséget, amibe ekkor került Balassi Menyhártnál, semmiképpen nem tekintette véglegesnek. Az újabb áttelepülést ugyan vele együtt tette meg, de a tőle való függőségből mindenképpen szabadulni óhajtott. Nem tudjuk eldönteni, hogy ez vajon a polgárfiú idegenkedése a feudális életformától, vagy egy más társadalmi berendezkedést is tapasztalt új értelmiségi berzenkedése a személyes kötöttségtől.

Negyvenéves elmúlt, amikor házvásárlásával Nagyszombatban polgárjogot nyert. Ezt követően megnősült, vagy talán benősült egy polgárcsaládba. Leveleiben egyetlen kislányát említi. Ez a polgári életforma volt az, amire férfikorától törekedett, és amit csak nagyon későn tudott elérni.

Ritka az ilyen végkifejletű pálya polgártársai között. A vagyonszerzés és a királyi kegy hasznosításának célja általában fekvőbirtok és nemesség szerzése volt. (Ez a 16. században általános európai jelenség.) Wittenbergi tanulótársa, a hasonlóan „hontalan” és helyét kereső Pécsi Gáspár példázza legjobban a szokásos életutat, aki megalapozta ekkor a péchujfalusi Péchyek fölemelkedését. De az ősi polgár Haller család ekkor nagy vállalkozásokba fogó tagja, Haller Péter személyében is ott találjuk már a feudalizálódás felé mutató vonásokat.

Bódog József pályája nem mutat irányulást errefelé. Távolabbi családi terveiről – mivel nem volt fiágon folytatója, és nem rendelkezünk több adattal – mégis elhamarkodott volna ennél többet mondani.

Pályáját végül is csak a wittenbergi lelki indítás tekintetében mondhatjuk töretlennek. A közbeeső állomásokról ugyan hallgatnak forrásaink, de az bizonyos, hogy élete végén is hűséggel „oltalmazta a Krisztus Evangéliumát”.

(1980)

BALSARÁTI VITUS JÁNOS MAGYAR ORVOSDOKTOR A 16. SZÁZADBAN

A magyarországi világi értelmiség kialakulásának körülményeit az utóbbi évek során kezdték vizsgálni a hazai művelődéstörténet kutatói. Eredményeikből annyi már bizonyos, hogy középkori kultúránk hordozójának, a deákok és jogtudósok rétegének laicizálódása a 15–16. század fordulóján meggyorsult. Mikor és hogyan illeszkedett e fejlődésbe az egyelőre még külföldön képzett magyar orvosok itthoni működése, hogyan találják meg helyüket a magyar társadalomban, kit és milyen módon gyógyítanak, ezekre a kérdésekre keressük a választ a következőkben.

A 16. század második negyedében a külföldi egyetemeken tanuló magyarországi hallgatók száma a korábbi évtizedekhez képest megsokszorozódott. Bécs, Krakkó és az olasz egyetemek mellett csak a németországi főiskolákon (Strassburg, Wittenberg) némelyik évben 15-20 magyar diák is tanult. Az anyakönyvek tanúsága szerint nemesifjút csak keveset találunk közöttük, legtöbbjük a városi polgárság, az iparosok fiai közül jött. A külföldi út költségeit általában valamilyen főúri patrónus vagy egy egész közösség: a város viselte. Hazatérve azután, amit odakint tanultak, azt a kiküldőik javára hasznosították. Legtöbb diák persze bölcsészettel és teológiával foglalkozott hivatásának és úticéljának megfelelően, de valami kis betekintést más tudományok területére is kellett nyerniök. Olyan egyetemeken, ahol orvosi fakultás is volt, már csak a közös élet, a diákközösségek zárt világa miatt is ragadhatott rájuk valami a korabeli természettudományos ismeretekből. A lehetőség pedig, akiket érdeklődésük vagy hajlamuk ez irányba terelt, azok számára adva volt, hogy megismerjék a korabeli orvostudomány legújabb eredményeit is.

Éveken át éltek ezek a magyar diákok olyan városokban, ahol a polgárok betegség esetén szakképzett orvosok segítségét igényelték. Ahol az egyetemek orvosprofesszorai mellett gyógyítással foglalkozott még a városi magisztrátus tagjaként, a rendszeres javadalmazást élvező, függetlenített városi orvos is. Volt

alkalmuk megismerni a városi élet tradíciói között a szigorúan megrendszabályozott közegészségügyet, a betegellátást és járványok idején az alkalmazott óvintézkedéseket is. Ilyen tapasztalatot itthon legfeljebb a német mintára berendezett néhány felvidéki vagy erdélyi szász városban szerezhettek.

A főiskolákról hazatérve ezek a frissen képzett fiatalok szétszóródtak a töröktől el nem foglalt országrészekben – néha még ott is – Zalától Erdélyig. Élesztő szerepük, akár mint tanárok, akár mint papok működtek, a reformáció terjesztésében ismeretes. Humanista műveltségük, teológiai ismereteik, amint erre a társadalomtudományok folyamatosan szolgáltatják a bizonyítékokat, semmivel se maradtak el a korabeli tudományos szinttől. Kérdés azonban, hogy a humana corporis fabricat, az emberi testet illető tudásuk korszerű volt-e. Vajon műveltségüknek része volt-e valamelyes természettudományos ismeretanyag? Ennek alapján igényelték-e és még inkább igényeltették-e környezetükkel az orvostudomány és hygiéné iránti modern követelményeket a hazai viszonyok között?

Ilyen irányban vizsgálódva meg kell állapítanunk, hogy a ránk maradt írásos emlékanyag eléggé kevés. Esetlegesnek is tűnhetik, lényeges gyarapodásra már nem is igen számíthatunk. Tárgyi emlékeink orvosi-gyógyászattörténeti tekintetben meg az írásos emlékeknél is ritkábbak. Meg kell tehát elégednünk az eddig előkerült források értékelésével.

A mohácsi vész utáni fél évszázadból egyszerre több külföldön tanult magyar orvos hazai működéséről is tudunk. Mindnyájan Németországból hozták protestáns meggyőződésüket, de orvosi diplomájukat Olaszországban nyerték el. Közülük Kőrösi (Fraxinus) Gáspár 1553-tól 1562-ig működött a Dunántúlon, főúri családok orvosa volt. Sokat levelezett, leveleiben főleg orvosi kérdésekkel foglalkozott. Közvetlen hangja egyéniségéből és orvosi tudományáról is sokat elárul.[1] Mostohábban bánt az idő Purkircher György pozsonyi orvos hagyatékával. Humanista műveltségének irodalmi emlékei fennmaradtak ugyan, de 1564–1578 között Pozsony vidékén folytatott orvosi gyakorlatáról nagyon keveset tudunk.[2] Sárospatak vidékén élt Balsaráti Vitus János 1560–1574 között. Fennmaradt ugyan terjedelmes, sok részletet megőrző egykorú életrajza, de orvosi működéséről csak szórványos adataink vannak.[3]

A középkori külföldi orvosok ismeretes hazai tényked̈ése után, első generációként ez a három magyar orvos nagyjából egyidőben folytatott gyakorlatot Magyarországon. Fellépésüktől, a 16. század közepétől számíthatjuk tehát a magyar orvosok hazai tevékenységének megindulását. Ha azonban működésük

---

[1] Levelezését közreadta SZMOLLÉNY Nándor, *A középkori Szeged műveltsége,* Szeged, 1910.

[2] KNEIFEL Mária, *Purkircher György,* Bp., 1942.

[3] SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Oratio funebris de vita et morte clarissimi viri Ioannis Viti Balsaratii,* Wittenberg, 1576.

színterét a térképre vetítjük, azt tapasztaljuk, hogy jól elkülönülve ugyan, de igen nagy területen – alig bejárható országrészen – terült el kinek-kinek a praxisa. A főúri udvarok nagy számát vagy a közbeeső városok lakosságát tekintve pedig úgy tűnik, hogy e téren még a század közepén is jóval kisebb volt nálunk az igény, mint akárhol Közép-Európában.

Korántsem ilyen vigasztalan a kép viszont, ha a gyógyítás tudományának elterjedését nézzük ebben az időszakban az országban. A korszerű orvoslás iránti igény ugyanis felmerült már bizonyíthatóan ekkor is, és méghozzá eléggé széles körben, valószínűleg éppen a föntebb elmondottak alapján. Fennmaradt egy igen nagy terjedelmű kéziratos orvosi könyv a 16. század második feléből. Az *Ars medica* címet viseli, Erdélyben írták. Szerzője a legutóbbi kutatás szerint Lencsés György, az erdélyi fejedelmi udvar magas rangú tisztviselője. Orvostudományt valószínűleg sohasem tanult külföldön, de jól tudott latinul, érdekelte az emberi test és a betegségek gyógyítása. Több igen megbízható, korszerű szakmunkát lefordítva, az így nyert anyagot egyetlen nagy művé dolgozta össze. Célját a bevezetőben így fogalmazta meg: „Én ezeket nem a bölcs embereknek, kik nálamnál sokkal többet tudnak, de a szegény tudatlanoknak azért szedegettem sok munkámmal és fáradságommal össze, hogy vehessenek ők valami hasznot belőle." Ez az első magyar nyelvű szakkönyv, amely tudományos szintjéből semmit nem engedve szélesebb olvasóközönség igényeit elégítette ki. Elterjedtségére mutat, hogy több másolata is fönnmaradt.[4] Elszigetelt jelenségnek, egyetlen ember „laikus" kedvtelésének tekinthetnénk, ha nem akadnánk hasonló jelenségre az ország másik felében. Magyarország nádorának főtisztviselője a dunántúli Sárvárt őrzött bibliothecájában föllapozta könyveit, hogy gyógyszert keressen urának olyan betegségére, amelyet a bécsi doktorok nem tudtak meggyógyítani. És mivel e könyvtár leltára is fönnmaradt, meggyőződhetünk róla, hogy a legmodernebb teológiai irodalom mellett több orvosi szakmunkát is tartalmazott.[5] Megvolt tehát az igény a szakszerű gyógyításra, és a magyar viszonyoknak megfelelően – nyilván külföldön is így volt ez sokhelyütt – a latinul tudó értelmiség látta el ezt a feladatot. Az orvostudomány akkori szintjén, az ókori görög és latin szakirodalmat kommentáló; vagy egyszerű növényi készít-

---

[4] *XVI. századi magyar orvosi könyv,* kiad. VARJAS Béla, Kolozsvár, 1943. A kézirat szerzője körül és a források felderítésében jelentős új eredményekre jut Marosvásárhelyt SPIELMANN József és LÁZÁR SZINI Karola, Pagine di Storia della Medicina, 15(1971), 6. sz. és az ott idézett korábbi tanulmányaik.

[5] Perneszith György Nádasdy Tamásnak 1556. júl. 30-án: „Veni Sarvarum ad libros meos, quibus diligenter evolutis repperi quidem remedia multa contra sedis procidentiam, sed omnes materie, que adhuc valere prohibentur, sunt nobis incognite, et proinde nihil potui repperire, et mittere." MOL, Kamarai levéltár, E 185. Nádasdy család levéltára, Missiles, 28. d. Könyvtárának jegyzéke: KOVÁCS Sándor Iván, *Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból,* ItK, 66(1962), 83–89.

ményeket javalló, még a filológia bölcsőjéből éppen csak kilépő stúdiumot ugyanis alaposabb görög és latin nyelvismerettel bárki magáévá tehette, legalábbis kezdő fokon. Jakó Zsigmond figyelmeztet rá, „hogy a XVI–XVII. századi Erdélyben a könyv nem a bibliofilia tárgya, hanem valóban az intellektualizmus szerény, de fontos munkaeszköze."[6] Megállapítása az akkori egész Magyarországra érvényes. A levéltári kutatás ilyen irányú kiterjesztése orvosi művelődésünk tekintetében is gyarapíthatja még ismereteinket. Két kiragadott példánk főúri környezetből került. De hogy az igény már egészen széles körben, a magyar mezővárosi polgárság, az „árus népek" körében is megvolt, annak tanúbizonysága az első magyar nyomtatott gyógyító füveskönyv, Méliusz Péter 1572 előtt összeállított *Herbarium*a.[7] A tanító prédikátor ezen a téren is korszerűt kellett hogy nyújtson azért, mert hívei ezt várták tőle, és azért is, mert papi tisztének tartotta a rábízott nép ismereteinek ilyen természetű gyarapítását.

*

A következőkben egyetlen magyar orvos pályájának alakulását kísérjük nyomon, személyében bemutatva egy új értelmiségi réteg születését és beilleszkedését a magyar társadalmi viszonyokba. Három, már említett orvosdoktorunk közül Balsaráti Vitus Jánost választjuk, azért, mert igen alapos és részletes egykorú életrajza maradt fönn, amit orvosi működését tekintve is igen jól kiegészítenek a következőkben először kiadásra kerülő, újabban előkerült, tőle származó vagy rá vonatkozó forrásművek. Nem utolsó sorban pedig azért, mert orvosi működésének vizsgálatára az újabbkori orvostörténet még nem kerített sort.

Életének részletekben gazdag leírását Szikszai Fabricius Balázs készítette el a sírja fölött mondott halotti beszéd formájában, amely később nyomtatásban is megjelent.[8] Orvosi működését több helyen is érinti röviden, inkább csak etikai vonatkozásban. Egykorú az a sokat vitatott forrás is, amely mint orvost említi. Forgách Ferenc történeti munkájában följegyez egy históriát róla. Eszerint mint Perényi Gábor udvari orvosa megmérgezte úrnőjét ura parancsára, nehogy az férjét túlélve máshoz mehessen feleségül.[9] Orvosi működéséről egy további korabeli feljegyzés maradt fönn; egy eperjesi szenátor csillapíthatatlan vérzését sikerült megállítania.[10] A Szikszai-féle életrajz két orvosi munkáját is említi. A pestisről írt egy latin nyelvű értekezést 1564-ben, és volt egy négy részből álló, magyar nyelvű munkája, amely a *Chirurgia* címet viselte. Művei nem maradtak fenn.

---

[6] JAKÓ Zsigmond, *Az erdélyi értelmiség kialakulása,* Korunk, 26(1967), 24.
[7] MELIUS JUHÁSZ Péter, *Herbárium,* Kolozsvár, 1578.
[8] Lásd a 3. jegyzetet.
[9] *Forgách Ferenc Magyar históriája,* Pest, 1866, 382–383.
[10] *Diarium Bricii Kokavini,* kézirat, OSZK, Oct. Lat. 697. Mindhárom forrásművet ismerteti WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza,* Bp., I, 1960, 21–25. és IV, 1971, 751–771. A forrásokat később részletesen tárgyaljuk.

Valamennyi Balsarátival foglalkozó munka az itt ismertetett források alapján készült.

Most végre előkerült egy saját kezű levele, amely éppen orvosi működését világítja meg. Ezt a mind Balsaráti személyére, mind a magyar orvostudomány történetére tekintve oly érdekes iratot itt közöljük:[11]

[Címzés]: *Magnifico Domino Nicolao de Kiswarda, domino et patrono suo observandissimo*

Szolgalatomath irom mint bÿzodalmas Uramnak.

En az lewelból semmith nem erthetók mi legÿen az betegsegh, hogi ollÿan indistincte vagÿon megh jrwa. Az szomÿwsagh ellen jm kwltem urvossagoth kiwel ellÿen te ·k· Az Julebból cÿnaltasson jtalth te ·k· főt vÿzel. Egi italhoz elegh egi kalanÿ Julebb. Elegwthsek az poharba egikból az masikba taszetva hogi jo modon el elegÿwllyon az liktarium. ·k· penigh gÿakorta vegÿen az szaÿaba es nÿellye el lassan lassan.

Az sargasagh ellen en mostan nem kwldhetok semmith, mert nem erthetem honnan vagÿon eredete. Ha az maÿbol tehath te ·k· jo modon vÿsellÿen gondoth reaÿa es ideÿen hogi el ne hatalmazek. Mind az által vetessen te ·k· tiszta uÿvÿazt. Vagdallÿak aprora es tegiek egi kannaba ossenek bort reaÿa allÿon egi nap rajta es azt igia ha el fogi ismegh masodzor ossenek reaÿa. Es aranÿas poharbol igia az borat az kannaba legÿen aranj lancz avagy eginihan Aranforínth.

Hogi en magam oda nem mehetók megh bothsasson te ·k· mert bÿzon nagi foglalatos embór vagÿok. Ha te ·k· jde johetne Nagi órómest szolgalnek. Mind az altal ha te ·k· kevanÿa kez vagÿok oda botsatanom a patikariust cum bona instructione ha az te ·k· leweleth latandom hogi jobban megh erthetem az betegsegeth. Addig te ·k· ellÿen az orvossagokkal. Isten tarthia meg te kdet es gÿogietsa megh te ·k.

Jo volna az sargasagh ellen ferednj te knek az Celydomiumnak leweben ha az betegseghwl lehetne, de addik ne mivellÿe te ·k· amigh jsmegh lewelet nem erthetem te ·k. Valere cupit. Dixi. Datum ex Patak 19 Aprilis 1574.

Servitor Joh. V. Bals.

Egyik forrásunk szerint szaktudásával súlyosan visszaélő, lelkiismeretlen udvaronc, levele szerint meg „foglalatos", tehát keresett orvos, aki felelőtlenül nem nyilatkozik, ha nem ismeri pontosan a betegség okait és szimptomáit. E két

[11] MOL, P 707. Zichy család levéltára, Missiles, 11, 373.

méltán végletesnek tűnő adat között megkíséreljük kibontani egy magyar reneszánsz orvosdoktor életét és helyét kora társadalmában.

Ifjúkor, tanulóévek: 1529–1560

A 16. századi magyar értelmiségnek nincs talán még egy tagja, akinek olyan részletes életrajzával rendelkeznénk mint éppen Balsaráti Vitus Jánosnak. A gyászbeszéd, amelyet sírja fölölt sógora, Szikszai Fabricius Balázs tartott, bizonyára melegebb egy árnyalattal a rokoni érzelmek miatt. De az abban megőrzött életrajzi adatok más forrásokkal összevetve hűségesnek bizonyulnak. Fabricius Balsaráti családi körében élt, és az ismételten elmesélgetett történetek alapján írta meg művét, amelyet így sok részletében akár az elhunyt önéletrajzának is tekinthetünk. Ennek szálán haladunk a következőkben mi is, kiegészítve azt a máshonnan gyűjtött adatokkal.[12]

Az isteni gondviselés személyes megtapasztalása volt az első élmény, amelyre gyerekkorából sokszor és szívesen visszaemlékezett. Balsaráti 1529-ben született, ifjúkora egybeesett a protestáns igehirdetők első generációjának nagy lendületű tevékenységével. Ha az istenhit azokban az évtizedekben sokak számára nagyon fontos kérdés, sőt a személyes megtapasztalás ügye volt, kétszeresen az volt a török torkában magára hagyott magyarság számára. A Maros és Körös közötti vidéken, Dombegyházán született. Apja a Mátyás király idejében nagy birtokokhoz jutott Jaksics család szolgálatában állott, Nagylak várának volt a kapitánya. 1529 nyarán Belgrád parancsnoka, a török Bali bég betört erre a vidékre és végigpusztította a településeket. A falvak lakossága menekült, hogy elkerülje a halált vagy a rabságot. A zűrzavarban a Vitus család szétszóródott, a három hónapos fiút magára hagyták. Az égő házban egy fosztogató török figyelt föl a nyöszörgésre, és bölcsőstül kihajította az udvarra. A ráboruló bölcső szolgált védelméül addig, amíg az elmenekült lakosság visszatért az üszkös romok közé. Szüleinek örökre nyoma veszett, csak egy nővére élte túl a tragédiát, amely Magyarországon nagyon is közönséges sors volt ezekben az években. Az árvát egy rokona vette magához, és Balsaráton nevelte fel, erre emlékezve viselte egész életében a Balsaráti nevet.

Árván nőtt ugyan föl, de patrónus nélkül sohasem szűkölködött. Apja érdemeiért a Jaksics család gondoskodott neveléséről. Az alsóbb iskolákat Gyulán és Erdődön végezte. Mindkét hely már akkor a lutheri reformáció erős fészke volt, ahol a földesúr oltalma alatt Dévai Mátyás, Batizi András és Ozorai Imre, mindnyájan külországi egyetemeken végzett tanárok és lelkészek működtek.

[12] Lásd a 3. jegyzetet. A következőkben, ahol külön utalás nincs, ott ezt az életrajzot követjük.

Tanárai között volt Kopácsi István is, a ferences papból lett reformátor, aki apja helyett apjává lett, útját még felnőtt férfi korában is egyengette. Amikor Kopácsi Nagybányára került lelkésznek, Balsarátit is magával vitte, éppen úgy, mint két évvel később (1549) Sárospatakra. Itt már a tanári és lelkészi tisztet egy személyben betöltő mestere mellett az alsóbb osztályok tanulóit ő tanította, míg a latin és görög stúdiumokban tovább haladt tanára vezetésével. Sárospatakon kerülhetett először kapcsolatba az ott birtokos Perényi családdal.

Hazai tanulás, majd néhány évi tanítóskodás, ezzel az alappal indultak honfitársai külföldi tanulmányútra, így indult el ő is Wittenbergbe, ahol mestere, Kopácsi is járt néhány évvel korábban. Az anyagi támogatást a pártfogó Jaksics család biztosította számára, és talán már ekkor is a Perényiek.

Balsaráti nevét az anyakönyvbe 1550 júniusában jegyezték be.[13] A magyar protestáns egyház sorsát Wittenbergben különös gonddal figyelték. Összefüggést láttak ugyanis abban, hogy amilyen mértékben súlyosbodik a török veszélytől a testi lét biztonsága, olyan mértékben fordulnak az emberek a lélek dolgai felé. Ezért a magyar teológusok a tudós Melanchthonban atyai támogatóra is találtak, aki testi-lelki gondjukat is viselte. A lelkésznek készülő Balsarátit eltanácsolta erről a pályáról, mert alacsony termete miatt nem tartotta alkalmasnak arra, hogy hívei előtt álljon. (Ezt tette Luther is J. Cratóval, a később híressé vált orvossal.) Észrevette viszont nagy érdeklődését a természet jelenségei iránt, és ezért további tanulásra ösztönözte.[14] A magyar hallgatók sorában Balsaráti a harmadik, aki a második egyetemi gradust, a magisteri fokozatot elnyerte. Ehhez már a görög szerzők (Homérosz, Hésziodosz, Euripidész, Szophoklész, Theokritosz, Démoszthenész, valamint a történetírók) alaposabb ismerete is szükséges volt. A Biblia néhány könyvét héberül kellett olvasniok. Arisztotelész etikai munkái és *Physiká*ja a nyelvismereten túl bizonyos filozófiai iskolázottságot követelt meg. A földrajzi ismereteket Ptolemaiosz alapján követelték. A jelöltnek először egy zártkörű vizsgán kellett az egyetem professzorai előtt felkészültségét bebizonyítania, majd a nyilvános vita keretében adott a feltett kérdésekre választ. Ezt követte az ünnepélyes felavatás és a kétnapos vendégség. Már a vizsgadíj is jó néhány forint volt, még többe került az új magisternek az áldomás. Ezt otthonról kapott komoly támogatás nélkül egy diák sem vállalhatta. Balsarátit 1554 júliusának utolsó napján avatták magisterré.[15] Azt a gradust nyerte el, amelynek helyét nagyon nehezen

---

[13] *Album Academiae Vitebergensis,* ed. C. E. FOERSTEMANN, Lipsiae, 1841, 257. Neve itt „Johannes Wid Bassaracius" alakban fordul elő. Később mindig a latinosított formát használta: „Johannes Vitus Balsaratius", ezért így használjuk mi is.

[14] „…Philippi (sc. Melanchthonis) censuram et autoritatem secutus, ad medicinae artis studium atque culturam se applicuit, cum per staturam paulo humiliorem, non posse tueri dignitatem ac reverentiam personae ecclesiasticae ex publico suggesto docentis putaretur." SZIKSZAI, *i. m.,* D3.

[15] J. KÖSTLIN, *Die Baccalaurei und Magistri der Wittenberger Philosophischen Fakultät = Osterprogramm d. Univ. Halle–Wittenberg,* 1890/1891.

lehetne pontosan kijelölni valahol a mai egyetemi doktorátus és a kandidatura között. Az új magisterek már az egyetem tanszemélyzetéhez tartoztak, foglalkoztak az alsóbb évfolyamok hallgatóival és közben tovább tanultak.

Wittenbergben éppen Balsaráti ott-tartózkodásának idején szerveződtek a magyar diákok egy egymást anyagilag is támogató csoporttá, az ún. coetussá. Mint tapasztalt régi diák, Balsaráti 1555-ben vezetője volt a társaságnak, az itt rendezett tudományos vitáknak szorgalmas résztvevője volt.

Egyetemi évei alatt Balsaráti kitűnt társai közül a növények ismeretében, sőt egyszerűbb gyógyszerek készítésében is járatos volt. Melanchthon ezért tanítványát az orvostudomány felé terelte. A wittenbergi egyetemnek két, olykor három katedrával rendelkező orvosi fakultása volt. A tanárok világnézete megegyezett a hangadó Luther és Melanchthon felfogásával, az egyetem többször kinyilvánított hivatalos hitelveivel. Az orvostudomány helyét e teológiaközpontú szemlélet a Bibliára támaszkodva határozta meg. Eszerint az emberi test az örökéletet tekintve otthona és temploma az Istennek, romlandó sárból lévén gondot kell rá fordítani, hogy épségben megőrizzük és betegség esetén gyógyítsuk. Az orvostudomány kettős feladata tehát, hogy az egészséget fenntartsa és a betegséget elűzze.[16] A józan polgári gondolkodás alátámasztását találták meg a Jézus Sirák fia bibliai könyvében, amelyet folytonosan idéztek is arról, hogy az orvost tisztelni és honorálni kell tudományáért. Az orvosságokkal pedig élni kell, mivel azokat a Teremtő rendelte a fájdalmak enyhítésére. A képzés a görög és római orvosi munkák (Hippokratész, Galénosz és főleg Plinius) alapján haladt, ezeket a szövegeket magyarázták. A középkori arab orvostudomány eredményeit nem tartották sokra, és a gyakorlati képzés sem volt olyan szinten, mint ahogy ez Európa más egyetemein már a korban szokásos volt. Balsaráti tanárai, Jacob Milichius, Melchior Fendt és Caspar Peucer az orvostudomány történetében nem voltak különösebben jelentősek. Az emberi testtel való közvetlen ismerkedés, a boncolás – akkor anatómiának nevezték – Wittenbergben nagyon ritka volt. Bár éppen 1554-ben engedélyt kapott az egyetem, hogy egy kivégzett nőt felboncoljanak.[17] Aki a gyakorlati orvostudományt alaposabban el akarta sajátítani, az a wittenbergi tanulmányokat csak alapnak tekintette, amelyre valamely más, általában olasz egyetem további képzését ráépíthette.

Balsaráti továbbtanulásáról Melanchthon gondoskodott, olyan módon, hogy a dúsgazdag Perényi Gábortól kért számára anyagi támogatást. Mint magister két évet töltött még a wittenbergi egyetemen tanítva és tanulva, és csak azután indult el Itáliába az orvostudományok abszolválására. Útját egybekötötte a németországi és svájci egyházak meglátogatásával. Hozzátartozott az ilyen pereg-

[16] MILICH, *Oratio de arte medica,* Wittenberg, 1555.

[17] G. SCHMIDT, *Einige Notizen über Wittenberg im sechzehnten Jahrhundert,* Neue Mitteilungen aus dem Gebiet historisch-antiquarischer Forschungen, Halle, 11(1867), 119.

rináció a korabeli egyetemi tanulmányokhoz, egész életükre szóló tapasztalatot, világismeretet nyertek vele a diákok. Mellékesen vitték-hozták a híreket, leveleket is. Ahol megfordultak, tájékozódtak az aktuális eszmei-politikai kérdésekben, részt vettek az e korban legvitatottabb hittételek, az úrvacsora és a predestináció értelmezésének megvitatásában. A wittenbergi professzorok ajánlólevele biztosította számukra mindenütt a barátságos vendéglátást és a továbbjutást. Balsaráti életrajza nem említi a német városokat, ahol megfordult, de bizonyára járt Tübingenben. Az egyetem orvosprofesszora, a kiváló botanikus Leonhard Fuchs Melanchthonnak jó barátja volt, akire ez utóbbi szívesen hivatkozott műveiben, mint orvosi tekintélyre. Fuchs orvosi kézikönyvei egész Európában, nálunk is, a legkeresettebbek voltak, ő maga pedig korának majd minden szakemberével levelező kapcsolatban volt. Különösen jó barátság fűzte a híres svájci orvosbotanikus Konrad Gesnerhez. Feltételezhetjük, hogy Melanchthon levelét, amellyel Balsaráti útját támogatta, ő is megtoldhatta néhány ajánló sorral.

Svájci tartózkodásával az életrajz hosszabban foglalkozik, és erre Balsaráti is szívesen emlékezett. Zürichben több napig időzött a lelkészeknél, Petrus Vermiglinél és Heinrich Bullingernél, akinek fia éppen ezekben az években Melanchthon vendége volt. A messziről jött vendég mindig kedves volt, mert postával megrakodva érkezett, és ezzel a mai újságot pótolta. Különösen nagy érdeklődés fogadta a magyarokat, mert a békés polgári tűzhelyek körül borzadva hallgatták a távoli török világ rémségeit. Balsaráti Zürichben ismerkedett meg Konrad Gesner orvos-természettudóssal. A közös érdeklődés, a természet világának ismerete és szeretete hamar megteremtette a kapcsolatot kettejük között. Gesner természetrajzának negyedik kötetén dolgozott éppen, a halak és csúszómászók rendszerezéséhez gyűjtötte az anyagot. Balsarátit is kikérdezte a magyarországi halfajtákról. Műve 1558-ban jelent meg, több helyen hivatkozik forrására: „quae ex eruditi iuvenis Io. Viti Balsaratij Ungari colloquijs accepi", ... „ut narravit mihi Ioannes Vitus Ungarus iuvenis pereruditus". Egy helyen egy bizonyos „Catalogus piscium Ungariae"-t említ, amelyet talán szintén tőle kapott. Balsaráti elmesélt neki egy történetet is ifjúkorából. Szülőföldjén hosszú fárasztás után kifogtak a Tiszából egy óriási harcsát, benne emberfejet találtak és jobb kart, ujjain három gyűrűvel. A megundorodott lakosság évekig nem evett ebből az egyébként jófajta halból.[18] Zürichi időzésének emlékére Gesner

[18] C. GESNER, *Historia animalium liber 4. qui est de piscium et aquatilium animantium natura,* Zürich, 1558, 528: „De hydro. In Ungaria (ut narravit mihi Joannes Vitus Ungarus iuvenis pereruditus) reperiuntur serpentes breves, duorum palmorum longitudine tantum, nulla cauda. Vulgo decurtatos vocant, aequali per totum corpus crassitudine. Hos in hominem eminus etiam iaculi instar, insilire aiunt." 1048: „Silurus: Ungarice Harcha dicitur, a latitudine dorsi, ut audio … et plura hic addam, quae ex eruditi iuveni, Io. Viti Balsaratij Ungari colloquijs accepi, unde Harcham procul dubio silurum esse liquido constabit. Barbottam (aiebat) piscem in Tibisco (qui Daciae fluvius Danubio miscetur) aliquando captum se vidisse septem vel octo cubitorum,

albumába Balsaráti emléksorokat jegyzett. A fennmaradt kötet saját kezű bejegyzése volt eddig az egyetlen Balsarátitól való kéziratunk.[19] Az itt eltöltött időre csaknem húsz év múlva is szeretettel gondolt vissza. Sógora, Szikszai Fabricius 1574-ben Zürichbe küldött levelébe Balsaráti is belefoglalja üdvözletét Bullingernek, emlegetve az együtt töltött napokat.[20] Azért is hasznos volt számára ez az út, mert belelátott egy nagy tudós műhelyébe, hiszen Gesnernél lakott, aki bizonyára megmutogatta neki híres természetrajzi gyűjteményét. Az ajánló sorok is gyarapodhattak, lévén igen jó kapcsolat a svájci tudós és olasz kollégái között.

Az életrajz szerint most négy év tanulás következik Itáliában, megosztva Padova és Bologna egyetemei között. Padova volt az a tudományos központ, ahol a gyakorló orvos nélkülözhetetlen ismereteire szert tehetett. Vesalius utóda, Gabriele Falloppio volt itt az anatómia, chirurgia és botanika professzora. Kitűnően ismerte az emberi test felépítését. Tanítványaitól éppen a gyógyítás érdekében az anatómia legalaposabb ismeretét követelte. Az ismeretszerzés közvetlen módja, a boncolás a padovai oktatásban intézményes helyet kapott. Az egyetem másik híres professzora Giambattista de Monte (Montanus) volt, a klinikai oktatás megalapítója. Hallgatóit rendszeresen elvitte az Ospedale San Francesco betegágyaihoz, és ott tartott gyakorlatot a betegségek felismeréséről és a kezelési módokról. Padovában működött 1545 óta Európában az első orvosbotanikai kert, amely az egyetemi orvosképzést segítette. Balsaráti szorgalmasan részt vett a gyakorlati oktatásban és a boncolásokon, de orvosi diplomáját mégsem itt, hanem Bolognában nyerte el.

A bolognai egyetem nagy hírű professzora ekkor Ulisse Aldrovandi volt, az állat- és növényvilág egyik legnevesebb tudósa és rendszerezője. Hatalmas kéziratos hagyatékának tanúsága szerint fáradhatatlanul gyűjtötte az egész világon föllelhető természeti jelenségek leírásait. Közlőiről külön feljegyzéseket vezetett. Az anyag majdani áttanulmányozója bizonyára a magyar Balsaráti Vitus

---

plaustrum occupantem, eum in fluvio annis sedecim sub culina viri cuiusdam nobilis latuisse. Hamo tandem inescatum esse, dum foeturam suam custodiret, ubi se captum sensit, exilijsse. Secutos impetum eius piscatores ad miliaria duo, denique defatigatum cepisse et in oppidum Nadlac vexisse: ibi in eius ventre caput humanum cum dextra manu et tribus annulis aureis inventum esse: cuius rei abominatione incolae multis postea annis hoc genere piscis, non vilis alioquin, abstinuisse." 1266: „Capito: Ungari Szeleskezeg, ut in Catalogo piscium Ungariae reperi." Gesner és Balsaráti kapcsolatát ismertette SZILÁDY Zoltán, *Die Geschichte der Zoologie in Ungarn,* Debrecen, 1927, 5–6.

[19] *Magyar művelődéstörténet,* III, szerk. DOMANOVSZKY Sándor, Bp., é. n., 393. Közli a fényképmásolatát. A bejegyzés szövege: „Scilicet ingeniis aliqua est concordia iunctis Et servat studij foedera quisque sui. Johannes Vitus Balsaratius." Régebben magángyűjteményben volt. Most Amerikában a National Library of Medicin, Bethesda, Maryland gyűjteményében. Lásd a következő jegyzetet.

[20] ZSINDELY Endre, *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai,* Studia et Acta Ecclesiastica, 2(1967), 75–76.

János nevével is találkozni fog. Tudományos szinten foglalkozott a művészettörténet és művészetelmélet kérdéseivel is, tanítványaira sokoldalúsága bizonyára nem maradt hatástalanul.[21]

Magyar tanítványával a közös tudományos érdeklődés mellett azonos hitelveik miatt is baráti kapcsolatba kerülhetett. Korábban eretnekség gyanúja miatt Rómában volt bebörtönözve. Csak hathatós pártfogói és kitűnő összeköttetései segítségével sikerült kiszabadulnia. Balsaráti az ő elnökletével összeült kollégium előtt vizsgázott az orvostudományból 1558 augusztusában. Az egyetemi akták megőrizték az ünnepélyes vizsgálat menetét, kezdve a 15 arany kötelező befizetésétől – amelyet nyilván Perényi támogatásával tudott csak letenni – egészen a ceremónia befejezését jelentő orvosdoktori „insignia" átadásáig. Feljegyezték ez esetben azt is, hogy az elnöklő Aldrovandi összeszedve a szavazatokat (igenlő: fehérbab, nemleges: feketebab) a gyűjtőládában csupa fehérbabot talált.[22] Bolognai évei alatt az új alapítású Collegium Illiricum-Hungaricum tagjává is megválasztották. Majd az intézmény elnöke lett, és ennek következtében kapcsolatba került a zágrábi püspökkel. Életrajza szerint gyógyította a püspököt. Ugyancsak e forrásból tudjuk, hogy egy fél éven keresztül mint orvos működött a pápai udvarban is. Ide nyilván Aldrovandi említett kapcsolatai segítették be, de protestáns meggyőződése miatt neki is hamarosan távoznia kellett. Orvosi gyakorlatáról ezek az első adatok.

Harmincéves volt már ekkor, tíz évet töltött távol hazájától. A legkitűnőbb egyetemeken megtanult mindent, amit akár mint a tudomány művelője, akár mint gyakorló orvos hasznosíthatott. Holbeinnek van egy sokszor reprodukált metszete, amely az orvostudomány reneszánsz elképzelés szerinti diadalát ábrázolja. A megszemélyesített orvostudomány elválaszthatatlan kísérőivel, az elméleti és gyakorlati tudással vonul diadalkocsiján. Kocsiját segítőtársai, a gyógyfüveket (melissa, mentha és arthemisia) megszemélyesítő állatok húzzák, letiporva ellenségeit: a pestist, a febrist és a hydropsist, a kor legyőzhetetlennek tartott betegségeit. Ismert vagy ismeretlen allegória, álomkép, de nyilván életcél volt minden pályája kezdetén álló orvosnak akkor is, hogy a hozzá fordulókon tudásával segítsen. Veleszületett képessége, szerzett tudása, a korabeli ismeretanyag egésze, világot járt tapasztalata Balsaráti Vitus Jánosnak bizonyára hasonló diadalutat csillogtatott meg akkor, amikor 1560-ban megkapta Perényi

[21] Aldrovandi kéziratgyűjteményének katalógusa: L. FRATI, *Catalogo dei manoscritti di Ulisse Aldrovandi,* Bologna, 1957. Művészettörténeti munkái *(Delle statue antiche che per tutta Roma in diversi luoghi e case si veggono)* megtalálhatók a L. MAURO, *Antichita de la citta di Roma* (Venezia, 1556) c. kötetben, amelyet többször is kiadtak, valamint az *Avvertimenti al Card. Paleotti sopra alcuni capitoli deIla pittura* a P. BAROCCHI, *Trattati d'arte del cinquecento fra manierismo e controriforma,* 2 (Bari, 1961) c. kötetben.

[22] Orvosdoktorrá avatásának aktáit közli VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai,* Bp., 1941, 98–100.

Gábor hazahívó üzenetét, Magyarország egyik leggazdagabb reneszánsz főurának udvari orvosi állást kínáló meghívását.

Perényi Gábor udvari orvosa: 1560–1567

A Perényiek az ország különböző vidékein elhelyezkedő hatalmas birtokaik, valamint a család egyes tagjainak a közéletben betöltött magas méltóságai következtében, a 15–16. században Magyarország legtekintélyesebb főúri családainak egyike. Perényi Péter mint koronaőr Mohács után nagy politikai manőverezéssel, lévén személyéhez kötve a királykoronázás, birtokait még megnövelte. A török előnyomulás következtében a Dunántúlon is otthonos család teljesen az ország északi felébe szorult. Ahogyan nagy jövedelmet biztosító váraikat az új reneszánsz stílusnak megfelelően erősítették meg és alakították át, úgy találtak udvarukban pártfogókra az irodalom modern irányzatának, a nyomtatásra kerülő magyar nyelvű reformációs irodalomnak művelői. Nyalábvár, Füzér és Terebes, ahol egykor vár állott, most kőhalom, de a romlandó papír márványnál maradandóbban megőrizte a magyar bibliafordítást, katekizmust olyan bőkezűen támogató család nevét. Nagystílű építkezés és irodalompártolás csak háttér a politikai koncepcióhoz, amely Perényi Pétert családja köréből kortársai fölé emelte. Ez okozta vesztét is. Ferdinánd király a honfitársai között szervezkedő riválist gyanította benne. A bécsújhelyi börtönbe került férfikora delén, negyvenévesen. Még ötven sem volt, amikor atyjafiai, a Batthyány és Thurzó családok kezességére a köszvénytől, csúztól elgyötörve kiszabadult ugyan, de rövidesen meg is halt. Derékba tört egy nagy tervekkel teli életmű és félbe maradt fiának nevelése is. Az olasz építész, Francesco da Vedano hűségesen folytatta ugyan a család szolgálatában a munkát, csak a korábbi tervekhez képest bizonyára jóval kisebbszerűen. De az ugyancsak itáliai nevelők, az lllicinus testvérek, a fizetetlenség miatt hamar odébbálltak. Közülük Petrus lett volna hivatva a humanista nevelést biztosítani az ifjú Perényi Gábor számára, bátyja pedig a katonai képzést. Perényi Péter halála után sérelmükkel, az elmaradt javadalmazással az egész országot telekürtölték és biztosabb megélhetés után néztek. Perényi Gábor pedig maradt semidoctus, akit az udvari körök hívogattak is Bécsbe, nyilván inkább az egykor veszélyes apa fiának elpártolásától tartva, hogy ott csiszolódjék. Hatalmas vagyona és némi ingadozás után, Ferdinándhoz való hűsége vitte előre a közéleti pályán: a legnagyobb méltóságokat is elnyerte. A művészettörténeti kutatás máig nem tudja pontosan elhatárolni, hogy Sárospatak újjáépítésében meddig terjed az apa kezdeményezése és hol folytatta a munkát a fiú. Az ugyancsak élete delén meghalt Perényi Gábor felett ugyanaz a Szikszai Fabricius tartotta a gyászbeszédet, akit forrásként követünk Balsaráti

életét tárgyalva. De a két oráció között nagy különbség van. Földesurát a szokásos dicsőítő jelzőkkel látja el, de kézzelfogható adatot műveltségéről vagy irodalom- és művészetpártolásáról nemigen tud fölemlíteni. A 16. századból fennmaradt irodalmi emlékeink arról a negatívumról tanúskodnak, hogy nem akadt egyetlen magyar író sem, aki valamit is élvezett volna Perényi Gábor hatalmas vagyonából. Könyvét neki senki nem dedikálta, peregrinus diák róla meg nem emlékezett. Huszár Gál, a fáradhatatlan reformátor sem az ő oltalmába menekült, pedig tudjuk, hogy bebörtönzésekor eljárt érdekében. Az egyetlen Balsaráti Vitus János az, akit Melanchthon közbenjárására anyagilag támogatott.

Sárospatak, Füzér és Terebes, majd 1564-től Diósgyőr voltak azok a várak, ahol általában tartózkodott. Itt élt környezetében Balsaráti is. A magyar udvari orvos életéről, a várnép között elfoglalt helyéről általában nagyon keveset tudunk. Földesurától, az évi jövedelem mellett, Nagytoronyán házat kapott szántófölddel, kaszálóval és ugyanott hét szőlőbirtokot.[23] Mindez együtt már valóságos kis vagyonnak számított. Anyagi gondjai nem lehettek. Perényi környezetében egészen más természetű bajokkal kellett megküzdenie. Különleges helyzetét az egyháztörténelemből jól ismert Thuri Pál-ügyből ismerhetjük meg. Perényi Gábor, mint apja is, a protestantizmus mérsékelt, lutheri ágának volt híve. Már 1559–60-ban védelmébe vette a Verancsics püspöktől üldözőbe vett Huszár Gál prédikátort. Azon kevés nagybirtokos közé tartozott, aki a lutheri elvek mellett meg is maradt. 1563-ban tudomására jutott, hogy a birtokain tevékenykedő egyes lelkészek a reformáció svájci ága felé hajolnak. Az ágostai hitvallás tételei helyett az újabb, Béza-félét hirdetik, az ostya helyett az istentiszteleten közönséges kovászos kenyeret osztanak, és a predestinációnak is egy újabb értelmezését adják híveik elé. Ezek a lelkészek az ő engedélye nélkül részt vettek többek között egy Tarcalon rendezett protestáns zsinaton, és újításaikat onnan hozták. Azon lutheri elv alapján, hogy a világi hatalom kötelessége a hit tisztaságának megőrzése, papjait Sátoraljaújhelyre rendelte, és ott a legszigorúbb büntetésekkel megfenyegetve, elrendelte, hogy újításaikat vonják vissza. Mivel ezek ezt megtenni vonakodtak, Thuri Pál sajószentpéteri lelkész vezetésével egy bizottságot küldött a wittenbergi és lipcsei akadémiákra, hogy onnan hozzanak a vitatott kérdésekre választ. Visszatérve meghozták az elutasító véleményt, amelyet azután Perényi minden földesúri hatalma alá tartozó lelkészével aláíratott. Nem sokkal ezután híre jött, hogy Thuri Pál ennek ellenére kovászos kenyeret használ a szertartásnál. Perényi magához rendelte a szentpéteri bírót és a magisztrátust. Ezek Thurira vallottak. A dühöngő főúr elhatározta, hogy példát statuál. Ez meg is történt volna, ha két szomszéd nagybirtokos, Bebek György és Mágocsy Gáspár felesége közbe nem vetik magukat a szerencsétlen prédiká-

[23] Bécs. Közös Pénzügyi Ltár Hung. 1569. jan.–jún. Közölte HIDEGPATAKY Antal, *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez,* 1904, 236–237.

tor hajszálon függő életéért. Perényi erre Thuri elé három lehetőséget tárt: visszatér az ostya használatához, vagy ügyében az öt szabad királyi város lelkészeiből alakult bizottság ítélkezik, végül: ismét elmegy Wittenbergbe, és maga próbálja a professzorokkal szemben nézeteit megvédeni. Thuri a hazai bíróságot választotta. Perényi az ülést 1564. augusztus 13-ra tűzte ki terebesi várába. Utóbb erre mégis Füzéren került sor, mert a várúr itt feküdt ágyhoz kötve, súlyos ízületi betegségben. A vádat az államhatalom részéről Paczóth János sárosi alispán képviselte. Kezében volt a királyi rendelet az ariánus ill. szakramentárius újítókkal szemben. A súlyos beteg főúr képviselője „Doctor Johannes" volt, aki csak Balsaráti lehet. Most kellett megmutatnia, hogy a csúz gyógyítása mellett teológiai kérdésekben is járatos. Minket az egész hitvitából elsősorban az ő szereplése érdekel. A többnapos ülés jegyzőkönyve csak kivonatosan maradt fönn, a doktort csak néhány esetben említi. A bírákul kirendelt lelkészek vádjaira Thuri egy helyen a helvét akadémiák tekintélyére hivatkozott. Balsaráti itt helyreigazította, hogy Svájcban csak Baselben van akadémia, az pedig a wittenbergivel egy nézeten van. A zürichi csak partikuláris iskola, annak tételeire tehát hivatkozni nem lehet. Máskor a wittenbergi teológusok véleményének lekicsinyléséért feddte meg a vádlottat. Thuri nehezen engedett, pedig az élete forgott kockán. Jóindulatú bírái noszogatták esperesének, Kopácsi Istvánnak (ő volt Balsaráti pártfogója) példájával, aki egyszer hasonló helyzetben már engedett az erőszaknak. Végre is aláírta a visszavonó nyilatkozatot. Kiszabadulva a várbörtönből, adott szava ellenére megszökött Perényi fönnhatósága alól. A jegyzőkönyv ránkmaradt megfogalmazása lutheránus eredetű, de még ebből is kikövetkeztethető a jelenlevők – bizonyára Balsarátié is – Thuri Pál iránti rokonszenve.[24] Szikszai szerint Balsaráti sokat levelezett kortársaival. Hozzá írott levél egy maradt fönn, és azt éppen Thuri Pál írta neki a füzéri tárgyalás után négy évvel. A baráti hangú levélből látszik, hogy jó kapcsolatban voltak. Thuri „vetus cliens"-nek írta alá magát.[25] Ez vonatkozhatik a fiatalabb wittenbergi coetustársra, a füzéri vita során tapasztalt jóindulatra és leginkább az azt követő további jó kapcsolatukra. Pedig a füzéri tanácskozás valóságos pánikot keltett Perényi környezetében. Még abban az évben elhagyta a veszélyes udvart sárospataki lelkésze, Kopácsi István, és az iskola tanára, Szikszai Fabricius Balázs. Ez utóbbi Balsaráti-életrajzában a főúr és udvari orvosa kapcsolatát tárgyalva megemlíti, hogy Balsaráti több ízben közbenjárt Perényinél a bajbajutottak érde-

[24] A vita jegyzőkönyvét közli SCULTETI Severin, *Hypomnema sive admonitio,* Bártfa, 1599, fol. 26–27. A királyi rendelet a hitújítókkal szemben: KEMÉNY Lajos, *Károlyi András,* ItK, 19(1909), 433–436.

[25] Thuri Pál Balsarátinak 1568. júl. 22-én Debrecenből = *XVI. századi magyar tudósok levelei,* közli SZABÓ Károly, TT, 1881, 470–493; 492–493.

kében, és sikerült is így ura szándékát a halálos ítéletet illetően megváltoztatni.[26] Ez utóbbi célzás bizonyára a híres Thuri Pál-ügyre vonatkozik.

1564-re teszi az életrajz latin nyelvű orvosi munkáját a pestisről. Szikszai szerint az ez évben dúló pestisjárvány adta az okot a könyv megírására. Csakhogy tudomásunk szerint Magyarországon a járvány 1563-ban pusztított. Ettől ugyan írhatott volna kézikönyvet 1564-ben is, hiszen ez a kérdés mindig aktuális volt, és egy udvari orvostól elvárták, hogy biztos receptje legyen a betegség megelőzésére és gyógyítására. Mégis szakvéleményét, úgy hisszük, más miatt kellett éppen 1564-ben írásban is leszögeznie.

A pestist, ezt az egész országrészeket vagy földrészt is elnéptelenítő járványos betegséget hiába próbálta az orvostudomány a középkor óta akárcsak valamelyest is megfékezni. Okát keresték a föld ártó kigőzölgéseiben, a szennyezett vizekben, a megromlott levegőben, de valamennyi jelenségében együtt Istennek az emberek miatt kiáradó haragjának tekintették. Fertőző voltát hamar felismerték és keresték a menekülés lehetőségét. A középkori polgári társadalom megalkotta a maga védelmi rendszabályait. Járvány idején elrendelték a különösen ellenőrzött köztisztaságot, a szellőztetést és füstölést, fertőtlenítésül pedig az ecetes permetezést és öblítést. Megtiltották a csoportosulásokat, idegeneket a városba nem eresztettek. Aki tehette, az már ugyanis a járvány hírére biztonságosabbnak látszó vidékre költözött. „Cito, longe, tarde", azaz gyorsan, minél messzebbre és minél később vissza – így hangzott a jó tanács pestis esetén évszázadokon át. Aki megkapta a betegséget, az az orvosok segítségére szorult. Az orvosságok között volt külön a gazdagok számára csupa külföldi alapanyagból kevert gyógyszer és persze egyszerűbb hazai gyógyfűkészítmények. Az alapanyagok kortól és országtól függetlenül általában azonosak, azonos lévén az egyetemi tananyag: dióburok, mirha, fenyőmag, bors, ecet, üröm, ehhez járulhat azután porrá tört igazgyöngy, bezoár (vigyázat, hamisítják!) és aranykészítmények vagy a drága amulettek. A századok folyamán könyvtárnyira duzzadt pestisirodalom, minthogy a kérdésben minden szakíró orvos nyilatkozott, a spekulatív és tapasztalati elemeket variálja. A protestantizmus térhódításával az értekezéseket egy új, morális nézőpont gazdagítja. A lutheri reformációtól elhajló szélsőséges irányzatok, valószínűleg az anabaptisták körében merült fel először az a nézet, hogy mivel a pestis Isten bűnt sújtó keze az emberiségen, azért nem szabad, de nem is lehet előle elmenekülni vagy akárcsak orvosi segítséggel is élni. Luther és az ugyancsak konzervatív Johann Brenz azonnal elutasították ugyan ezt a tételt, mégis sokszor megvitatásra került még a következő században is. A 16. század közepétől minden pestissel foglalkozó munka állást foglal ebben a

[26] „Iam cum gratia, favore et autoritate polleret apud principem suum, plurimis reis deprecatione et intercessione sua profuit, illis veniam delictorum etiam graviorum impetravit, et plerosque a certo capitis discrimine liberavit." SZIKSZAI, *i. m.,* E2.

kérdésben is. A balszárnyon helyezkednek el a kissé sajátosan „sztoikusoknak" bélyegzett teológusok, akik tagadják az elrendelt vég elől való menekülés vagy a gyógyítás lehetőségét. Lutherék polgári reformációja fenntartja ugyan, hogy a pestis „purgatio" bűneinkért, de ezt a rajongónak nevezett nézetet elveti azzal az indokolással, hogy akkor a természeti csapásokat, sőt a törököt is ölbe tett kezekkel várhatnók. Luther elve az, hogy mehet, aki fél, de akit a szeretet törvénye köt, felebarátaitól a segítséget meg nem tagadhatja. A városi magisztrátusnak és a betegeket ellátóknak tehát helyükön kell maradniok. Vannak azután racionális orvosok, akik elkülönítik a teológiai okoskodást a gyakorlati orvostudománytól. Megadva az előbbinek a köteles tiszteletet, az orvos feladatául egyedül a betegség gyógyítását jelölik meg. J. Stubing bécsi orvos pestiskönyvében (1561) találjuk ez utóbbi nézet leghatározottabb megfogalmazását. Szerinte csúf dolog, ha nem ismerve egy betegség okát, azt Isten büntetésének mondják. Az orvos mint az emberi test szakértője érzékelhető dolgokkal foglalkozik, az okokat, a folyamatot és a véget se utalhatja tehát az eszme világába.[27]

A magyar reformáció történetében is felmerült ez a kérdés. A hazai protestantizmus svájci tájékozódású képviselői 1562-ben szögezték le hitelveiket. A debrecen–egervölgyi hitvallásnak nevezett irat állást foglalt abban a kérdésben is, hogy vajon el lehet-e kerülni a dögvészt. Tételük a következő: „Gyakran el lehet kerülni a levegő dögvészes fertőzését egyesek tudásával. De amikor a pestis közönséges ostor és kiszabott halál a nép vétkeinek büntetésére, akkor elkerülni, és előle elmenekülni nem lehet, ahogy meg van írva a prófétáknál… Ám a pestisben is megmaradnak azok, akiknek ideje még nincs kiszabva. De akiknek itt az ideje, azoknak lehetetlen gyógyszerrel elkerülni a halált, a pestist." A hazai konzervatívabb lutheránus álláspont képviselői a debreceni hitvallás több pontjával nem értettek egyet. Ahogyan az Thuri Pál esetében is történt, most is véleményt kértek a wittenbergi és más külföldi akadémiák teológusaitól. A válasz nem késett, a magyar hitvallás több pontjával nem értettek egyet. Méliusz mint debreceni lelkész 1564 novemberében védekező iratot adott ki azon vádak ellen, amelyekkel őket a külföldi akadémiák és egyes „főurak" előtt illették. A vádpontok között a 26. volt a pestis kérdése. Méliusz fenntartotta a hitvallásban megfogalmazott korábbi álláspontját. Szerinte Isten mindenhatóságát vonná kétségbe, sőt válto-

[27] Johann STUBING, *De pestilentia libri III,* Viennae, 1561. f. A3v. A középkornak a pestisről való minden tudománya megtalálható Philippus BEROALDUS, *Opusculum de terrae motu et pestilentia* (Bononiae, 1505) c. művében. A szélsőséges irányzat, és ezzel szemben Lutherék ellenvetése: L. FUCHS, *De curandi ratione libri 8,* Lugduni, 1548, 592–614. Luther állásfoglalása a pestis kérdésében: *Luthers Werke.* Weimarer Ausgabe, XLVII, 134–138. Melanchthon a „stoica sectá"-ról: CR, XIII, 657. A racionális vélemény: J. STUBING, *De pestilentia libri 3,* Viennae, 1561, A3. A „rajongó" álláspontot képviselte A. OSIANDER, *Wie und wohin ein Christ die grausamen Plag der Pestilenzfliehen soll,* Nürnberg, 1533. Talán ez a mű volt a vita elindítója.

zónak, előre nem gondoskodónak tartaná az, aki azt hiszi, hogy el lehet menekülni a halál órája, a pestis elől gyógyszerekkel. Azért van ez így, mert a pestis oka nem a megromlott levegő, hanem a bűn, melynek büntetésére Isten csak mint eszközt használja fel a ragályt.[28]

Sejtésünk szerint e vita során kellett Balsarátinak előállnia saját véleményével. Perényi nem tűrhette, hogy jól képzett udvari orvosa, aki egyúttal teológus is volt; hallgasson az Európa-szerte vitatott kérdésben. Műve nem maradt fönn, valószínűleg kéziratban terjedt. Szikszai Fabricius közölt adatai alapján következtethetünk tartalmára. Perényi Gábornak ajánlotta a latin nyelvű munkát. Tehát nem egy egyszerű, gyors segítséget nyújtó receptgyűjtemény volt, amelyet udvarházaink jobbára csak magyarul tudó háziasszonyai forgathattak volna. Különben is a pestis-kézikönyveknek megvolt a maguk kialakult felépítése. Először a betegség okait tárgyalták, majd a megelőzést és az arra szolgáló recepteket ajánlották, ezt követte magának a betegségnek leírása és a gyógyszerek felsorolása. Balsaráti először a megelőzéssel foglalkozott („de pestiferi coeli intemperie morbida praecavenda"), az ajánlatos étrenddel („de ... exquisita ratione diaetae salubris instituenda"). Méliusszal szemben azt vallotta, hogy a betegséget a fertőzött levegő terjeszti, és ennek megfelelő gyógyszereket javasolt („praesentissimisque medicamentis ad curanda corpora per venenati aeris noxam infecta adhibendis"). Bizonyításul felsorakoztatta az orvostudomány klasszikus tekintélyeit („complexus omnia medicorum classicorum placita, quae in illius argumenti compendiosam tractationem poterant incussere"). Munkája közkézen forgott, írja róla Szikszai, ami természetes is, lévén ideológiai és praktikus szempontból is aktuális. Nem kétséges, hogy álláspontja a Méliuszéktól vitatott kérdésben a teológiai és gyakorló orvosi álláspont összebékítése volt, a wittenbergi tanítás szakszerű megfogalmazása. Sajnálhatjuk, hogy ez a tudományos igényű munkája nem maradt ránk, mert bizonyára több népszerű könyv forrásává vált. Bánfihunyadi Mogyoró Benedek református lelkész *Az mirigh halálrol valo rövid kerestieni ertelem* (1577?) c. művében, amely csak töredékesen maradt fenn, ugyancsak szembeszáll az „újkeresztyének" (anabaptisták) fatalizmusával.[29] Balsaráti barátja, Károlyi Péter pedig hosszasabban tárgyalva az orvosságok kérdését teológiai művében, igenlő válaszát azokkal a bibliai helyekkel igazolja, amelyeket már a wittenbergi egyetem orvosi karát ismertetve tárgyaltunk.[30] Végletes nézeténél Méliusz se maradt meg, mert éppen ő adta a nép

[28] A debrecen-egervölgyi hitvallás: *Confessio catholica,* Debrecen, 1562. A tárgyalt kérdésről a G1 levélen. Méliusz védekező irata: *Apologia et abstersio ecclesiae Debrecinensis a calumniis quibus temere apud academias et principes accusatur,* Debrecen, 1564.

[29] DÉZSI Lajos, *Marocsai János colligatuma,* ItK, 28(1918), 190–198; 193–195.

[30] KÁROLYI Péter, *Az halalrol, fel tamadasrol, es az örök eletröl haznos es szükseges köniveczke,* Debrecen, 1575, N3.

kezébe az első magyar nyelvű gyógyfüves könyvet. Századok távlatából visszatekintve, ma már látjuk a hadállásokat. A teológiai megfogalmazást a legvilágosabban Komáromi Csipkés Györgynél olvashatjuk, egy századdal később ugyan, de tárgyalt korunkban is érvényesen: „Mert arról, hogy az Pestis előtt el fusson ember, az Szent írásban, az mi hitünknek és életünknek egyetlen eggy mérték sinorjában, sem regula, sem pelda, sem parancsolat sohol sincsen."[31] A kérdés gyakorlati oldalát tekintve pedig Pápai Páriz Ferenc mondta ki az igazságot: „Szabad-é a pestistől futni? Nem felelhetni egyebet, hanem németnek szabad, de nem magyarnak: mert amannak mind ezekben is szép rend tartása és szokott uzussa vagyon."[32] Hová is futhatott volna Méliusz kerítetlen városából az a nép, amely a török torkában amúgy is megszokta már az állandó életveszélyt?

Az udvari orvosnak ebben az évben (1564) állandóan készenlétben kellett lennie. Már láttuk, hogy Perényi Gábor betegsége miatt a hitvita színhelyét is áttették Terebesről a füzéri várba. A 30 éves főúr olyan beteg volt, hogy még abban a hónapban megírta végrendeletét is.[33] A gyötrő ízületi fájdalmak nyilván fokozták ingerlékenységét és azokat a nem kedvező tulajdonságait, amelyekkel környezetének mindennapjait terhelte. Ha összegyűjtjük a különböző korabeli forrásokat, nagyon kedvezőtlen képet kapunk róla. Az egykorú hagyomány úgy tartotta, hogy bátyját, akit apja túszként hagyott a töröknél, mikor az kiszabadult, a Bodrogba fojtatta; más változat szerint megmérgeztette, hogy az örökségen ne kelljen osztozniok.[34] Anyjával is kegyetlen volt. „Prini Gábriel sokat rötteget az miat, hogy edes annya el futot tüle. Kinec minden ioszaga masra szalla" – írja róla Bornemisza Péter.[35] A legtöbb rosszat róla Forgách Ferenc jegyezte fel *Históriá*jában. Tőle tudjuk, hogy esztelen féltékenységgel gyötörte feleségét. Nem vitte soha vendégségbe, hogy idegen a közelébe ne férkőzhessen, sőt saját asztalához se engedte, ha más is volt jelen. Férfival nem beszélhetett, férfi szeme elé nem kerülhetett. Nem engedte, hogy az ablakon kitekintsen, ha eltávozott otthonából, az ablaktáblákat bepecsételtette. Amikor egyszer betegen feküdt és felesége körülötte sürgölődött, az udvarból egy nemes ifjú véletlenül az úrnő ruhájához ért. Perényit úgy elöntötte az indulat, hogy parancsot adott az ifjú elevenen való befalazására. Ebben ugyan az udvarnép valahogyan megakadályozta, de végül mégis megmérgeztette. A rémtörténetek egyikébe Forgách, nyilván ahogy ő is hallotta, Balsarátit is belekeverte. Perényi síron túl is terjedő féltékenységében arra akarta feleségét rávenni, hogy az az ő halála után se menjen máshoz feleségül. Amire az asszony azt válaszolta, hogy ő inkább azon

---

[31] KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Pestis pestise,* Debrecen, 1664, 86–87.
[32] PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis,* Kolozsvár, 1690, 296–320.
[33] RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás*, III, Bp., 1879, 97–102.
[34] BETHLEN Farkas, *Historia,* Keresd, 1684–1690, 142.
[35] BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek,* kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 176.

imádkozik, hogy férje őt túlélje, egyébként a jövőre nézve nem tehet semmi ígéretet. A dühöngő Perényi erre kivont karddal kényszerítette udvari orvosát, Balsarátit, hogy keverjen mérget az asszonynak. Az életét féltő orvos engedelmeskedett, és nem sokkal férje halála után a méreg elsorvasztotta a fiatalasszonyt.[36]

Elfogadhatjuk-e hiteles közlésnek Forgách rémhistóriáját? Korának történetét akarta megírni, nincs okunk arra, hogy tudatos hamisítással vádoljuk. Az viszont más közléseiből is kiderül, hogy forrásfelhasználására jellemző a kritikátlanság. Rostálás és szelídítés nélkül közölt mindent, amit hallott, ha az tendenciozitásának megfelelt. Legkevésbé se törekedett megvalósítani a „sine ira et studio" elvét. Ebben az esetben az Erdélyből Ferdinándhoz pártolt Perényi (Forgách fordított irányba tette ugyanezt!) portréja lett még sötétebb. Az udvari orvos nála csak mellékszereplő, szerepeltetése csak hitelesíti a történetet. Perényiről a kortársak tanúsága alapján akár ennyire elvakult indulatkitörést is elhihetünk. Országh Ilona ugyan két évvel túlélte férjét, de nem lévén gyermekük, halálával óriási vagyon szállt a királyra. Életének utolsó két éve fáradságos küzdelem volt az üres királyi kincstárral, amely leste-várta a halálát. A bécsi egyetem jogászprofesszora és egy pénzügyi bizottság csűrte-csavarta a végrendeletet meg az adományleveleket, hogy az özvegyet birtokából kiszorítsák. A Perényi-vagyon sorsa ezekben az években Magyarországon és Bécsben is szóbeszéd tárgya volt, amihez mindenki tódított valamit.

További kiegészítést nyújt az ügyhöz Nicolaus Pistalotius divatos bécsi orvos levele. Perényiné tiszttartójához, Melith Ferenchez írta 1568-ban. A levélből kiderül, hogy az akkor már beteg Országh Ilona fölött konzílium lehetett, és Pistalotius jóváhagyta Vitus doktor addigi gyógykezelését. Csakhogy útban hazafelé Kassán látott egy receptet a magyar doktor kezétől. A legnagyobb baj származott volna belőle, ha – akinek írta – azzal él. Ezek után szükségesnek látja az úrnőt figyelmeztetni – távol álljon tőle kollégájának ócsárlása, ez nem természete –, hogy vigyázzon.[37] Tanulságos adalék ez a levél. A bécsi kolléga

---

[36] Lásd a 9. jegyzetet. A téma drámaíróinkat is megihlette a romantika korában. Garay János *Országh Ilona* címmel írt szomorújátékot (1837). Vitus ebben aljas csábító, aki a maga számára akarja megszerezni a fiatalasszonyt. Kölcsey drámájának: *Perényiek* (1826) csak az első felvonása maradt fenn. Tárgya a két testvér konfliktusa.

[37] N. Pistalotius Melith Ferencnek, Bécs, 1568. szept. 7-én: „Ego et Dominae gratiosae et Vrae Dom. consulueram ut uterentur opera Domini Doctoris Vittj, sed quum Cassoviam venissem incidi in scripturam quandam suam quae descriptum erat Medicamentum pro quodam Dno Michaele Szereny qui alias fuit servitor Mag. dom. Gabrielis qui in hospitio decumbebat, et deum testor quod summa pernicies ipsius fuisset si illud medicamentum accepisset, et quia res istae sunt magni momenti, vitamque diuturnam opto Magnificae dominae admonendam etiam ego Dom. Vram pro mea fidelitate putavj, non profecto studio maledicendi, quod a mea natura est aliena, sed ne Magnifica domina periculum aliquid incusseret..." MOL, P 707. Zichy család levéltára, Missiles, 514. cs. Az itt említett (Kis)serjényi Mihály, akit Balsaráti gyógykezelt, amint a levélből is kitűnik,

először a beteg és a betegség helyszíni ismeretében nyilatkozott, és jóváhagyta Balsaráti addigi gyógykezelését. Később Kassán megállapodva, ahol véletlenül épp a kincstári szakértők tanácskoztak a Perényi-vagyon megszerzésén, ő is gondolt egyet. Szükségesnek látta, hogy az özvegy szűkebb környezetében bizalmatlanságot támasszon. Ez a levél kétségtelen bizonyíték arra, hogy akadtak Bécsben olyanok, akik Balsaráti „veszélyes" tudományáról suttogtak. A politikai taktika mellett az ilyen híresztelés mögött szakmai irigység is állhatott, amely a bécsi orvosok körében hírhedt volt. A már wittenbergi tanulmányaival kapcsolatban említett J. Crato császári orvos éppen ezért hagyta el Bécset. P. A. Mattioli tragédiával végződő hajszája kollégája ellen a szakirodalomból ismeretes.[38] Szikszai is beszél az életrajzban az irigyek ármánykodásáról, amelyek Balsarátinak egy időben sok kellemetlenséget okoztak. A csak általános megfogalmazás mögött a fönti, vagy ehhez hasonló eset állhatott.[39]

Patrónus nélkül: 1567–1570

1567. június 28-án meghalt Perényi Gábor, és ezzel Balsaráti patrónus nélkül maradt. Már az előző fejezetben láttuk, hogy miféle kellemetlenségek háramlottak az új helyzetben az udvari orvosra. Perényi halála véletlenül egybeesett olyan politikai változásokkal, amelyek éppen azt az országrészt érintették, ahol Balsaráti működött.

1562 és 1567 között Erdély és a királyi Magyarország közötti határok többször megváltoztak. A felvidéki várháborúk során először János Zsigmond nyomult Kassáig, majd német katonai segítséggel az ellentámadás Munkácsig hatolt előre. A királyi Magyarország jelentősen megnövelte területét, elfoglaltak néhány fontos végvárat (Tokaj, Szatmár, Erdőd) és a bányavidéket is hatalmukba kerítették. A kincstár ezzel új jövedelmi forrásokhoz jutott, de az új, megnövekedett feladatokat a távoli Pozsonyban székelő magyar kamara csak nehezen tudta ellátni. Ezért a Kassától keletre eső terület igazgatására megszervezték az ún. Szepesi Kamarát. Ez az intézmény elsősorban a királyi jövedelmeket kezelte, de politikai hatalmat is jelentett a hozzá tartozó területen. Hatásköre soha nem tisztázottan és pontosan el nem határolva kapcsolódott a Felvidéken állo-

---

Perényi Gábor servitora volt. Apja, bátyja a királyi udvarban [!] voltak tisztviselők. Ő mint végvári vitéz török fogságba esett, és valószínűleg Perényi támogatásával tudta csak magát kiváltani. Így került azután függő viszonyba Perényivel.

[38] E. H. F. MEYER, *Geschichte der Botanik,* 4, nachdruck, Amsterdam, 1965, 375–378.

[39] „Virtus tamen eximia sicut invidiae improbis stimulis hostiliter impeti semper consvevit; sic praestantissimum etiam virum istum indignissime insectari ausa fuit immerentem: virulentisque morsibus falsissimarum criminationum lacerare nomen clarissimum nefario ausu conata est, atque deformare dignitatem impudentissime." SZIKSZAI, *i. m.,* E3.

másozó német katonaság parancsnokának jogos vagy jogtalan hatalmaskodásával. A Szepesi Kamara elnöke, Bornemisza Gergely, ekkor többek között már szepesi prépost és csanádi püspök volt. A protestantizmusnak lutheri ágát nem üldözte, sőt tűrte, mert szövetségest talált bennük a kálvinizmusnak nevezett radikálisabb irányzat terjedésének elhatárolására. A helyi intézkedések végrehajtói a kamarai tanácsosok voltak. Közöttük az első Paczóth János, akit a füzéri hitvitából ismerünk. Ez az újonnan szervezett intézmény közvetítő volt a bécsi udvar felé. Minden ügyet véleményezve kellett továbbítaniuk, ezért akinek hatalmasabb pártfogó nem jutott, igyekezett velük jó barátságban lenni. Az eddig távol székelő központi hatalom keze ezután apró-cseprő ügyekben is elért ebbe az országrészbe.

Az utódok nélkül meghalt Perényi birtokai nagyrészt a koronára szállván, Balsarátinak ebben az új helyzetben kellett valahogy a helyét megtalálnia. Az életrajz szerint ekkor már ismert orvos volt, akit sokfelé hívtak. Ez az életmód az ország akkori útviszonyai miatt sok testi törődéssel és fáradsággal járt. Mégis inkább a szabad magángyakorlatot választotta, és nem keresett vagy nem talált újabb patrónust.

1568 nyarán jegyezték fel azt az úgy látszik nagy föltűnést keltő beavatkozását, amellyel egy csillapíthatatlannak tűnő vérzést sikerült megállítania. Egy köztiszteletben álló eperjesi polgár száján dőlt a vér, és ezt a méltán halálosnak tűnő betegséget sikerült orvosolnia. A feljegyző sajnos a gyógymódról nem őrzött meg semmit.[40]

Szikszai ezekre az évekre teszi magyar nyelvű orvosi könyvének megírását, amikor patrónus nélkül lévén, erre is jutott ideje.[41] A hangsúlyos fogalmazást megértették azok, akik ismerték az udvari orvos sajátos helyzetét. Négy könyvből álló magyar nyelvű munkája az orvostudományból csak azokat a gyakorlati

---

[40] „Dominus Urbanus Noctua Senator Epperien. primarius... absente coniuge, in laethalem aegritudinem incidit, cui per os incredibili copia sanguinis effluxit. Qui Dei beneficio per D. Joannem Vitum sedatus est." KOKAVINUS, *i. m.,* 1568. júl. 25. Báthori Kristóf halálát is egy ilyen vérzés okozta: „Báthori Christoph maximo ac fatali sanguinis fluxu laboravit, kiben meg is holt, mert Blandrata sistálta az vérnek folyását, nem engedte, hogy az nyavalyának materiája kimenjen az fluxus által, félvén attól, hogy kimegyen az calor vitalis." *Szamosközy István történeti maradványai,* IV, Bp., 1880, 14.

[41] „…in ista orbitate patrocinij sui, vitaeque privatae secessu paulo quietiore plusculum otij nactus, quatuor libros de re medica in usum chirurgorum lingua vernacula conscripsit, ad rectiorem et exquisitiorem curandorum morborum praxin illos informare conatus. Qui ipsi libri convenientissima methodo ad commoditatem empiricorum medicorum singularem compositi si aliquando prodibunt, praepostera ista et temeraria, ne dicam insana medicationis ineruditae ratione emendata atque explosa, dici non potest quantum utilitatis ad patriam nostram universam sit inde redundaturum." SZIKSZAI, *i. m.,* E4. A „si aliquando prodibunt" kifejezésből látszik, hogy 1575-ig a mű nem jelent meg nyomtatásban. Szikszai e mondatát nyilván a sírnál álló Dobó családnak szánta, hogy mint Patak új urai, pártfogolják a könyv megjelenését.

kérdéseket tartalmazta, amelyekre a chirurgusoknak, azaz a borbély-sebészeknek szükségük lehetett. Járva-kelve az országban, betegeit ellátva, nyilván csak azt tartotta meg a szakirodalomból, amit saját tapasztalata alapján, a hazai viszonyok között szükségesnek tartott. A chirurgiák bevezető része általában az anatómia volt. Ebből valamennyit meg kellett tartania, mert csak erre építhette további anyagát. A csontok helyrerakása, lőtt és egyéb sebek ellátása, görcsös fájások szüntetése, széklet-vizelet rendezése, epe-vesekövek kezelése, a kenőcsök készítése stb. a sebész feladata volt. A belbetegségeknél az érvágás, köpölyözés, a mérgezések felismerése tartozott még ismeretanyagukba és természetesen egyszerűbb gyógyszerek javallata. Balsaráti műve Szikszai szerint nagyon népszerű volt. Bizonyára csak kéziratos úton terjedt másolatról másolatra. Ma már semmit nem ismerünk belőle. Ha majd egyszer a magyar orvostörténeti kutatás összehasonlítja a 16–17. század fordulójáról fennmaradt több kéziratos receptgyűjteményt, talán egy közös forrásra bukkan. Ezek a kézikönyvecskék nagyon hasonló gyógyszerkészítményeket tartalmaznak. Meglepően elkülönülnek a következő század hasonló műveitől abban, hogy nem tartalmaznak semmiféle, a józan észtől és mai ízlésünktől távol álló alapanyagokat. Ezt a céhek felügyelete is magyarázná, ha ugyanez nem volna érvényes a következő századra is. Talán feltételezhetjük, hogy orvos-szakíró művének másolatai terjedtek el széles körben a 16. század végén.[42] Balsaráti orvosi működése mellett ezekben az években közéleti szerepléséről is tudunk. 1568 januárjában egy a füzéri tárgyalásnál jóval nagyobb szabású hitvitára került sor Kassán. A hit tisztaságát védő államhatalom képviselője ezúttal Schwendi Lázár volt, a német főkapitány. Ő hívta egybe a felvidéki lutheránus lelkészeket és a Tisza-vidék protestáns papjait, hogy számon kérjék Egri Lukácstól elhajló nézeteit. Az egyháztörténetben jól ismert hitvita eredménye egy Egri Lukács tanait elítélő nyilatkozat volt, amelyet a vezető kassai lelkész után mindjárt Balsaráti írt alá.[43] Általában meglévő és a vita során talán még megnövelt tekintélye biztosíthatta számára ezt a helyet. Az új kamarával való jó kapcsolatát mutatja a sárospataki Sztárai-ügy is. A Délvidék híres reformátora, Sztárai Mihály még Perényi idejében került Patakra lelkésznek. De a földesúr halála után nem tudott az új helyzetbe beilleszkedni. Gazdasági természetű ellentétei voltak a főkapitánnyal, és ezért jobbnak látta csendben és gyorsan távozni. A megszeppent pataki magisztrátus „doktor uramat" menesztette Kassára, hogy az ügyet kimagyarázza, ártatlanságukat tanúsítsa.[44]

---

[42] Néhány ilyen kéziratos receptgyűjtemény a 16–17. század fordulójáról: MTAK, Kézirattár, K 95 és K 96; OSZK, Kézirattár. Oct. Hung. 500.

[43] Fr. A. LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania,* Utrecht, 1728, 214.

[44] „hiszem, hogy doctor uramtul kegyelmetek nyilván megh ertette mynemu ok nelkül Ztaray Myhali az plebanos innet el ment …Igaz eleget marasztam, hogy el ne menne Doctor uram altal." MOL. E. Szepesi Kamara, Repraesentationes, 1567. nov. 7.

Ezek után érthető, hogy a kamara a főkapitányokkal teljes egyetértésben fordult a királyhoz Balsaráti nagytoronyai birtokának adómentessége ügyében. A Perényitől kapott ingatlanjószág sorsa ugyanis a patrónus halálával bizonytalanná vált. A Kopácsi család és Szikszai Fabricius Balázs hasonló kérelmeit is pártolólag terjesztették fel Bécsbe. Balsaráti adómentességének királyi jóváhagyása négy nappal Országh Ilona halála után, 1569. május 6-án történt.[45] Ez csak úgy lehetséges, hogy a felterjesztést gondos előrelátással még a nagybeteg úrnő életében Bécsbe küldték. Balsaráti népszerű orvos volt, és amint láthattuk, a világi hatalom támogatását is élvezte. Családját (1560-tól nős, több gyermek apja) kis birtoka jövedelméből gond nélkül eltarthatta. És mégis ez a független magángyakorlattal eltöltött néhány esztendő csak átmenet volt életében. Igaz, Magyarországon e korból egyetlen orvost se ismerünk, aki, ha csak ilyen rövid ideig is, de megpróbálkozott volna ezzel az életformával. Csak két évvel korábban, 1567-ben Purkircher Györgyöt (a bevezetőben már volt róla szó) a pozsonyi kamara szerette volna hivatali orvosául kineveztetni. Egészen új, bizonyos mértékben függetlenített értelmiségi pálya nyílt volna itt, ha a tervük megvalósul. A kérést a király a kincstár nehéz helyzetére hivatkozva elutasította.[46] Ha így volt ez az ország nyugati felében, akkor a Tisza-vidék kevésbé polgárosult viszonyai még annyira se nyújthattak lehetőséget arra, hogy valaki a társadalmi kötöttségekből kiszakadva, egészen független úton járjon.

A lelkész-orvos: 1571–1575

1571-ben Balsaráti a Sárospatakhoz közel fekvő Olaszliszka lelkésze lett. Az életéről nagyon töredékesen fennmaradt adatokból is láthattuk, hogy benne a teológus és orvos, a wittenbergi indításnak megfelelően, mindenkor harmonikus

---

[45] 1569. máj. 6. Miksa a Szepesi Kamarának. „Quandoquidem nobis honorabilis doctus et fidelis nobis dilectus Johannes Vitus Balsaratius medicinae doctor cum per capitaneos nostros Lazarum de Schwendi et Joannem Rueberum, tum etiam per vestras literas plurimum commendatus sit ...dictus Balsaratius domum quandam in pago Nagh Toronia habitam cum paucis quibusdam terris arabilibus et fenetis, item vineas numero 7 ex donatione quondam Gabrielis Pereny possederit..." …élete végéig használhatja, és mentesíti minden teher alól. Közölte Hidegpataky Antal, lásd a 23. jegyzet. Perényi halála után az óbudai apácák megpróbálták visszaszerezni ezt a hajdani birtokukat. De a királyi információkérő leiratra a Szepesi Kamara az ügyet félretenni javasolta. MOL. E. 254. Exp. Cam. Elenchus 1568/II. félév. Erre terjeszthették fel Balsaráti kellőképpen megtámogatott kérvényét a királyhoz. Itt említjük meg, hogy Szikszai szerint Miksa király Balsarátinak nemességet adományozott volna („nobilitatis arma et insignia decora ultro ipsi obtulit"). Más forrás e közlést nem támogatja, és főleg az előzőkben idézett királyi leirat is csak „fidelis nobis dilectus"-nak titulálja. Várday Miklóshoz intézett levelének zárópecsétjén (gyűrűpecsét) egy álló szárnyas oroszlán látható.

[46] KNEIFEL, *i. m.,* 54–55.

egységben volt. Kora a zsinatok, egymást érő hitviták ideje volt, amikor a magyar társadalom szellemi tevékenységének legjelentősebb részét ezek kötötték le. Akit mindennapos létszükségletén túl is izgatott valami, az teológiai kérdésekben foglalt állást. Többet jelentett ez akkor, mint világnézetet, szüntelen szellemi és érzelmi aktivitást. Hogy Balsaráti milyen tevékeny résztvevője volt e szellemi közéletnek, azt a füzéri vita és az Egri Lukács-ügy tanúsítja. Papi működésének első állomása, Olaszliszka gazdag mezőváros a középkor óta. Az 1567-es országgyűlés döntése ismét a szepesi káptalannak juttatta. Földesura, a toleráns Bornemisza Gergely prépost, kamarai elnök Balsaráti odakerülését bizonyára pártfogolta. Hajdani tanárának és atyai pártfogójának, Kopácsi Istvánnak veje, Czeglédi Ferenc volt lelkész elődje. A megüresedett helyre az atyafiúi ajánlás segíthette be. Hátralevő éveinek ez a több irányból jövő jóindulat biztosította a megelőzőknél jóval nyugodtabb munkálkodás lehetőségét.

Szikszai feljegyezte, hogy hivatalba lépésekor írásba foglalta hitvallását bebizonyítandó, hogy mindenféle újítás távol áll tőle.[47] Debrecen felől a szakramentarizmus és még inkább Erdélyből az unitarizmus terjedésétől félt a felső országrészben a lutheranizmussal már kiegyezett, csak formálisan, vagy már úgy se katolikus államhatalom. Szikszai szövegéből nem derül ki, hogy esperese vagy a világi hatóság kívánta-e tőle az írásbeli nyilatkozatot. Valószínűleg mindkettő. Éppen az 1571-es évből kelt királyi utasítás elrendeli, hogy a kamara tisztviselői védelmezzék az igaz hitet az országban kóborló eretnek tanítókkal szemben.[48]

Egy évi liszkai lelkészkedés után, 1572 januárjától a sárospataki magisztrátus hívta meg papjául. A város Perényi halála után a királyra szállt, a vár gazdálkodását a kamara fölügyelte. Lelkészelődje itt is valószínűleg a közben esperessé lett Czeglédi Ferenc volt. Az állami támogatást folyamatosan élvezte. A kamarai tisztviselők „Doktor uram az pataki plebanos" kedvéért még a nagytoronyai bordézsmálás régi, megszokott rendjén is változtattak – amint erről a Perényi-örökösök ingerülten panaszkodtak.[49]

Szikszai Fabricius emlékezésének hangja ezeknek az éveknek ismertetésénél válik a legmelegebbé. Tanítványok, volt betegei, hívei állták körül orvospapjuk koporsóját. Népszerűsége igen nagy lehetett, ő maga is megtalálta azt az életformát, amely egyéniségének a legjobban megfelelt. Szegények és gazdagok testi-lelki gondozója volt, tudását minden irányban gyümölcsöztethette.

Pataki működésének idejéből való a Kisvárday Miklóshoz írott, már föntebb közölt levele. Kisvárda birtokosura két panaszával fordult az orvoshoz. Az

---

[47] SZIKSZAI, *i. m.,* F3.

[48] EMBER Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története,* Bp., 1946, 164.

[49] Homonnai Drugeth Ferenc levele a Kamarához. Keltezetlen. MOL. E. 254. Szepesi Kamara, Repraesentationes. Besorolva az 1569. szeptemberi iratokhoz, de mivel mint „pataki plebanost" említi, csak 1572. jan. utáni lehet.

első, a könnyebb eset a szomjúság. Erre julepből készített liktáriumot ajánl. A keleti eredetű szirupféleség, a julep rózsából, violából, de mákból is készülhetett „főtt" víz és nádméz hozzáadásával. Készítésének módjáról, felhasználásáról Magyarországon megmaradtak az egykorú leírások.[50]

Komolyabb föladat elé került a sárgaság orvoslásával. Kezdődött mindjárt azzal, hogy a levélben olyan „indistincte" közölték a betegség leírását. Mivel a baj eredetére nem tudott következtetni, nagyon óvatos volt az orvosság ajánlásával, borban áztatott újviaszt rendelt. A bort értjük, mert az ország egészségtelen ivóvizei helyett az orvos bármi panasz esetén azonnal „főtt vizet" tanácsolt betegeinek, vagy borban oldott gyógyszereket. Nehezebb megmagyarázni az újviasz javallatát. Ez a szer a borbély-sebészek patikájának állandó kelléke volt, de inkább csak külsőleges használatáról vannak adataink. Balsaráti talán Pliniusra támaszkodva méz helyett használta, mert a mézesborról (mulsum) valóban azt tartották, hogy gyógyítja a sárgaságot. Az aranyas pohár, aranylánc, aranyforint az arany gyógyító hatása miatt kellett. Úgy hitték, hogy éppen az epebetegségeknél hasznos szer. No meg a similia similibus, az ebharapást szőrivel elve is érvényesülhetett ebben az esetben, az aranyat színe miatt tarthatták a sárgaság gyógyszerének. Egy bizonyos, teljesen ártatlan szert javasolt, ami mai ismereteink szerint nem használt, de nem is árthatott. Óvatosságára mutat, hogy a sárgaságnak az ókortól legelterjedtebb gyógyszerét, a chelidoniumot (vérehulló fecskefű) sem merte ajánlani a betegség okának pontosabb ismerete nélkül. Pedig ezt az egyébként ugyancsak sárga színe miatt gyógyhatásúnak tartott növényt minden orvosi kézikönyv ajánlotta ilyen esetben.[51] Gyógyszerrendelései alapján igazán kedvező képet nyerünk Balsaráti orvosi gyakorlatáról. Hogy e meggyőződésünket aláhúzzuk, összehasonlításul közöljük a száz évvel később élt udvari

---

[50] „Az Rosat aztasd meg nyolcz oraigh tizta vízben, az utan lassu szennel forrald meg, es vegezetre fachard ki, ves Nad mezet avagy feier mezet bele annijt hogy edös legyön, fözd ismeg özve az mezzel, es ez az Rosa Julep: ezt io innija szomijsagh ellen az hideg lelöknek." BEYTHE András, *Fives Könüv,* Németujvár, 1595, 15. Felhasználására MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek,* 3, Bp., 1931, 184. Az *Ars medica* is ajánlja: 13, 23, 151, 472 stb.

[51] A viasz ritka belsőleges használata: DIOSCORIDES, II, 105: „Cera omnis mollit, calfacit, modice explet corpora: datur in sorbitione dysentericis." A mézesbor sárgaság esetén: PLINIUS, *Naturalis Historia,* XXII, 24: „Varro regium cognominatum morbum arquatum tradit, quoniam curetur mulso." Az arany gyógyító hatásáról: P. A. MATTHIOLI, *Commentarii in Pedacii Dioscorides Anazarbei de materia medica libros 6,* Venetiae, 1559, 675: „Auri vires prodidit Avicenna secundo sui operis volumine, sic inquiens. Aurum in omnibus suis partibus aequale est. Inseritur medicamentis, quae atrabiliariis competunt morbis." A chelidonium maius hasznáról a sárgaság ellen az ókori szerzőknél: L. FUCHS, *De historia stirpium,* Basel, 1542, 864–865. Nálunk MÉLIUSZ, *i. m.,* 178b. Az *Ars medica* is javallja, 226: „Celidonianak leweleth zeod megh, razd megh hogy Bogar ne legyen kezoette, megh ne mossad, hanem chak ugy takard bele az ket Szarath es labayth, es az keth karyath kenyekygh. Eyelre ismeth masth kes rea, megh probalt oerwossagh ez byzonnyal." Elekes György figyelmeztetett, hogy A. LONICER, *Kräuterbuch,* Frankfurt am Main, 1573, 239 szerint az újviasz „a beleket tisztítja, nyugtató hatású a májra, magas lázra".

orvos, Pápai Páriz sárgaságra adott receptjeit: „Majd mindenek felett hathatós a tavasszal szedett lúd fiak ganéja, meg-aszalva, törve: tölcsenek bort reá, áljon rajta, s az higattyát le-szürvén, apránként igya éjomra ... az iziért fa-hejat és nádmézet tehetni köziben". További készítményéhez emberi vizelet is kell. Végre ő is a régi próbált chelidoniumot ajánlja: „Vére-hulló füvet, csengő füvet rakjon a sarujában, s járjon rajta: annál jobb, ha kebelét, süvegét-is meg-rakja véle."[52] A 18. század végéről származik a következő javallat: „Viasz-poharakat, az üveg-poharat belé mártván a' meg-olvasztott lágy meleg viaszba önthetsz kitsit nagyot tetszésed szerént. Abból inny jó a' sárgaságban lévő embernek, gelesztás kis gyermekeknek."[53]

Messzi földről sereglettek hozzá a betegek, amint Szikszai írja. Az orvosi tanács mellett minden bajbajutotton segített, ha kellett, akár jogi ügyekben is. E kép mögött persze ott van még a középkori szemlélet. Az egyszerű nép számára az írni-olvasni tudás az ismeretek egészét jelentette. A valóságban Patak és környéke lakosságának minden kérdésére bőségesen elegendő lehetett Balsaráti tudása. Háza ezért valóságos kórház volt, ahová mindenkit befogadott. Ezek a kis adatok hozzájárulnak ahhoz, hogy kedves, megbecsült személyét jobban megismerjük.

Nagyon érdekes az, amit Szikszai a honorárium kérdéséről ír. Még a gazdagoktól se fogadott el soha előre pénzt, és nem esett szó arról, hogy mivel honorálják, ha majd a beteg meggyógyul. Hogy Szikszai szavait idézzük: hányszor láttuk, hogy azt, amit a tehetősebbek önként felajánlottak, még azt is vonakodva és szégyenkezve fogadta el. Valósággal rákényszerítették, hogy hálájuknak legalább a szimbólumát fogadja el viszonzásul a helyreállított egészségért.[54] Hogy a Hippokratésztől ajánlott aphilargyrie (argenti contemptus) mennyire nem volt e kor orvosainak erénye, arról magyar szerzőnél, Bornemisza Péternél is olvashatunk.[55] Vissza is éltek ezzel a tulajdonságával, amint éppen Szikszai írja egy levelében. A nagybirtokos Alaghy család fiai Patakon tanultak, de nem fizettek „Ennekem peniglen és doktoroknak [doktoruknak] semit nem egyebet igeretnel".[56]

Várdayhoz írott leveléből tudjuk, hogy családján kívül háza népéhez tartozott még egy patikus is, akit, amint ez ekkor szokásos volt, ő fizetett. Ahol patikus volt, ott meg gyógyfüves kertnek is kellett lennie, mert nemcsak gyűjtötték, de maguk termelték is abban az időben a gyógyszerészek készítményeikhez az alapanyagokat. Sárospatakon a várúrnő virágos- és veteményeskertjei mellett volt tehát még egy, talán a padovai ismeretek alapján a hazai viszonyokhoz alkal-

[52] PÁPAI PÁRIZ, *i. m.,* 200–202.
[53] RAVAZDY András, *Méh tolmáts,* Diószeg, 1791, 124.
[54] SZIKSZAI, *i. m.,* E2.
[55] BORNEMISZA, *i. m.,* 165.
[56] Magyar Nyelv, 27(1931), 259–260.

mazott gyógynövénykert is. Az itáliai emlékek ébren tartására alkalma volt Patakon azért is, mert ott élt a da Vedano művészcsalád. Külföldi tanulóévei alatt Aldrovandi környezetében hallott művészetelméleti kérdésekről, műemlékek megbecsüléséről. Magyarországon ez utóbbi törekvésekről vannak elszórt adataink az egész 16. század folyamán (Megyericsei, Verancsics, Szamosközi). A pataki zordon vörös torony köré reneszánsz kastélyt építő Alessandro da Vedano és a reneszánsz élményekkel hazatért Balsaráti bizonyára ilyen témákról is beszélgettek. De bizonyosat e téren talán nem is fogunk megtudni, mert nálunk a levelezés e korban leginkább csak a gyakorlati élet közlendőire szorítkozott. A da Vedano család további sorsa egyébként hasonló a Balsarátiéhoz. A fiú, Francesco da Vedano szakítva a családi hagyománnyal, a papi pályát választotta, méghozzá magyar lelkész lett. Példázva ezzel azt, hogy patrónus nélkül építőművész éppúgy nem boldogulhatott abban a társadalomban, mint egy sehová se tartozó orvos. Az egyházi szolgálat, betegeinek ellátása és az iskola felügyelete között egyenlő arányban oszlott meg mindennapi elfoglaltsága, írja ezekről az évekről Szikszai. A sárospataki iskola pártfogolására nagyon nagy gondja volt Balsarátinak. Innen is indult külföldi egyetemekre. Wittenbergben Luther is, Melanchthon is a fejedelmek elsőrendű teendői közé sorolták a magas színvonalú közoktatás megszervezését. Az elvi alapvetés mellett épp a wittenbergi egyetem bocsátotta ki a legtöbb tanárt és lelkészt is. Melanchthon Perényi Péternek egy főiskola alapítását is javasolta. Ha a bécsi fogság ebben meg nem akadályozza, és a terv valóban megvalósul, ez lett volna Magyarország első ilyen intézménye a században. Fiát, Perényi Gábort a meglevő pataki iskola bővítésére Balsaráti vette rá, meg arra is, hogy a kiválóbb, rászoruló diákokat itthon is, külföldön is támogassa.

Az iskola vezető tanára Szikszai Fabricius Balázs volt, aki a wittenbergi egyetem mellett Strassburgban is járt. Ott J. Sturm Európa-hírű főiskolát teremtett. A sárospataki iskola oktatási rendjében e két külföldi intézmény pedagógiai elveit valósították meg.

Szikszai Fabricius neve ma az első, sok kiadást megért latin–magyar iskolai szótárt jelenti. Kéziratos másolatai kézről kézre terjedtek, és csak halála után 15 évvel jelent meg először nyomtatásban.[57] Hatása magyar irodalmi nyelvünkre, de a szaktudományokéra is, olyan nagy volt, hogy azt föl se tudjuk becsülni. A szóanyagot fejezetenként szakcsoportokba osztotta. Ezeket a szakcsoportokat vizsgálva, szembetűnő egyenetlenségeket találunk. Gombocz Endre figyelmeztet arra, hogy „Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékén már a 16. században megindult tudományos flórakutatás látszik (...) a természetrajzi részben a tankönyv benyomását kelti. Fogalomcsoportjai között vannak olyanok, amelyek kizárólag

[57] SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Nomenclatura seu dictionarium Latino-Ungaricum,* Debrecen, 1590. RMNy 642, ahol az addigi irodalom megtalálható.

a növénymorfológia, a növénypatológia körében mozognak, s amelyeknek nem igen lehetett értelmük, ha nem növénytani studiumokban használta fel a tanár és a tanuló."[58] De ugyanezt a szakszerűséget állapíthatjuk meg az állattani és főleg az orvostudomány szakcsoportban. A „füveknek nevek" csoport 560 növényt tárgyal, a fák és kerti gyümölcsök további majdnem kétszázat. Hivatkozik itt egyes növényneveknél Mattioli és Tragus (H. Bock*)* tekintélyére. A szúk fajtáinál Hermolaus Barbarus a forrása. A nyolcvan halfajta tárgyalásánál Niccolò Perottit és többször is Konrad Gesnert említi. A „Külömbféle betegségeknek nevek" és az ezekben szenvedők szócsoportjai mintegy 250 címszót tartalmaznak. Ezek között már hosszabb értelmezéseket találunk, olykor a betegségek teljes tudományos leírását. A paroxysmus tárgyalásánál L. Fuchs kézikönyvével egyezik. A sárgaság leírásánál is Fuchs szövegére ismerünk, de kibővíti az értelmezést Plinius magyarázatával is.[59] Valamennyi említett vagy felderített forrása elsőrendű szakmunka vagy a legújabb tudományos kutatás eredménye (Mattioli). Ezek a tárgyalt természettudományos részek formailag is különböznek a szótár egyéb anyagától. A szóanyagot a fejezeten belül betűrendben adják, míg az egyéb részek valami más rendszer szerint csoportosulnak.

Meggyőződésünk, hogy Balsaráti egyetlen fennmaradt műve rejtőzik Szikszai szótárának néhány fejezetében. Természetismerete, amelynek segítségével az egyszerűbb növényi gyógyszerek készítésében is járatos volt, már a wittenbergi egyetemen is kiemelte őt kortársai közül.[60] Gesnerrel kapcsolatban említettük, hogy talán Balsaráti a szerzője annak a „Catalogus piscium Hungariae"-nek, amelyet a nagy svájci természettudós használt. A 16. század összefoglaló természetrajzi művei éppen ilyen részleges jegyzékek alapján készültek. Gesner is, Aldrovandi is lelkesen ösztönöztek mindenkit a gyűjtőmunkára. Balsaráti olyan vidékről jött, ahol korábbi időkből ilyen szakmunka nem állott rendelkezésre. Ha előbb nem, de legalább a két tudóssal való megismerkedése után egészen biztosan ő is szerkesztett ilyen állat- és növénykatalógust.

Szikszai szerint naponként látogatta a sárospataki iskolát, tanszerekkel, könyvekkel látta el a diákokat, akiket egyúttal gyógyított is. Európának nem sok iskolája dicsekedhetett akkortájt ilyen magas képzettségű iskolaorvossal. És micsoda különleges színvonalat biztosított az intézménynek, azáltal, hogy a természettudományos tárgyakat tanította is! Legalábbis erre következtethetünk Szikszai szavaiból, aki maga is Balsaráti tanítványának vallotta magát e tudo-

---

[58] GOMBOCZ Endre, *A magyar botanika története,* Bp., 1936, 23.

[59] L. FUCHS, *Institutionum medicinae ad Hippocratis, Galeni, aliorumque veterum scripta recte intelligenda mire utiles libri 5,* Basel, 1572.

[60] „In herbarum et stirpium indagatione, universaque simplicium medicamentorum historia sic excelluit: ut paucissimos pares, vix unum vel alterum superiorem tunc haberet inter medicae artis studiosos in Academia Vitebergensi." SZIKSZAI, *i. m.,* D3–4.

mányokban.[61] E kijelentése támogatja feltételezésünket, hogy a szójegyzék tervét együtt alakították ki. A pedagógiai célszerűség mellett talán ez az egyik oka a szóanyag tárgyköri elkülönítésének. A kidolgozást is megosztották egymás között. Szikszai előtt Balsaráti kézirata fekhetett, amikor tanítványainak a teljes szóanyagot lediktálta. A szótár kinyomtatására ekkor még nem gondolt, mert akkor az egyes csoportok közötti egyenetlenséget a betűrendet illetően bizonyára elsimította volna.

A pataki iskola ekkor már Felső-Magyarország leghíresebb tanintézete volt, ahol erdélyi ifjak is tanultak.[62] A 16. század végén az országban a természettudományos műveltség és az ez irányban való érdeklődés megelevenedésének jelei tapasztalhatók. A jelenség forrásvidékét talán itt kell keresnünk, ahol olyan kiváló orvosprofesszor működött. Gyakorlati tudása párosult az elméleti rendszerezőképességgel. És mindehhez járult még közvetlen, jó kapcsolata környezetével, embertársaival. Ő valóban igényeltethette a korszerű orvostudomány iránti igényeket abban a nagyon széles körben, ahová hatásköre terjedt. Tanítványairól feltételezhetjük, hogy orvosi kézikönyvet szerkesztettek vagy másoltak. Hatása, akár közvetlen tanításával, akár művein keresztül, akkor is nagy lehetett, ha pataki működése csak néhány esztendeig tartott.

Még nem töltötte be a 46. évét, amikor 1575. április 7-én meghalt. Nem az egész életén át gyötrő vesekövei, ez a veleszületett baj okozta halálát. Erre nagyon gondos diétával vigyázott, és időről időre sikerült megszabadulnia tőlük. Egy hirtelen rátörő diaré kiszárította, és semmi gyógyszer se tudott rajta segíteni. Reggel 9-kor még hívei, betegei között foglalatoskodott, és este 9-kor már halott volt.[63]

(1976)

[61] „Multos tam in Germania quam in Ungaria feliciter mea cognitione provexit, ut nostrorum praesertim hominum plerique acceptum illi uni referant, si quam consecuti sunt eiusce facultatis scientiam et usum, quos inter nomen quoque meum profiteri minime erubesco." SZIKSZAI, *i. m.,* D4.
[62] MÉSZÁROS István, *A Szalkai kódex és a XV. századvégi sárospataki iskola,* Bp., 1972, 62.
[63] SZIKSZAI, *i. m.,* G4.

ALBANI CSIRKE GYÖRGY, MELANCHTHON MAGYAR TANÍTVÁNYA

Az Elba partján fekvő Wittenberg ma műemlékváros, őrzi a múltját, a reformáció korának emlékeit. A folyó partjához igazodó hosszú utca elején a látogató először a Luther-házat tekintheti meg, majd Melanchthon egykori otthona következik. Az utca végén áll a vártemplom a két nagy reformátor síremlékével. Aki közülünk ma e hosszú utcát rója, az sok száz régen porladó hazánkfia nyomdokaiban jár. A nagy reformátorok személye, a vezetésükkel működő egyetem hírneve a tanulni vágyó ifjakat a távoli Magyarországról is Wittenbergbe vonzotta. A Melanchthon-házban térkép mutatja az egyetem vonzáskörét. A legtávolabbi pont ezen Erdély, ahonnan nagyobb számú hallgató jelentkezett. Luther és Melanchthon működése idején (1520–1560) az akkori Magyarország területéről majdnem félezer beiratkozott hallgató nevét ismerjük. Nagy szám ez, ha meggondoljuk, hogy az ország hajdani összlakosságát a mostaninak alig egyharmadára becsülik. Aki akkor az egyetem nélküli Magyarországról ilyen hosszú útra indult, azért tette, hogy hazatérve majd valamilyen értelmiségi pályán tegye közkinccsé azt, amit külországban tanult. Egyúttal követ, eleven kapocs is volt a török torkában vergődő hazája és a biztonságosabban élő európai országok között. Aki a magyar múlttal foglalkozik, és éppen a reformáció századával, nagy gonddal szedeget össze minden adatot azért, hogy e félezer név viselőjéből minél több váljék számunkra is élő, valóságos személlyé.

Sólyom Jenő evangélikus egyháztörténész figyelt föl a Melanchthon-kutatást összegező nagy munkában egy magyar vonatkozású adatra.[1] Melanchthon halálát megverselte egy éppen akkor Wittenbergben tartózkodó magyar diák latin nyelven: *Fletus Uraniae ab Albis amne discedentis in funere clarissimi viri Philippi Melanthonis scripti gratitudinis ergo* a Georgio Albany a Chyrkei Pannonio, Wittebergae, 1560. Egy magyar diák verses búcsúvétele tanárától, annak nyomtatásban való közzététele már önmagában is figyelemreméltó emléke a

[1] Wilhelm HAMMER, *Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte,* I, Gütersloh, 1967, no. 220.

wittenbergi diákéletnek. Még inkább azzá teszi az, hogy szerzőjét Bornemisza Péter is jól ismerte, említést tesz róla. Sólyom Jenő ezért megszerezte a vers másolatát, de betegsége megakadályozta abban, hogy a kutatást tovább folytassa. Halála előtt úgy hagyatkozott, hogy félbemaradt munkáit folytassuk. Az ő munkamódszerét tiszteletben tartva, szeretettel reá emlékezve, e kívánságának teszek eleget a következőkben.

Bornemisza Péter prédikációi hiteléül sok helyen kortárs példákra hivatkozik. Így vázolja egy alkalommal a versíró wittenbergi diák, Csirke György egész életútját: „Láttam egy deákot, kinek csuda nyughatatlansági leieltec [!] kevélysége miatt, ki mészáros fia lévén, el hitetett sokakat nagy álnokul, hogy ő gróf nemzet, kinek egy ideig nagy bölcsek, urak, császárok, török basák hittek, és csélcsapásával sok bíbor, bársony és friss öltözetet kalmároktul felszedett, kinek csélcsapása ugyan számlálhatatlan, ki végre igen nyomorultul vesze el török közben."[2] Már itt megjegyzem, hogy Bornemisza elmarasztaló ítéletének megértésére a maga helyén megnyugtató módon kísérletet teszek. Indulattól nem mentes jellemzéséért mégis hálásak lehetünk, mert enélkül a fönnmaradt hiteles adatok az élő ember helyett csak egy vérszegény váz megismerésére adnának lehetőséget.

A versíró Csirke György nevével a bécsi egyetem aktáiban találkozunk először. 1552-ben fölvétette magát a magyar tanulók érdekvédelmi intézményébe, a Natio Hungaricába. Neve itt Georgius Cyrzcay Dobricensis alakban fordul elő. Majd jó egy év múltával beiratkozott az egyetemre is Georgius Chyrke Albinus nobilis néven.[3] Nevének többféle alakja onnan van, hogy az egyetemi anyakönyv vezetője hallás után írta be a német fülnek ugyancsak szokatlan hangzású Csirke nevet. Az első bejegyzés szerint debreceni származású volt. Debrecen város tanácsülési jegyzőkönyvei a tehetős polgárok között említik a 16. század közepén a Csirke család több tagját. Kalmáremberek, talán marhakereskedők, tőzsérek voltak, ezért írta róla Bornemisza, hogy mészáros fia volt. Az egyetemi anyakönyvben neve mellett „Albinus nobilis" áll. Nemességét illetően csak föltevésekre támaszkodhatunk. Az 1550-es évekből fönnmaradt oklevelekben többször találkozunk fejérvári Csirke István lovaskapitány nevével. Mint a lévai hadnagyok és község követe Bécsben is megfordult, hogy elmaradt zsoldjukat sürgesse.[4] Csirke István és Csirke György bécsi találkozása alkalmával föleleve-

---

[2] BORNEMISZA Péter, *Negyedic resze az evangeliomokbol… valo tanulsagoknac,* Sempte, 1578, 598v. Először tárgyalta SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter,* Sopron–Bp.–Győr, 1939, 104, 291. A szöveget közli NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és az író,* Bp., 1959, 399. Bornemisza szövegét mai helyesírással közlöm.

[3] SCHRAUF Károly, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve,* Bp., 1902, 205; *Die Matrikel der Universität Wien*, bearb. von F. GALL, III/1, Graz–Köln, 1959, 103.

[4] A debreceni Csirke családról lásd *Debrecen Városi Tanács közgyűlési jegyzőkönyvei,* mikrofilm: MOL, 3429 és 3430. Fejérvári Csirke Istvánról lásd *Régi magyar nyelvemlékek,* II/II, Buda, 1840, 146–147; Nagyszombat Város Levéltára, Arch. Civ. Tyrnaviae, Missiles, Kart. 6.

nedhetett az elfelejtett rokoni kapcsolat, a homályba veszett nemesi kiváltságok. Ha a fejérvári (és ennek megfelelője lehet a latin Albinus vagy Albanus) Csirke család egy ága, talán éppen Székesfehérvár török kézre kerülése után polgárként óhajtott letelepedni Debrecenben, akkor le kellett mondania nemesi kiváltságairól, és a mezővárosi polgárokkal kellett osztoznia a közteherviselésben. Ilyen esetben a család nem szűnt meg nemes lenni, csak az ezzel járó kiváltságokról kellett lemondania. A titulust a külföldön tanuló diákfiú ezért használhatta. Talán így magyarázható Bornemisza megjegyzése: „elhitetett sokakat, hogy ő gróf nemzet".

Bécsi tanulóéveiről nincsenek további adataink. Csak föltételezhetjük, hogy nem lehetett könnyű dolga az akkor még eléggé alacsony színvonalú debreceni iskolából külföldi egyetemre jutó ifjúnak. Az új környezethez való lassú alkalmazkodást mutatja talán az, hogy több mint egy év telt el bizonyítható bécsi tartózkodása és az egyetemre való beiratkozás között. Debrecen a század közepén jómódú mezőváros volt, vásárait a határokon túlról is látogatták, kereskedői Moldvába, Lengyelországba és Németországba is eljutottak. Mégis, az egy szál debreceni kisdiáknak a világváros, a királyi udvar, az ott székelő magyar közhivatalok világa különös élményt nyújthatott. Odahaza a reformáció szellemében nevelkedett, mert Debrecen polgársága már jó ideje befogadta a lutheri tanokat. A város papja Kálmáncsehi Sánta Márton volt; továbbtanulását – amint látni fogjuk – valószínűleg ő támogatta. Bécsben szemtanúja volt a király támogatását élvező jezsuiták ellenreformációs törekvéseinek. Egyelőre csöndes, szívós küzdelmet folytattak a trónörökös Miksa főherceg oltalma alatt álló protestánsokkal és főleg az udvari lelkésszel, Sebastian Pfauserrel. Éppen Csirke bécsi évei alatt szorult vissza a protestantizmus, mert fő pártfogója világpolitikai érdekek miatt, keservesen bár, de elveiből is engedett. A korabeli levelezésekből tudjuk, hogy a bécsi eseményeket idehaza is nagy figyelemmel kísérték. Az egyetem nyújtotta ismeretek mellett nagyszerű politikai iskola volt ez a néhány év annak, aki nyitott füllel és szemmel, meg bizonyos rátermettséggel rendelkezett.

1557-től a bécsi magyar diákok között volt már Bornemisza Péter is. Fáradhatatlan kezdeményező és szervező munkájának egyik eredménye itt Szophoklész görög nyelvű Élektra-drámájának magyar fordítása és minden bizonnyal színrevitele is diáktársai közreműködésével. Bornemisza kezében a görög dráma is eszközzé vált a bűnt követő büntetés és a megtérés hirdetésére. Ezt prédikálta rendszeresen a magyar diákok szállásán is, ezért támadt kellemetlensége az újra erősödő katolikus főpapsággal. 1559-ben királyi rendeletre el kellett hagynia Bécset Pfausernak. Bornemisza Csirke Györggyel Wittenbergbe készült.

Évtizedek óta szívesen látottak voltak a magyar diákok a reformátorok házában. A messziről jött vendégnek járó gondoskodásnál jóval többet kaptak, testi-

lelki gondozást: gondoljunk csak a Dévai Mátyást körülvevő szeretetre.[5] A Wittenbergből hazatértek azután újabb diákokat ajánlottak maguk helyett. Ilyen ajánlólevélért fordult Csirke György is Gyalui Torda Zsigmondhoz, a magyar kamara vezető tisztviselőjéhez. Torda korábban négy évet töltött Wittenbergben, és Melanchthonhoz meleg barátság fűzte. Gyakori levélváltásukból sok fönnmaradt, kapcsolatukat innen ismerjük. A trónörökös Miksa főhercegnek is bizalmas tanácsosa volt, hitük is megegyezett, mert lutheránus volt élete végéig. Hajdan tanítványa volt Gyulafehérvárt Kálmáncsehi Sánta Mártonnak, és erről később is hálával emlékezett meg. Föltételezhetjük, hogy az időközben debreceni pappá lett Kálmáncsehi ajánlotta ifjabb diákját a már magasabb polcra emelkedett régebbi tanítványa pártfogásába. Torda azt írta Melanchthonhoz intézett ajánlólevelében, hogy Csirke György Wittenbergben jogot kíván tanulni.[6] Aki akkor Magyarországon jogi pályára készült, az általában megelégedett a hazai gyakorlati képzéssel, ha tervei nem vitték magasabbra a megyei érvényesülésnél vagy a birtokos nemesség jogvédelménél. A hazai szokásjog, Werbőczy ismerete erre elégséges volt. Aki külföldön tanult, az római jogi ismereteket szerzett. Ennek pedig akkor, Balassi Bálint sokat idézett kijelentése szerint „semmi ereje nincsen Magyarországban". Ez bizonyos megszorításokkal igaz is. A való helyzet pedig az, hogy külföldön képzett világi jogász a 16. században igen kevés volt nálunk, és mint országos hivatalok vezetői tevékenykedtek. Csirke bécsi évei alatt megismerkedett az ott működő magyar kancellária és a nádori hivatal munkakörével. A debreceni kalmárfiú nagyra törő terveiről tanúskodik, hogy tanulmányait ilyen irányban kívánta folytatni.

A wittenbergi egyetemre 1559 októberében iratkozott be Csirke György Bornemisza Péter társaságában.[7] Az egyetemnek ekkor a legnagyobb tekintélyű professzora Melanchthon volt, őrá maradt Luther örökének megőrzése. Alapvetően tudós egyénisége a humanista filológia eredményeit kívánta gyümölcsöztetni a teológiai stúdiumokban. Valójában elvonuló szobatudós volt, akit korának körülményei és sajátos helyzete kényszerített arra, hogy belső hajlandósága ellenére harcba szálljon a Luther tételeitől eltérő tanokat valló teológusok ellen. Bornemisza alig néhány hónapos wittenbergi tartózkodása után otthagyta a szellemi küzdelmek színterét. Schulek Tibor mutatott rá, hogy ő ezekben a kérdésekben inkább az egyeztető Andreae híve volt. Csirke ott maradt Melanchthon környezetében.

---

[5] Lásd *Dévai Mátyás egy ismeretlen levele?,* Diakonia, 6(1984), 17–23. Kötetünkben: 296–304.

[6] Torda levele Melanchthonhoz, Bécs, 1559. aug. 22. = *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI-ik században,* Második közlemény, közli DR. BAUCH Gusztáv, TT, 1885, 519–540; 538

[7] *Album Academiae Vitebergensis,* ed. C. E. FOERSTEMANN, Lipsiae, 1841, 364–365.

A budapesti Egyetemi Könyvtár őriz egy igen szép lyoni kiadású bibliát 1558-ból.[8] A kötet elején az üres lapokon Csirke ajándékozó sorait olvashatjuk. Nádasdy Tamás nádor négyéves kisfiának kedveskedett a könyvvel, ajándékul 1560 újévre. Melanchthon, Camerarius, Georg Maior és Paul Eber professzorok is írtak az előzéklapokra emléksorokat. Melanchthon utolsó évei kedves történelemfilozófiai tételét jegyezte be a közelgő világvégéről. Ez az ajándékkönyv tanúsítja, hogy Csirke György tanulmányainak anyagi támogatója Nádasdy Tamás nádor lehetett, aki Bornemisza Pétert is pártfogolta.

Az 1560-nal kezdődő év volt Melanchthon utolsó féléve az egyetemen. Tanítványaival az Apostolok Cselekedeteit olvasták görögül, a Rómaiakhoz írt levelet pedig latinul. Euripidész görög drámáinak olvasása során a nyelvi megértés mellett igen nagy hangsúlyt kapott az etikai magyarázat. Nagyon látogatottak voltak Melanchthon egyetemes történelem órái, amelyeken több féléven át, az akkori teljes ismeretanyagot rendszerezve a világtörténetet mint egységes folyamatot adta elő. Az előadások vezérfonala a tőle átdolgozott úgynevezett Carion-krónika volt. Ezek az órák Bornemiszában is maradandó emléket hagytak, ő is tervezte egy magyarra fordított Carion kinyomtatását.

Csirke György első tanévét töltötte Wittenbergben, amikor 1560 áprilisában meghalt Melanchthon. Az egész egyetem őszintén gyászolta nagy tekintélyű professzorát. A tanítványok, sok közülük maga is tanár már, a mester szívéhez legközelebb álló módon vettek búcsút. Melanchthon kedves és sokat hangoztatott tétele volt, hogy a költői ihlet, különösen a tudós költőé Isten ajándéka, amelyben őt magát ismerhetjük föl. Még a „pogány bölcsek", az ókori költők elemzése során is mindig ehhez a következtetéshez jutott. A szeretettől indíttatott tudós igyekezet Melanchton halála alkalmából egy egész kötetnyi verset eredményezett.[9] Csirke György verse nincs benne a kötetben, önállóan jelent meg. Az akkor éppen Wittenbergben tartózkodó mintegy negyven magyarországi diák közül tudomásunk szerint egyetlen résztvevője volt e költői versenynek. Műve az akkori ízlésnek megfelelő allegorikus költemény. Címe szerint *Urania múzsa búcsúja az Elba* (latinul Albis) *folyótól*. Témája röviden az, hogy a kesergő költő magányosan bolyong az Elba partján, ahol a riadtan menekülő Urania múzsára talál. A múzsa pedig azért készül örökre búcsút mondani régi otthonának, mert meghalt az, aki Wittenberget a tudomány és művészetek otthonává tette. A vers a személyes vallomás miatt érdekes. Megtudjuk belőle, hogy Melanchthon tanítványát nem régen Dániába küldte, az utat az Elbán tette meg. Tapasztalatszerzés és bizalmas küldemények továbbítása volt az ilyen utazások célja, kitüntető megbízatás. A vers végén ír a tanár és tanítvány kapcsolatáról.

---

[8] EEK, M 342.

[9] *Orationes, epitaphia et scripta quae edita sunt de morte Philippi Melanthonis,* Vitebergae, 1561.

...scribere jussit amor.
O quoties tu me de religione docebas
Quique Deo verus, sit tribuenda honor,
Et mundi fluxus qui sint, qua lege tributi
Tu praeceptor eras, tu meus hospes eras.

Azaz: a szeretet késztette e vers írására, mert olyan sokat tanult tőle a hitről és a helyes istentiszteletről. Megismertette vele a világ folyását, a történelem törvényszerűségeit. És nemcsak tanára volt, hanem házába, otthonába is befogadta. Tudjuk, hogy a 2500 lakost számláló Wittenberg ezekben az években 3500 diáknak adott otthont. A városka minden lakójának jutott kosztosdiák, nem is egy. Csak az igazán választottak jutottak Melanchthon otthonába. Ehhez kellett Torda ajánlása.

Nem tudjuk, mennyi időt töltött még Csirke György Wittenbergben, sor került-e a jogi stúdiumokra. 1561 november-decemberében mindenesetre már otthon volt Debrecenben. Az Arany Tamás rajongó eretnek nézeteit vizsgáló bizottság tagjai között találjuk. Bizonyára friss keletű wittenbergi tudománya képesítette erre. A jegyzőkönyv hitelesítői: „Somogi Péter pap püspec" (Melius), „Gál pap" (Huszár Gál), és ott az ő neve is: „Albani György".[10] Ekkor tehát hit- és elvbéli azonosság volt e tekintetben közötte meg a fogságból szabadult Somogyi Péter és a Kassáról Bornemisza közreműködésével menekített Huszár Gál között. A következő év tavaszán valamivel magára haragította a nádort, akkor meg az ugyancsak Somogyit támogató Körösi Fraxinus Gáspár doktor és Torda Zsigmond siettek Csirke segítségére Nádasdy kiengesztelésében.[11]

Torda pártfogását kell látnunk abban is, hogy a debreceni polgárfiú egy-két éven belül királyi hivatalnok, udvari tisztviselő lett. 1564 februárban már „aulicus", akit maga a király ajánlott a magyar kamara titkári tisztére. Pályája ettől kezdve egyenesen ívelt fölfelé. Egy hónap múlva bizalmas diplomáciai küldetésben járt Erdélyben mint Miksa király követe. Terjedelmes útijelentése fönnmaradt, rendkívül érdekes olvasmány. A hivatalos hangon átüt a naiv megilletődöttség; a János Zsigmonddal folytatott személyes tárgyalás élmény volt számára. Nem is leplezi, hogy a fiatal uralkodó nagyon mély benyomást tett rá. Ez a két országrész uralkodói között fönállt feszült viszonyt tekintve elég különös, és legföljebb úgy magyarázható, hogy Csirke tapasztalatait célzatosan szépítette.

---

[10] A jegyzőkönyv fényképmásolata: RÉVÉSZ Imre, *Debrecen lelki válsága 1561–1571,* I. közlemény, Száz, 70(1936), 38–75; a 48. és a 49. lapok közötti két számozatlan lapon.

[11] Somogyi Péter és Körösi Fraxinus Gáspár kapcsolatáról: BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága*, Bp., 1978, 127. Körösi Fraxinus levele: SZMOLLÉNY Nándor, *A középkori Szeged műveltsége,* Szeged, 1910, 175–176. Torda 1562. márc. 20-i levele: MOL, Kamarai levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles, 41. d.

Útjának egyik célja ugyanis egy esetleges házasság előkészítése volt egy Habsburg hercegnő és János Zsigmond között. Közben egyéb információkat is gyűjtött olyanoktól, akiket jól ismert külföldi akadémiákról, akikkel a közös tanulóévek vagy a hit kapcsolták össze. Jelentésében ezeket úgy említi, mint akiknek közlései a legteljesebb mértékben hitelt érdemlőek éppen a közös múlt, az azonos nézetek miatt.[12]

Erdélyi küldetése próbaút lehetett, amit a királyi kegy még nagyobb megbízatással jutalmazott. Még ugyanazon a nyáron Konstantinápolyba indult, hogy a töröknek járó adót bevigye.[13] Követtársa Michael Zernovith volt, régi kipróbált levantei diplomata. A katonai kíséretet eddig is minden alkalommal a komáromi naszádos kapitányok biztosították, de a tárgyalásokat a bécsi udvar nevében eddig csak külföldi diplomatákra bízták. A Habsburg uralkodók első magyar diplomatája Csirke György volt a török portán. A tárgyalásokról, amelyeken Csirke is részt vett, Zernovith rejtjeles olasz nyelvű jelentéseket küldött. Az egyikben tudósítja a királyt, hogy Giorgio Albani 1565. január 3-án meghalt, a következő napon el is temették Perában, Szent Ferenc templomában.[14] Ahogy Bornemisza Péter írta róla: „kinek egy ideig nagy bölcsek, urak, császárok, török basák hittek… ki végre igen nyomorultul vesze el török közben".

Itt térek vissza Bornemiszának hajdani diáktársát elítélő véleményére. Csirke élete az ő számára nyilvánvaló példája volt annak, hogy ha valaki teológiai képzést nyerve nem prédikátorként folytatja életét, az végül is rútul vész, és őszerinte méltán. A felsorolt példák között ugyanott más diákokról is emlékezik, akik nem átallottak később udvarbíróvá, prókátorrá vagy ítélőmesterré lenni. És Bornemiszának sikerült hallgatói épülésére minden egyes ilyen útfélre esett mag vagy szökevény életében rámutatnia Isten nyilvánvaló büntető kezére.

A múltat kutatva ma e kérdésben másképp látunk. Sajátos történelmi fejlődésünk következtében nálunk a középkorban megindult városi fejlődés a 16. századra megtorpant. A polgárosulásban jócskán elmaradtunk a nyugati országok mögött. És éppen a világiak egyetemjárása hozott ismét valamelyes javulást e téren. Azok a tanárok, jogászok vagy orvosok, akik mint új értelmiség tértek vissza külföldről, nagy szolgálatot tettek nemzeti művelődésünk szintjének fölemelésében. Ezen új ifjú generáció fölnevelésében pedig a 16. század közepén éppen a wittenbergi egyetemnek vannak elévülhetetlen érdemei.

(1980)

---

[12] Wien, Staatsarchiv, Hungarica, fasc. 88. Mikrofilm: MOL, W 686.

[13] A budai basa hitlevele a követség tagjainak 1564. jún. 19. *A budai basák magyar nyelvű levelezése,* I, Bp., 1915, 12; *Forgách Ferenc Magyar históriája,* Pest, 1866, 277; Nicolai ISTHVANFI, *Historiarum de rebus Ungaricis libri 34*, Köln, 1622, 446. Forgách magyarul is olvasható BORZSÁK István fordításában: *Humanista történetírók,* szerk. KULCSÁR Péter, Bp., 1977, 815.

[14] Wien, Staatsarchiv, Hungarica, fasc. 90. Mikrofilm: MOL, W 687. Halálát megemlíti ISTVÁNFFY is, *i. m.,* 455.

DÉVAI MÁTYÁS EGY ISMERETLEN LEVELE?

A 80 évvel ezelőtt született Sólyom Jenő emlékére

A Heidelbergi Akadémia 1960-ban, Melanchthon halálának 400. évfordulóján kutatóintézetet hozott létre a nagy reformátor és humanista szellemi hagyatékának közreadására. Ekkorra ugyanis Melanchthon műveinek a *Corpus Reformatorum* sorozatban száz évvel korábban megjelent kiadása részben elavulttá vált, főképpen azért, mert időközben sok új szöveg került napvilágra. Hogy mennyi, arra a tervek mutatnak: a múlt századi gyűjtemény huszonnyolc kötetet alkot, az új kiadás nyolcvanat. Nagy filológiai és technikai apparátus áll a szerkesztők rendelkezésére, hogy a sorozat indító köteteit, Melanchthon Közép-Európa nagy részét behálózó levelezésének tartalmi kivonatait, az úgynevezett regesztákat a legszükségesebb tárgyi jegyzetekkel együtt közreadhassák. Eddig négy kötet jelent meg, az 1546-os évig 4529 levél kivonatával.

Magyarország és a reformáció korabeli Wittenberg sok szálú kapcsolódása ismeretes, és sok minden történt már e kapcsolatok föltárására. Csak éppen – nyelvi vagy más egyéb okokból – az itthon megjelent közlemények nehezen jutnak el oda, ahol az egyetemes egyház- és művelődéstörténet számára értékesíthetnék őket. Sólyom Jenő, az Evangélikus Országos Levéltár egykori vezetője már a heidelbergi munkálatok megindulásától kezdve gondot viselt arra, hogy a hazai új tudományos eredményekről a szerkesztők tudomást szerezzenek.

Ennek az együttműködésnek köszönhető, hogy a Heidelbergi Melanchthon Kutatóintézet vezetője, Heinz Scheible eljuttatott hozzánk egy korábban ismeretlen, föltehetően egykori hazánkfiától származó, Melanchthonnak írt levelet. Az aláírás és keltezés nélküli levél írójának földerítéséhez kért segítséget, és egyúttal hozzájárult annak közreadásához is.

Az ismeretlen levélíró az üdvözlet után megköszöni tanárának az iránta kiváltképpen tanúsított szeretetet, amellyel már majd két éve körülveszi, hogy tanítja őt, és magyaráz neki. Mert amikor körülbelül nyolc évvel korábban csak öt hónapig élt Wittenbergben, alig valamivel okosabban tért haza. Nem értette,

hogy Isten hogyan tűrhet egyházában ekkora, amint a lutheránusok mondják, eltévelyedést. Nem értette azt sem, hogy jóllehet Isten megígérte egyházának, hogy vele marad, mégis magára hagyta. Nem gondolt arra, amit Krisztus mondott a majdan megjelenendő pusztító utálatosságról. De miután megadatott neki a lehetőség, hogy minderről Melanchthonnal beszélgessen, most már nyugodtan tér haza. Valósággal szemmel látja az igazságot, a helyes tanítást. Látja, hogy ezután mit kell tennie, látja, hogy akár megkövezést és tűzhalált is el kell szenvednie, ha arra kerülne a sor, és kész is arra, hogy győzzön vagy meghaljon. Mindezért először Istennek ad hálát, azután pedig Melanchthonnak jótéteményeiért, amelyeket, amíg él, el nem felejt, tanúsítják ezt majd Melanchthonnak írt levelei. Egyébként eszébe jut egy adósság, amellyel János tartozik doctor Basiliusnak. Amikor a levélíró Melanchthonnal volt Erfurtban, szerette volna tőle megtudakolni, hogy mennyit adjon. Ugyanis, amikor János hallgatta Basiliust, akkor István is vele volt. Wittenbergben egyetlen diáktól sem sikerült megtudnia, hogy vajon mások menynyit adnak, és amikor efelől Melanchthont akarta megkérdezni, akkor annak elfoglaltsága miatt ez nem volt lehetséges, később meg elfelejtkezett róla. Ezért most küld doctor Basiliusnak egy magyar aranyat, ha ez nem volna elég, akkor van Wittenbergben egy Demetrius nevő magyar, aki ha… Üdvözli tanárát, és kéri, hogy szeresse őt továbbra is. (Üdvözli őt) Petreius. Nürnbergben…

A levél alsó részét letépték valamikor, ezért csonka az előző mondat, és hiányzik a dátum és az aláírás. Az utolsó sorok is megcsonkultak. A British Library Kézirattárában található az eredeti levél, egy 1856-ban beszerzett nagy kéziratgyűjteményben. A köteg főleg reformáció korabeli anyagot tartalmaz, esetleg gyűjtés eredményének látszik, ezért a környezet levélírónkra semmiféle fölvilágosítást nem ad.[1] A megfejtést csak a levél tartalmának elemzésétől remélhetjük. Teljes szövegét a függelékben közöljük.

A vizsgálatot az időhatárok megközelítésével kezdjük, mert itt két támpont is kínálkozik. Heinz Scheible figyelmeztetett arra, hogy doctor Basilius csak Basilius Monner lehet, aki 1539 januárban lett a jogtudományok doktora. A másik időjelző Petreius említése. Ő a neves nürnbergi Johann Petreius nyomdásszal azonos, aki viszont 1550 márciusban meghalt. Az évtized tehát már ismert, a levelet 1539. január és 1550. március között írták Nürnbergből Melanchthonnak.

A levélíró közléséből tudjuk, hogy ezúttal másodszor került kapcsolatba Melanchthonnal. Most két évet, nyolc évvel ezelőtt öt hónapot töltött Wittenbergben. Melanchthontól nagy jótéteményekben részesült, meleg barátsággal vesz tőle búcsút. Ezek az adatok a felfedező Heinz Scheiblét arra késztették, hogy a levélíróban Dévai Mátyás magyar reformátort sejtse. Ennél tovább nem jutott, a továbbiakat a magyarországi kutatástól várta.

[1] London, British Library, Add. Ms. 21524, f. 18 r–v.

Dévai Mátyásnak eddig nyolc saját kezű levele bukkant föl. A most előkerült irat és a hiteles Dévai-levelek összevetése bárkit meggyőzhet arról, hogy a csonka kézirat nem Dévai Mátyás kezétől származik. A reformátor egyenletes, jól folyó írásánál jóval gyakorlatlanabb kézre vall. További vizsgálódásokkal kell tehát próbálkoznunk, hogy a korai reformátornemzedék e jelentősnek tűnő személyét fölfedjük.

Az első kérdés az, hogy valóban magyarországi-e a levélíró. Az lehetett, mert hitelezőjéül magyar diákot, egy bizonyos Demetriust nevezett meg, akinek majd megadhatja tartozását. A már megállapított 1540-es évtizedben egyetlen ilyen keresztnevű magyarországi diákról tudunk Wittenbergben, Batizi Demeterről. Ő 1540. október 22-én iratkozott be az egyetemre, és 1544. szeptember 4-én lett magister. Még azt is tudjuk róla, hogy valami kis fölösleges pénze is volt odakint, mert más társának is adott kölcsönt.[2] Ezzel újra szűkítettük az időhatárt, mert most már a levélírót az évtized első felében kell keresnünk.

Többször említi levelünk dr. Basilius Monnert, akit valami tiszteletdíj illet meg. Monner frissen elnyert doktorátusa után a szász választófejedelem, János Frigyes fiainak nevelője lett. 1543 tavaszán alumnusaival Wittenbergben tartózkodott, mert a két herceg április 29-én szüleik és az egyetem tanári kara előtt beszédet mondott, ami nyilvános vizsgaféle lehetett egy tanulmányi időszak végén.[3] Ezt a dr. Basiliust hallgatta tehát az egyelőre ismeretlen János és az ugyancsak vezetéknév nélkül említett István is.

Szokás volt a wittenbergi egyetemen, hogy az újonnan érkezők több-kevesebb ideig magántanárt hallgattak, hogy hozzánőjenek az egyetemi követelményekhez. Általában a magisterek közül kerültek ki ezek a praeceptorok, akik több tanítvánnyal közösen foglalkoztak, magániskolákat működtettek. Ezeknek a külön instruálásoknak az árát az egyetem szabta meg a vizsgadíjakkal együtt. A diákok egyetemi költségeinek jelentős részét éppen a magántanároknak járó illetmény képezte. Akinek doktor volt az instruktora, és méghozzá a választó fiainak nevelője, az az átlagos egyetemi hallgatóknál jobb anyagi támogatással rendelkezhetett, arról nem is beszélve, hogy a hercegek „padtársa" volt, tehát aligha kereshetjük a polgárfiúk vagy a nemesi familiárisok körében. János kiemelt társadalmi helyzetére mutat már az is, hogy pénzügyeit nem maga intézte, hanem verzátusabb honfitársa gondoskodott róla. Magyarországi nemesifjú akkortájt Wittenbergben csak Alaghy János volt, aki éppen a hercegi vizsgaünnepélyt megelőzően, tehát az előkészítő időszak végén, április 25-én iratkozott be az egyetemre. Róla már föltételezhetjük, hogy vállalhatta a nagy költséget, meg a doctor-praeceptor tanítványai között is helyet foglalhatott. Alaghy János

[2] Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 11(1927), 52–54.

[3] Luther előszavával a beszédeket Monner meg is jelentette: *Martin Luthers Werke: Weimarer Ausgabe,* LIV, 12–13.

ugyanis a gazdag és hatalmas, de gyermektelen Serédi testvérpár, Gáspár és György özvegy húgának fia volt. Neveltetéséről Serédi Gáspár gondoskodott, úgy is, mint majdani örököséről. 1539-től Leonhard Stöckel iskolájába járt Bártfán. Egész életében megmaradt az ott és Wittenbergben megismert lutheri tanok védelmezőjének. Hűségét mutatja, hogy halála évében nagy összeggel támogatta egykori tanára, Stöckel irodalmi hagyatékának kinyomatását. Doktor Basilius, akiről fönnmaradt, hogy szeretett tanítványaival „parádézni", a Stöckelnél pallérozott magyar mágnásifjúval sem vallhatott szégyent. Az a bizonyos István pedig, aki vele együtt hallgatta Basiliust, talán Gávay István, aki 1542-től volt Wittenbergben, és akit némely forrás Alaghy János fogadott testvérének mond.[4] Ez az Alaghy–Serédi kombináció viszont segít továbblépni a levélíró irányába. Tudjuk, hogy a Perényitől menekülő Dévai Mátyásnak Serédi Gáspár nyújtott menedéket Szikszón. Innen kényszerült azután továbbmenni az egri püspök üldözése elől, valamikor 1541 folyamán Wittenbergbe. A reformációt pártfogoló Serédi Gáspár és Dévai kapcsolatáról ma már sokat tudunk, ebbe beleillik az a megbízás is, hogy az idegenbe küldött unokaöcsöt gyámolítania kellett.[5] Egyebek között ilyen céllal járt megelőző útján is Wittenbergben Hassághy Ferenc mentoraként.

Mivel a levélből kielemezhető adatok Dévai személyéhez közelítenek, a következőkben most már megpróbáljuk mindazt, amit a levélíró önmagáról elárul, összevetni azzal az ismeretanyaggal, ami a reformátorról rendelkezésünkre áll. Úgy tudjuk, hogy Dévai 1529 decemberben járt először Wittenbergben. Ottlétének időtartama ismeretlen. Bizonyosan ott volt azután 1537 tavaszától őszéig, majd újra 1542 elejétől 1543 késő tavaszáig. Mindegyik tartózkodását meg kell még toldanunk az elején és a végén is a Veit Dietrichnél Nürnbergben töltött hónapokkal. Látszólag összeegyeztethetetlen ezzel, hogy a levélíró csak két wittenbergi látogatásáról tesz említést. Sólyom Jenő mutatott rá arra, hogy első kintjártakor alig-alig lehetett Dévainak alkalma arra, hogy a reformátorokkal találkozzék, mert azok akkor éppen keveset tartózkodtak Wittenbergben.[6] Levelünket írója nem is szánta önéletrajznak, legfeljebb lelki vonatkozásban tekinthetjük annak. Azt kívánta benne közölni Melanchthonnal, hogy korábbi öt hónapos látogatása idején nem tanulhatott tőle annyit, mint amennyit ez az újabb két éves együttlét nyújtott számára. Ellenőrizhető adatok szerint ugyan Dévai 1537 április elejétől ugyanazon év október elejéig volt Wittenbergben, ami hat hónapot tesz ki. Megint csak a közlés célját tekintve, az emlékezetnek ennyi csúszást megengedhetünk. Az a nyolc év, amelyet két kint tartózkodása között említ, úgy magyarázható, hogy Nürnbergből írva a levelet, 1536-os odaérkezé-

[4] ILLÉSSY János, *Sámboky János történetíróról,* Száz, 33(1899), 525–532; 527.
[5] BOTTA István, *Dévai Mátyás és Serédi Gáspár,* Diakonia, 1(1979), 72–79.
[6] SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország,* Bp., 1933, 114.

sétől számítja az időt. Hogy föltételezésünk nem önkényes, azt megtámogatjuk a levélíró tanúságtételével is. Minden időmegjelölést gyengít a „csaknem" vagy „körülbelül" módosítószókkal, s ez ismét arra utal, hogy az emlékezetére hagyatkozik. Az időpontok tekintetében tehát Dévai és a levélíró azonosítása nem zárható ki.

Mikor keletkezett a levél? Az elemzés során eljutottunk odáig, hogy bizonyosan 1539. január és 1543 tavasza között írták, dr. Basilius szerepe miatt valószínűbben közelebb az utóbbi dátumhoz. Még egy kormeghatározó adatot nem vettünk eddig figyelembe. A levélből világos, hogy írója hosszabb ideje nem volt együtt Melanchthonnal, az anyagi ügyeket ezért kellett rövid erfurti találkozásuk alkalmával tisztázni. Erre az alkalomra Melanchthon bonni útja során adódhatott lehetőség, 1543. április 17. és augusztus 15. között, mert az út oda is, vissza is Erfurton át vezetett. Odafele április 23-a táján járt ott, amikor a levélírónak is alkalma lehetett vele beszélni. Ha valóban Dévai a levélíró, akkor ő Nürnbergből az éppen feleúton fekvő Erfurtba elébe utazott a hosszabb időre eltávozó Melanchthonnak. Dévai ekkor már hazafelé készülődött, elsősorban búcsút venni szándékozhatott a reformátortól, akit választófejedelmének rendelete küldött a szolgálati útra. Ezt az április 23-a körüli időpontot az Alaghy–Basilius-közlés is támogatja. Éppen eddig tartott ugyanis – amint láttuk – a hercegek wittenbergi tartózkodása és velük együtt valószínűleg Alaghy János instruálása is. Alaghy ezt követően beiratkozott az egyetemre, Dévaira maradt a honorárium ügyének rendezése. Még azt is tudjuk, hogy Erfurtban ismerték Dévait. Az ottani lelkész, Johann Lang Luthernek régi harcostársa volt. Neki írta meg Veit Dietrich Nürnbergből, hogy Dévai hazatérve mint Pál apostol járja az országot az evangéliumot hirdetve. Úgy említik, mint régi közös ismerőst, akitől jó hír érkezett.[7]

Mindezen Dévai szerzőségét sugalló szempontokhoz járul még egy. A levél Nürnbergben kelt, a levél írója említi Johann Petreius nyomdászt. Ez az a műhely, ahonnan 1537-ben Dévai latin nyelvű munkái kikerültek, s amellyel a kapcsolatot bizonyára továbbra is fönntartotta.

Nem foglalkoztunk eddig a levél személyes jellegű közleményeivel. A Melanchthonnal való közeli baráti kapcsolat az, ami elsősorban szembetűnő. Őszintén beszélhetett vele hitbeli aggályairól, és jótéteményeit élvezte. Dévairól tudjuk, hogy testileg betegen, lélekben megtörve érkezett 1541-ben Németországba. 1542 márciusából ismerjük egy levelét, egyébként az utolsó kézírását, amelyben Révay Ferencnek beszámol testi-lelki állapotáról.[8] A negyvenedik életéve felé járó férfi földönfutóvá lett, az üldözések miatt megkeseredett és minden reményét elvesz-

[7] SÓLYOM Jenő, *Dévai Mátyás tiszántúli működése,* Egyháztörténet, új folyam, 2(1959), 193–217; UŐ, *Új adalék Dévai Mátyás tiszántúli működéséhez,* ItK, 64(1960), 66–67.

[8] *Adalékok Dévai Bíró Mátyás élettörténetéhez,* közli FRAKNÓI Vilmos, TT, 1880, 1–12; 10–12.

tette. Melanchthon ugyan gondoskodott róla, házában kitűnő ellátással vette körül, de a sokat szenvedett magyar reformátor szervezete ekkorra már annyira legyöngült, hogy félt az elkövetkező nyártól, a rátörő betegségektől. Emberi kapcsolatai is megromlottak, még a vele sok jót tevő Révay felé is sugárzik a türelmetlen meg nem értés. A jövőt illetően még csak terve sem volt, úgy tűnik, teljesen elvesztette belső tartalékait. Majd jó egy év múltán németországi barátai egymásnak adják a hírt, hogy Dévai apostoli lendülettel hirdeti az evangéliumot, nem egy helyen, hanem tovább és tovább utazva a Tiszántúlon. A wittenbergi gondoskodás tehát csodálatos eredménnyel járt, Dévai testében-lelkében fölépült ismét.

Melanchthonról eddig is tudtuk, hogy pedagógiai adottságait különlegesen tudta gyümölcsöztetni abban, hogy tanítványai pályáját irányította. Itt azonban többről van szó, a mai értelemben vett pszichoterápiáról. Melanchthon egy felnőtt embert segített abban, hogy hitét és hivatástudatát visszanyerje, nem feledkezve meg arról sem, hogy a léleknek otthont nyújtó test is megfelelő ápolásra szorul. Ha már most a levelet vesszük elő, akkor abból éppen egy ilyen lelki fölépülési folyamatról olvashatunk beszámolót. A levélíró hite megrendült, mert látta az egyház eltévelyedését, és úgy érezte, hogy azt Krisztus ígérete ellenére magára hagyta. Melanchthonnak panaszolta el mindezt, és tőle tanulta meg, hogy mindez az Írás szerint van. Krisztus megjövendölte, hogy eljön az idő, amikor az utálatosság elhatalmasodik az egyházon. Máté evangéliumának (24, 15) ez a Dániel próféta könyvét idéző szakasza különösen kedves volt a wittenbergieknek, mert úgy tartották, hogy a jövendölés a saját korukra vonatkozik, az utolsó idő közelgett el, amelynek előjelei mutatkoznak. Egyben vigasztalást is reméltek e fölismeréstől, hogy már nem tart soká a várakozási időszak. Ezért zárta Luther is csüggedtebb pillanataiban leveleit a „Jöjj el, Uram Jézus" formulával. Ez a bizonyosság viszont az elhivatottakra kötelességet is rótt: hirdetni az evangéliumot, és érte Pál apostollal együtt gyötrelmeket is vállalni. Erről a fölismerési folyamatról számol be a levélíró Melanchthonnak, s ez a folyamat mehetett végbe Dévai Mátyásban is a Révay Ferenchez írt elkeseredett levél és a tiszántúli térítő út közötti időszakban. Minden eddigi külsőlegesen fölsorakoztatott támogató érvnél meggyőzőbbnek tűnik ez a belső hasonlóság a levélíró és Dévai Mátyás lelki fölépülése között.

Ebben az összefüggésben figyelhetünk föl a levélnek még egy föltűnő jelenségére. Háromszor is előfordul, és nagyon hangsúlyosan a „video", a „látom" ige, méghozzá a testi szem és a fölfogó értelem nem szokásos kapcsolatában. Tudjuk, hogy Dévai második útjára részben már súlyos szembetegsége miatt kényszerült, amellyel 1536-ban hónapokig kezelték Nürnbergben. Az eredményről nem tudunk semmit, kézírása az 1542 utáni időből nem maradt fönn. Nagyon bonyolult az az összefüggés, amely leggyöngébb szerve és a megerősödött lélek kapcsolatáról itt a levélben feltárul.

Talán túlságosan is messze mentünk Dévai szerzőségének valószínűsítésében, amikor pedig továbbra is fönnáll az a tény, hogy a kézírás nem az övé. Gyakorlatlan, óvatos kéz rótta a sorokat, mintha a levél külső formája nem is volna összhangban a tartalommal. Nincs kizárva, hogy Dévait a már többször említett súlyos szembetegsége akadályozta az írásban. Amint ismeretes, az 1542 utáni évektől nem maradt ránk levele. Hírek jártak térítő útjairól, Veit Dietrich kapott is tőle levelet, de azt írhatta éppen úgy valami keze ügyében levő segítőtársnak diktálva, mint ahogyan talán ezt is. Éppen a Melanchthonnal való bensőséges ismeretsége miatt nem szorult magyarázatra testi fogyatékossága, és ezért íródeák alkalmazása.

Folytatva Dévai wittenbergi kapcsolódásainak gondolatsorát, el kell érkeznünk 1543 nyarán történt hazatérte és a hazahozott tanítás sokat vitatott problémájához. Már a kortársak körében és azóta az egyháztörténeti irodalomban is sok nyugtalanságot okozott Dévainak az úrvacsora kérdésében a svájciakhoz húzó állítólagos álláspontja. Stöckel írta 1543. június 30-án, hogy Dévai magával hozta Wittenbergből Luther egy saját kezű „breve scriptum"-át.[9] Egy későbbi levélből az is kiderül, hogy ezt az irományt, amely az úrvacsorárál szólt, közben itthon már másolgatták. Luther kézirata nem maradt fönn, másolata sem. Hogy akkortájt ilyen témájú nagyobb munka kikerült volna a kezéből, arról a szakirodalom nem tud. Nehéz is volna életének ebben a súlyos betegségekkel terhelt korszakában egy önálló rendeltetésű munka megszerkesztését föltételezni. Ráadásul a magyarországi érdeklődők miatt (Révay Ferenc volt az első olvasója), csak latin nyelvű változatról lehet szó, Luther pedig ezt a nyelvet nem szívesen használta. Márpedig saját kezű irata Magyarországra jutott Dévai közvetítésével, és bizonyosan Luther legfrissebb megfogalmazásában tartalmazta az úrvacsoratant, mert itthon azt várták.

A szereztetési igék értelmezésének lehetőségei körül az 1540-es évek elején megoszlott a teológusok véleménye, a svájciak másképpen gondolkodtak, mint a wittenbergiek. A többféle értelmezési lehetőség között ingadozók a tekintélyesebb teológusoktól kértek véleményt. Így fordultak 1542 végén az itáliai protestánsok a németországiakhoz, hogy az úrvacsoratan pontos megfogalmazását küldjék el nekik. A kérés Nürnberg lelkésze, Veit Dietrich útján jutott el Wittenbergbe. A válasz ugyanazt az utat járta be egy fél év múlva. Luther betegségére hivatkozva húzta-halasztotta a választ. A valóság azonban az volt, hogy nem akart újabb megoszlás okozója lenni. Tudta, hogy nyilatkozatát azonnal lemásolják és terjesztik. A diplomatikusabb Melanchthonra bízta először a válaszadást, de az, mint tudjuk, választófejedelme kívánságára áprilistól augusztusig távol volt. Luther végre is a sok sürgetésnek engedve megírta hosszú válaszleve-

[9] FRANKL Vilmos, *Révai Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása,* Pest, 1873, 63.

lét, amelyben úrvacsoratana alig egy oldalnyi szöveget alkot.[10] A terjedelmes levelet csak júniusban keltezte, azaz zárta le, de részleteiben megformálta már jóval korábban is. Ezt a kortárs levelezésekből tudjuk, ahol az ügyet sokszor érintették. Talán egy ilyen korábbi változatot kaphatott tőle Dévai is. Amint előre sejtették, a többfelé lemásolt Luther-irat körül föllángolt a harc, Melanchthon sem értett egyet a megfogalmazással, de a békesség kedvéért ezúttal sem állt elő nyíltan ellenvéleményével. Baráti levelezésében sokszor visszatért rá, még többet vitathatták otthonában, a hozzá közel állók társaságában.

Dévai megszerezhette Luther véleményét, és talán Petreiusszal is tárgyalt a kinyomtatás ügyében, de ugyanakkor a Melanchthon házában tapasztalt szabad viták szelleme sem volt idegen tőle. Véleményét itthon is elmondta. Akadt azután, aki az ügyről Luthert is tájékoztatta. Csak az ő válaszlevelét ismerjük, amelyben azt írta az eperjesi egyháznak, hogy ő az úrvacsoratanán nem változtatott, Dévai, akit odakint nagyon becsülnek, tőlük ilyesmit nem tanulhatott. Hozzáteszi még, hogy Melanchthon felől sincsenek kétségei. Ez utóbbi mondat bizonyítja, hogy Dévai itthon megemlítette Melanchthon nevét, amikor az úrvacsoratan különböző értelmezéseit, de legalábbis a Lutherétől eltérőét tárgyalták. Ez lehetett az a bizonyos „media sententia", amelyet a kortársak tőle hallottak, majd hallomásból terjesztettek, amelyről azonban Dévainak soha egyetlen sorát sem látta senki. E tekintetben Sólyom Jenő véleményét kell megszívlelnünk, aki arra figyelmeztetett, hogy a 16. század elején ezek a kérdések még jóval nyitottabbak voltak, mint később, még vitatkozni lehetett róluk, és Dévai, aki korábban is önálló gondolkodónak mutatkozott, valószínűleg ebben a kérdésben is a saját maga formálta véleményét hangoztatta.[11]

A Melanchthonnak írt, megcsonkított, keltezés és aláírás nélküli levél vizsgálatával Dévai Mátyásról alkotott képünk vált árnyaltabbá. És ha az írásról bizonyosan nem is állíthatjuk, de fönntartásokkal mégis azt gondoljuk, hogy szerzője Dévai volt, segítséggel vetette azt papírra. Tudtunk eddig is a reformátor nyomorult állapotáról, majd az évek múltával talpra állt prédikátor lendületes munkálkodásáról, de ami e kettő között történt, a lelki válságból az apostoli küldetéstudat újraéledéséig, arról ez a levél vall. Tanúbizonysága annak, hogyan adta vissza Wittenberg Dévai Mátyást a magyar reformációnak.

(1984)

[10] *Martin Luthers Werke [Weimarer Ausgabe]: Briefwechsel,* X, 197–208, 328–333.
[11] SÓLYOM, *Luther…*, *i. m.,* 125.

Függelék

Dévai Mátyás (?) levele Melanchthonhoz, Nürnberg, 1543. ápr. 23. után

Clarissimo viro Philippo Melanchthoni, praeceptori suo quamobservandissimo. Vitebergae.

S. d. Cogitanti, optime praeceptor, quid ad te scriberem, primum mihi venit in mentem tuus singularis in me amor, quo iam ab annis fere duobus me complexus es, erudiens me et explicans tua sapientia ex multis erroribus. Nam cum ante annos plus minus octo Vitebergae vixissem menses tantum quinque, nihilo redieram aut fortasse paululo tantum sanior. Sic enim cogitabam: Qui fieri potest, quod deus tantum errorem, quemadmodum loquuntur Lutherani, in ecclesia passus fuisset, qui reliquisset suam ecclesiam, cui promisit se nunquam defuturum? Neque cogitabam Christi vaticinium de abnominatione futura in ecclesia neque sciebam discernere locos verae et eius, quae tantum titulum habet ecclesiae. At posteaquam mihi tecum colloqui et de rebus variis conferendi potestas data est, depulisti omnem errorem, et nunc animo, ut ego sentio, tranquillo et securo redeo. Video enim quasi oculis imaginem quandam veritatis et doctrinae syncerae. Video, quod posthac facere debeam, video inquam, quod mihi saxa et ignes ferendi sint, si res postulet. Et statui semel aut vincere aut mori. Deus mihi testis est me vera et ex animo syncero tecum locutum esse omnia haecque ad te scribere nunc eodem animi candore. Quare primum deo optimo maximas ago gratias, deinde tibi pro tanto beneficio, polliceorque, tandiu ego vivam, non intermorituram fore apud me memoriam tuorum beneficiorum; cui rei testes erunt, si non aliud, vel crebrae meae literae. Caeterum memini debiti cuiusdam, quod Ioannes debet doctori Basilio. Cum essem tecum Erfordiae, volebam te de ea re alloqui, ut abs te discerem, quantum illi iudicares me debere dare. Nam Stephanus tunc, cum Basilium audiret Ioannes, fuit cum eo. Ego vero a nullo studioso Vitebergae scire potui, quantum dederint alii. Sed cum te vellem interpellari, tum non licebat per tuas occupationes, postea vero mihi hoc exciderat. Quapropter nunc mitto Basilio doctori aureum Ungaricum, quo si illi non fuerit satisfactum, est Vitebergae Demetrius quidam Ungarus, qui si admonere[tur…] Vale, praeceptor optime, et me [ama. Salutat te Ioannes] Petreius. Norinberg[ae…]

CSANAKI JÁNOS PESTI PAP

Az Országos Levéltár Zichy-levéltárában[1] található a következő levél:

[Címzés:] Egregio domino Francisco Melith provisori ac locumtenenti magnifici quondam Francisci Thewrek et domino sibi observando. In Diosgiör.

Szolgalatomat irom kegh: mint bizot vramnak: │ Sok keppen az kegh:ielmes wr Isten ostoraual latogatia │ az varat Diosgiört, hog' illien hywseges iambor │ Isten felö feiedelmeket ki wezen közzwle, minemwt │ mastanis ki wet az mi kegielmes vrunkat, ki │ bizon' az mi ellenseginknek az tessti ördögeknek │ rettenetessegekre vala, de immár az w ez vilag- │ bol valo ki menese batorsagot ada nekik, wg' │ hog' immar haniak magokat, hog' nincz Twri │ Giörg'nel töb, kitwl volna felelmek, immár │ az kegietlensegbenis inkab mennek elöb, melliet │ kegh: iol lat, és tud, mind az altal ez az │ mi vndok binönkert vagion, kit nekwnk erös-│sen kellene siratnunk, ig' az meg teres │ vtan az vr az w hyw szolgaiat az iambor │ feiedelmeket meg tartanaia, de erre az sze-│gen' kössegnek nem nag' gongia vagion, │ meg latia azért meg minemw kegietlen az │ Terek keze es mel' sauanio. De kerem az │ vrat hog' [ne] hagion feiedelem nelkwl hanem ellense-│gnek birasara aggion olliat mint az mi ke-│gielmes vrunk kit ki wen az vr Isten.

Touabba kegh: akaratiabol be kelletet iwni az mint ertem Marton deaknak, itt az ember │ valtsagaban az mi panczelt hozot el nem veuek │ twle, hanem tömlöczre vetik vala, és ighen meg │ niomorodot volna. Az vraim kikkel be iöt és │ wis nag' sirassal könierge hog' az Istenert │ ne hadnam, nem len mit tennem hanem │ kezesse lek erette zent Giörg' napigh, az │ Ambrus biro fogada hitire embersegere hog' │ rea erölteti szöleiet hazat mindenet el aggia │ meg Sem hag' itt kezessegben. Azért kö-│niergök kegh: hog' eröltesse rea kegh is,

[1] Csanaki János levele Melith Ferencnek, 1571. márc. 28. Pest, MOL, Zichy-levéltár, Missiles, 514. cs. 02043.

mert │ ha az nap el iw hat niaualiat kel nagiot │ zenuednem, én penig meg veremet is ki │ ontanam az kereztien mellet ha kiuannaia. │ Kegh: szolgaltasson velem en kegielmede vagiok. │ Az vr Isten tartsa nag' sok ideiglen io egesség│ben kegh: Pesten 28 martij Ao 1571.

Joannes Czianaki kegh: zolgaia

A levélíró Csanaki János 1564. január 18-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Két társával, Károli Miklóssal, a Gáspár öccsével és Félegyházi Tamással együtt indult el Debrecenből, bizonyára Méliusz támogatásával. A magyar coetus anyakönyvében is egymás után találjuk nevüket.[2] Az ekkortájt szokásos három tanulmányi év elteltével térhettek haza, hogy ki-ki most már szolgálatba álljon. Társairól tudjuk, hogy az új meg újabb tanoktól megbolydult Debrecennel küszködő Méliusz közelében maradtak,[3] Csanaki sorsára csak következtethetünk abból, hogy egy 1570-ből származó adat szerint ekkor pesti lelkész volt.[4] A török hódoltság területén levő pesti gyülekezet 1567-ben maradt pap nélkül, mikor korábbi lelkipásztora, Béllyei Tamás innen Jászberénybe került. A Dunamellék püspöke, Szegedi Kis István ekkor szólította haza kolozsvári tanulmányútjáról Skaricza Mátét, féltvén őt az unitárius eszméktől.[5] Talán éppen Skaricza teremtett kapcsolatot a gyülekezeteit építő püspök és a Wittenbergből frissen hazatért fiatal pap között. „Krisztus Jézus szentelt vitéze" – így nevezte fiatalabb prédikátor társa Szegedi Kis Istvánt[6] – életének példájával tanúsította, hogy mit vállal az, aki a török hódoltság alatt élő nép pásztorául szegődik. Csanaki vállalta ezt a sorsot, mert említett adatunk szerint 1570-ben már pesti lelkészként szerepel a wittenbergi coetus anyakönyvében, mint aki egy tallért küldött a hajdan őt is támogató intézménynek. Az adományt vivő Pesti Anthemius (vagy Anthonius) János talán már az ő neveltje volt.[7]

Városának és benne gyülekezetének meglehetősen vázlatos képét a 16. század utazóinak leírásaiból ismerjük. A Bécsből Konstantinápolyba tartó diplomáciai küldöttségek útja a Duna mentén vezetett. A fárasztó út nevezetes állo-

---

[2] *Album Academiae Vitebergensis,* II, Halle, 1894, 62; THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár,* II, Pápa, 1908, 18. Neve a *Matriculá*ban „Schannack", a Coetusében „Tsanaki", majd „Czianakius" formában fordul elő.

[3] RÉVÉSZ Imre, *Debrecen lelki válsága,* Száz, 70(1936), 38–75 és 163–203; UŐ, *Félegyházi Tamás*, Uo., 71(1937), 273–303.

[4] THURY, *i. m.,* 37.

[5] SKARICA M., *Stephani Szegedini vita: A Loci communes,* Basel, 1586, e kiadásban *β*34".

[6] TOLNAI DECSI Gáspár, *Az utolsó üdőben eginehani regnalo bünökről,* Várad, 1584, 59; RMNy 560.

[7] THURY, *i. m.,* 37. 1 tallér volt az adomány szokásos összege. Értéke kb. 25 kg marhahús vagy 15 liter bor árának felelt meg. (1563-as pozsonyi limitáció szerint, MOL, Múzeumi Törzsanyag, 1653.) Anthemius János hazatérve budai pap lett. FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki év. ref. egyházkerület történetéhez,* I, Bp., 1898, 50.

mása volt a tisztelgés a budai pasánál, hogy zavartalan továbbjutásukat biztosítsák. Amíg a küldöttség ide eljutott, már látta Esztergom és Visegrád hajdani pompájának pusztuló emlékeit. A budai vár még több évtizedes elhanyagolt állapotában is csodálatot keltett a látogatóban. Az újonnan berendezkedett török hódítók mindabból, amit itt találtak, rendbe hozták és átalakították azt, ami számukra a társadalmi élet vagy a kultusz céljaira szükséges volt. A budai pasák új középületekkel is díszítették fővárosukat, márvánnyal és bronzzal ékesített fürdőikről és istentiszteleti célokat szolgáló épületeikről az idegenek nagy csodálattal írtak.

Buda megtekintése után a követségek minden alkalommal átlátogattak a két partot összekötő hajóhídon a síkságon fekvő, vastag fallal övezett Pest városába is. A hátuk mögött hagyott úti élmények, a fehér és vörös márvány váltakozásához, az arany, de legalább is bronz csillogásához szokott szemnek Pest apró, elhanyagolt házaival, szűk, sáros utcáival szomorú látványt nyújtott. Még a korábban jó állapotban levő kőházak hiányzó üvegablakait is csak vászonnal pótolták. A város épületeinek nyomorúságos képével ellentétben az utcákon viszont nagy sürgés-forgás, eleven forgalom fogadta a látogatót. Az egymás hegyén-hátán levő apró boltokban nyugat és kelet portékáit kínálták a kereskedők. Mindent meg lehetett itt kapni, amit csak a vásárló keresett.[8]

A török adólajstromokból ismerjük Pest városa lakosságának lélekszámát is a 16. század második felében. A keresztény magyarok száma ezekben az években mintegy 300 fő volt; rajtuk kívül 1500 mohamedán kereskedő és idegen katona – a vár őrsége – lakott a városban. A budai hegyoldal egy részének szőlősgazdái is a pesti mohamedánok voltak, ezeké volt az a kereken száz naszád is, amellyel jelentős kereskedelmi tevékenységet folytattak. A magyar lakosság az átmenő kereskedelemből húzott valamelyes hasznot, és a városfalakon kívül az amúgy sem nagyon termékeny síkságot művelgette. 1562-ben 98 magyar családot tartottak nyilván Pesten, ezek mindegyike alig több mint egy forint adót fizetett évenként, míg ugyanakkor Budán a magyar családok, jövedelmüknek megfelelően ennek tizenhétszeresét fizették.[9]

A külső benyomások mellett az utazók szerettek volna persze minél többet tudni az itt élő népek életéről, műveltségi viszonyairól és arról, hogy a török uralom alatt hogyan próbálják a keresztény hívők kialakítani egyházi intézményeiket. Éppen ez utóbbit illetően már az első török terjeszkedés óta sokféle és nem is mindig egyező híradást továbbítgattak nyugaton. A követségek útját megörökítő naplók lejegyzői több esetben német lutheránus lelkészek voltak, akik a meglátogatott keresztény gyülekezetek felekezeti hovatartozását is meg-

[8] Stephan GERLACH, *Tagebuch,* Frankfurt/M, 1674; Salomon SCHWEIGGER, *Ein newe Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel,* Nürnberg, 1619.

[9] KÁLDY-NAGY Gyula, *Harács-szedők és ráják,* Bp., 1970, 115–120.

próbálták tisztázni. Elsősorban a nagymarosi unitáriusok vonták magukra a figyelmet, akikkel olykor vitába is szálltak, ezenkívül Tolna virágzó mezővárosának jeles gyülekezete az, ahol hosszabban időztek, különösen, ha lelkésze az átutazónak éppen wittenbergi tanulótársa volt.

Ezekben az útleírásokban Budáról és Pestről is vannak tudósítások, melyek az egyházi élet kérdéseire is kitérnek. Stephan Gerlach lelkész 1573-ban Budán a keresztény templomban latin iskolát talált. Egy, a felekezete felől megkérdezett diák Melanchthon nevére hivatkozott. Az oltár előtt azonban Gerlach egy asztalt látott, és ezért gyanakodva írja: „sind sie uns der Calvinisterey verdächtig fürkommen, deßhalben wir ihn gefragt. Er aber geantwortet: sie hielten das Abendmahl nur allein unter einerley Gestalt." A budai pap nevét ismerjük ebből az időből: Szováthi Gáspárnak hívták, a wittenbergi egyetemnek nem volt beiratkozott hallgatója. Gerlach tudósítása az egy szín alatti úrvacsoravételt illetően teljesen érthetetlennek tűnik. Valami félreértést kell feltételeznünk, vagy az értesülésében, vagy a közlésében.

Salomon Schweiger Tübingenből származó lelkész Pesten 1576-ban meglátogatta a keresztények templomát, hallotta, hogy papjuk az evangélium híve. A német polgár fontosnak tartotta azt is feljegyezni, hogy toronyórájuk és harangjuk nincsen, minthogy harangot Esztergom és Buda kivételével sehol sem lehet találni a török uralom alatt levő egész országrészben.[10]

Nem szólnak ezek az általában csak külsőségeknél időző tudósítások Buda egy nehéz keresztet hordozó keresztény gyülekezetéről, a Csonkatoronyban raboskodó magyarok közösségéről. Csanaki pesti papsága idején itt írta „nehéz vasnak alig hordozásában" szép fohászkodó énekét Palatics György.[11] Az itt sínylődők számára ezekben az években külön imádság is készült: „Könyörgés a töröknek dühösködése ellen, ki a Krisztusnak szent gyülekezetit és a keresztény birodalmakat tellyességgel el akarja rontani és pusztítani. A budai Csonkatoronyban való raboknak és a több nyomorult kereszténeknek szereztetett: kiknek ez imádság nem ollyan hosszú, mint a kedve tölt testi kereszténeknek."[12]

1566-tól 1578-ig Szokollu Musztafa volt a budai pasa. Személyével foglalkoznunk kell, mert világi hatalma éppen addig terjedt, ameddig a Duna melléki püspökség területén Szegedi Kis István, majd utóda kormányozta a gyülekezeteket. Csanaki Jánossal meg körülbelül egy időben kezdték pest-budai szereplésüket, és talán egy időben fejezték is azt be. A Takáts Sándor rajzolta portréból annyit mindenesetre elfogadhatunk, hogy szerette a békességet.[13] Kitűnő családi kapcsolatai segítették szépen ívelő pályáján, az adott lehetőségekkel élve

[10] SCHWEIGER, *i. m.* és FEKETE Lajos, *Budapest a törökkorban,* Bp., 1944, 156–162.
[11] RMKT VIII, Bp., 1930, 169–172.
[12] Megőrizte HUSZÁR Gál énekeskönyve. Komjáti, 1574, I, CXIX–CXXII, RMNy 353.
[13] TAKÁTS Sándor, *A török hódoltság korából,* Bp., é. n., 85–120.

ügyesen gazdálkodott, gyarapította vagyonát, pompás épületekkel szépítette fővárosát. Sokaktól irigyelt pozícióját nem óhajtotta elveszíteni, s alattvalóinak nyugalma biztosította az ő gyarapodását. Ez teszi érthetővé sokszor idézett leveleit is, melyekben valamelyik majorjának a kassaiaktól papot óhajtott szerezni.[14] Az adót ugyanis, amelyet tízévenként állapítottak meg újra, hiánytalanul be kellett fizetni a kincstárnak, ha közben az adózók megszöktek is. Ahhoz viszont, hogy az adózó nyáj szép rendben együtt maradjon, pásztorra volt szükség. Még adómentességet is biztosított a fennhatósága alá tartozó területen élő keresztény papoknak, amit pedig más pasák nem tettek meg.[15]

Tudott azonban érdek nélkül is emberséges lenni, amit a „váci színjáték" esete bizonyít. Vácra látogatván 1576-ban, tiszteletére a bég látványos mulatságot rendezett. Egy foglyul esett egri vitézt oszlophoz köttetett, és egy oroszlánt szabadított rá. Az oroszlán azonban a tehetetlen embert nem bántotta, őrét viszont, aki megpróbálta a rab ellen ingerelni, széttépte. Ennek láttán a jelenlevő bégek a pasa előtt térdre esve könyörögtek a magyar ifjú életéért, mert Isten akaratát ismerték fel csodálatos megmenekülésében. A pasa szabadon is bocsájtotta – Isten olyan csodákat tesz, mint az ősegyházban, fűzi hozzá az egykorú tudósító.[16]

Ezek az értesítések, amelyek számát továbbiakkal is szaporíthatnók, csak esetleges és felszínes képét adják a hódoltságbeli keresztény magyarság életének. Aki itt élt, vállalnia kellett a megváltoztathatatlan külső körülményeket, és ezek között gondot kellett viselnie magára és a nyájra.

Csanaki János fent közölt levele arra vet világot, hogy milyen különleges szolgálatot vett magára, amikor egy ilyen nyomorúságos kis gyülekezet lelkipásztora lett. A levél első részében a 16. században szokásos prédikátori feddést kapja a címzetten keresztül a „kösség": az undok bűneinkért reánk bocsájtott testi ördög, a török, büszkén hányja magát, terjeszkedik is, mert Isten kivette a világból a hűséges, jámbor és istenfélő fejedelmeket, amilyen Túri György és Török Ferenc volt (Pápán és Debrecenben egyaránt a Török család pártfogolta a reformációt!). Térjünk meg, és akkor Isten a jámbor fejedelmeket is megtartja hívei boldogulására.[17] A levél második részéből látjuk azonban, hogy a pesti pap

---

[14] *Budai basák magyar nvelvű levelezése,* I, Bp., 1915, 62–63 és 64–65.

[15] KÁLDY-NAGY, *i. m.,* 73.

[16] TAKÁTS Sándor, *Rajzok a török világból, I,* Bp., 1915, 289. Az esetet Zeleméry László írta le, Dobó István unokaöccse, az esztergomi érsek birtokainak kormányzója. Tőle való a II. zsoltár „Zugódik, dul-ful magában ez világ" kezdetű parafrázisa, amely a 16. században nagyon népszerű volt.

[17] Verancsics Antalnak Thury György haláláról írt latin nyelvű levele gondolatról gondolatra egyezik Csanaki két héttel korábban írt levelével. VERANCSICS Antal *Összes munkái,* X, Pest, 1871, 182–183. A protestáns prédikátor hangja és Verancsics katolikus humanista latin nyelvű kifejezései csaknem fedik egymást. Nyilván mindketten az ebben az időben ilyen alkalmakra használatos levélformulát használták.

nem maradt meg a mások feddésénél, szabadsága kockáztatásával tette szavát hitelessé, valóban mindeneknek szolgája volt, hogy mindeneket megnyerjen. A levél címzettje, Melith Ferenc,[18] Török Ferenc tiszttartója, egyik fogságba jutott emberét akarta kiváltani. A váltságba küldött páncélt a törökök nem tartották elégségesnek, hozóját is tömlöcbe vetették. A pap vállalta helyette a kezességet, most ő könyörög, hogy egy hónapon belül váltsák ki, különben nyavalyát kell szenvednie, nagyot. Méltán aggódott szabadságáért, mert a cserben hagyott kezesek irgalmatlanul megérezték, hogy mely „savanyú" a török keze.

Melith Ferenc gondoskodott kiváltásáról, mert Csanaki a hercegszöllősi zsinaton 1576-ban már részt vett, neve ott található a kánonokat aláíró lelkészek között.[19]

Bizonyosan az ő papsága idején, 1574–75 fordulóján volt Pesten fogságban Veresmarti Illés és két lelkésztársa, mindnyájan a Duna melléki Egyházkerületből. A nagyharsányi hitvitában felülmaradtak ugyan az unitáriusokkal szemben, a legyőzötteket át is adták ítéletre a töröknek, de az unitáriusok perújrafelvétellel éltek. A budai hitvitán Szokollu Musztafa előtt most már Veresmartiék veszítettek. A pasa börtönét is csak úgy tudták elkerülni, hogy a budai és pesti bíró vállalta a kezességet pénzváltságukért. A gondból és a gyalázatból jócskán juthatott a pesti papnak is, amíg háromszor 3333 forintos váltságdíjukat egész Magyarország keresztény gyülekezeteitől összekolduláták.[20]

Musztafa pasának három év múlva nevezetes találkozása volt a pesti pappal. Az esetről egy „ősz ének" szólt, melyet prózára váltva Szamosközi István jegyzett fel:

„1578. szinte pünkösd napján… Nappal három órakor nagy setét felhő kezde lenni, tarta mind napestig, azután erős dörgés, csattogás, villámlás. Vala egy torony az várba… Számtalan sok porral volt rakva. Ez tornyot éjfélkor megütötte az menykü. Nagy fényességgel jött az kü alá, mint egy lámpás; ez tornyot és az mellette való palotákat mind elhánta vala... Igen sok keresztény rab volt az csonka-toronyban, ötszázig való, harmincnégyet vesztett az kő bennek... Az csonka-torony körül való őrizö törökök mind elvesztek szörnyüképpen... Az Dunán való hidat is nagy helyen általszakasztotta volt… Az város kapui mindenütt megnyilt volt, házaknak ajtai azonképpen, lakatok, zárak megnyiltanak… Reggel, az nap hogy feltámadt volna, szerin-szerte széllel az hegyen az nagy füst vala, egyik az másikat nem látja vala. Az törökök széllel futottak reggel sirva-jajgatva, ki anyját, ki fiát, ki atyját kereste; az török azt mondja,

---

[18] Méliusz hozzá intézett feddő levele: ItK, 39(1929), 462–464, vö. Studia et Acta, 1967, II, 289.

[19] F. A. LAMPE–P. EMBER, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transyluania,* Utrecht, 1728, 293.

[20] FÖLDVÁRY, *i. m.,* 46–49. Kassán még 1576-ban is gyűjtenek váltságdíjukra. Száz, 29(1895), 134.

hogy csak fizetett nép tizenkét száz veszett akkor. Basa háza az Duna mellett vala, onnat várban sirván megyen vala, azután sok ideig házából ki nem jött, gyászfekete ruhát csináltatott, és azzal siratta Buda veszését. Az pesti keresztény papra igen haragudt, hogy ily hir volt, hogy az pesti pap ez veszedelmet jól tudta, és az végvárakba is az magyaroknak megírta volna, hogy ez következik Budára. Előhivatta az papot, szidalmazta, és az fejére pökött egynéhányszor…"[21]

A találkozás a budai pasa részéről alkalmasint az utolsó volt, mert a szultán helytartóját, akit Allah így elhagyott, hamarosan eltétette láb alól. Nehéz volna megmagyarázni, hogy a jövendölés vajon az unitáriusok körében az 1570-re várt eszkatologikus látomások kissé lemaradt változata-e, vagy pedig az Antikrisztus uralmának végét jelentő prodigiumok közé sorolandó, és akkor Szegedi Kis István vetése.[22] A pesti papban azonban, aki végvári vitézekkel levelezett, aki a török romlását megjósolta, a törökösség vádjával aligha illethető, a törököt a testi ördöggel azonosító Csanaki Jánost gyaníthatjuk.

(1973)

[21] *Musztafa budai basa álma, s a nagy lőporrobbanás, Szamosközy István történeti feljegyzése,* közli VERESS Endre, TT, 1896, 741–743; 742. A budai lőportorony robbanásáról a kortárs Bornemisza Péter is megemlékezett. SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter,* Sopron–Bp.–Győr, 1938, 292–293.

[22] SZEGEDI KIS István, *Speculum Romanorum pontificum,* Basel, 1584, 13–23.

EGY 16. SZÁZADI VÁNDORLITERÁTOR: BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS

A Duna mentén élő népek közös sorsa, az élet-halál küzdelem az egyre tovább terjeszkedő török áradat ellen, majd a leigázottak keserves nyomorúsága, a távoli Nyugat-Európában a 16. század első felében riadalmat kevesebbet, inkább csak érdeklődést keltett. Arról a messzi birodalomról, mely a mesék világából csak az utolsó századokban tört be Európába, a hivatalos követségek tagjai, Hassenstein, Petanzio, Kuripeči, Remberti és Andronicus Tranquillus hozták az első híradásokat. Az utazók jelentéseikben beszámoltak a szultán környezetében tapasztaltakon kívül arról is, amit útközben láttak vagy hallottak. Nem a saját jószántából ugyan, hanem mint fogoly, hosszú időt töltött Törökországban a Sebesi névtelen: „Captivus septemcastrensis" is a 15. században. Szenvedéseiről és tapasztalatairól szóló élménybeszámolóját a 16. században sokszor kiadták. A korabeli tudomány is érdeklődéssel fordult a téma felé, és a maga koráig felkutatható földrajzi és történelmi irodalmat, beleértve az ókori szerzőket is, teljesen kiaknázta. Egnatius, Cuspinianus, Vives és Giovio, hogy csak a legnagyobbakat említsük, kialakítottak egy összeálló képet a török birodalom eredetéről, történelméről, az ott élő népek szokásairól, úgyannyira, hogy ezt az ismeretanyagot még évtizedeken keresztül lehetett excerptálni és compilálni egyaránt.[1]

Magyarország nyomorult helyzetében egyre sürgetőbben fordult a nyugati államokhoz segítségért. A wormsi birodalmi gyűlésen 1521-ben Hieronymus Balbi és Werbőczy István követek segítség helyett azt a jó tanácsot kapták, hogy kössön csak Magyarország fegyverszünetet a törökkel, ha a harcot egymaga vállalni nem tudja, de úgy, hogy abból a kereszténységre baj ne háramoljék. Még abban az évben elesett Nándorfehérvár. 1526-ban a speyeri birodalmi gyűlésről hazatérő követ, Nádasdy Tamás már a mohácsi csatában elesett II. Lajos királyt gyászoló, menekülő Mária királynéval találkozott szembe. Egy évvel később pedig már

[1] Carl GÖLLNER, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts,* I, Bucureşti–Berlin, 1961.

nyomtatásban is megjelent Brodarics István műve, mely ezt a tragédiát, az események tárgyalásában példás fegyelmezettséget tanúsítva, megismertette a világgal. Oláh Miklós 1530-ban Augsburgban sürgette a segítséget. A török hajóhad ezalatt elérte Esztergomot, a szultán már megostromolta Bécset és Ausztria egy részét is. Ezek az események még Erasmust is arra indították, hogy módosítsa korábbi békéltető nézeteit, hogy valamiféle barbár népekhez alkalmazott kereszténységgel kell megismertetni a törököket, amitől azok majd szelíden beilleszkednek az európai népek közösségébe. Sőt szembeszállt Luther ama nézetével is, mely szerint, akik háborút viselnek a török ellen, azok a minket vétkeink miatt büntető Isten ellen támadnak.[2] Ezt visszhangozta az első reformátor nemzedék, és ezért illette J. Fabri Luther követőit „semi Turci" megnevezéssel. A török ellen buzdító oratio mindenesetre kedvelt műfajjá lett egész Európában. Leuvenben 1536-ban Petrus Nannius egy ilyen művét Oláh Miklós baráti körében kézről kézre adva csiszolták tökéletessé. Melanchthon retorikai tankönyvében (1542) gyakorlásul ezt a témát javasolta, ajánlva, hogy nagyobb meggyőzés kedvéért ismertetni lehet a török kegyetlenkedéseit is. Eközben, 1541. június 9-én Frangepán Ferenc tartott Regensburgban segélykérő oratiót, miután két hónapig várakozott, hogy az ügy egyáltalán szóba kerüljön a birodalmi gyűlésen. A humanista remekmű még abban az évben több nyomtatott kiadásban megjelent. Viszont ugyanezen év szeptemberében az elfoglalt Budán a Nagyboldogasszony-templomban a szultán, a kalifa nevét is imába foglalták, márpedig a mohamedán törvények szerint az olyan várost, ahol ez megtörtént, a hitetleneknek nem szabad többé visszaadni. A hivatalos orátorok ténykedése nem sok eredménnyel járt, Európának a hitszakadás miatt inkább aggódó lelkiismeretét nem ők mozgatták meg, talán sokkal többet tettek az ügy érdekében a peregrinus diákok. Wittenbergben Luther és Melanchthon oltalmában 1540-től különösen sok magyar tanult. Otthonról hozott friss és szomorú élményeiknek tulajdonítható bizonnyal, hogy ezektől az évektől Luther már nem a török csapás okait elemezte, hanem a veszély elhárítására buzdított. Camerarius és Veit Dietrich is, akikről tudvalevő, hogy milyen figyelemmel és gondoskodással viseltettek a magyar ügyek és a fiatal magyar reformátor nemzedék iránt, éppen 1542-ben jelentettek meg egy-egy törökellenes röpiratot. Amikor egy Melanchthon köréből érkező peregrinus diák Strassburgban elmesélte Székesfehérvár szörnyű ostromát, az őt hallgató Bucer, Jeremiás prófétát emlegetve, őszintén meghatódott és a hallottakról nyomban értesítette barátait is.[3] Ez az egész Európát behálózó humanista levelezés pótolta e korban az újságokat, a levelek végéhez csatolt *Nova*, meg az alkalomszerűen nyomtatott *Newe Zeitung*ok szállították a legfrissebb híreket a török elleni küzdelemről. Mindezek azonban egyáltalán nem könnyítettek a magyarság sorsán. 1543-ban Melanchthon Magyar-

[2] *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo,* Basileae, 1530, 41–42.
[3] *Briefwechsel der Brüder Ambrosius und Thomas Blaurer,* II, Freiburg i. Br., 1910, 267.

országnak szánt iratában ki is jelentette józanul és világosan, hogy mit sem használ az európai közösségért küzdő Pannoniának, ha ígérgetik a segítséget és emlegetik a veszélyt. A szenvedést másképp kell enyhíteni. Bízni kell abban, hogy Isten az ő maradék népét a szenvedések között is megőrzi, a hódoltsági területeken is lesznek gyülekezetek és iskolák, ahol a megtisztított ige szól.[4]

És mégis voltak, akik bíztak abban, hogy az európai politikai viszonyok alakulása Magyarország helyzetében is kedvező változást eredményez. Ezt a reménységet erősítette V. Károly császárnak 1544-ben a magyar rendekhez intézett azon ígérete, hogy a következő év tavaszán saját, valamint a német birodalom haderejét személyesen fogja Magyarország felszabadítására vezetni.

Ebben a helyzetben tűnt fel Nyugat-Európában az a Bartholomaeus Georgievits (Bartol Đurdević vagy Georgijević), aki több mint egy évszázadon át tartó népszerűségét a töröktől elszenvedett, hosszú fogságának köszönhette.[5] Antverpenben adta ki tizenhárom évig tartó szenvedéseinek történetét *De ritibus et differentiis Graecorum et Armeniorum: tum etiam de captivitate illius ac caeremoniis Hierosolymitanorum in die Paschatis celebrandis libellus* címmel, valószínűleg 1544-ben. Ebben leírta, hogy a mohácsi csatában Szalkai László kíséretében vett részt, ott esett török fogságba. Megjárta Törökországot és Kis-Ázsiát, hétszer is eladták, hónapokig a nyakán is bilincset hordott, menekült a tengeren át úszva, fákon lakott, éhezett, megpróbált akarva-akaratlan mindenféle munkát, amíg végül a jeruzsálemi ferencesek között talált menedéket. Újabb kalandok után Spanyolországban lépett ismét az európai földre. Ennyi szenvedésről szóló hiteles beszámoló méltán tarthatott számot korában nagy érdeklődésre. Georgievits népszerűségét mégsem ennek a műnek köszönhette. Még ugyanebben az évben megjelentetett két újabb könyvet, egyiket a törökök eredetéről és szokásairól (*De Turcarum ritu et caeremoniis,* Antwerpen, 1544), a másikat a keresztény foglyokkal való bánásmódjukról (*De afflictione tam captivorum quam etiam sub Turcae tributo viventium Christianorum,* uo., 1544). Majd ezt követte a következő két évben újabb két munkája: *Prognoma siue praesagium Mehemetanorum, primum de Christianorum calamitatibus, deinde de suae gentis interitu* (uo., 1545) és egy törökellenes buzdító irat, *Exhortatio contra Turcas* (uo., 1546). Georgievits egyszerre a kor legnépszerűbb írója lett, kis terjedelmű, ügyesen összeállított munkáit hamarosan a legkülönfélébb nyelvekre lefordították, újabb és újabb kiadások jelentek meg a század folyamán.

Ma ismert 16. századi kiadásainak száma hetven, a század legnépszerűbb írói közül bárki is alig-alig veheti fel vele a versenyt. Műveinek gyűjteményes kiadása

---

[4] *Reformatio ecclesiae Coronensis, Praefatio* = CR, VI, 173–174.

[5] A Georgievitsre vonatkozó irodalom megtalálható: *Enciklopedija Jugoslavije,* III, Zagreb, 1968, 209. (Bartol ĐURDEVIĆ). Életére és műveire a legjobb: Franz KIDRIČ, *Bartholomaeus Gjorgjević,* Wien, 1920. A maga korában fellelhető anyagot összegyűjtötte GROSZMANN Zsigmond, *Georgievics Bertalan,* Bp., 1904.

megjelent 1552-ben Rómában „advenis ac peregrinis legenda", 1560-ban ugyanezen írásait összegyűjtve kiadta Melanchthon Wittenbergben, azzal a szilárd hittel, hogy Isten az ő népét ennyi szenvedésen át is meg fogja tartani. Ha Georgievits ezen újabb műveit alaposabb vizsgálat alá vesszük, meg kell állapítanunk, hogy – első munkájával szemben – nem alapulnak teljesen az író saját élményein. Nem állíthatjuk, hogy nélkülözik a személyes tapasztalatot, mert elviselt szenvedéseire mindig szívesen visszatért, de ezekben az újabb munkákban megtalálhatók már olyan közlések is, melyek a korábbi ilyen tárgyú irodalom közkincsei. Ilyen a Sebesi névtelen, aki saját tapasztalata alapján írta le a törökök társadalmi és vallási szokásait, foglalkozott a hadviselésükkel meg a foglyokkal való bánásmódjukkal is. Élményei megörökítésében az ismeretek közlésén túl egy magasabb cél is vezette, morális és teológiai következtetések levonása. (Ezért adta ki Luther is 1530-ban!) Georgievits két művében is foglalkozik e témákkal (*De ritibus*... és *De afflictione*...), de ő nem akar mást, mint színesen, érdekesen és aprólékosan tájékoztatni arról, amit elődje sokszor csak megemlített. Bizonyos, hogy ismerte annak munkáját, és a maga műveiben mintha éppen alaposabb ismereteiről akarná meggyőzni olvasóit. Ezekből a művekből már képet alkothatunk magunknak a szerzőről is. A külvilág eseményei, a mindennapi élet jelenségei iránt friss figyelmet tanúsított, és rendelkezett is azzal a képességgel, hogy élményeit rendszerezze és megörökítse. A kor eszmei, ideológiai vagy éppen vallási-felekezeti áramlatai iránt viszont nem nagyon mutatott érdeklődést. Nyilván nem is rendelkezett magasabb iskolai műveltséggel. Külön fejezetet szentelt egyik könyvében *(De afflictione...)* azoknak a foglyoknak, akiknek nincsen semmiféle mesterségük. Szerinte ezeknek a sorsa a legkeservesebb. A tanult emberek, a papok és a nemesek, „qui in ocio vitam degerunt" teszi hozzá, talán nem minden él nélkül, ha egy martalóc kezébe kerülnek, az, mivel nem tudja őket eladni, hát sajnál rájuk költeni bármit is. Mezítláb, fedetlen fővel, rongyos ruhában, korbáccsal hajtják őket, szenvedésüknek vagy az vet véget, ha egy olyan ostoba úrra akadnak, aki ilyen értéktelen árut is megvásárol, vagy a halál, de holttestük ilyenkor a kutyák és keselyűk martaléka. Közben ismételten megemlíti, hogy a török mennyire semmire se tartja a mesterséget nem tudó foglyokat. Nem tartozott sem a literátusok, sem a papok, sem a nemesemberek közé, ezt ebben a fejezetben elárulja, sőt mintha egyet is értene a törökökkel abban, mert ezeket a szerinte nyilván élhetetlen embereket ő se tartja sokra.

Prognoma című művében egy török jóslatot közölt arról, hogy a szultán legyőzi a kereszténeket, majd amikor már uralma megszilárdulni látszik, házakat épít, szőlőket telepít, kertjeit kerítéssel veszi körül stb., akkor a kereszténeket ismét megfutamítják. A török szöveget szavanként fordította és magyarázta nyilvánvaló bizonyságául annak, hogy egyéb művei is megbízható tudósítások. A jóslat mint műfaj, igen népszerű volt, különösen különféle, ellenőrizhetetlen keleti forrásokból

merített változata.[6] A reformátorok is szívesen felhasználták, hatásos eszköz volt a bűntudat növelésére. Melanchthon éppen Georgievits műveit közreadva (1560), Johann Hilten próféciájára hivatkozott, mely 1600-ra tette a török győzelmét Olaszország és Németország fölött.

A kortárs irodalommal a legtöbb egyezést Georgievits *Exhortatió*ja mutatja. A század teljesen papírízű és a valóban előadott buzdító beszédeinek mindegyikével összevetni szinte lehetetlen, de fölösleges is Georgievits művét. Többször idézik egyes népekről adott jellemzéseit: „Quid Hungaro audacius? Quid Germano uastius? Quid Gallo procerius? Hispano solidius? Quid Italo sapientius? aut Polono robustius?", de ilyen testi-lelki kiváló képességek ellenére a keresztények hadi erkölcsei megromlottak, mert a táborban „latrocinatur Hungarus, praedatur Hispanus, potat Germanus, stertit Bohemus, oscitat Polonus, libidinatur Italus, Gallus cantat, Anglus lurcatur, Schotus heluatur". Megállapították már, hogy e kortársainál kedvelt, sokszor és sok változatban előforduló megfogalmazások között Georgievitsé valószínűleg Erasmus *Encomium moriae*jának ismeretén alapul.[7] Korában nagyon népszerű témát érintett akkor is, amikor a kereszténység felszabadítására siető fejedelmek között megígéri János papkirálynak, az indiai mesevilágban élő, de már megkeresztelkedett fejedelemnek a segítségét is. E sok feldolgozásban közkézen forgó história hőse „Johannes presbyter, imperator Indiae" persze az ő számára is még valóságos személy, akiről már jeruzsálemi vendéglátóinál hallhatott, mert az első ferences missziók célja éppen ennek az országnak elérése volt. A históriának sok irodalmi feldolgozása ismert, és Georgievits leuveni tartózkodása idején, ugyanott jelent meg Damiano a Goes-nek, a sokfelé megfordult utazónak két munkája is János papról és birodalmáról.[8]

Georgievits korában is páratlan népszerűségét ezekkel az újabb műveivel szerezte. Ezek megértek újabb és újabb kiadásokat, köztük olyanokat is, melyek a kor szokása szerint a szerző tudta nélkül, csak a nyomdász vállalkozó kedvéből láttak napvilágot. Első könyve, a kalandos önéletrajz, melyet ma a legnagyobb érdeklődéssel olvasunk, teljes egészében többé soha nem jelent meg. E furcsa tény magyarázatául aligha hozhatunk fel mást, mint azt, hogy a művek terjesztéséből és

---

[6] J. DENIS, *Les pseudo-prophéties concernant les Turcs au XVI^e^ siècle,* Revue des Études Islamiques, 2(1936), 201–220.

[7] TURÓCZI-TROSTLER József, *Az gallus virágéneket fú…* = T-T. J., *Magyar irodalom – világirodalom,* I, 167–171.

[8] *Fides, religio, moresque Aethiopum sub imperio Pretiosi Joannis,* Lovanii, 1540 és *Aliquot opuscula, epistolae aliquot preciosi Ioannis Paulo Iovio et ipso Damiano interpretibus,* Uo., 1544. János pap históriájának népszerűségére nálunk a 16. században csak két példával utalunk. 1533-ban Zalaházy Tamás egri püspök írta Nádasdy Tamásnak: „Mitto tibi historiam cognitu jucundissimam regis Aethyopum, quem omnes nationes, ut Hungari, Janum Papum apellant." G. PRAY, *Epistolae procerum Regni Hungariae,* III, Posonii, 1806, 43. A század második felében, 1573-ban Kalotaszegen Valkai András magyar nyelvű históriás éneket írt róla.

eladásából járó haszon a nyomdász-kiadót illette, aki ismerte olvasói ízlését, tudta, milyen műre van szüksége, és kiadói érdekeinek megfelelően irányította a szerzőt is. A császári privilégium a kalózkiadások elleni 100 forint büntetéssel, valamint a példányok elkobzását tartalmazó fenyegetéssel ott is van majd minden kiadás címlapján. A nyomdász ügyességére vallanak a kötetek végén egyre terjedelmesebbé váló, idegen nyelvekből való szemelvények és minták is. Ez is a kor igényének ismeretét tanúsítja, azét a korét, amely a Biblia tanulmányozásához szükséges három szent nyelv ismerete után már más nyelvek tanulmányozásához is kedvet kapott. Georgievits tárgyi ismeretei mellett fogsága során megtanult jól törökül, és egyéb keleti nyelvekben is szerzett bizonyos ismereteket.[9]

Hazájától távol, amint maga írta, mindenéből kifosztva alig hihető, hogy kedvtelésének hódolt írásműveivel. Hol és hogyan élt, miből tartotta fenn magát, ezek azok a kérdések, amelyekre eddig a vele foglalkozó irodalom nemigen tudott választ adni. Ha életkörülményeiről valamit is sikerül felderíteni, abból következtethetünk ennek a literátus középrétegnek az életmódjára is. A rá vonatkozó külső adat olyan kevés és elenyésző, hogy egyelőre meg kell elégednünk műveinek tanúságtételével.

Georgievits életét nyomon követni olyan vállalkozás, mint a búvópatak útját felderíteni. Évek telnek el, míg egy-egy újabb kötet ajánlásából megtudjuk, hogy Európában éppen akkor hol tartózkodott. Első műveinek előszavát Leuvenben keltezte 1544-ben, és az ajánlást Louis van Praethez, V. Károly császár befolyásos tanácsosához intézte, „aki Belgiumba kerülésétől pártfogolta". Van Praet Flandria kormányzója, akit Erasmus és Vives is „fortissimus patronus"-ának nevez,[10] bizonyára támogatta valamivel, de bátoríthatta is. Az ugyanezen évben megjelent *De afflictione* ajánlása már egyenesen V. Károly császárhoz szólt. A humanista szerzők jövedelmének sokszor egyedüli forrása a megnyert patrónus támogatása volt. Erasmus tiltakozása, mintha ő valaha is ilyesmire kacsingatott volna dedikációival, még csak erősíti ezt a közismert tényt.[11] Georgievits a következő évben (1545) Wormsban járt, az éppen ott ülésező birodalmi gyűlés híre csalogatta oda. Itt kiadott új műve, a *Prognoma* ajánlását Otto Truchsess von Waldburg augsburgi püspökhöz intézte. A császár nem jelent meg a birodalmi gyűlésen, az előző évben a magyaroknak ígért hadjáratot is elhalasztotta, teljhatalmú megbízottja a fent említett bíbornok volt. Georgievits ezután se adta alább, dedikációit következő köteteiben is Miksa főherceghez, Zsigmond lengyel királyhoz, vagy a pápák közül

---

[9] W. HEFFENING, *Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544–1548,* Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 27(1942), No. 2; NÉMETH J., *Die türkische Sprache des Bartholomaeus Georgievits,* Acta Linguistica Hungarica, 18(1968), 263–271.

[10] H. VOCHT, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1617–1660,* IV, Louvain, 1966, 276.

[11] K. SCHOTTENLOHER, *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts,* Münster, 1963, 6–11.

III. Gyulához és V. Pálhoz intézte. Bíbornokok és püspökök már ritkábban fordulnak elő a megtiszteltek között. Ilyen magas igény viszont csak az ünnepi kalácsot, de nem a mindennapi kenyeret biztosította.

Hétköznapjaihoz közelebb visz talán, ha a köteteihez csatolt ajánlóversek szerzőit vesszük szemügyre. Cimber Arbussiensis lector Graecus, Ioannes Gottschalcus Brabantius poeta laureatus antverpeni és leuveni humanisták és iskolamesterek voltak, de nem a Collegium Trilingue tanárai. Úgy látszik, hogy Georgievits se volt kapcsolatban a városnak ezen híres intézményével. Cornelius Scribonius Grapheus, Antverpen város jegyzője, Erasmus barátja is növelte egy kötete tekintélyét versével. Első kötetének élén Jacobus Jasparidianus dán humanista verse áll. Bizonyára ő volt az, aki Georgievits 1544-ben megjelent művének egyidejű dán nyelvű kiadását gondozta. Jasparidianus már pártfogóra talált: a Németalföldet kormányzó Mária magyar királyné titkárának, Oláh Miklósnak kíséretébe tartozott, vele utazott 1539-től 1541-ig, és állítólag járt Magyarországon is.[12] Versében védencét V. Károly és Mária királyné oltalmába ajánlja, mert iránt uk való hűségből nem lett törökké. Nyilvánvaló, hogy Georgievits is ebbe a körbe szeretett volna bejutni. A *Prognoma* előszavában említi is, hogy értesüléseit ebből a környezetből szerzi. Hivatkozik Christoph Hofkircherre (talán Christophorus Feinerinus?) és Georg Euskerre, akik Mária királynénál jártak követségben.[13] Az újonnan szerzett hírek pedig arra vonatkoznak, hogy vannak még Magyarországon, akik megakadályozhatják a török előnyomulását. Felsorolja püspökeinket, majd ezeket követik név szerint „proceres in Hungaria", minden nagy családunknak legalábbis egy-egy képviselője, külön is méltatva. Közben nyilván arra gondolt, hogy akik egy egész ország ügyét oltalmazzák, azok között csak akad majd egy, aki ennek a szerencsétlen, sokat hányódott peregrinusnak is végre oltalmat nyújt. Georgievits értesülései egyébként valóban frissek, mert 1545 márciusában már tudott arról, hogy a király a Podmaniczky testvéreknek megkegyelmezett, ami a februári nagyszombati országgyűlésen történt. Említi, mint akikre a nemzet bizton számíthat, Nyári Ferencet és Horvát Bertalant, akiknek 1544-ben, a szalkai mezőn aratott diadaláról írta első, úgynevezett újságoló énekét Tinódi, és éppen azért, hogy az országgyűlésen szétosztogassa.

Georgievits 1544 nyarán hosszabb útra kelt, ellátogatott Wittenbergbe, ahová, úgy látszik, a hírközlés vágya vitte. Az év májusában meghalt Leuvenben Jacob Latomus teológus, Luther régi ellenfele. Halálos ágyán bevallotta, hogy jó lelkiismerete ellenére harcolt a lutheri hitelvek ellen. Georgievits ezzel a hírrel

---

[12] E németalföldi humanistákra: *Biographie Nationale,* VIII, Bruxelles, 1884/6, 19–20, V, 1876, 721–725, X, 1888/9, 490–493. *Oláh Miklós levelezése,* Bp., 1875.

[13] Christophorus FEINERINUS, *Clypeus defensoris ecclesiae catholicae,* Viennae, 1550. Bevezetésében elmondja, hogy Mária királyné papja volt. Georg Eusker Körmöc város jegyzője volt.

állított be Wittenbergbe, a közlés Luthert is, Melanchthont is nagyon megörvendeztette. Melanchthon még aznap két levélben is továbbította a hírt. Georgievits néhány napi vendégeskedés után ismét útra kelt, most már felszerelve a reformátorok szíves hangú ajánlólevelével: igaznak tartják, amit fogságáról mesél, tisztességes céllal vándorol, minden vendégszerető ember oltalmába ajánlják. Melanchthonnak különösen kedves volt az a hír, hogy Örményországban is virágzik a keresztény egyház és a hittudomány.[14] Georgievitsnek talán ez volt egyetlen találkozása a reformációval, mert egyébként az új hit szele még csak meg sem érintette. Rómában, 1555-ben megjelent gyűjteményes kötetének a pápához intézett dedikációjában „Lutherani, Cuingliani, Anabaptisti" és egyéb „heresiarche"-t emleget.

Az 1545-ös *Prognoma* ajánlólevelében felsorolt magyarországi előkelőségek között valóban pártfogót keresett, mert 1547 tavaszán Erdélyben tűnt fel, Nagyváradon, a tényleges hatalmat gyakorló Fráter György közelében, akit egyébként ugyancsak szerepeltetett a törökverő hősök között. A váradi ferences kolostorban, nagy hallgatóközönség előtt, pünkösd vasárnapján hitvitába bocsátkozott egy török dervissel.[15]

Ezt a jeles szereplését érdemes alaposabban szemügyre vennünk. A külső körülményekről ő maga tudósít: a helyszín a ferences kolostor. Váradon ekkor még Szent Ferenc rendjének két rendháza is volt, egyik a marianusoké, a másik a salvatorianusoknak (cseri barátoknak) Szentlélekről elnevezett kolostora. Ez utóbbiban tartották másodévenként, éppen pünkösd vasárnapján a rend közgyűlését, melyre a rendtagok mindenhonnan összegyűltek. A hitvita éve éppen két közgyűlés közé esett, a helyszín talán éppen ezért ez utóbbi kolostor lehetett, ahol megszokott volt, hogy pünkösd vasárnapján a város lakói meg az ünnepre besereglő környékbeliek épületes látványnak legyenek tanúi. Georgievits leírja, hogy a vita minden rendű és rangú nézősereg előtt zajlott le. Jelen lehettek elsősorban a ferences atyák, akik közül egyik-másiknak fennmaradt könyvei tanúsítják, hogy igen alapos teológiai műveltséggel rendelkeztek. Az éppen ekkor, e kolostori székhelyhez tartozó Tövisi Mátyásnak és a Perényi János udvarában lelkészkedő Cserőgyi Benedeknek komoly könyvtára volt, Báthory András papját, Nádasdi Bálintot meg Franciaországba küldte ki tanulni és Párizsból hozatott számára könyveket.[16] A nevezetes eseményre mint a rend tagjai, bizonyára mindnyájan begyűltek a kolostorba. De ott lehetett a rend marianus ágának pro-

[14] CR, V, 462–463, 463–464. és 467.

[15] *Pro fide Christiana cum Turca disputationis habitae, et mysterio sanctae Trinitatis in Alchorane inuento, nunc primum in Latinum sermonem uerso, breuis descriptio. Authore Barptholomaeo Georgievits,* Cracoviae, 1548.

[16] KARÁCSONYI János, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig,* I, Bp., 1923; SOLTÉSZ Zoltánné, *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1965/66, Bp., 1967, 116–148.

vinciálisa, az ugyancsak Váradon lakó Szegedi Gergely is. A kor legtekintélyesebb apologétája volt, 1538-ban a segesvári hitvitán egyedül ő képviselte következetesen a katolikus álláspontot, ő küzdött írásaival is Dévai Mátyás ellen, és ha kellett, Sopronba is őt hívták, hogy felvegye a harcot az új hit terjesztőivel. Jelen voltak bizonyára a váradi káptalan tagjai és a nemesek közül is jó néhányan, meg a városi népből mindaz, aki egyáltalán odaférkőzhetett. Ezért írta Georgievits méltán büszkén, hogy nem egyházi ember létére magára vette a kereszténység védelmének ügyét, mint valaha Dávid Góliát ellenében, úgy vállalkozott most ő a küzdelemre, melyet monomachiának nevez. A hasonlat azért is találó, mert fontos az ügy, amelyért harcol, de legalább olyan fontos a bajvívó megdicsőülése is. Az országnak ez a része ezekben az években már sorozatos hitviták színhelye, csakhogy a „vetteködés" ekkor már a protestánsok és a katolikusok között támad (a volt ferences Sztárai *Comoediá*ja 1550-ben már nyomtatásban is megjelent!), ahol a vitában az eszmék diadalra juttatása az egyetlen cél. Talán éppen ezért rendezték meg, a nagyon elszaporodott hitviták ellensúlyozására, katolikus oldalról ezt a látványos mérkőzést. Cselebi dervis már régebben zaklatta Fráter György környezetét, hogy valakivel megmérkőzhessék, de nem akadt, aki megfelelően tudott törökül, s ekkor érkezett a városba ő – így tudósít a körülményekről Georgievits. Az ámuló hallgatóság, mit sem értve a vitából, bizonyára csak a pergő török párbeszédet csodálta. Az első kérdést a dervis tette fel: hol volt Isten a világ teremtése előtt? Georgievits azt válaszolta, hogy önmagában, azaz ott, ahol most is van. A török ellenvetését, hogy egy fényes felhőben lett volna, fölényesen elutasította, mert hisz akkor a felhő megelőzte volna a világ teremtését. Ezután felírt néhány sort a Koránból, bizonyára a nézők nagy ámulatára, és bebizonyította, hogy az a Szentháromságot jelenti. A teljesen megszégyenült dervist bevezette a templomba, és kérdésére, hogy vajon a keresztények szobrokat és képmásokat imádnak-e, azt válaszolta, hogy azok csak emlékeztető jelek. Abban viszont igazat adott a töröknek, hogy a templomban az Isten házát őrzők hanyagsága miatt szaladgálnak szanaszét a kutyák. (Ezt a feddését később önálló műben adja közre *Modesta increpatio* címmel.) Végül megtanította a dervist törökül a Miatyánkra (szövegét a következő évben, 1548-ban megjelentette Bécsben és Krakkóban is). A vita Georgievits teljes győzelmével végződött.

A bécsi kiadást Miksa főhercegnek ajánlotta, mint már korábban Antverpenben megjelent *Exhortatió*ját is. A kötetben új ajánlóvers van, szerzője Nikolaus Polites (Bourgois), a bécsi egyetem tanára, aki nem régóta tartózkodott Bécsben. Három honfitársával együtt 1544 után hívták meg Flandriából. Ő is és társai is, Andreas Dadius, Wilhelm Coturnossius és Johannes Ramus az újjászervezett filozófiai fakultáson lettek tanárok, és azonnal megtalálták helyüket

Bécs szellemi életében is.[17] Nem találunk utalást, de mégis nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a németalföldi tudósok bécsi meghívásukat Oláh Miklósnak köszönhették. Mária királyné titkára, németalföldi szolgálata után, 1543-tól Bécsben egyre nagyobb tekintélyre tett szert, előbb zágrábi püspök, majd alkancellár lett. Oláh Miklós és a flandriai professzorok kapcsolatára mutat, hogy Johannes Ramus költő, a görög nyelv tanára több művét neki ajánlotta, négy magasztaló verset is írt hozzá.[18] 1550–1551-ben megjelent műveit egybeköttette és aranyozott dedikációval a kötéstáblán nyújtotta át Oláhnak.[19] Georgievits Politest kérte meg az ajánlóvers írására. A régi ismeretség mellett az is indíthatta erre, hogy mint annak idején Németalföldön, úgy most Bécsben járva, ehhez a körhöz szeretett volna valamilyen módon kapcsolódni. Nyilvánvalóan itt is pártfogót keresett arra az esetre, ha Fráter György birodalmában nem lelné meg a biztos nyugalmat. Mint ahogy nem is találta meg, talán nem is csak életének külső körülményei miatt.

Korábban Szapolyai János udvarában élt Erdélyben, majd pedig özvegye szolgálatában volt Verancsics Antal (Antun Vrančić), a dalmáciai humanista, aki 1549 végén arra szánta el magát, hogy az ország nyugati felébe települjön át. Fráter Györgytől és Izabella királynétól elbocsátó levelet kapott és Váradról útra kelt. Nem vitt magával testvérén kívül mást, mint „Dalmatam illum exulem, quem adhuc apud me foveo patriae charitate, quod receptum nusquam habeat", meg öt szolgát. Útjuk közben az elvetemült szolgák Krakkón túl meg akarták őket ölni, hogy a velük levő kincseket megkaparintsák, de szándékuk meghiúsult. Verancsics a kaland után megérkezett Sárvárra, Nádasdy Tamás birtokára, hogy ott várja meg, amíg a király kegye valami megbízatás vagy méltóság formájában felé fordul.[20] Meggyőződésünk, hogy az a dalmáciai menekült, akiről szülőföldje iránti szeretetből gondoskodott, mivel nem bírt semmi jövedelemmel, akit Váradról is magával hozott: Bartholomaeus Georgievits volt. Nem sokkal Verancsics Sárvárra érkezése után ugyanis vele is Nádasdy környezetében találkozunk. Verancsicsnak honfitársai iránti megkülönböztető szeretete közismert; elég, ha levelezését végiglapozzuk, itt is, ott is dalmatákkal találkozunk, akiket valami módon támogatott. Georgievits első műveiben „Hungarus"-nak írta magát, később, ha szülőföldjét akarta megjelölni, akkor „de Croatiá"-t írt, valahonnan Horvátországból származott. Verancsiccsal hozható kapcsolatba *Disputatió*jának krakkói kiadása is. Ennek ajánlását Zsigmond len-

[17] J. ASCHBACH, *Die wiener Universität,* III, Wien, 1888, 49. és 241–243.
[18] Az ajánlások: *Hesiodi ... poemation ... Herculis clypeo ... Latino carmine redditum,* Viennae, 1550, és *Epigrammata ex thesauris Graecorum deprompta, uo.,* 1551. Dicsőítő versek: *Symmicta elegiarum et epigrammaton Latinorum, uo.,* 1554.
[19] MTAK, Ráth-gyűjtemény, 1735.
[20] *Verancsics Antal összes munkái,* VII, Pest, 1865, 13–18.

gyel királyhoz 1548 január elején keltezte Krakkóból, ekkor Verancsics is ott tartózkodott. A király számára készült példány, kötésén az aranyozott dedikációval, ma is megvan.[21]

Georgievits életének következő szakaszát illetően nincs szükségünk feltételezésre, mert arról ő maga számolt be most megtalált, mindmáig egyetlen ismert saját kezű levelében, melyet 1550. június 20-án írt Nádasdy Tamásnak:

Magnifice Domine Seruitiorum nostrorum perpetuam commendationem. Significamus Spectabilj et Magnifice D. V. nos licet pluuia molestatos, saluos tamen et incolumes decimo quarto Calendis Julij hora undecima, ad castrum magnitudinis Vestrae Kapuwar dictum appulisse, et omnes pueros, uniuersamque familiam M. V. in bona valetudine reperisse, et nichil eis deesse praeter diu desideratam Celsitudinis Vestrae presentiam. Quamuis non adeo urgebat nos eidem M. V. aliqua necessitas scribere, sed solum nunctii commoditate moti, uisum fuit M. V. de aduentu nostro huc, certam facere. Caeterum prout nuper de obseruando ordine seu tempore, sumendi cibi: cum M. V. in presentia Danielis mentionem feci: hoc ipsum et nunc fieri optamus, ut tandem rectius rebus nostris et nobilium studiis, ac discipline consulere ualeamus, nam necessum est ut hora decima prandium, quinta uero cenam, (quod etiam in uniuersitatibus ubique diligenter obseruatur) paratam habeamus, que per unam horam durabunt, interim puer meus praelecturus est caput unum ex Biblia, feriatis uero diebus de tempore Epistolas et Euangelia, interim nos de soluendis difficilioribus locis consultabimus, ita uisum est omnibus, nisi V. M. displiceat. Deinde consultum est nobis ne grauentur multis lectionibus, nisi prius lecta, bene memorie commendentur, reliquum in aduentu M. V. melius per eandem disponentur. Preterea, sunt nonnulj calciamenta non habentes, et primus magister Daniel, igitur M. V. committat, eiusdem uices gerentibus, ne quispiam deesset, sed omnia (ut etiam speramus fore) recte, et honesto ordine fierent. Nos uero pro uirili nostra, officio nostro satisfacere conabimur, ita ut et M. V. optime contenta de nobis erit, cui nos nostraque obsequia humilime commendamus. Quam Deus optimus Max. diu foelicem patriae, amicis, et studiosis omnibus, simul, et Charissimam consortem eius seruet et incolumem. Date In Capuwar 12 Calendis Julij 1550. Eiusdem Celsitudinis Vestrae

Clientes deditissimj, et fidelissimj

Barptholomaeus Georgievits [et] collegae

[Kívül:] Spectabili et Magnifico domino D. Thomae Nadasdino etc. dno sibi graciosissimo exhibeantur in Sarwar[22]

[21] OSZK, Apponyi-gyűjtemény, 1746.

[22] Eredetije: MOL, Kamarai levéltár, E 185, Nádasdy család levéltára, Missiles.

Georgievits tehát új pártfogóra talált, és méghozzá Nyugat-Magyarország legtekintélyesebb birtokosánál, Nádasdy Tamásnál, aki a valamilyen szálon tőle függő, környezetébe tartozó familiárisait szívesen segítette tovább az érvényesülésben. A már korábban elnyert horvát báni tiszte után ekkor országbíró volt, közjogi méltósága, nagy vagyona és megnyerő személyes tulajdonságai udvarát egyaránt vonzóvá tették. A korabeli szokás szerint udvarában más családbeli nemesifjak is nevelkedtek. A községek elemi fokon levő iskolái és a városi partikuláris iskolák mellett ez az oktatási „intézmény" nagyon jelentős volt. Nemesifjak számára kisebb és nagyobb udvarokban mindenütt lehetőség volt, hogy mint a család tagjai felkészüljenek az életre. Hogy a vitézi élet mellett a „bonae litterae"-nek mennyi szerepe volt ezeknek a fiataloknak a formálásában, az nyilvánvalóan a ház urának egyéniségétől és ilyen irányú igényétől függött. Az oktatás szintjét viszont egyfelől a tanár, a praeceptor ismeretei, tanultsága szabta meg, másfelől az, hogy tanítványaival az ismereteknek milyen fokáról kellett elindulnia. A Nádasdy családról és más nemesi udvarokról mint az ifjak nevelő otthonáról már sokan írtak.[23] Mégis az ott folyó tanulmányok menetéről, a tanárokról, vagy éppen a tananyag elsajátításához szükséges tankönyvekről semmit se tudunk. Közép- és főnemes ifjaink közül a század második felében csak kevesen végeztek külföldi egyetemet, humanista műveltségüket azoktól a tanítóktól, „mesterek"-től szerezték, akik maguk általában még csak középszerű humanisták se voltak. Ezért is örvendetes gyarapodást jelent a kor ismeretéhez Georgievits levele, mert nemcsak az újdonsült praeceptor személyére vonatkozóan, de megbízatásáról is érdekes tudósításokat tartalmaz.

Vegyük szemügyre először tanítványait. A Nádasdy házaspárnak ekkor még nem volt gyermeke. Sajátjukként gondoskodtak elsősorban török fogságban levő sógoruknak, Maylád Istvánnak fiáról, Gáborról, és az ugyancsak rokon Blagay Ferencről. Maylád Gábort, Nádasdy húgának fiát, apja iránti könyörületből nevelték, de a fiú hanyagságával és csínyjeivel sok bosszúságot okozott környezetének. Blagay Ferenc Nádasdynénak volt rokona a Frangepán család révén, birtokai a horvát végeken voltak, és a török előretörésével egyre fogytak. Szelíd, sokat betegeskedő fiú volt, apját korán elveszítette, nyugodt oltalmat talált a sárvári udvarban. Hosszabb-rövidebb ideig ott élt ez idő tájt a Zichy és a Pálffy család egy-egy sarja, valamint Bánffy János és Báthory Gáspár is.[24] A köznemesi családok fiai között Bornemisza, Botka és Kerhen nevű ifjakkal találkozunk, és ott nevelkedett Oláh Miklós unokaöccse, Oláh Tamás is. A családfő sokat volt

[23] TAKÁTS S., *A magyar és a török íródeákok* = UŐ, *Rajzok a török világból,* I, Bp., 1915, 1–104; SINKOVICS I., *Európai műveltség a magyar végvárak mögött,* Száz, 77(1943), 154–172.

[24] *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése,* Bp., 1882; THALLÓCZY L.–BARABÁS S., *A Blagay család oklevéltára,* Bp., 1887; KUMOROVICZ L. B.–KÁLLAI E., *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1551-es számadásaiból,* I–II, Bp., 1959, passim.

távol, ilyenkor is, de általában is, Perneszith György ügyelt föl az ifjak nevelésére, aki Nádasdy vikáriusa volt minden udvarában történő ügyben. Műveltsége, melynek alapját még a Mohács előtti esztergomi érseki udvarban nyerte el, és korában számottevő, modern könyvtára sejtetnek valamit abból, hogy az ifjak nevelésében milyen követelményei voltak.[25]

Georgievits előde a praeceptorságban Macarius-Bódog József volt, aki a krakkói egyetem után évekig Wittenbergben tanult Melanchthonnál. Peregrinációja során meglátogatta a svájci reformátorokat is és nagy könyvtárat gyűjtött. Könyvtára, éppen a reformációs irodalomban, nagy hasonlóságot mutat Perneszits könyvtárával. Három évig élt Nádasdy udvarában mint nevelő, majd patrónusa támogatásával olasz egyetemeken folytatta tanulmányait.[26] Képzettsége, nevelői adottságai meghaladták a nála jóval kisebb műveltséggel rendelkező Georgievitsét. Ez utóbbit viszont személyes élményei miatt nagy érdeklődéssel fogadták abban a környezetben, ahol a tíz éve török fogságban sínylődő Maylád István sorsán sokat keseregtek. Ugyancsak szívesen fogadhatták azért is, mert tanítványai, ezeknek a dél-dunántúli családoknak fiai, a török foglalta területekről menekültek, vagy a veszély torkában élő horvát birtokos családokkal sok szálon tartottak fenn rokonsági kapcsolatot.

Nevelői állását 1550 tavaszán foglalta el. A fiúk az év egy részét Bécsben töltötték praeceptorukkal, ahonnan Nádasdy megbízottja elégedetten jelentette: „Toábá az uj mester felől azt irhatom kgd-nek, hogy bizon jól keszte az gyermekeket tanéltatni, és meg látya kegyelmed, hogy csak esztendeik legyen az gyermekekkel, másképen látja kegyelmed őket, mind erkölcsekbe s' mind tudományokba... Az Dániel es azt mongya, hogy az az igaz modus az gyermek tanéltásba az mint az uj mester kezte."[27]

Ez az itt említett Dániel valami segéde lehetett Georgievitsnek, Ulm környékére való volt, teljes nevén Daniel Pictor Reitlingiusnak írta alá magát. Verancsics dicsérte verseit, és egy Nádasdyt dicsérő versezete fenn is maradt. A fent idézett bécsi tudósító vele már korántsem volt úgy megelégedve, csak ivott „conterraneosi"-val, a többi németekkel, ígérgetve, hogy majd Magyarországon „minden diligenciáját ráveti" ti. a gyermekekre.[28]

---

[25] KOVÁCS S. I., *Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból,* ItK, 66(1962), 83–89; BORZSÁK I., *Perneszith György könyvjegyzékéhez,* Uo., 628–633.

[26] Részletesen: *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius,* Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecen, 4(1968), 107–117. Magyarul a jelen kötetben: 243–259.

[27] Sárkány Antal Nádasdynak, Bécs, 1550. ápr. 26 = *Magyar levelek a XVI. századból, Hetedik közlemény, Sárkány Antal levelei Nádasdy Tamáshoz,* közli Dr. KOMÁROMY András, TT, új folyam, 9(1910), 375–404; 383.

[28] Levelei és verse: MOL, Kamarai levéltár, E 185, Nádasdy család levéltára, Missiles, 30. d. Verseiről: VERANCSICS, *i. m.,* 26–27. és 29–30. Nevelői állásából éppen Perneszith tette ki „Gyergy uram… az pictorral nem achatának, kü tevé az királságbul, auagy nem tudom, ha

Június 20-án Georgievits a gyerekseregggel Kapuvárba, Nádasdy birtokára érkezett. Erről értesíti patrónusát, meg arról, hogy életrendjüket szigorúan meg akarja szabályozni, méghozzá a külföldi „universitas"-ok mintájára. A reggelit tíz órakor kéri, az ebédet meg ötkor, az egyórás étkezés alatt segéde felolvas egy-egy fejezetet a Bibliából, ünnepnapokon a Szentleckét vagy az Evangéliumot. Közben a nehezebb helyeket megbeszélik. Egyik tanítványa leveléből tankönyveiket is ismerjük, Perneszithtől Erasmus műveit kérte, az *Apophthegmatá*t és a *Colloquiá*t meg egy Bibliát.[29] Aki ezeket a könyveket forgatni akarta, annak már túl kellett lennie a Heyden Sebald–Sylvester János-féle elemi tankönyvek ismeretén. Mindkét mű, de különösen az *Apophthegmata,* a görög és római szerzőkből vagy szerzőkről összeállított elmés történetek gazdag gyűjteményének ismerete, már átlagon felüli műveltséget biztosított. A mester válogatása alapján nyilván csak egyes részleteket olvastak belőle. Inkább a régi praeceptor, Macarius dicsőségére válik e magas szint, mintsem Georgievitsére. Tanítványai közül az egyik megköszöni Nádasdynak, hogy dominus Bartholomaeusszal elküldte a kért könyveket, ugyanakkor megemlíti, hogy „Joannes praeceptor noster observandissimus egrotatus".[30] A hangsúlyos „observandissimus" miatt szívesen gondolnánk a lába miatt sokat szenvedő Sylvester Jánosra, aki bécsi professzorsága idején is sokat tartózkodott a Nádasdy-birtokokon. A közkézen forgó Erasmus-köteteket is szakavatott kézbe tudnánk így helyezni.

A birtokok gondosan vezetett számadáskönyveiből látjuk, hogy Georgievits mindennapi szükségleteiről is gondoskodtak. Bécsből való elindulása előtt, június 14-én kapott az úr utasítására egy tallért. Egy hónap múlva, amikor felszabtak egy vég posztót, és az udvar minden tagja megkapta a maga járandóságát, ő is kapott egy dolmányra való világoskék lörömbergi posztót.[31]

Nem tudjuk, meddig maradt Nádasdy környezetében. 1551 májusában mindenesetre Bécsben volt, és *Disputatió*ja 1548-as kiadásának egy példányát „ismét" átnyújtotta Miksának, gondoljuk, hogy ezzel valamit el óhajtott érni.[32] Egy évvel később, 1552 szeptemberében Rómában adta ki összegyűjtött műveit, melyben Török Bálintról és Maylád Istvánról nem tudja, vajon élnek-e. Mindkettőjük halálhíre már az előző év derekán egész Magyarországon ismeretes volt, tehát még ez előtt távozott el az ebben a kérdésben nagyon is érdekelt Nádasdy család kötelékéből. Rómában kiadott művében az ajánlást de Monte kardinálisnak írta, azzal a kéréssel, hogy pártfogolja III. Gyula pápánál. Talán a nyomdász buzgalmá-

önmaga nem akara maradni benne, István deákot tete helébe." TT, új folyam, 9(1910), 383 (lásd az előző jegyzetet). 1552 nyaráig volt Nádasdy familiáris kötelékében, lásd 1552. augusztusi levelét Nádasdyhoz.

[29] Bánffy János levele, 1660. máj. 23., MOL, Nádasdy levéltár.

[30] Báthory Gáspár levele, 1660. máj. 24., Uo.

[31] KUMOROVICZ–KÁLLAI, *i. m.,* II, 89. és 146.

[32] KIDRIČ, *i. m.,* 20, No 26.

ból, három helyen is ékesíti a kötetet a pápa címere. Könyveit „advenis ac peregrinis legenda" gyűjtötte egybe. Pártfogókul felsorolja Európa jó néhány és legtekintélyesebb kardinálisát, ennek alapján megkísérelték Georgievits itinerariumát nyomon követni. A valóságban ezek a főpapok a tridenti zsinatra gyűltek egybe, és a szegény peregrinus ott igyekezett jóindulatukat megnyerni. A segítség nem is maradt el, mert a következő évben (1553) egy újabb művéhez írt előszót, már egyenesen III. Gyula pápához, és 1554-ben megjelent Rómában a nagyon szép kiállítású zarándokok kézikönyve *(Specchio delle peregrinatione)*. Gyakorlati útmutató ez a zarándoklatra való felkészülésről, az útnak indulásról, leírta benne a Szentföldet, mellékelt egy térképet is, és színes leírást ad a húsvét megünnepléséről Jeruzsálemben. Élete utolsó művében ismét feleleventette ifjúkorának élményeit, azokat, amelyeket első könyvében írt meg és azóta se jelentetett meg újra. Új művet ezután már nem írt, 1555-ben újabb kiadást készített könyveiből, az ajánlás megnevezés nélkül íródott, „Al Romano pontefico", tehát a mindössze kéthetes pápai interregnumban kelt, 1555 március–áprilisában, a megválasztásra kerülő új pápának ajándékul. *Specchió*jának új kiadását 1566-ban V. Pius pápának ajánlotta, és ez az utolsó adatunk a sokat szenvedett peregrinusról.

Végigtekintettünk Bartholomaeus Georgievits életén. Nem nagy, a korszak szellemi életét formáló egyéniség pályája bontakozott ki előttünk. Érdekessége azonban talán éppen ebben a középszerűségben rejlik. A kor kiemelkedő egyéniségeinek irodalmi működéséről, oktató és nevelő munkájáról viszonylag sokat tudunk. Georgievits csak egy a század szürke irodalmárai közül, aki nem valamely messze földön híres egyetem katedráján, nem is egész Európát behálózó levelezésével nevelte tanítványait, hanem – bár csak rövid ideig – egy dunántúli udvarházban. Az ifjaknak nagyobb része azonban így nevelődött, s hogy az udvarház nevelési rendje milyen volt, Georgievits érdekes adatokkal szolgál.

Ennél azonban többet is mond el a vándorliterátor életútja. A török terjeszkedésnek kitett, hősies harcok ellenére is, kénytelen-kelletlen a török hódoltságba görbedő népek értelmiségi középrétegének e képviselője európai hírnevét, népszerűségét éppen szülőföldje szomorú történelmi helyzetének köszönhette. Megpróbáltatásai, szenvedései e föld megpróbáltatásairól adtak hírt e szenvedéseket csak távolról szemlélők előtt, életsorsában egy kicsit e küzdelmes életű népek sorsát is megtestesítette. Ezért nyúltak műveihez későbbi korok nála nagyobb emberei is, olyanok, akiket a török áfium, népeik romlása, annak oka és orvossága különösen érdekelt, s akik történetesen éppen azon a tájékon működtek, ahol Georgievits is, mint Magyari István, a sárvári prédikátor, vagy Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér.[33]

(1972)

[33] TURÓCZI-TROSTLER József, *Az országokban való sok romlásoknak okairól* = UŐ, *i. m.,* 150–172; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós,* Bp., 1964, 59. és 654.

MAGYARORSZÁG KÖZVETÍTŐ SZEREPE A PROTESTANTIZMUS KELETI MISSZIÓJÁBAN

„Wittenberg és Bizánc" – ez a címe Ernst Benz máig alapvető munkájának, amely a protestantizmus keleti misszióját mint hídépítési kísérletet tárgyalja.[1] Benz előtt és után a kérdéskört igen sok oldalról megközelítették már. Vizsgálták a protestantizmus és ortodoxia viszonyát egy közös kiindulási pont, a Róma-ellenesség nézőpontjából. Kísérlet történt arra, hogy mint ideológiai eszközt, csupán a nagyhatalmak fegyvertárába utalják. A gazdag irodalomban találkozunk a „nagynémet gondolat" és az egységes Nagy-Románia korai megjelenítésével is. Akadt, aki viszont csak a kereskedelmi haszon hajhászását látta a reformációs iratok terjesztésében. A mozgalom megítélése ritkán volt független a földrajzi hely valamint az idő koordinátáitól, amelyek a vizsgáló tudós hovatartozását kijelölték.[2]

A gazdag forrásföltárásokat fölhasználva, a következőkben egyetlen kérdéscsoportot vizsgálok csak. Azt, hogy mekkora részt vállalt a magyar értelmiség a 16. században a protestantizmus keletre irányuló missziós vállalkozásaiban. Ez egy hídverési kísérlet volt ugyanis, s a híd egy sok évszázados szakadékot ívelt volna át időben és térben. Valahol félúton egy támpillérre, Magyarországra támaszkodott. Ez elsősorban az ország földrajzi elhelyezkedéséből következett. A déli és keleti határral szomszédos államok lakossága az ortodox egyház híve volt. Az érintke-

---

[1] Ernst BENZ, *Wittenberg und Byzanz,* Marburg/L 1949.

[2] Rudolf PFISTER, *Reformation, Türken und Islam,* Zwingliana, 10(1956), 345–375; Andre OTETEA, *Wittenberg e la Moldavie = Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa,* I, ed. Johannes IRMSCHER, Berlin, 1962, 302–321; Serban PAPACOSTEA, *Nochmals Wittenberg und Byzanz,* Archiv für Reformationsgeschichte, 61(1970), 248–262; Krista ZACH, *Ortodoxe Kirche und rumänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert,* Wiesbaden, 1977; HERMAN M. János, *A hazai és lengyel reformáció XVI. századi kapcsolatainak újabb kutatása,* Keresztény Magvető, 84(1978), 202–211; Ernst Christoph SUTINER, *Die rumänische Orthodoxie des 16. und 17. Jahrhunderts in Auseinandersetzung mit der Reformation,* Kirche im Osten, 25(1982), 64–120; Christoph WEISMANN, *Der Winden, Crabaten und Türken Bekehrung, uo.,* 29(1986), 9–37; Theodor ELZE, *Primus Trubers Briefe,* Tübingen, 1897.

zés, a kereskedelmi kapcsolat az egyébként nagyon is különböző kultúrkörök között gyakori volt. Másrészt viszont, mint ismeretes, a magyarországi városi polgárság igen hamar, már a 16. század 30-as, 40-es éveiben megismerte és magáévá is tette előbb Luther, majd a svájciak közül a zürichi Zwingli tanításait. A harmadik, az előbbiekkel egyenlő súlyú indíték a magyarokat leginkább fenyegető törökkérdés megoldása volt. Hitték ugyanis, hogy ha sikerül a kereszténységgel megismertetni a nagy hódítót, akkor az majd fölvéve a keresztséget, önként hagy föl európai hadjárataival. Itt sokat vártak a keleti egyháztól, amely most már háta mögött érezve az európai protestánsok testvériségét, helyzetéből következően sokat tehetett.

A missziós vállalkozás azon az apostoli tanításon nyugodott, hogy az Evangéliumot mindenkinek meg kell ismernie. Ez csak úgy lehetséges, ha ki-ki saját nyelvén hallgathatja vagy olvashatja. A felelősség elsősorban a vezetőké volt, uralkodóké, földbirtokosoké és a városi magisztrátusoké, hogy a rájuk bízott néphez a legfontosabb tanítások a Biblia ismeretével eljussanak.

A Kárpátok övezte ország soknemzetiségű volt, a 16. században sokkal inkább, mint ma. Igen népes volt az erdélyi románság. Többségük nomád pásztorkodást folytatott, állandó lakhelyük nem is volt. Egyes nagybirtokokhoz tartoztak letelepített románokból létrejött falvak. Ezekből a tehetségesebbek udvari vagy katonai szolgálat útján kiemelkedhettek környezetükből. Volt, aki így magyar nemességet is szerzett. Azután életformájában és kultúrájában is hasonult ahhoz a társadalmi osztályhoz, ahová fölemelkedett. A legmagasabbra közülük talán Maylád István jutott, aki Erdély kormányzó vajdája is volt. Egyúttal ő az első, tudomásunk szerint, aki alacsony sorban maradt honfitársaival törődve, 1541-ben birtokain elrendelte a reformáció tanainak terjesztését. Hogy e gesztust értékelhessük, meg kell ismerkednünk a korabeli románság vallásos körülményeivel. Forrásaink az egykorú vagy közel egykorú utazók tudósításai, olyanoké, akik nyelvüket is értették. A vándorló, pásztorkodó románság kapcsolata az intézményes egyházzal csak nagyon laza lehetett. Legföljebb ha karácsonykor és húsvétkor jutott el letelepedett hittestvérei fából épített templomába. Ott a szertartás ősi bolgár-cirill szerkönyvek segítségével folyt. A hívők a szövegből egy szót sem értettek. Gyakran papjuk sem sokkal többet. Némi olvasni tudás és illő honorárium ellenében szentelték fel őket, gyakran igen fiatalon. A kevéske tudás rendszeresen apáról fiúra szállt, anélkül, hogy közben valahol egy kis erősítést kapott volna. A papok életformája nem is sokban különbözött falubeli társaikétól, ők is földművesek voltak. Külsejükben, viseletükben egyformák voltak honfitársaikkal, csak hosszabbra növesztett hajukról lehetett megismerni őket. Az a kevés írásos forrás, ami a 16–17. századi románság hitvilágából fönnmaradt, a fantasztikus hiedelemvilág és valami régi biblikus eredetű ismeretanyag kusza szövevényét mutatja.[3]

[3] JUHÁSZ István, *A reformáció az erdélyi románok között,* Kolozsvár, 1940.

Mindezt tudnunk kell ahhoz, hogy értékeljük az erdélyi Nagyszeben város magisztrátusának kezdeményezését, az országrész románjainak körében a reformáció elterjesztésére. 1544-ben románra fordíttatták Luther katekizmusát, és azt ki is nyomtattatták. Két év múlva követte ezt a négy evangélium román nyelvű kiadása. Nagyszeben közigazgatásilag és kulturálisan is vezető szereppel bírt az erdélyi városok között. Magisztrátusa ekkor már a lakossággal együtt protestáns volt. Elhangzott már olyan vélemény is, hogy e román nyelvű kiadványok a Moldvával is élénk kereskedelmi kapcsolatban lévő város áruválasztékát bővítették csupán. Csakhogy a moldvai kolostorok zárt liturgiájú közösségeiben aligha találtak volna piacot. A kiadványok a Szeben-vidéki románság számára készültek, amint erre egykorú tanúsággal is rendelkezünk. Beszterce város Wittenberget járt lelkésze siet a hírrel a boroszlói lelkészhez, hogy az újonnan kinyomtatott katekizmust terjesztik a környékbeli román papok között, és van, aki elfogadja, van, aki nem.

Másfél évtized múlva a brassói tanács már erélyes intézkedéseket tett a hozzá tartozó román falvak megreformálására. Hogy a folyamatot meggyorsítsák, újranyomatták a katekizmust és az evangéliumokat. Összeállíttattak románul egy szertartáskönyvet és prédikációskötetet is. Juhász István rendkívül alapos elemzéséből tudjuk, hogy e románra fordított, helyesebben átdolgozott művek forrásai valahol Lutherre mennek ugyan vissza, de közvetlen forrásuk a katekizmus esetében például Heltai Gáspár magyar nyelvű munkája. Az átdolgozó németül nem, de magyarul jól tudott, és otthonos volt a keleti egyházban is. Hivatkozik az evangéliumok fordításánál mint elődökre: Basileiosra, Gregoriosra, Chrysostomosra (ő Ion Zlatousnak mondja) és Cyrillre. Már ez névsor mutatja, hogy az átdolgozó nem akar szakítani a keleti hagyománnyal. A szertartáskönyv és a prédikációskönyv is csak a legszükségesebb újításokat vezeti be. A legnagyobb tekintettel van a hivők érzékenységére, nem akarja őket semmilyen nyugati egyházhoz csatlakoztatni, célja valóban csak evangelizáció. Protestáns indíttatásuk ugyanakkor vitathatatlan. Mindegyik kiadvány az l Kor 14:19-re hivatkozik bevezetőjében: a szentegyházban jobb öt szót értelemmel szólani, mint tízezret értelem nélkül, idegen nyelven. Figyelemre méltó a könyvkiadási programjában a fokozatosság, az egyszerű ismeretektől egy már újjászervezett liturgiájú közönség felé.

E könyvekkel egyidőben valóban tudunk már a megreformált román egyház szerkezeti megalakulásáról is. Püspökük Georgius de Szentgyörgy, akit némely kutató a brassói könyvek szerzőjének is vél. Ő már zsinatot is tartott, ahol megpróbálta papjait a maga helyeselte irányba vezetni. Ez nehezen ment. 1566-ban az erdélyi országgyűlés foglalkozott a román egyház ügyével. Elrendelték, hogy azokat, akik az új igehirdetéssel szemben a régihez ragaszkodnak, keményen büntessék meg. 1567-ben már a fejedelem adott ki rendeletet az enge-

detlen román papok ellen, akik nem akarják a nép nyelvén végezni az egyházi szolgálatokat, hanem megmaradnak az idegen „rác" nyelvűség mellett. A következő évben újabb zsinat volt. Végzéseiből látjuk, hogy még mindig tiltania kellett a régi ceremóniákat. Kötelezővé tette a *Credo* és a *Miatyánk* román nyelvű tanítását, többet nem. Mindez eléggé kevés a nyomtatott könyvek szabta programhoz képest. 1569-től új püspöke volt a román egyháznak Erdélyben. Az ő közreműködésével a következő évben Brassóban zsoltárt és liturgikus könyveket jelentettek meg. Ezek a keleti egyház Chrysostomos-féle liturgiáját követik. Ezután a brassói nyomdában a keleti egyház igényelte nyomtatványok láttak napvilágot. Ezek valóban keresett árucikkek voltak a Kárpáton túli és inneni román egyházak számára. Protestáns szellemű román nyelvű kiadványok itt-ott megjelentek ezután is Erdélyben, de ezek mögött intézményes háttér már nem volt.

Ha a protestáns misszionak ezt az erdélyi szakaszát áttekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy e szűken harminc év alatt egy nagyon határozott alapvetés történt főúri, illetve városi magisztrátusi kezdeményezéssel, kíméletes és igényes könyvkiadási programmal. Megalakult az egyházszervezet is. Akkor futhatott rossz vágányra az ügy, amikor az országgyűlés és a fejedelem a hatalom és kényszer eszközeit alkalmazta ott, ahol lassú és türelmes tanító munkára lett volna szükség. A fejedelem és az országgyűlés a románságtól egy ugyanolyan intellektuális átállást várt volna, mint amilyenen a magyar és a német polgárság Erdélyben ezekben az években átment. Érthetetlen ma számunkra a reális helyzet föl nem ismerése, amit az erőszak eszköze soha semmilyen társadalomban nem helyettesíthetett. Erdély vallási helyzetében az új fejedelem, a katolikus Báthory uralma új fejezetet jelent. De ez a már akkorra csendben elsorvadt román protestantizmus csíráit nem is érintette. Báthory így már a keleti egyházba szervezetten beilleszkedő román egyházat pártfogolhatott.[4]

E kezdeményekkel párhuzamosan egy másik vállalkozásról is tudunk, amely Magyarország határain kívül indította el a keleti missziót. A magyar közreműködés itt is megvolt. A vállalkozás segítői között is voltak magyarországiak, és az ország közepén elhelyezkedő Debrecen is részt vállalt a misszióban.

A debreceni nagyvásárok szerepét a 16. századi Magyarország gazdasági életében már sokan és sokszor tárgyalták. Ugyancsak ismert e sokadalmaknak az országhatárokat messze túllépő híre is. A Balti-tenger felől jövő, Krakkón, Kassán és a tokaji réven át Várad, Brassó, majd a Havasalföld felé vezető kereskedelmi utat Debrecen térségében keresztezte ugyanis a kelet–nyugati úgynevezett sóút, amely a bányákból évszázadok óta Buda felé vezetett. De közvetítő

[4] Imre RÉVÉSZ, *La réforme et les roumains de Transylvanie,* Bp., 1937 (Études sur l'Europe Centre-Orientale, 10); JUHÁSZ, *i. m.;* Ferenc HERVAY, *L'imprimerie du Maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine,* MKsz, 81(1965), 119–127; UŐ, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVI^e siècle,* MKSz, 81(1965), 201–216.

szerepe volt Debrecennek a Nagyszombat, Bécs, majd tovább Nyugat-Európa felé irányuló áruforgalomban is, valamint dél felé, a töröktől már elfoglalt Balkán belsejébe. E jó hírű vásárokat biztonsággal látogathatták bármely messzi vidék polgárai, mert jogvédelem alatt állottak, a nemzetközi szokásjog védelme alatt is, amelyet a török hatóságok is méltányoltak. Vásáron rajtaütni akármelyik fél részéről büntetendő cselekménynek számított.

Már korántsem ennyire ismert az a szerep, amelyet e szorgos árus nép az európai eszmék közvetítő forgalmában betöltött. A földrajzi adottság, a város fekvése kelet és dél kapujában erre a lehetőséget ugyanúgy biztosította, mint az iparcikkek esetében. De hogy mit vállalt, vagy mit tudott az európai eszmei közösséggel, tárgyalt korszakunkban a protestáns keresztény ideológiával való azonosulásból a saját hazáján túlra is közvetíteni, azt nemcsak az ideológiai elkötelezettség szabta meg, hanem legalább annyira az etikai felelősség tudata is.

1551-ben egy debreceni nagyvásárból származó hír különleges újsággal szolgált Európa-szerte. Szavahihető szemtanúk mesélték ugyanis, hogy a vásár idején egyúttal zsinatot is tartó lelkészeket fölkeresték a hódoltsági vidékekről való atyafiak, hogy tisztes evilági és majdani reménybeli javadalmazások ígéretével lelkészi szolgálatra hívják magukhoz azokat, akik erre hajlandók lennének. A hírközlő azt is elmondta, hogy a budai pasa oltalomlevelével megtámogatott invitálásnak sokan engedtek, annál is inkább, mert már az a reményt keltő hír is járja, hogy közel van az az idő, amikor maguk a törökök is keresztény hitre térnek. A hírnek pedig igaznak kell lennie, mert egy olyan kereskedő mesélte, aki maga is ott volt a debreceni vásárban és mindezt a saját szemével látta. „Haec vera esse nihil dubites. Est hic negotiator quidem et idem eques, qui nundinis Döbrecensibus interfuit et vidit ista geri." Így hangzik a hír, amelyet Gyalui Torda Zsigmond írt meg Melanchthonnak Wittenbergbe, onnan jutott tovább a braunschweigi superintendens tudomására, majd ennek beosztottja gondoskodott a terjesztésről, hitelesítésül hozzáfűzve, hogy a hírközlőt, tudniillik Tordát jól ismeri.[5]

Merő újdonságnak számított ez a váradalom a 16. századi európai gondolkodás világában. A török megtérítésének vagy megtérésének lehetősége illetve Erasmusnak még oly kedves terve ugyanis a század első felében a reformáció egyik ágának programjában sem szerepelt. Hogy miért nem, azt a protestáns történetfelfogás, legalábbis annak minket akkortájt legjobban befolyásoló wittenbergi ágának történelemszemlélete magyarázza. Minthogy ennek gyökereit, valamint történelemfilozófiai és teológiai összetevőit Kathona Géza már 1943-

[5] *Philippi Melanchthonis epistolae, iudicia, consilia, testimonia aliorumque ad eum epistolae quae in Corpore Reformatorum desiderantur,* ed. Heinrich Ernst BINDSEIL, Halle, 1874, 322–324.

ban tisztázta,[6] itt most csak utalnom kell az ő eredményeire. Az egyházatyákat és a rabbinisztikus hagyományt is gyümölcsöztető augustinusi világképpel ötvözött történetfölfogást Melanchthon dolgozta ki és hirdette abban a formában, ahogyan az azután rendkívül népszerűvé vált mindenütt, ahol tanítványai terjesztették. Eszerint az emberiség története zárt folyamat, amely 6000 évre terjed. Ebből 2000 év Mózes előtti, 2000 a mózesi törvény alatti, az utolsó 2000 pedig a Messiástól számított időszakaszra jut. Ebben a háromfázisú periódusban az emberiség végigjárta azt az utat, amelyet minden egyes egyedének is meg kell tennie az ifjúkortól a felnőttségen át eljutva az öregkorig. Ebben az elaggott korban „in hac ultima senectute" az idők teljességéig, 2000-ig ugyan még több mint 400 év lett volna hátra, de úgy hitték, és ebben bibliai helyekre támaszkodtak, hogy e maradék idő a bűnök sokasága, vagy éppen az igazak miatt megrövidíttetik. Hogy az utolsó ítélet már a küszöbön áll, azt az Apokalipszis jóslatainak számukra már teljes bizonyosságú megvalósulása kétségtelenné tette.

Ilyennek tekintették mindenekelőtt az Antikrisztus térhódítását. A lelkiekben ezt Rómával azonosították, testi valóságában pedig a törökben vélték fölismerni. Ebből következett, hogy a történelemnek ebben a végső szakaszában az igazak egyetlen föladata őrizni a tiszta hit pislákoló lángját, hogy az ítéletre jövő Krisztus a maradékot ébren találja. Mert egy kevés igaz azért majd találtatik, és mint a nagy előkép, Noé és háza népe, megmentetik. E világkép kialakulását Melanchthonnál formálhatta ugyan a sok forrásból ötvözött spekuláció, de legalább ugyanolyan részben tényezője volt az irénikus lelkialkatával nem egyező, de kikerülhetetlen tudományos teológiai vagy éppen családi vonatkozású kényszerhelyzetekbe kerülése. A reformáción belül föllépő újabb irányzatok, az immár elkerülhetetlen szakadás, a szétaprózódás csak növelték mélységes aggodalmát az igazak maradékainak megmaradása felől. Tanítványai pedig a szuggesztív pedagógus elméletét mint megingathatatlan objektív tudományos igazságot vitték magukkal.

E zárt világú történelemszemlélet nálunk a 16. század derekán majd minden protestáns ihletésű irodalmi alkotásban fölfedezhető valamilyen, általában rendkívül vulgáris megfogalmazásban. Ezzel találkozunk Benczédi Székely István világkrónikájában, Károlyi Gáspár történelmi értekezésében, Batizi András vagy a debreceni Dézsi András históriás énekeiben is. De a Zsuzsannára törő vének is az Antikrisztus kettős alakjának megtestesítői Stöckel drámájában. E szerzők közül többen sohasem jártak Wittenbergben.

Ha most az itt vázoltak ismeretével vesszük elő ismét a debreceni vásáron fölröppentett hírt a törökök megtéréséről, akkor láthatjuk, hogy ennek ideológiai megfontolás nem is lehetett az alapja, csak valamilyen valóságos, közvetlen ta-

[6] KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történeti világképe: Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből,* Debrecen, 1943.

pasztalat. Ugyancsak Kathona Géza mutatott rá egy 1959-ben írt rövid tanulmányában, hogy e váradalmakat nyilván Sztáraiék gyors és nagy eredményeket fölmutató reformációs tevékenysége táplálta a Dráva–Száva közén, majd tovább is a hódoltsági területeken, ahol, ezt a török tolerálta.[7] Arra azonban az 1550-es évek elején csak szórványos adatokkal rendelkezünk, hogy kísérlet történt a török birodalom felé valamilyen missziós tevékenység szervezésére. Ugyanis 1550-ben, az akkor még Padovában időző már említett Torda Zsigmondot a spanyol származású neofita Franciscus Dryander, az Újtestamentum spanyolra fordítója Svájcba csalogatta, alighanem a keleti nyelveket tanulmányozó, Korán-fordító Theodor Biblianderrel közös vállalkozásban való részvételre, valamiféle missziós tanulmányút előkészítésére. Torda nem vállalkozott az útra, mert, amint írta, nem érzett magában elég erőt az idegen éghajlat, a szokatlan viszonyok, az idegen népek szokásainak elviselésére, akkor, amikor kire-kire elégséges tennivaló vár a saját hazájában.[8]

E missziós föladat intézményes szervezése majd tíz évvel később Ungnád János nevéhez fűződik, aki tervét a nyomtatott betű útján gondolta megoldhatónak.[9] Ungnád török harcokban eltöltött élete csúcsán, 1555-ben mint az alsóausztriai tartományok főkapitánya, fiai javára lemondott minden vagyonáról és elhagyta Ausztriát. Évtizedek óta vallott protestáns meggyőződése késztette arra, hogy 60 éves korában mint „exul" keressen otthont. Először Wittenberget kereste föl, de az elkeseredett viták színhelyéről a „rabies theologorum" elriasztotta. A württembergi herceg környezetében találta meg az óhajtott nyugalmat. Kristóf herceg egyike volt azoknak, akik a békéltetésen munkálkodtak, mert reménykedtek a protestáns irányzatok egyeztetésének lehetőségében. A hercegi udvar lelki arculatának formálásában nagy része volt a két lelkésznek, az Erasmust olyan nagyra becsülő Brenznek és Jakob Andreaenek, aki azt vallotta magáról, hogy „passim et ubique oportet me esse pacificatorem". Itt, Tübingenben talált otthont Primus Truber szlovén és horvát nyelvű protestáns fordító és könyvkiadó vállalkozása is 1550-től. Ungnád mint e tartományok hajdani katonai és politikai kormányzója, határtalan lelkesedéssel kapcsolódott be ebbe a

---

[7] UŐ, *A délszláv nyelv szerepe a 16. századi törökmisszió váradalmaiban,* Theologiai Szemle, 2(1959), 423–426.

[8] Torda válaszlevele Dryandernek, 1550. febr., EPhK, 62(1938), 313–314.

[9] Ivan KOSTRENČIĆ, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischer Literatur der Südslaven in den Jahren 1559–1565,* Wien, 1874; Bernhard Hans ZIMMERMANN, *Hans Ungnad Freiherr von Sonneck, als Förderer reformatorischen Bestrebungen bei den Südslaven,* Südostdeutsche Forschungen, 2(1937), 36–58; Ernst BENZ, *Hans von Ungnad und die Reformation unter den Südslaven,* Zeitschrift für Kirchengeschichte, 58(1939), 387–475; Günther STÖKL, *Die deutsch–slavische Südostgrenze des Reiches im 16. Jahrhundert,* Breslau, 1940; Rolf VORNDRAN, *Kurzer Überblick über die Drucke des südslavischen Bibelanstalt in Urach* = Gutenberg Jahrbuch, 1976, 291–297.

munkába. Az ideológia itt is a már tárgyalt wittenbergi történelemszemléleten alapult, azon a biztos tudaton, hogy az emberiség történetének végső szakaszában élnek, közvetlenül az utolsó ítélet előtt. Mindkét helyen Máté evangéliumának 24–25 fejezetét vették alapul. Csakhogy míg Melanchthon következtetése ebből a hit pislákoló lángját őrző, egyre fogyó maradék igazak csüggedt Krisztusvárása volt, Tübingenben ugyanazon rész egy más versére figyeltek, arra, hogy „az Evangélium hirdettetik az egész világon bizonyságul minden népnek, és akkor jő el a vég". Amiből éppen a hívők cselekvésre serkentő felelőssége következik azok iránt, akikhez még nem jutott el a Biblia megismerésének lehetősége. A Hegyi beszédből a lámpás példázatára hivatkoztak, arra a lámpásra, amelyet tartóba tesznek, hogy messze világoskodjék, fénye mindenkihez eljusson. Joel prófétát idézték, hogy az Isten lelke kiárad mindenkire, még a szolgákra és szolgálókra is, és majd akkor jön el a vég.

Ez a fölismerés szabta meg missziós programjukat is. Az Ungnád–Truberféle terv az volt, hogy a délszláv népek nyelvére lefordított Biblia és a reformációs iratok elterjednek majd a Balkánon, a törökkel szomszédos népek körében, és onnan már csak egy lépés, hogy Konstantinápolyig is eljussanak. Bibliai idézeteket sorakoztattak föl arról, hogy Isten igéje fegyver, mégpedig a leghathatósabb, amely végül is győz a törökön is, úgyhogy megtérnek. Ungnád bizonyos volt abban, hogy vállalkozásuk, ahogy ő nevezte, „Das Werck", isteni eredetű, ők legfeljebb csak eszközök. És ahogyan Luther föllépése megrendítette a Rómában székelő „Antikrisztus" hatalmát, úgy fogja majd ez megsemmisíteni a másik „Antikrisztus", a török uralmát. Hivatkozott egy jóslatra is, amelyet valamikor a végeken ő maga hallott egy töröktől Mohamed uralmának végéről. A jóslat török szövege egyébként sok kiadásban közkézen forgott akkor már Európában, a „hungarus" Bartholomaeus Georgievits adta közre.

Ungnád páratlan áldozatvállalással és küldetéstudattal öt évig, 1564-ben bekövetkezett haláláig szervezte a munkát. Anyagi támogatás reményében fölhívással fordult a német fejedelmekhez és a városokhoz. Megkereste a magyarországi főurakat is, azokat, akiknek birtokain szláv nyelvű lakosság élt. Vállalkozásáról tudott, és támogatta azt a nádor, Nádasdy Tamás, Zrínyi Miklós tárnokmester, Erdődi Péter, a horvát bán és Batthyány Ferenc is. A legfőbb támogató Miksa főherceg volt, aki az Ausztriában illegális szervezkedés céljaira azonnal l000 rajnai aranyforintot ajánlott föl. Vele Georg Tanner, a bécsi egyetem görögprofesszora teremtette meg a kapcsolatot, aki szintén a munkatársak közé tartozott. De támogatta az ügyet két bécsi császári konziliárius, a polgárok közül is sokan, így Zsámboky János apósa is. Ugyancsak beavatott volt Haller Péter, a nagystílű politikus pénzember, akinek közreműködése Szebentől Nürnbergig biztos bázist jelentett a vállalkozáshoz,

Abban az időszakban, amíg Ungnád irányította a munkát, 37 mű mintegy

31 000 példányban hagyta el a tübingen-urachi nyomdát. Átgondolt kiadói programja alapján először ábécés könyveket adtak ki, majd ezt követően egyszerűbb hitvallási iratokat Luther, Melanchthon és Brenz műveiből válogatva, végül a Biblia egyes részeit. A latin betűs szlovén és horvát könyveket cirill és glagolita kiadványok követték.

A terjesztés központja Bécsben volt, Ambrosius Frölich „civis et lutinista Viennensis" és családja gondoskodtak a könyvszállítmányok rendeltetési helyére juttatásáról. E protestáns érzelmű bécsi polgárnak korábban is jó kapcsolatai voltak Magyarországgal. Dévai Mátyás már 1535-ban „frater meus"-nak nevezte, amikor Nürnbergben tartózkodott, és tőle kapott hírt hazájából. Frölich ugyanígy ismeretségben volt Perényi Péterrel és Torda Zsigmonddal is. 1548-ban nekik is küldeményeket továbbított. A nyomdából faládában érkeztek a könyvek Frölichhez. A vámhatóság ellenőrzésének megtévesztésére Miksa főherceg engedélyezte, hogy az ő neve szerepeljen a küldeményeken. Miksa könyvgyűjtő szenvedélye ugyanis közismert volt. Éppen Georg Tanner volt az egyik külföldi szerzeményezője. Csak a kiemelkedő személyek részére továbbítandó példányokat kötötték a tübingeni műhelyben, a missziós célokat szolgáló nagy tételek kötetlenül érkeztek. Ezeket Bécsben köttette Frölich egyszerűbb kivitelben, ahogy a rendelő kívánta. A könyvek árát a terjedelem szabta meg, de Ungnád úgy rendelkezett, hogy az arra rászorulók ingyen kapják a kiadványokat, hogy a Joel-proféciának megfelelően, a szolgákhoz és szolgálókhoz is eljusson. A könyvek egy részét a déli határon birtokos urak rendelték meg alattvalóik számára. Az ifjabb Frölich leírja egy üzleti tárgyalását Zrínyi Miklóssal. Zrínyi egy ládányi könyvet beköttetve rendelt Bécsből, s az átvételkor Frölich kérte a kötések árát. „Was khalte … ungrische Antwort er der wegen schimphlich gegeben" – panaszolta Frölich Ungnádnak. És az egész vállalkozást nagy összeggel támogató nagyúrtól a 12 tallért végül nem tudta behajtani.

A küldetéstudat és a gyakorlatiasság szerencsés találkozása jellemezte az egész vállalkozást, akár ártámogatás, akár a terjesztés ügyének szervezésében. Mindenütt megtalálták a legmegfelelőbb embert, aki felelősséggel és önállóan vitte tovább az ügyeket. Az intézmény egyre nagyobb feladatokat vállalt, Litvánia és Moldva nyelvterületét is hatókörükbe kívánták vonni. A legnagyobb problémát a megfelelő szakemberek fölkutatása jelentette, mind a fordítók, mind a nyomdászok esetében. Tudunk róla, hogy 1563-ban Frankfurtban szerződtették például a kolozsvári származású Hans Ludvig Siebenbürger „Druckergesell"-t, aki a cirillikában való jártasságát nyilván a brassói vagy szebeni nyomdában sajátította el, majd európai vándorútra kényszerült, mert az erdélyi nyomdák ezekben az években éppen csak vegetáltak.

A fordítóktól különösen nagy fölkészültséget kívántak. Tudniuk kellett legalább a pontos megértés fokán latinul és németül (hogy a fordítandó művek

szövegét megértsék), a szláv nyelveket pedig az önálló szövegformálás szintjén kellett használniuk. Mivel a délszláv népeknek ekkor még nyomtatott irodalma nem volt, ilyen fordítót találni nagyon nehezen lehetett. Mindehhez még a megfelelő teológiai iskolázottság is szükséges volt. Az elkészült fordításokat többen is ellenőrizték.

1561 nyarán a bécsi ágens, Frölich örömmel jelentette, hogy sikerült találnia egy minden szempontból alkalmas férfiút, a pannóniai Démétrioszt. E Démétriosz a már többször említett Torda Zsigmond és Tanner ajánlására került kapcsolatba a tübingeni vállalkozással. Olyan szereplője ő e századnak, akinek személyében éppen nálunk találkozott össze a keleti és a nyugati világ. Szülőhazájának Pannonia Inferiort mondják, hol szerbként, hol rácként szerepel. Gyerekkorban elkerült a havasalföldi vajda udvarába, ennek fiával Bizáncba és Khioszba látogatott. Ott jól megtanult görögül, és ezt a tudását azután Itáliában gyümölcsöztette, mert kódexeket másolt gyűjtők számára. Itáliai, padovai tartózkodása alatt ismerkedett meg Tordával. Később visszakerült a havasalföldi udvarba, és ura a nyugati diplomáciai nyelv elsajátítására a legközelebbi latin iskolába, Brassóba küldte. Itt Melanchthon kedves tanítványa, Valentin Wagner pártfogolta, és néhány év múlva ő ajánlotta tovább wittenbergi tanulóévei hűséges társának, Tordának jóindulatába, akivel Démétriosznak Padovában már amúgy is volt valamiféle kapcsolata. Az ő körükben ébredt fel az eddig csak az ortodox egyházzal kapcsolatban lévő, állítólag diakónusi tisztet is viselő Démétriosz érdeklődése a nyugati kereszténység és a protestantizmus iránt. Torda meleg hangú ajánlólevéllel ellátva küldte őt tovább 1559-ben a Praeceptorhoz.[10] Melanchthon boldogan fogadta házába, és úgy tekintete, mint a görög föld küldöttét, akivel, ha jót tesz, leróhat valamit abból az adósságból, amellyel Európa tartozik Görögországnak, valamennyi tudomány és művészet szülőhonának. Egy nyár folyamán nemcsak dolgozószobájának volt vendége, ahol a keleti egyház ügyeit tárgyalták, de otthonának is. Ősszel aztán azzal a nagy tervvel bocsájtotta útra, hogy a wittenbergiek üdvözletével és a görög nyelvű Ágostai Hitvallással keresse fel a bizánci pátriárkát. Ezzel megvalósult volna az óhajtott kapcsolat a még romlatlan Róma előtti keleti egyház és a Rómától független nyugati kereszténység között. Démétriosz el is jutott Velencéig, tervezte is a konstantinápolyi utat, mert a Fuggerek könyvgyűjteményét gyarapító skót Henricus Scrimgernek ígért onnan kódexeket, de keleti útjából végül is nem lett semmi.

1561 tavaszán ismét Felső-Magyarországon találjuk Torda környezetében. Georg Tanner közvetítésével ekkor került kapcsolatba – mint minden szükséges ismerettel ékes férfiú – a tübingeni vállalkozással. A bécsi kör Frölich otthoná-

[10] Démétriosz „Megalophrón”-t ajánlja Torda Melanchthonnak: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 11(1927), 82–83. Ismerteti Démétriosz múltját.

ban Tanner és mások jelenlétében Démétriosz fölkészültségéről alaposan meggyőződött. Démétriosznak határozott elképzelései voltak a további misszióról, így például az adott helyzetben nem tartotta időszerűnek azt az oroszok felé kiterjeszteni. Óva intett továbbá a liturgiai vagy éppen a bibliai szövegek újrafordításától, mert ez szerinte a keleti keresztények körében kedvezőtlen hatást érne el. Előterjesztette kívánságait is, például, hogy megbízatását Miksától óhajtaná, akit személyesen ismert, minthogy Ungnádék egzisztenciája, lévén ők is exulok, nem látszik számára megnyugtatónak. Követelése évi száz arany és ellátás volt. A választ javaslataira és az elkészült próbafordításokra Tordához kérte, mert ő közben Brassóba utazott a könyveiért, amelyeket segédletekül kívánt majd használni. A tübingeni munkaközösség nem volt nagyon elragadtatva Démétriosz fordításaitól, személyét illetően is voltak aggályok. Elhangzott az is, hogy voltaképpen egy „Sterzer" (tekergő), de 1561 októberében Tanner doktor és mások ajánlatára mégiscsak megbízták a munkával. Csakhogy Démétriosz ekkor már nem tartott igényt a nyugati pártfogókra. Élete új fordulatot vett, amelynek rugóiról nem lehetett fogalma a naiv Melanchthonnak, de elkerülte a figyelmét a tudós Ernst Benznek is. Démétriosz ugyanis – miközben mint „a görög föld szülötte", a Praeceptor lelkes támogatását élvezte, és a keleti misszió őszinte szívű szervezőivel egyezkedett e vállalkozásban való részvételéről – már évek óta véd- és dacszövetségben állt a századnak még nála is változatosabb pályát befutó személyiségével, Jacobus Héraklidész Despotával.[11]

Ez a nagystílű politikai kalandor talán Krétáról származott, kardjával és megnyerő egyéniségével eljutott a császári udvarba. V. Károly hitelesítette családfáját, amelyet a homéroszi hősökig vitt vissza, nevezetesen az *Íliász*ban szereplő Tlépolemoszig, aki mint Héraklész fia, szintén Héraklidész volt. A császár továbbá elismerte Héraklidész családjának Számoszhoz és Paroszhoz való örökös jogát, ha azokat valaki a töröktől visszaszerzi. A kalandor ezenkívül megkapta a császártól, és talán ezt becsülte a legtöbbre, mert nagyon szerette a ceremóniákat, a költővé koronázás jogát. Sűrűn élt is vele. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy Párizsban megismerkedjék a reformációval, hallgassa Melanchthont, s mint görög, élvezze annak csodálatát, valamint felhasználja ajánlóleveleit az európai udvarokban. Héraklidész hadtudományi munkájával, káprázatos nyelvtudásával, vagy egyszerűen elragadó egyéniségével mindenütt megkedveltette magát. Három évig vendégeskedett a lengyelországi udvarokban, például Jan Łaskinál is, majd Moldvába is meghívatta magát. Itt családfáját kiegészítette Sándor vajda feleségének fölmenő rokonságával, és ezen az alapon mindjárt mint trónkövetelő lépett fel. Addig is, míg görög szigeteit elfoglalhatja, megelégedett volna egy oláh vajda-

[11] Hans PETRI, *Jakobus Basilikos Heraklides, Fürst der Moldau, seine Beziehungen zu der Häuptern der Reformation in der Deutschland wie in Polen sowie seine eigene reformatorische Tätigkeit in der Moldau,* Zeitschrift für Kirchengeschichte, neue Folge, 9(1927), 105–143.

sággal is. Hanem ezt már Sándor vajda is megsokallta, és fölmondta a vendégbarátságot. Erre Héraklidész „egészsége helyreállítására" Brassóba menekült. Valentin Wagner csodálta a Melanchthon-tanítvány igazi görögöt, és a brassói nyomda két teljes ívpapíron kinyomtatta Héraklidész családfáját. Fölül a homéroszi hős, legalul a Despotával egy sorban a görög föld másik fia, a másik Melanchthon-tanítvány, Wagner iskolájának is egykor jeles növendéke, Héraklidész Démétriosz. Őt ugyanis kiváló erényei miatt adoptálta és testvérének fogadta, és megengedte neki, hogy a Héraklidák családi címerét használja, s aki így a családfán már a „Héraklidész Démétriosz" büszke néven szerepel. 1558-tól biztosan, de már talán korábban is szoros kapcsolatban voltak. Ez a kapcsolat a nyomtatott családfán most már ország-világ tudomására jutott. Ám nem csak a dicsőségben osztoztak: egy sötét téli éjszakán valószínűleg együtt kellett titokban elhagyniuk Brassót, mert a város két Héraklidészért se kockáztatta virágzó kereskedelmét Moldvával. Természetesen Felső-Magyarországon találtak otthont, Késmárkon Laszki Albert fogadta be a trónkövetelőt, Torda tárgyalt vele mint teljhatalmú megbízott, méghozzá egy személyben megbízottja Miksának és a Despotának is, ide-oda utazgatva.

Bécsből támogatták trónigényét, mert a homéroszi hősök e kései utóda aránylag keveset kért: mindössze ágyút, magyar katonákat és pénzt a felső-magyarországi uraktól. Cserébe viszont megígérte, hogy ha uralomra jut, Miksát királyukká választják, ő maga csak helytartója lesz. Erdélyt is megszerzi, valamint évről évre hűségesen lerója az adót marhában, állatbőrökben stb. Még vonzóbb volt az ideológia. Vállalkozását kezdettől keresztes háborúnak hirdette, amelynek következtében a törököt majd a Fekete-tengerig szorítja vissza. Moldva ugyanis a török vazallusa volt. Frölichnek egy kassai ismerőse mesélte, hogy ígéretet tett: „Wenn mir Gott zu dem Land verhilft, will ich diese Barbarei soweit als möglich aus meinem Reich verbannen." Ezt pedig már – talán kissé merészen – egyenest az ortodoxiaellenes kijelentésnek vették, annál is inkább, mert Laszkinak megesküdött, hogy egész Valachiában a tiszta Evangéliumot akarja bevezetni, minden igaz hite miatt üldözöttet oltalmába fogad, bármely irányzat tagja is, és gondoskodik róluk.

Az első trónfoglalási kísérlet 1560-ban nem sikerült. Hogy Sándor vajda és a török bosszúját elkerüljék, Héraklidészt holtnak hirdették. A díszes temetési menet élén Laszki haladt, a Despota elrejtőzve várta végig saját temetését. Melanchthon ezalatt abban a nyugodt hitben élt, hogy küldeménye útban van Bizánc felé, Ungnádék pedig komolyan tárgyalnak Démétriosszal, aki akkor már javában adoptív testvére második hadjárata előkészítésében segédkezett. Erre 1564 őszén került sor. Héraklidész november 1-jén átlépte a határt, Vereckénél ediktumot adott ki. „Ad utrumque sumus parati et ad bellum et ad pacem" – jelentette ki kevélyen, talán utalással a II. pun háború előtt a karthágói tanácsban

megjelenő római követ szavaira. Ez nyilván nem a bojároknak szólt, hanem a nyugati ismerőseinek, vagy talán az utókornak. A trónfoglalás nem kis véráldozattal, de ekkor végre sikerült.

Tübingenben komoly reményeket tápláltak az új uralkodó személyével kapcsolatban, mert, amint láttuk, erre maga is adott némi alapot. Ungnád 1562 nyarán levélben fordult hozzá, és kérte, hogy támogassa tervüket, hogy a Biblia az ő alattvalóihoz is eljusson. Miksa pedig, aki a Despotában komoly partnert remélt, úgy látszik, külön személyt, aulicusát, Wolfgang Schreibert rendelte a cél szolgálatára. Minthogy új személy a nagy vállalkozásban, a legszükségesebbeket el kell mondani róla.[12] Családi neve tulajdonképpen Kochaim volt, ősei pozsonyi és pesti polgárok, apja többször is Pécs város bírója volt. A marhakereskedelemből tisztes vagyonra tett szert, de még több volt a kinnlevősége. Adósai között volt Szapolyai János és az érsek, Várdai Pál, sőt debreceni polgárok is. Fia, minthogy Pécs is, Pest is elveszett, vagyontalan volt, aki csak fizetéséből élt. Jól tudott nyelveket, ezért tolmácsként működött a magyarországi hadjáratokon Leonhard Fels, Salm és Castaldo mellett. Mint a király megbízottja többször is járt Szigetvárt. Arra, hogy 1562-től Miksa az Ungnád–Héraklidész-ügyet rábízta, Zrínyinek Nádasdyhoz írott leveléből következtethetünk. „Scimus … Srayber perpetuo occupatum esse in arduis negotiis quae concernunt bonum ac commodum totius reipublicae Christianae." Az egész kereszténység javát szolgáló fontos ügy csakis a tübingeni vállalkozás lehet, amelyből Zrínyi is alaposan kivette a részét. Schreiber pedig „perpetuo" ebben ügyködött. 1552 szeptemberében Prágában átvette az utasítást, amely Miksa különmegbízottjaként bizonyos ügyben a Despotához rendelte. Schreiber ugyanakkor Frölichnek is írt az előtte álló útról, s e levelében figyelemreméltó dolgokat olvashatunk. Kéri Frölichet, hogy néhány láda cirill könyvet egyenesen Debrecenbe küldjön, mert, mint írja, a nagyvásárok miatt ott van annak a legjobb helye, oda jönnek az oroszok is, a rácok is Temesvárról meg Zimonyból. Küldjön azonkívül egy teljes sorozatot minden kiadványukból, az árjegyzéket is mellé, mert Debrecennél jobb helyet e lerakat céljára nem ismer. Kéri, hogy mindezt írja meg Ungnádnak, emlékeztetve arra, hogy ezt már megbeszélték. A könyveket pedig címezze a lelkész és a bíró kezéhez, kikkel átutaztában ő maga ezekről beszélni fog, és megadja a legszükségesebb utasításokat a terjesztésről.

Schreibernek ebből a Frölichhez intézett leveléből nyilvánvaló, hogy amikor a missziós munka tervét már Moldvára is kiterjesztették, akkor ehhez újabb hídfőállás kiépítését látták szükségesnek, mert ezt a távolságot Bécsből már nem lehetett áthidalni. Ez az új támaszpont pedig Debrecen lett. Itt nem csak az András-napi vásárra irányított ládák célba juttatásáról volt szó, hiszen azt elintézhet-

[12] Martin KRIEBEL, *Wolf Schreibers Mission im Europäischen Südosten in der Mitte des 16. Jahrhunderts,* Südostdeutsches Archiv, 2(1959), 18–42.

ték volna, ahogyan eddig is tették, a derék debreceni kalmárok: Gergely deák, Szécsi Mihály és társaik. Ezért még nem kellett volna magának Schreibernek Debrecenbe utaznia. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy az egész ügy további sorsát tették le a debreceni lelkész és a főbíró kezébe. Schreiber Prágából Bécsbe utazott, Frölichtől átvett néhány cirill és latin nyelvű nyomtatványt, majd Tokajt és Debrecent épp az András-napi vásár idején útba ejtve, 1562 decemberében megérkezett Szebenbe. Innen folytatta útját a Despotához, ahová az év utolsó napján meg is érkezett. Másnap, január elsején átadta Miksától hozott megbízólevelét és Ungnád levelét is, amit ő közvetített, végül előterjesztette jövetelének célját. Nevezetesen, hogy a tiszta Evangélium terjesztése érdekében küldjön a Despota Tübingenbe olyan írástudókat, akik jól ismerik az itt használatos írást, hogy az ő nyelvükön is megindulhasson a nyomtatás. Ha azonban inkább ő maga kívánna nyomdát fölállítani, ahhoz is megadnak Tübingenből minden segítséget. Héraklidész röviden válaszolt: nem az ő dolga, hogy a nyomda ügyében tárgyaljon, mert vannak kereskedők és könyvárusok, és ha szükségét érzi, majd gondoskodik is róla. Egyébként más dolog az, ha valaki nyomdász, és megint más, ha követ.

A kihallgatás alatt a Despota előszobájában tartózkodott Ferdinánd két állandó szolgálatra odarendelt követe, Szentgotthárdi Márton és az eperjesi Johann Bels. Ezek a rövid fogadás után faggatni kezdték Schreibert jövetele céljairól. Hamarosan kiderült, hogy a bécsi vagy a prágai udvarból a szokásos, Krakkón át vezető út helyett Schreiber az ellenséges Erdélyen át érkezett. Ezzel gyanússá vált személye és jövetelének célja is. Megmotozták és megtalálták nála János Zsigmond irományát, amely valamiféle útlevél volt a szultán udvarába. Találtak még nála titkosírással írt levelet Csáki Mihálytól, az erdélyi kancellária vezetőjétől. Ferdinánd követei is, Héraklidész is valami praktikát sejtettek Schreiber útja mögött, ezért a Despota a követet tüstént vasba verette, és, hogy jó pontot szerezzen a szultánnál, egyenest Konstantinápolyba küldte.

A Despota türelmetlensége és ingerültsége több szempontból is érthető. Uralma ingatagságát jól érezte maga is. Reformterveit – ha egyáltalán komolyan gondolta azokat – protestáns püspökével, a lengyel Lissinskivel együtt elsöpörte a népharag. Bázeli titkára, Oratio Curione anabaptista állama is csak ábránd maradt. Héraklidésznek, aki most már uralmát megszilárdítandó a régi hithez húzott, kisebb gondja is nagyobb volt az új hit sajtótermékeinek terjesztésénél, kivált, ha terjesztőjük oly kétesnek látszó személy volt, mint Schreiber. Ráadásul mindez január 6-a előtt történt, amikor is Vízkereszt ünnepét Szucsavában nagy ceremóniával ülték meg, a Despota hatalmának fényét hangsúlyozandó. Héraklidész palotájából gyalog a Szucsava folyóhoz ment. Elől vitték a jogart, kardját, koronáját és két arany pálcát. A folyónál a papok elvégezték a szertartást, Héraklidész fejére tették a koronát – mindezt Krisztus megkeresztelésének emlékére és az ő ural-

mának üdvére –, majd a Despota lóra szállt és így tért viszsza a palotába, ahol folytatódott az ünnepség. Ennek a demonstratív ünnepségnek az előkészületeit zavarta meg a boldogtalan tübingeni követ. Érthető, hogy az ingerült Despota olyan gyorsan eltakarította az útból, aminő gyorsan csak lehetett.

Schreiber tragikus végű követségét és a vízkereszti ünnepségeket Ferdinánd rezidensei aznap jelentették Bécsbe, és egyúttal kérték éberségük jutalmát, a hűtlenségbe esett Schreibernek tudomásuk szerint Erdélyben lévő vagyonát. Ferdinánd válasza az volt, hogy Schreiber méltán jutott ilyen sorsra, mert nem az ő utasítására indult útnak – ez igaz is volt –, vagyon pedig nem maradt utána, még annyi se, hogy a hitelezőit ki tudják elégíteni. Schreibert Konstantinápolyban is kihallgatták, ott is azt vallotta, hogy keresztény könyvek kinyomtatása ügyében járt Moldvában; Erdélyi útjáról Miksa nem tudott, azért ment arrafelé, mert onnan jobb az út Szucsavába. Ezt vallotta azután is, hogy megkínozták. Az ítélet: lefejezés, de előtte kezét-lábát levágják, majd holttestét a tengerbe vetik. Végül kegyelemből mégis a Galata börtönbe került, ott töltött egy évet testi-lelki gyötrelmek között. Melankóliába esett és hosszú lábadozás után 1565 nyarán térhetett haza Miksa – akkor már magyar király – közbenjárására. Az utolsó híradásai a következő év telén Stuttgartból és Augsburgból származnak. A württembergi herceggel levelezett fogsága élményeiről, ahová egy ügy önzetlen szolgálatában, csak saját érdekeiket néző kalandorok és udvaroncok önzése folytán jutott.

E szerencsétlen sorsú követ vallomásaiból igen fontos következtetésekre juthatunk. Erdélyi útja miatt került bajba, amelyről állhatatosan azt vallotta, hogy Miksa nem tudott róla. De hát akkor miért és hogyan került Erdélybe, ami minden szenvedésének oka lett? Nem is magamagának kereste a bajt, ahogy azt Ferdinánd gondolta. Valószínűbbnek látszik, hogy Tübingenből vagy esetleg Debrecenből szervezték így az útját.

Szebenben a szász székek királybírája, Haller Péter egyik támogatója volt Ungnád nagy művének. A szász székek számadáskönyvében szerepel is, hogy Schreiber átutaztában, december 21-én anyagi támogatást kapott útjához. Hogy holmijai között Csáki Mihálytól származó titkosírásos levél volt, azt magyarázhatnánk azzal, hogy apja is, ő is személyes kapcsolatban állt vele már korábban. Különös azonban az az értesülés, hogy a Despotától visszatérve Törökországba készült. Mindaz, amit követsége előzményeiről és céljáról tudunk, egyetlen következtetést enged meg: azt, hogy Ungnád immár elérkezettnek látta az időt az igazi föladat, a török misszió megvalósításához. Az út pedig a nagy célhoz Debrecenen át, a debreceni lelkész és a főbíró segítségével vezetett.[13] Ők közvetíthették a várossal

[13] KOSTRENČIĆ, *i. m.,* V, 107.. Méliusz is, a debreceni bíró, Balázs deák is egy időben voltak Wittenbergben Ungnáddal. (STÖKL, *i. m.,* 193), ahol a vállalkozást bonyolító debreceni, kassai, szebeni és brassói kereskedők névvel szerepelnek.

ezekben az években különösen jó viszonyban lévő uralkodó, János Zsigmond udvarába, de talán a kancellária vezetőjéhez is ők juttatták el a kérést a továbbutazáshoz szükséges támogatólevél megadására. Nem is rajtuk múlott, hogy a terv nem valósult meg.

Az ortodoxia és reformáció viszonyát tárgyaló tanulmányokban ez a történet mindig elmeséltetik. Én itt most két olyan részletét ragadom ki, amelyre eddig nem figyeltek. Az egyik a Tübingen–Szeben kapcsolat. Schreibert ugyanis azért küldte a Portára a Despota, mert nála a törökökhöz címzett irományokat találtak, amelyeket Szebenben vett át. Erről a kitérőről Miksa sem tudott. Vagyis Ungnádék ezt a moldvai utat használták föl arra, hogy a missziót megpróbálják végre a törökök felé is kiterjeszteni. A másik figyelemreméltó jelenségsorra csak következtethetünk. Ez a Héraklidész lelkében lejátszódó változások nyomon követése. Ortodox hitben és környezetben nevelkedett, de nyitott, eleven szelleme képessé tette arra, hogy a tudományban és a hitben is befogadja az újat. Amíg Közép-Európában volt, hasonult a környezetéhez, őszintén hitte, hogy a jó ügyet szolgálja. Amint azonban visszakerült a keleti környezetbe, az visszahúzta magához. Nemcsak szorongatott helyzete – az is –, de ősi hite, a ceremóniákhoz való ragaszkodása vitte őt oda vissza. Az angyaloktól nyert koronával, Vízkeresztkor mint autokefál uralkodó született újjá.

Végtelenül leegyszerűsítve a kérdést, ennyit mondhattunk a 16. századi magyarországi protestáns misszióról. A valóság ennél sokkal áttekinthetetlenebb. A hitterjesztés kérdése sokszor kapcsolódott nagyhatalmi érdekekhez. Függvénye volta bécsi–konstantinápolyi manővereknek és a marhakereskedelemnek is. De ezek csak a lehetőséget, a keretet adták egy ideológia vagy annál is több, a hitbeli meggyőződés terjesztéséhez.

A 15. század közepén Kapisztrán János is elment az erdélyi románok közé, hogy őket a nyugati egyház számára megnyerje. Kétfrontos harcot kellett vívnia, „Szkülla és Kharübdisz" közé került. A földesurak ugyanis minden módon akadályozták a térítést, így akarták jobbágyaikat megkímélni az egyházi adóterhektől. Korszakunkban mindenütt a társadalom vezetői kezdték el a missziót. Ugyanaz a protestáns meggyőződés vezette a földesurakat és a városi magisztrátusokat is. És a 16. században nyomát sem találjuk e kérdésben a nemzetiségi ellentéteknek.

Az erdélyi románságba kezdetben fölülről és kívülről igen nagy kíméletességgel plántált reformáció nem a kívánt irányba hatott. Amint ugyanis papjai valamelyest is képzettebbek lettek, és az addig gazdátlan nyáj is egyházba szerveződött, mintha fölismerték volna hovatartozásukat. Az elveszett juh hazatalált: a keleti egyházba. És ugyanez a folyamat figyelhető meg az egyes ember lelkében, amint az Héraklidész Despota esetében látható.

A török misszió gondolatát a 16. században Erasmus fogalmazta meg úgy, hogy közéjük menve, nyelvüket, szokásaikat átvéve kell őket megnyerni az ő

nyelvükre lefordított Evangélium számára. A gondolatnak Melanchthon lelkes propagálója volt. Az ő tanítványai, a bécsi professzor Georg Tanner, a magyar Torda Zsigmond, a szász Valentin Wagner, Szeben és Debrecen lelkészei próbálkoztak a megvalósítással. Az együttműködés példásan ment, és egészen mesterük nyomában jártak akkor is, amikor ezt valamelyest a valóság talaja fölött tették. A valóságos helyzetet Hans Ungnad mérte föl, mert kapcsolata volt saját délszláv jobbágyaival és kényszerűségből a törökökkel is. Az ő vállalkozása során fogalmazódott meg először, hogy a cirill kiadványok terjesztése nehezen megy. A megtorpanást láttuk Erdélyben is. Démétriosz diakónus jól ismerte a valódi helyzetet, amikor figyelmeztette a munkatársakat, hogy az oroszok felé korai még a tervezés, és a liturgikus szövegek megszokott formáján sem tűrnek változtatást a keleti hívek.

A misszió gondolata nyugaton merült föl, ahol Erasmus és Melanchthon könyvtárszobáiban a keleti egyházról az egyházatyák alapján alkottak véleményt. Nem tudták, hogy a századok óta megmerevedett ortodox egyház híveinek a személytelen misztikum élményét nyújtja, de tőlük intellektuális részvételt nem kíván. Ahogyan ezért ebből az egyházból nem nőhetett ki a reformáció, ugyanúgy ott tért hódítani sem tudott.

(1988)

A HUMANIZMUSKUTATÁS HORVÁTH JÁNOS NYOMÁBAN

Többünk emlékezetében él még az 1982-ben készülőben lévő „Mátyás és kora" kiállítás egy jelenete. A schallaburgi várkastélyban már kicsomagolták a tárgyakat, azok látszólag rendezetlenül, szanaszét pihentek. Az ott jelen lévő Balogh Jolán előtt került a helyére több épülettöredék is. Más-más őrzési helyről származtak és itt kerültek ismét egymás mellé úgy, ahogyan valaha is lehettek. És akkor a 82 éves Balogh Jolán, aki egész életét arra szánta, hogy a Mátyás-kor emlékeit számba vegye, nagyon halkan és nagyon boldogan azt mondta: most már értem, most már el tudom képzelni az egészet.

Azért gondoltam ezt elmondandónak, mert a schallaburgi kiállítás tervezőjének is és megvalósítóinak is az volt a céljuk, hogy azt a Mátyás-kori reneszánsz műveltséget teljességében mutassa be, hogy az egészről maradandó képet adjon. Összegezés volt az, mely sokak részmunkájára épült. Az irodalomtörténeti rész leginkább Horváth János *Magyar humanizmus*-kötetére támaszkodott. Támaszkodhatott azért, mert az ő nagy szintézisének részletkérdéseit kutatták tovább tanítványai. Tőle tanulva, ritkábban vele ellenkezve dolgoztak. E máig tartó serénykedésnek vannak részeredményei. De, hogy az értékelésben mértéket ne tévesszünk, a bölcs eligazításért, mint tanítványok, ha közvetve is, ma is őhozzá fordulunk.

A humanizmus korát tárgyaló *Az irodalmi műveltség megoszlása* címet viselő kötet 1935-ben jelent meg. Része volt annak az egész magyar irodalmi műveltség történetét tárgyaló koncepciónak, amelynek tervezete már 1922–23-ban készen állt. A kötet helyét ebben a szerző így határozza meg: „Mint egy bizonyos műveltségi ág fejlődéstörténete, ez a kötet is megállhat magában, de azért ez sem »monográfia«: a humanizmust nem önmagáért, hanem mint a magyar irodalmi fejlődés egyik ízületét veszi vizsgálat alá". (285.)

Horváth János könyvében maguknak a műveknek ismeretére és a róluk szóló irodalomra támaszkodik. A korszak földolgozásánál nincs tekintettel az iro-

dalmi közélet szélesebb, határokon túli horizontjára. Csak hosszanti irányba tekint, az egyenes vonalú fejlődést tartja szem előtt. Ezen a területen részletkutatásokat nem végzett. A föllelhető irodalomból fölhasználja azt, ami koncepciójába beleillik, ezt erősíti. Kritikával a vele ellenkező nézeten lévőket nem illeti. Rokonszenvét vagy ellenérzését azért nem palástolja. Éppen az egyenes fejlődésvonalba illesztett „ízület" velejárója ez is.

Horváth a korszak jelentőségét abban látja, hogy „a humanizmus csakhamar gyökeret vert […] oly erős gyökeret, hogy mikor a nagy király halála után jóformán minden műve összeomlott és füstbe ment, ez az egy – s csak ez az egy! – rendületlenül állott, ezt az egyet Mohács végzetes előszelei sem tudták elhervasztani, vihara sem kidönteni. Halála idejére a papság legműveltebbjeinek műveltség-váltása mondhatni egészen végbement". (5–6.) Majd később így ír: „Mátyás halálakor nem volt érseki és püspöki székhely, melynek már ne lettek volna humanista hagyományai." (164.) Egyenesen következik mindebből, hogy Horváth János sem kerülhette el a máig is a legelevenebb érdeklődésre számot tartó kérdést. Ez pedig az, hogy ez a „műveltségi ág" milyen mélyen hatolt be a magyar társadalomba. Erről a következőképpen vélekedik: „Történelmietlen gondolkozás arra hivatkozni, hogy a »nép« kimaradt ebből a műveltségből. Kimaradt az a korábbiból is. Sőt amennyiben írásbeli műveltségre gondolunk, az egész világi magyarság kimaradt belőle, írásbeliség szempontjából az egész középkorban csak a papság, elsősorban a főpapság tekinthető művelt rétegnek, s ha most a főpapág, mondhatni a maga egészében a humanizmusnak hódolt, akkor ki kell mondanunk, hogy Mátyás korában megtörtént a műveltek, a legműveltebbek műveltség-váltása." (165.)

A humanizmus jelentkezése nálunk először a közlatin, mondhatjuk bátran, a vulgáris latin és a réginek Itáliában fölújított változata közötti ütközést eredményezte. Horváth János szerint irodalomtörténeti jelentőségű az, amit erről Vitéz János fogalmazott meg először. Valóban az is. Vitéz 1448-ban írt levelében indulatosan közli véleményét az országszerte használt latin nyelvről, ennek *rusticitasáról,* a *popularis ususról,* amely merőben különbözik a latin irodalmi nyelvtől. És még ezt a gyalog beszédet is szívesebben használják, mint az írás tudományát. „Nevezetes nyilatkozat! Első hazai szembeszállás a régi, középkori latinság hagyományaival" – írja Horváth János. Itt a hangsúly a szembeszálláson van. A kérdés továbbgondolkodásra késztet. (72.) Vitéz szövegében forrásáról árulkodik a *rusticitas* szó. Az egyházatyák, különösen Jeromos használta szívesen, akkor, ha saját nyelvhasználata került szóba. Tudta, hogy az Evangélium az egyszerű halászok közvetítésével csak egyszerű nyelven szólalhatott meg, és később sem válhat a megértés akadályává az emelkedettebb megfogalmazás. Jeromostól Tours-i Gergelyig ebben mindenki évszázadokon át egyetértett. Új világ kezdődik akkor, amikor erről már másképpen vélekednek. Érdekes az is,

amit Vitéz az *oralitas*ról ír. Van forrásunk arra, hogy egy külföldi, ha ezekben az években Magyarországra jött, föltűnt neki az itt beszélt latin nyelv szép hangzása. De a latin nyelv két változata még a korszak végén is mentegetésre szorult. Erre is Horváth János hívja föl a figyelmet Werbőczy *Tripartitum*ának tárgyalásakor, ezt írja: „A magyar jogtudományt, e »barbár« népjogot, ő a római jog szemmeltartásával rendszerezte jogtudománnyá, a hazai latinság jogi műszavainak azonban lehető kímélésével, megtartásával […]. Klasszikus analógiákra hivatkozik: a régiség iránt tartozó tiszteletből a római törvényhozók is megtartották a hagyományos avult műszavakat." (222.) Ezért megengedhető, „hogy oly szavakkal is éljen, melyek inkább Magyarországban, mint Latiumban jöttek szokásba".

Horváth János Vitézt mint levelek és orációk szerzőjét méltatja, de szól táboráról is. Azokat a fiatalokat említi, akik az ő támogatásával tanulhattak külországi egyetemeken. Az 1934. évi esztergomi ásatások után további nagy eredményeket várt. Ma már van kritikai kiadásunk a „humanizmus atyjának" műveiből. Könyvtárának rekonstrukciója is megtörtént. Az érseki palota maradványainak újabb föltárása valóban csodálatos eredményeket hozott. Megnyugtatóan tisztázódott a pozsonyi egyetem alapítása körüli tevékenysége és az ennek kiszolgálására Budára telepített nyomda ügye is. A Vitéz személye körüli kutatások, az újabb források föltárása mintha ösztönzést adnának a történészeknek is. Legújabban több tanulmány is foglalkozott pályájával, a közéletben elfoglalt szerepével. Az idő érleli egy Vitéz-monográfia elkészítését.

A Vitéz által pártfogoltak közül Horváth János megbecsüléssel és nem is titkolt szimpátiával ír az utóbb kalocsai érsekké lett Váradi Péterről. Fönnmaradt leveleskönyvét méltatja: „Legnagyobbrészt gonddal, klasszikus minták szerint írt, olvasó közönségre is gondoló levelek azok, de a mellett igaz, mély vallásosság, szigorú erkölcs és egyházhűség bizonyítékai." (170.) A leveleskönyvnek modern kiadása máig nincsen. Ha erre egyszer sor kerül, éppen a Vitéz-életműkiadásból nyert tapasztalatokat kell majd ott hasznosítani. Ami akkor megvalósíthatatlan volt, arra a Váradi-levelek összegyűjtésénél figyelni kell, a külföldre küldött darabok fölkutatását meg kell kísérelni. És ha már a kiadónak kezében van az anyag, az olvasót is segítenie kell a kötet alapos jegyzetelésével.

Horváth koncepciójába bele is illett, meg azután meg sem kerülhette a humanisták gyakran hangoztatott patriotizmusát. Hivatkozik is ennek itáliai gyökereire. Ott a szétszakadt részek egyesítését, nálunk a török elleni összefogást támogatta a haza szeretetének hangsúlyozása. Az Alpokon innen és túl munkáló eszmét összekapcsoló láncszem Horváth János idejében még nem, csak újabban vált ismeretessé. Janus Pannonius itáliai tanulmányai idején ismerte föl az összetartozás bizonyítékát Lorenzo Valla tanításában. Eszerint a hajdani Római Birodalom provinciáival egy egységet alkotott. Polgárai azok voltak,

akik latinul beszéltek. Ezeknek leszármazottai azután, ha a nyelvet használják, továbbra is a közös, virtuális haza polgárainak tekinthetik magukat. Ezért vette föl ő, Janus is, tudomásunk szerint elsőként, a Pannonius nevet. És ezért nevezte a megújított latin nyelvet, amint ezt Horváth János is említi, „lingua nostrának". (100.) Elsősorban irodalomtörténetről lévén szó, Horváth kötetében több alkalommal is megemlíttetik mint új jelenség, az irodalom öntudatosodása. „A humanizmus […] valósággal új litteratura-fogalmat teremtett, s oly litteratori becsvágyat, irodalmi tudatosságot, melynek puszta megléte is a középkor alkonyát, új idők hajnalát jelenti." (17.) Másutt, beállítva kedvelt fejlődési vonalába, így ír: „A világi alapokra áthelyezkedő új műveltség […] fogékonyságot ébresztett a valláson kívüli értékek, főképp az esztétikaiak: a forma, a stílus szépsége iránt, a vallásin kívül a »szépirodalom« számára tárt kaput, műgondra nevelt s középkorunk kellős közepén oly irodalmi tudatosságot rögtönzött, aminőt immanens fejlődés még sokáig nem hozhatott volna létre s mely majd csak a felvilágosodás újabb segítségével, a XVIII. század végén vált igazán korszerűvé." (6.) Minderről Janus esetében kerít szót, azért, mert Horváth János szerint (is) a „primus ego […] a magyar költői önérzet első megszólamlása." Egyébként Janus Pannoniusról azt mondja, hogy „a tárgyi szempontúság jellemzi mélyebb értelemben vett élményi líráját". Hozzá (Horváth Jánoshoz) Janusnak az anyja halálára írott verse, a Váradtól való búcsúvétel és a táborban való betegségéről írottak állottak legközelebb. Ezek juttatták eszébe Arany és Petőfi egy-egy azonos helyzetben írt versét is. Janus tudatos litteratori becsvágyát sokan elemezgették már. Itt csak arra emlékeztetünk, hogy az őt üldöző király elől, életét mentve, Zágrábba magával vitte nemcsak verseit, hanem a próbálkozástöredékeket is. Így maradt ránk életműve. Nem úgy verselő kortársaié, akikről csak az emlékezet tartotta fönn, hogy az irodalomban jeleskedtek.

Háromnegyed század telt el a humanizmus-kötet megjelenése óta. Már a hosszú idő is föltételezi, hogy ismereteink e korra vonatkozólag valamelyest gyarapodtak. De bizonyos, hogy maradandók és olykor fölülmúlhatatlanok azok az oldalak, amelyeken Horváth János a kor hőseiről ír. Megjelenítő erővel tud portrét rajzolni, ezek valódi önálló kis műalkotások. Hozzá legközelebb kétségtelenül Hunyadi János állt, őt így jellemzi: „A legigazibb renaissance-pályafutás volt az, teljes ismeretlenségből az európai hírnév ormaira; nem öröklött, hanem egyéni célkitűzéssel; nem családi hagyományok továbbható erejéből, hanem családi jövendőt formáló sugallatból […] élesen elválik renaissance-előkészítő elődjétől, Zsigmondtól, ki elveszett családi ereklyét nyert vissza, öröklött összeköttetések segítségével, a császári koronában s magával együtt annak fényében sütkéreztette meg nemzetét […]. Az önzetlen hűségéig egyik sem tudott felmagasulni. Nagy egyénisége nem ismerte a hatalom önkényét és szeszélyeit. Voltak személyfölötti eszményei: vallása, hazája, s egész életét azoknak áldozta. A nagy

közösségektől nem különítette el magát, hanem mintegy beléjük olvadt lüktető szívül, szervező elvül, korjellemül. Nem Zsigmondként – kölcsönzött ragyogással, hanem saját áldozati lobogásával ajándékozta meg nemzetét, gyújtotta fel és táplálta a nemzeti önérzet tüzet. Klasszikusan magyar lángelme ő s nincs is több hozzá fogható. Fia, Mátyás, nemcsak másfajta tehetség és jellem; fejlődése, körülményei is más, olaszos típussal rokonítják." (48–49.) Másutt, ismét Hunyadiról, fiával összehasonlítva így ír: „Hunyadi János össze tudta egyeztetni személyes becsvágyát tágabb érdekek – család, haza, keresztyénség – szolgálatával, s azokét a humanizmus istápolásával. Mátyás személyes becsvágya kinőtt e tárgyilagos harmóniából s egyéniségének valóban renaissance-szellemű autarkiát biztosított." (112.)

Már valósággal Mantegna ecsetjére való az a kettős portré, amelyet azután Mátyásról és Galeottóról kapunk Horváth Jánostól a *De dictis ac factis* egyébként is élvezetes és ragyogó elemzése során. „A De dictis ac factis-nak két főhőse van: Galeotto meg Mátyás. Mintegy kezet fognak egymással: a király megbecsüli, megbecsülteti, mások felett kitünteti, szinte a maga méltóságából részelteti a jeles férfiút, viszont ez a maga humanista műveltségét ruházza át mecénására, tudás és hatalom szövetségének a látszatát szuggerálva ránk […]. Az udvari humanista tetszelgő önarcképe ez, hősével való szellemi egyenrangúságának igénybejelentése. Ily értelmű rangemelését el is végezteti Mátyással, mikor megajándékoztatása kivételes módozatait oly nagy nyomatékkal adja elő." (141.) A rövidke idézetből is megfigyelhető, hogy hogyan vált stílust Horváth János, amikor nagyon tisztelt hősének, Hunyadinak jellemzéséről más témára tér át. Utóbb mintha maga is részt venne a király asztali beszélgetésein.

A király halálát követően új fejezet kezdődik a magyar humanizmus történetében is. Erről ezt olvassuk: „A királyi egyéniség elhalványodása egy új típus kifejlődésének kedvezett: a hatalmi pozíciók megszerzésére törekvő párt-humanistáénak." (180.) Közöttük érdeklődésünkre leginkább Brodarics István jellemzése számíthat. Ő ugyanis „míg a két király között ingadozott, kancellársága a pad alá esett". Ezért aztán „János királynak ő lett egyik legtöbbet lótó-futó diplomatája". (250.) Horváth szép szavakkal méltatja Brodaricsnak Mohácsról szóló emlékiratát, csak valahogyan az íróval nincsen megbékülve. Alighanem az író-diplomata Erasmushoz fűződő barátságát nem tudta neki megbocsátani. Brodarics Mohácsot átívelő pályája közelről lesz tanulmányozható, ha a hamarosan megjelenő levelezéskötetéből sok kérdésre választ kaphatunk.

Egyébként Erasmusra nem tekint jó szemmel Horváth János. Az európai humanizmusnak a gondolkodókat máig sok táborra osztó egyéniségét akkor, amikor Horváth János könyvét írta, Magyarországon éppen a nemzetromlást sugalló eszmék forrásának tekintették. Később, jól tudjuk, a róla való vélekedés alaposan megváltozott. Sokan, sokféleképpen belekaptak egy-egy művébe. De

nincsen nálunk senki, aki a teljes életművet sorról sorra ismerné, és azt mondatról mondatra, az előzményeket is ismerve helyezné el Európa aktuális ideológiai és politikai kérdéseinek szövevényébe. Abban viszont teljesen igaza van Horváth Jánosnak, hogy Erasmus „a humanista világban akarva nem akarva a reformáció ekéje alá irtott. Hamar kitűnt ugyan a két »reform« belső ellentéte, de akkor már ott állt a nem-humanista Luther mellett Melanchton, ki az egész új műveltséget felszívta s képes lett a humanizmus által felébresztett művelődési vágyat is kielégíteni az új hit keretében." (236.)

Horváth János könyvének megjelenése óta eltelt egy háromnegyed század. Részismereteink szaporodtak vagy elmélyültek talán, de egy új összegezésnek, úgy, ahogyan azt akkor egyetlen tudós megtette – úgy gondolom –, még nem jött el az ideje.

(2004)

JUHÁSZ LÁSZLÓ ÉS A *BIBLIOTHECA*

Az újkori latin filológia legeredményesebb magyar vállalkozása kétségtelenül Juhász László nevéhez fűződik. A *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* (BSMRA) című sorozatban, a M. Kir. Egyetemi Nyomda és utóbb a lipcsei Teubner közös kiadásában 1930 és 1945 között 39 kötet jelent meg. Ezek a 12. századi szerzőktől kezdve leginkább 15–16. századi latin művek kritikai kiadását tartalmazzák. A sorozat idézettsége ma már követhetetlenül nagy. Ez egyaránt köszönhető az így hozzáférhetővé tett szövegek keresettségének és a többnyire kifogástalan szövegkiadói gyakorlatnak. Megszokott mozdulattal vesszük le a polcról a Bonfini-kiadást, hogy a talán leghivatkozottabb művet említsem. Ugyanakkor Juhász László vállalkozása, létrejöttének körülményei, fönnmaradása, majd abbamaradása mindmáig meglehetősen ismeretlen. A következőkben csak kísérletet teszek arra, hogy egy majdani földolgozás alapjaihoz segítséget nyújtsak.

Vannak még közöttünk olyanok, akik a sorozat névadóját, Juhász Lászlót személyesen ismerték. Őket faggattam először. Jellemzően nem a kiadványokról beszéltek, mert azokat mindenki ismeri és használja, hanem valamilyen vele kapcsolatos, emlékezetre való dolgot említettek. Kiváló kézirat-olvasási képességét például, hogy a kódexeket fejjel lefelé is tudta olvasni. Sokáig nem értettem, hogy miért kerülhet kutató és a kutatás tárgya ilyen sajátos helyzetbe. (Utóbb a kérdés megoldódott.) Más forrásom elmesélte azt az elmés szerkezetet, amelyet magának szerkesztett azért, hogy a munkájának nyugalmat biztosítson. Történész körökben derűvel emlegették, hogy az Aranybulla szövegének javítása során azt mondta volna: „Olyan szöveget kaptok, hogy rá se fogtok ismerni." Az unokaöccsök példás rendben sorakozó ceruzáira emlékeztek. Azt meg az őt látogatóktól tudom, hogy hozzá csak oldalazva lehetett bejutni, azért, mert a kiadványokat egymaga terjesztette és tárolta is. Valamennyi történet a tudós portréjának más-más oldalát mutatta. De egy közös vonást mindegyik emlékező hozzátett még, azt, hogy a *Bibliothecá*t támogatás nélkül, egymaga tartotta fönn.

Közelebb visz a *Bibliotheca* működtetésének megértéséhez az a néhány levél, amely kollégáinak hagyatékából közkönyvtárainkban található. Munka-

módszeréről leghívebben az a négy csomó, inkább csak csomócska, iromány tanúskodik, amelyet az Egyetemi Könyvtár őriz.[1] Oda a családjától került 1971–1972-ben Kardos Tibor közbenjárására. Ez leginkább Janus Pannonius műveinek kiadására vonatkozó előmunkálatait tartalmazza. A költő halálának ötszázadik évfordulóján ismét fölmerült a kiadás terve, ehhez kívánta volna Kardos Juhász anyagát is hasznosítani. A kiadás munkálatai ugyan abbamaradtak, de utóbb Csapodi Csaba,[2] majd a Mayer–Török szerzőpáros[3] mégis föl tudta használni a szöveghagyomány, illetve a valóban megjelenő új kiadás számára – illő hivatkozással – az ott rejlő ismereteket. A következőkben sokat hivatkozom én is erre a néhány kötegre, nem a Janus-gyűjtésre, hanem a cédulák hátán található információkra. A takarékos Juhász László ugyanis minden, akár tenyérnyinél is kisebb cédulát utóbb hasznosított, gondosan félbe vagy négyrétre vágva a nagyobb lapokat. Oklevél- és levélfogalmazványok, hivatalos iratok vagy föl nem használt menzajegyek segítségével így rekonstruálni lehet a tudós életpályáját és munkamódszerét is. Valóban rekonstruálni, mert az így felaprított cédulák sokszor igen távolra kerültek egymástól.[4] Ez a visszájára fordított cédulaanyag valódi kincsesbánya azért is, mert Juhász László vélhetően igen nagy levelezésanyaga és egyéb kéziratait tartalmazó hagyatéka ma lappang, vagy az enyészeté lett.

Juhász László pályájának indulását hozzáférhető adatok segítségével nem nehéz megismerni. Juhász Huszti Józseffel együtt került a szegedi egyetemre: Huszti a klasszika-filológiai katedrára, Juhász vele szembe, a hallgatók közé 1923-ban. Kettőjük pályája ettől kezdve elválaszthatatlan, bár harmonikusnak nehezen nevezhető. Huszti ekkor már kiemelkedő képviselője a Klebelsberg meghirdette nemzeti célú tudomány eszméjének. Korábbi klasszikus stúdiumait fölcserélte a hazai témájú filológiai kutatásokra. Ennek máig is hivatkozott eredménye az 1931-ben megjelent Janus Pannonius-monográfia.[5] Hogy a korszakváltás eredményes lehet, abban mintáira, az olasz Remigio Sabbadinira és magyar kortársára, a nemzetközi hírnévre szert tett Ábel Jenőre hivatkozott.[6] A Huszti-tanítvány Juhász számára ezzel a tér ki volt jelölve. Disszertációját latinul írta Janus epigrammáinak görög forrásairól 1928-ban.[7] Juhász *Bibliothecá-*

---

[1] Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Kézirattár, H 287 (a továbbiakban: EK).

[2] CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius szöveghagyomány,* Bp., Akadémiai, 1981 (Humanizmus és Reformáció, 10), 102.

[3] IANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia, Vol. I, Epigrammata, Fasc. 1, Textus,* ed. I. MAYER, similia add. L. TÖRÖK, Bp., Balassi, 2006, 33.

[4] A családtól a hagyaték tételes jegyzékkel került ugyan az Egyetemi Könyvtárba, de a cédulatömeg nincs lapszámozva. Hivatkozás így a pontos lelőhelyre nem lehetséges.

[5] HUSZTI József, *Janus Pannnonius,* Pécs, 1931.

[6] *Uo.*, V–VI.

[7] JUHÁSZ László, *De Iano Pannonio interprete Graecorum,* Szeged, 1928 (Diss. Sodalium sem. Phil. Univ. Litt. Hung. Franc.-Jos., N. S., 1).

jának első kötete (az előszót 1930 karácsonyán a római Magyar Akadémián keltezte), az indító kötet Galeotto Marzio leveleinek összegyűjtött kiadása.[8] Ábel ugyanis, amint az ismeretes, az *Analecta* végéhez egy terjedelmes, a forrásokat fölsorakoztató Galeotto-életrajzot csatolt.[9] Juhász így a *Bibliotheca* indításával mintegy az Ábel letette tollat vette föl újra. Az első Galeotto-kiadványt azután hamarosan újabbak követték.

Hogyan jutott Juhász a forrásokhoz? Huszti 1925–1926-ban mint vendégprofesszor volt Rómában. Szorgalmas könyvtárlátogatásairól jegyzeteinek megmaradt töredéke tanúskodik.[10] Anyagot gyűjtött és regisztrálta a tennivalókat. Ez utóbbiak a tanítványra, Juhász Lászlóra vártak. A már említett cédulák hátlapjairól pontosan nyomon követhetők Juhász kutatóútjai. A könyvtári kérőlapok, az intézmény nevével és a dátummal, utóbb üres hátlapjukkal fölhasználható felületté váltak. Így tudjuk, hogy 1928-ban, amint summa cum laude megvédte disszertációját, tüstént Itáliába ment. 1929-ben ismét Rómában és Firenzében járt. Ez év decemberében Huszti utasítására megkereste Zágrábban Ferdinand Šišić professzort, a jeles horvát történészt, hogy tőle Janus szlavón bánságáról érdeklődjék. Ugyanekkor átkutatta a remetei templomot, mert ott állítólag megtalálták Janus ideiglenes sírját. Ennek Juhász nem akadt nyomára. 1930-ban ismét Rómában volt, majd innen ment Modenába. Júliusban Bécsben kutatott, innen további útjai: Drezda, Lipcse, München. Decemberben ismét Róma. 1931-ben megint Bécs, és valamikor Prágában is járt. A kollacionált kódexekről készült gondos följegyzései tanúsítják, hogy járt Seitenstettenben, Stuttgartban, Párizsban, Milanóban, Ferrarában, Peruggiában, Bresciában, Veronában és Velencében is. Az utak mind a tanulmányi szünidőre estek, mert tanársegédként ugyancsak meg volt terhelve az adminisztrációval is. Munkaintenzitásának jellemzéséül idézem 1930. július 7-én Husztinak írt levelét nem egészen egy hétnyi kutatómunkájáról. „A Janus-kéziratok kollációjával már csaknem készen vagyok. A Pro Ctesiphonte-t is át fogom olvasni. Az V. László előtt tartott beszédet is átjavítom. A Dudics lev.[-hez] nagyon gyűlik az anyag. Az Eranemosnak nincs meg a kézirata." Tehát a Janus-kéziratok gyűjtése és kollacionálása mellett már Dudith és Vitéz kiadásán is dolgozott. Amit érdekesnek talált, arról fényképmásolatokat készíttetett. Ezeket részben Huszti részére, majd a professzor halála (1954) után az özvegytől saját hasznára kérte vissza. E kódex-fényképmásolatok között van ún. tükörírásos is. Akár fotótechnikai okból, akár a további reprodukálás megakadályozására születtek is ezek a fölvételek, olvasásuk semmiképpen nem problémamentes. Azt hiszem, hogy az említett „fejjel lefelé való olvasás" tudományának legendája is itt gyökerezik. Utazásait rendszeresen támo-

[8] MARTIUS GALEOTTUS Narniensis, *Epistolae*, ed. L. JUHÁSZ, Bp.–Leipzig, 1930 (BSMRA).
[9] ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon – Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia,* Bp.–Lipsiae, 1880, 231–294.
[10] MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms 4206.

gatta a Husztitól kapott ajánlólevél, és az, hogy Rómában a Magyar Akadémián, Bécsben pedig a Magyar Intézetben lakhatott.[11]

Arról, hogy hogyan dolgozott, itt most két novellisztikus történet következik. Az egyik eset. Andreas Pannonius 15. századi karthauzi szerzetes két királytükörnek nevezhető művét már 1886-ban kiadta Fraknói Vilmos. Mazzatinti katalógusából pedig már 1897-től ismert lehetett a szerzőnek más műve, a *Cantica Canticorum*ra írt kommentárja, amelynek kézirata a calabriai Monteleonéban, a Capialbi család könyvtárában rejtőzött. Huszti kérésére 1926-ban két római ösztöndíjas régész meg is győződött a kódex folyamatos őrzési helyéről. Ezek után küldte Huszti Juhászt, hogy a szövegről másolatot készítsen. Juhász nem nyert bebocsátást a magánkönyvtárba 1927-ben. A következő évben „megfelelőnek gondolt előkészítés után […] különböző ajánlólevelekkel fölszerelten" – írja Huszti – indult újra, hogy láthassa a kódexet. Egy ilyen ajánlólevél fönnmaradt. A „Partito Nazionale Fascista. Istituto Nazionale Fascista di Cultura" levélpapírján kéri 1928. június 15-én Szegedről prof. Giancola az időközben Monteleone nevét Vibo Valentiára változtatott városban lévő barátját, prof. Capocasalét, hogy minden módon tegye lehetővé Juhász számára a kódexhez jutást.[12] Ám Conte Capialbi hajthatatlan volt! Huszti nem nyugodott bele a kudarcba, és a kérés felszínen tartását a római Magyar Akadémia igazgatójára, Koltay-Kastner Jenőre bízta. Az Andreas Pannonius-ügyben azután látszólag tíz év szünet következett. 1938 nyarán Imrédy Béla magyar miniszterelnök hivatalos látogatásra Rómába érkezett. Fogadásán Ciano olasz külügyminiszter átnyújtott neki egy díszes faládát, Mussolini ajándékát. A nagykövet sem és a miniszterelnök sem tudta, hogy mit is kellene megköszönniük. Az ügy föltételezhető ismerője, Koltay-Kastner nyári szabadságát töltötte itthon. Az Akadémia titkára vidéken volt éppen, de őt hazatelefonálták. Tóth László ezután bravúrosan megoldotta a kérdést. Őt ugyanis már korábban értesítette barátja, a pécsi olasz lektor, hogy Calabriában rostokol valami Andreas Pannonius-kézirat miatt. Imrédy ezután „con perfetta cognizione di causa" köszönhette meg a Ducénak a magyar nemzetnek címzett ajándékot. Hazatérve pedig örökletétként a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárában helyezte el,[13] ahol ma is található Cod. Lat. 443. szám alatt. Most már csak a szöveg földolgozása volt hátra, ennek ismertetésére itt és most nincsen hely. Csak remélhetjük, hogy a százéves évfordulóra, 2026-ra rendelkezésre áll majd a szövegkiadás is Bene Sándor és munkatársai buzgólkodása folytán.

---

[11] Az adatokat az EK H 287 kötegeiből vettem. A szétvágott papírlapokat több helyről mozaikszerűen kell összerakni. Janus állítólagos sírjáról a remetei templomban HUSZTI, *i. m.,* 408.

[12] Kettévágva, a hátulja került fölhasználásra az EK iratcsomóban.

[13] HUSZTI József, *Andreas Pannoniusnak egy ismeretlen kéziratos munkájáról,* MKsz, 36(1929), 137–138; UŐ, *Andreae Pannonii Expositio super Cantica Canticorum*, MKsz, 63(1939), 97–104; TÓTH László, *Emlékszőttes*, Győr, 2010, 116–120, Imrédy Béla látogatásáról Rómában és az Andreas Pannonius-kódexről.

A másik história. Korábban Csontosi nem pontos lelőhely-közlése miatt hiába kerestek Firenzében a Laurenzianában egy kódexet, belső kötéstábláján egy Janus Pannoniusra vonatkozó irománnyal. Juhásznak sikerült azonosítania a kódexet, csakhogy azt időközben újrakötötték. Csak remélni lehetett, hogy a régi lap az új kötésen belül rejtezik. Juhász megkérte hát a Laurenziana könyvtárosait, hogy a kedvéért bontsák föl az új kötést. A custosoknak jól jött, hogy a merész ötletet elháríthatták azzal, hogy a főigazgató tartós távolléte miatt erre nem kerülhet sor. Juhász válasza: „Megvárom." Este (mindig este írta a leveleit) azután beszámolt Husztinak a nap eseményeiről.[14] Az eset 1929 augusztusában történt. Huszti Janus-monográfiájában 1931-ben az üggyel kapcsolatban ezt olvassuk: „A kódex egyik (hátsó) táblájába beragasztott védőlapnak a leáztatása, amelyre Enrico Rostagno könyvtárigazgató lekötelező szívességgel adott engedélyt – sajnos – nem járt eredménnyel."[15]

1930-ban, a már említett Galeotto-levelezéssel Juhász megindította a *Bibliotheca* sorozatot. Ezen „Excudebatur in Typographia Juntina, Leonis S. Olschki Florentiae" olvasható. A belső címlapon „Kir. magyar Egyetemi Nyomda" és a bolognai Messagerie Italiane áll. Az utóbbit a későbbi köteteken fölváltja a lipcsei Teubner. Már az első köteten látható a címlapon egy kis gyűrűszerű embléma, amely azután ott is marad 1934-ig. Ez talán a J és L betűk kombinációja, alatta szalagon: B.M. (fölötte) S.R.Q.AE, azaz nem az utóbb használatossá vált rövidítés. A rajzos betűkapcsolat nagyon emlékeztet az Egyetemi Nyomda 18. századi mintalapjára. Ez látható a nyomda történetét földolgozó monográfiában.[16] A könyv egyik szerzője Iványi Béla éppen a megjelenés évében, 1927-ben nyert kinevezést a szegedi egyetemre. Csak utalok itt arra, hogy Juhász kedvelte a bibliofil kiadványokat. A homéroszi *Békaegérharc* fordítását is így jelentette meg Budai György illusztrációival 1927-ben.

Az első évben megjelent különböző kötetek első ismertetője Huszti József volt. Idézem: „A sorozatot Juhász László indította meg, ő maga szerkeszti, az eddigi füzeteket ő maga adta ki. […] megemlíthetem azt is, hogy a költségeket Juhász egymaga viseli. Ha még hozzáteszem, hogy […] a bátor fiatal tudós állásnélküli, vagyontalan középiskolai tanár, aki tudományos kiadványainak költségeit óraadással próbálja előteremteni, akkor a jelen munka genezisét némileg megvilágítottam. Lehet, hogy a túláradó áldozatkészség, szinte lázas munkakedv és fiatalos lendület a kedvezőtlen viszonyok között előbb-utóbb megtorpan, lehet, hogy Juhász ezt a maga diktálta iramot nem fogja mindvégig bírni, […] de mégis kötelessége a referensnek arra a figyelmet felhívni, hogy a mai kétségbeejtő helyzetben is vannak az élet margójára szorult ifjak között olya-

[14] A Husztinak szóló levél fogalmazványa több darabban az EK-ban lévő hagyatékban.
[15] HUSZTI, *Janus*, *i. m.,* 371.
[16] IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert, CZAKÓ Elemér, *A királyi Magyar Egyetemi Nyomda története, 1577–1927*, Bp., 1927.

nok, akikben fanatizmusig fokozódó idealizmus, tudományszeretet és törhetetlen akaraterő lobog."[17]

Az akaraterő valóban lobogott, hiszen a sorozatnak még csak az elején járunk, és 1932-ben már Anonymus *Gestá*jának kritikai kiadását jelentette meg. Ez volt az első darabja annak a nagy ívű tervnek, amely a magyar történetírás latin nyelvű forrásait vette volna sorra. Erre a kiadványra a történészek is fölfigyeltek. Konrad Helbig azonnal méltatta a teljesítményt, bár túlságosan is filológus munkájának tartotta, azért, mert a kifogástalan szövegen túl nem segíti az olvasót további információkkal.[18]

A következő évben, 1933-ban Waldapfel Imre már 11 kötetet recenzeál. Közöttük olyanokat is, amelyeknek kiadására Juhásznak sikerült külföldi filológusokat is megnyerni. Idézzük Waldapfelt: „Kritikai kiadásokat készít elő, a kézirati hagyomány, s az itt sokszor kézirat helyébe lépő egykorú vagy közel egykorú kiadások lehető teljes számbavételével. Ezáltal Ábel Jenőnek már 1880-ban megfogalmazott elveit segíti teljes diadalra, a klasszikusoknál magától értetődő, újabb emlékeknél még ma sem mindig méltatott szövegkritikai szempontok érvényesítésével. Valami sok Ábel Jenő óta sem történt ezen a téren, külföldön sem. Ezért üdvözöljük kettős örömmel már magát a tényt is, hogy magyar filológusnak sikerült egyfelől nemzetközi összefogást hozni létre annak az ügynek a szolgálatára, mely közös ügye mindenkinek, aki az európai nemzeti műveltségek kialakulásával foglalkozik, s e nemzeti műveltségek európai öntudatának történeti igazságát keresi és átéli, másfelől sikerült a sorozatot a filológiai könyvkiadás egyik legelőkelőbb nemzetközi tényezőjének égisze alá helyezni. Ugyanis a *Bibliotheca* címlapján már 1932 óta B. G. Teubner szerepel mint kiadó."[19]

Az egyszemélyes terjesztő közben már a tengeren túlra is eljuttatta kiadványait. 1935-ben a chicagói egyetem folyóirata, a Classical Philology a beérkezett könyvek között regisztrálja az Istvánffy *Carmina* kiadást. Ugyanott B. L. Ullman – a később híressé vált Coluccio Salutati-kutató és -kiadó – már tíz kötetről referál elismeréssel. Bemutatja a latin szövegek kiadásának „energetic promotor"-ját úgy is, mit az Academia Humanistica alapítóját.[20] Az intézményt akár virtuálisnak is tekinthetnénk, úgy, ahogyan azt Waldapfel Imre recenziójában láttuk. Az azonban a valóságban is létezett, ha másutt nem, Juhász László tervei között. 1942-ben Marót Károly szegedi professzor képet kívánt készíteni a magyar klasszika-filológia helyzetéről, belefoglalva ebbe a középlatin stúdiumokat is. Juhásztól is kért beszámolót. Ennek alapján a következőket írta, miután röviden ismertette az eddig megjelent szerzőket és különféle nációjú kiadóikat: „Juhász tehát rájött arra, hogy addig nem lehet igazán humanizmus-kuta-

[17] Száz, 66(1932), 226–228.
[18] *Uo.*, 416–420.
[19] EPhK, 57(1933), 238–241.
[20] Classical Philology, 32(1937), 178–179.

tásról beszélni, amíg a humanisták műveinek jó kiadásai közkézen nem forognak. Célkitűzésénél abból az elvből indult ki, hogy a humanizmus-kutatás nem történhetik másként, mint amilyen a különböző nemzetiségű humanisták egymás közötti érintkezése volt, vagyis internacionálisan. A cél érdekében a földön élő összes humanizmus-kutatót egy táborba igyekszik egyesíteni, mert – véleménye szerint – csak úgy és akkor lehet a kutatás minél nagyobb intenzitását és eredményességét biztosítani, ha egymás munkásságáról tudnak, és egymást munkájukban segíthetik és támogathatják. 1934-ben tehát hozzáfogott a humanista akadémiák mintájára egy társaságnak, az Academia Humanisticának a megszervezéséhez, melynek jelenleg mintegy 340 tagja van, amelyben képviselve vannak a humanizmus-kutatók Uppsalától Algerig és Chicagótól Bukarestig. Kétségtelennek látszik, hogy Juhász munkássága – tekintve a nagyra méretezett programot – még csak most van kialakulóban. Ha ezt az ütemet – a háborús nehézségek ellenére is – folytatni tudja, a humanizmus-kutatást olyan szervezettel látja majd el, mellyel a szellemtudományok közül csak kevesen dicsekednek."[21] Juhász Marótnak mellékelt egy kinyomtatott tagnévsort is, amely talán korábbi állapotot tükröz, itt még csak 240 tagot számlál a „Sodales Academiae Humanisticae". Szerepelnek itt a nagykönyvtárak vezetői, a bécsi Ankwicz von Kleehoventől a vaticani Nogaráig valamennyien – hiszen ők teszik lehetővé a kutatást; valamennyi neves klasszikus filológus professzor – hiszen ők a reménybeli humanizmus-kutatók; és azok is, akik már bizonyítottak ezen a téren. Hogy ezek kaphattak is valamiféle csatlakozásra fölhívást, arra bizonyíték Ullman idézett recenziója. A „sodales" között vannak, akiket Juhász külföldi útja során ismert meg, és be is szervezett a sorozatba.[22] Ilyen lehet a Celtis-kiadó müncheni Felicitas Pindter vagy a későbbi neves humanizmus-kutató: Alessandro Perosa. Pierre Costilra 1935-ben megjelent Dudith-monográfiája miatt figyelt föl Juhász. Kapcsolatba is lépett vele, mert, amint láttuk, már 1930-ban tervezte a Dudith-levelek kiadását. Most a föladattal Costilt kereste meg, és valamiféle biztatást is kaphatott, mert hamarosan hirdette a kötet megjelenését. Levelezésük utóbb megszakadt, a kiadványból sem lett semmi, pedig a caeni professzor 1970-ig élt.[23] Itt kell megjegyeznem, hogy hirdetésül a megjelent kiadványok borítóját használta. Ezeken az „apparebit", „apparebunt" szerzők listája egyre gyarapodott, tükrözve ezzel Juhász rendíthetetlen bizalmát és optimizmusát, azt, amely az Academia Humanisticát is létrehozta.

Optimizmusra és magabiztosságra okot adott, hogy időközben, 1936–1941-ig megjelent legnagyobb vállalkozása, Bonfini történeti munkája négy kötetben.

---

[21] Marót fogalmazványa Juhász Lászlóról és a *Bibliothecá*ról: MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms 5209/1069a. Uő, *A klasszika-filologia mai állása Magyarországon,* Szellem és Élet, 6(1943), 60–61.

[22] MTAKK, Ms 5209/1069c. A Sodales Academiae Humanisticae névsorát tartalmazó nyomtatvány.

[23] Az adatot Sarbak Gábornak köszönöm.

Ez az egyetlen kiadványa, amelyhez némi anyagi támogatást kapott az Egyetem filológiai szemináriumától. Két professzor, Fógel József és Iványi Béla járhattak el az ügyben. Nevük szerepel a címlapokon Juhász neve alatt mint a sorozat szerkesztésében „moderantibus" és mint a szöveg kiadói is. Ettől kezdve tűnik el a kiadványokról a gyűrűs embléma. Amint az sejthető, az eddig egyszemélyes vállalkozás nem viselte sokáig a társakat. A további kiadványokon a moderatorok neve nem szerepel a címlapon, és Juhász Marótnak azt írta, hogy az Academia ügye is az ő rosszindulatuk miatt akadt el.[24]

Juhász a források távolléte miatt 1942-ben ott akarta hagyni Szegedet. Július 29-én Hóman Bálintnak írt, és kérte, hogy helyezze el őt a Széchényi Könyvtár Kézirattárába. Hóman ekkor már nem volt miniszter, éppen ettől a hónaptól betegsége miatt megvált a tárcától. Postafordultával Balatonfüredről válaszolt: „megkísérlem a dolgot kedvezően elintézni". Ez a levél augusztus 6-án kelt. Tíz nap múlva Juhász Fitz Józsefnek, a Széchényi Könyvtár főigazgatójának azt írta, hogy lemond a Budapestre kerülésről, mert – idézem – „a IX.2. fizetési osztály jövedelméből: havi 288/86 P. alig tudnék félretenni a kinyomtatandó könyvek költségére, míg Szegeden mintegy 200 pengőt tudok erre a célra félretenni".[25] Szegeden ezekben az években óraadó, majd rendes tanár volt a Horthy kollégiumban. Anyagilag nehéz helyzetben volt, mert a Bonfini-kötetek nyomdaköltsége még mindig terhelte. Ekkoriban minden levelében szó van a nála fölgyűlt, kiadásra váró kéziratokról. Mindegyikkel maga foglalkozott, a nyomdai korrektúrázást is maga végezte.

A háborús évek alatt még megjelent néhány kiváló kötet. A legjelentősebb talán Potuček Hassenstein-levelezése 1946-ban. A korszak kiadványainak recenzióját Gerézdi Rabántól olvassuk 1947-ben: „Hazai latin nyelvű irodalmunk [földolgozásának] legnagyobb akadálya, hogy egyrészt még ma is hiányzik ennek a hatalmas anyagnak teljes számbavétele, másrészt hiányzik a legfontosabb, nélkülözhetetlen szövegek megbízható, kritikai kiadása. […] Okát két tényezőben jelölhetjük meg. Az egyik az, hogy az első világháború utáni tudósnemzedék zöme csupán a mutatósabb, feldolgozó munkára vállalkozott, a kész, publikált anyagot rendszerezte, – és sokszor lenézte azokat, akiknek szorgalmas, szürke munkája nélkül meg sem mozdulhatott volna. A másik ok pedig az, hogy ha akadt valaki (Juhász László példázza, hogy akadt!) erre a fáradságos, hálátlan munkára, annak is közönnyel, részvétlenséggel kellett és kell megküzdenie. Csak kevesen ismerik azt az áldozatos munkát, melyet Juhász László távol a magyar tudományos élet centrumától, Budapesttől – Szegeden végez. Elismerést nem vár, támogatást alig kap, mégis szívósan dolgozik és saját költségén jelen-

[24] MTAKK, Ms 5209/1068.
[25] OSZK Kézirattár, Fond 45/308/1–3.

teti meg a magyarországi és ennek forrásvidékét és hátterét megadó európai latinság nehezen hozzáférhető fontos termékeit."[26]

Az ezután következő évek nem kedveztek a nemzetközi humanizmus-kutatásnak. Juhász megpróbált bejutni az átszervezés alatt álló Teleki Intézetbe. Fordulatot pályáján csak az 1953. év hozott. Az elsők között kapta meg a kandidátusi címet. 1955-ben az Akadémiától havi 400 forint ösztöndíjat kapott. Amikor ezt megszüntették, Borzsák István ajánlására „mint a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum szerkesztőjét és főmunkatársát áldozatos tudományszervező és világviszonylatban is fontos szövegkiadói tevékenységéért" az Akadémia 2800 forint prémiumban részesítette.[27] Az ügyet hathatósan támogatta Trencsényi-Waldapfel Imre is. Juhász ugyanis, amint biztos helyzetben érezte magát, tüstént hozzálátott a *Bibliotheca* újraindításának. Szicíliától Lengyelországig megint gyűltek a jelentkező munkatársak – ez időben kelt leveleinek tanúsága szerint. Itthon fölfigyelt pl. V. Kovács Sándor Garázda Péter körüli kutatásaira. Tüstént rábízta Garázda, Báthory Miklós és Megyericsei műveinek összeszedését. „Ha e három munkát megcsinálja, rá merném bízni Vitéz Jánost, amely munka pedig igazán nagy hal lenne, és főleg nagyon fontos" – írta 1955. június 11-én este Borzsáknak.[28]

Az igazán fontos szerzőkkel nem volt szerencséje a *Bibliotheca*nak. Legelsőként a Janus Pannonius-kiadás említhető. Ezt 1932-ben úgy jelenti, hogy Husztival együtt fogja kiadni. 1934–1935-ben Huszti egyedül szerepel. 1936–1938-ban ismét kettejük neve alatt, de már „Excuduntur". A hagyaték ezt az állapotot egyáltalán nem tükrözi. 1934-től hirdeti Váradi Péter leveleit Iványi Béla kiadásában. Miután összekülönböztek, Gerézdi Rabán kapta a föladatot. Vitéz János műveivel is ő foglalkozott, amint láttuk, már 1930 óta, 1934–1935-ben hirdeti is, de 1938-ban Husztit szerepelteti. Az újrainduláskor V. Kovács Sándorral tervezi elvégeztetni ezt a munkát. Elmaradt Zsámboky leveleinek kiadása is. Ezt már 1934-ben Hans Gerstinger neve alatt hirdeti. Én 1965-ben találkoztam az öregúrral, aki akkor a munkálat közepén volt, úgy, hogy naponta egy levelet írtak le titkárnőjével, legyen az csak néhány sor vagy több lap is.

A *Bibliotheca* újraindítását valóban komolyan gondolta, mert 1954-ben már tárgyalt az Akadémiai Kiadóval is. Már negyven új munkatársa van – írja. A leningrádi Ermitage-tól Palermóig terjed a jelentkezők névsora. „A szó legszorosabb értelmében kilószámra állnak a kéziratok nálam" – írja Domanovszky Sándornak.[29] Nyomdába nem került egy sem – a *Bibliotheca* nem támadt föl többé.

Pedig kísérlet történt rá. 1956 elején megalakult az Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Létrehozója és működtetője is Klaniczay Tibor volt. Ő még

[26] Száz, 81(1947), 301–302.
[27] MTA Levéltára, 101. I. Nyelv és Irodalomtud. Oszt. 45/3.
[28] A levél Borzsák István ajándékaként nálam, mint számba jövő munkatársnál.
[29] MTAKK, Ms 4525/100.

abban az évben kezébe vette a Bibliotheca további sorsának gondozását. Juhász László ezért már 1956 végén az Intézet Reneszánsz Osztályán nyert alkalmazást. De rövid intézeti jelenléte (1959 februárig) nem váltotta be a sorozat folytatásához fűzött reményeket.[30]

Az évtized végén a Rákóczi-confessio szövegével foglalkozott. Ötíves cikke Janus Pannonius epigrammáiról, amelyet a Filológiai Közlönynek kellett volna hoznia, „valamilyen oknál fogva most kimaradt" – írja. De akkor már egy 12–14 íves cikkét igyekszik elhelyezni, amit most szándékozik írni „Filologiai megjegyzések a Halotti beszédhez és az Ó-magyar Mária siralomhoz" címmel – írta 1968 februárjában Bárczi Gézának.[31] Filológiai működéséről ez az utolsó ismert adat.

1970-ben távozott. Egyetlen nekrológ emlékezett meg róla ugyanabban az évben V. Kovács Sándor tollából az Irodalomtörténeti Közleményekben.[32]

Juhász magányos, visszhang nélkül maradt kezdeményezése egy Academia Humanistica alapítására jóval a II. világháború után valósult meg. 1971 augusztusában Leuvenben, a neolatin stúdiumok első kongresszusán elsősorban Jozef IJsewijn kezdeményezésére fölmerült egy nemzetközi társaság létrehozásának terve. A második kongresszuson, 1973-ban Amszterdamban meg is alakult a Societas Internationalis Studiis Neolatinis Provehendis – International Association for Neo-Latin Studies (IANLS). A harmadik kongresszus Tours-ban, 1973-ban már a hivatalos statútumok alapján szerveződött.[33] Ettől kezdve háromévenként más-más ország vállalja a nemzetközi kongresszus rendezését. Így került sor 2006-ban Budapestre. Magyarország ugyanis a kezdetektől részt vett Klaniczay Tibor vezetésével a társaság működésében.

A *Bibliothecá*t is *Series Nova* címmel Klaniczay Tibor indította el újra 1976-ban. A Bonfini-appendix, Ransanus, Vitéz János és Dudith leveleinek kiadása Juhász László terveinek megfelelően kerültek az olvasóközönség elé. És hogy a történészektől megkívánt föladatnak is eleget tegyenek, a Thuróczy-krónikát Mályusz Elemér kommentárja kíséri. A sorozat él. A köteteket az Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya gondozza.

(2012)

[30] SIMON Zsuzsanna, *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig,* Bp., Nap Kiadó, 2011, 126., 133., 138–139.
[31] Uo., Ms 5916/241.
[32] ItK, 76(1970), 411–412.
[33] Humanistica Lovaniensia, 26(1977), 265–277.

RÖVIDÍTÉSEK

Analecta = Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon. Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia, ed. Eugenius ÁBEL, Bp.–Lipsiae, 1880.

BSMRA = Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Bp.–Lipsiae 1930–, Series Nova 1976–

CR = *Corpus Reformatorum. Series I. Philipp Melanchthon, Opera quae supersunt omnia*, Halle, 1834–

HAIN = Ludovicus HAIN, *Repertorium bibliographicum,* I. 1, Stuttgart–Paris, 1826.

JANUS, *Epigrammata* = IANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia,* I, *Epigrammata,* edd. Iulius MAYER, Ladislaus TÖRÖK, Bp., Balassi Kiadó, 2006.

JANUS ÖM = JANUS PANNONIUS *Összes munkái.* IANI PANNONII *Opera omnia,* sajtó alá rend. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Tankönyvkiadó, 1987[2].

JANUS *Poemata* = IANI PANNONII *Poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia,* 1–2., edd. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI, Traiecti ad Rhenum, 1784.

MBW = *Melanchthons Briefwechsel,* hrsg. Heinz SCHEIBLE, Stuttgart–Bad Cannstatt.

Nympha = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *„Nympha super ripam Danubii". Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből,* Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28).

A TANULMÁNYOK KORÁBBI MEGJELENÉSI HELYE

A humanisták közös Európája
A magyar irodalom történetei, I, *A kezdetektől 1800-ig,* szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 112–117. *Das gemeinsame Europa der Humanisten,* Camoenae Hungaricae, 1(2004), 51–58.

A kút. Matteo de'Pasti Guarinóról készített érméről
„Ez világ mint egy kert…". Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., MTA Művészettörténeti Intézet–Gondolat Kiadó, 2010, 337–346.

Flava Thalia: Egy kép és egy Janus-vers
Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 97(2002), 151–158. *Flava Thalia: Un quadro e una poesia di Janus Pannonius,* uo., 33–42.

Janus Pannonius és Várad
Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára, ed. Enikő BÉKÉS et Emericus TEGYEY, Debrecen–Bp., Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungariae, 2012 (Classica–Mediaevalia–Neolatina, VI), 171–181.

Jacopo Antonio Marcello Holdsarló- és Sárkányrendje
Művészettörténeti Értesítő, 60(2011), 231–238.

„Mert van egy istennő, neve Rágalom." Lukianosz Calumniá*ja Janus Pannoniusnál*
„Pietas non sola Romana". Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata, ediderunt Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH, Edit KRÄHLING, Krisztina

LACZKÓ, Dávid Ádám LIGETI, Gyula MAYER, Bp., Typotex Kiadó–Eötvös Collegium, 2010, 845–855.

Andrea Mantegna és Janus Pannonius
Művészettörténeti Értesítő, 58(2009), 1–16. *Andrea Mantegna e Giano Pannonio, Italy and Hungary, Humanism and Art in the early Renaissance,* eds. Péter FARBAKY, Louis A. WALDMAN, Florence, Villa I Tatti, 2012 (The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies 27), 151–170.

Patria és pietas. Vitéz János és Janus Pannonius kapcsolatáról
„Lux Pannoniae”. Esztergom, Konferencia 2000. június 15–17. szerk. HORVÁTH István, Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, 2001, 137–146.

Janus Pannonius Hunyadi-epitáfiumai
Erdély reneszánsza, I., a 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 11–15.

II. Pál pápa és a gyalázkodó Janus-versek
A tanulmány nyomtatásban itt jelenik meg először. Elektronikus formában *„Nem sűlyed az emberiség”… Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára,* főszerk. JANKOVICS József, MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2007, 237–250. http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Ritookne.pdf. Utolsó letöltés: 2012. szeptember 13.

Janus Pannonius epigrammáinak új kiadásához
Classica-mediaevalia-neolatina, ediderunt Ladislaus HAVAS et Emericus TEGYEY, Debrecen, DE BTK, Klasszika-filológiai Intézet, 2(2007), 117–125. *L’edizione critica delle opere di Janus Pannonius. Acta Conventus Neo-Latini Budapestinensis. Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies,* Budapest, 6–12 August 2006, ed. Rhoda SCHNUR, Tempe, Arizona, 2010 (Medieval and Renaissance Texts and Studies 386), 613–620.

A Pray-gyűjtemény Janus kézirata
Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, szerk. SZÖGI László, Bp., Az ELTE Egyetemi Könyvtára, 14–15(2011), 283–292.

Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) síremléke
Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete, szerk. HORVÁTH Alice Vác, Egyházmegyei Gyűjtemény, 2007, 157–171.

Kik és miért látogatták a római Archiginnasiót Magyarországról a 16. században
A tanulmány magyarul itt jelenik meg először. *Perchè un gruppo di studenti ungheresi scelsero come metà del loro studi l'Archiginnasio di Roma. Roma e l'Italia nel contesto della storia delle università Ungheresi. Atti del Seminario italo-ungherese di Storia delle Università, Roma 10–12 Novembre 1981,* Roma, 1985 (Studi e Fonti per la Storia dell'Università di Roma, 5) 85–96.

„Mohácsi veszedelem után való szép emlékezetre való dolog"
A tanulmány itt jelenik meg először. Rövidített változata: Kortárs 20(1976), augusztus, 1279–1280.

Üzenet a kövön. A gyulafehérvári Hunyadi János-síremlék mint politikai manifesztum
A tanulmány itt jelenik meg először. Rövid összefoglalása: *Történelem – kép,* Magyar Nemzeti Galéria 2000. március 17–szeptember 24., kiállítási katalógus, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 297–299.

Egy olasz emlékíró Castaldo erdélyi kíséretében
Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára, szerk. BUZA János, Bp., MTA-BKÁE Gazdasági és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 2001, 353–357. *Un memorialista italiano al seguito di Castaldo in Transilvania. Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento,* a cura di Tibor KLANICZAY, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975 (Studia Humanitatis, 2), 291–295.

A Balassi-comoedia és Karádi Pál
Keresztény Magvető, 86(1980), 39–44.

„Irják gyermek-képben"
ItK, 80(1976), 681–684.

Eleink szórakoztató olvasmányairól
ItK, 84(1980), 650–655.

Rimaiana
ItK, 86(1982), 660–667.

Miért Melanchthon?
Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35), 497–505. *Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn. Melanchthon und Europa,* hrsg. Günter FRANK, Martin TREU, VI/1, Stuttgart, Jan Thorbecke Verlag, 2001, 273–284.

A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században
Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből, szerk. FABINY Tibor, Bp., A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 222–239.

Melanchthon Szophoklész-kollégiuma
Lelkipásztor, 79(2004), 259–263. *„Enarrat Electram Sophoclis", Dona Melanchthoniana. Festgabe für Heinz Scheible zum 70. Geburtstag,* hrsg. Johanna LOEHR, Stuttgart, Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog Verlag, 2001, 325–337.

Egy polgár Wittenberg és Erdély között: Bódog (Macarius) József
A tanulmány itt jelenik meg először magyarul. *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius.* Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, Debrecen, 4(1968), 107–117. Korábbi, rövidebb változat.

Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században
Orvostörténeti Közlemények, 78–79(1976), 13–42. *János Balsaráti Vitus, ein ungarischer Doktor der Medizin im 16. Jahrhundert, Iter Germanicum Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert,* hrsg. András SZABÓ, Bp., Kálvin Kiadó, 1999, 118–153.

Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa
Diakonia, 2(1980), 15–21.

Dévai Mátyás ismeretlen levele?
Diakonia, 6(1984), 17–23. *Ein unbekannter Brief von Mátyás Dévai?,* Lutherische Kirche in der Welt, 39(1992), 71–80.

Csanaki János pesti pap
Studia et Acta Ecclesiastica, 3(1973), 923–928.

Egy 16. századi vándorliterátor: Bartholomaeus Georgievits
Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok, szerk., VUJICSICS D. Sztoján, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 53–70.

Magyarország közvetítő szerepe a protestantizmus keleti missziójában
Magyarul itt jelenik meg először. *Il ruolo mediatore dell'Ungheria nella missione protestante orientale. Les frontières religieuses en Europe du XV^e^ au XVII^e^ siècle. Actes du XXXI^e^ colloque international d'études humanistes.* Université de Tours. Centre d'Études Superieures de le la Renaissance 1988. Red. Robert SAUZET, Paris, Libraire Philosophique J. Vrin, 1992, 291–299.

A humanizmuskutatás Horváth János nyomában
Irodalomtörténet, 35(2004), 10–15.

Juhász László és a Bibliotheca
Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28. szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 53–61.

NÉVMUTATÓ

ABÁDI Benedek 245, 247
ÁBEL Jenő 50, 133, 155, 203, 232, 233, 251, 351, 352, 355
ÁCS Pál 206
AGOSTI, Giovanni 90
ALAGHY család 285
ALAGHY Gáspár 247
ALAGHY János 226, 298–300
ALBANI CSIRKE György lásd CSIRKE György
ALBENSIS Franciscus lásd VÁRDAY Ferenc
ALBERTI, Leon Battista 60, 61, 68, 74–80, 89, 90
ALDANA, Bernardo de 175
ALDANA, Villela de 175, 178
ALDROVANDI, Ulisse 269, 270, 286, 287
ALDUS lásd MANUTIUS, Aldus
ALFONZO D'ARAGONA 10
ALTROCCHI, Rudolph 61, 67, 68
AMMANNATI PICCOLOMINI, Jacobus 135, 136
ANDREA DI NICOLO da Viterbo 112
ANDREA Ongaro lásd ANDREAS Pannonius
ANDREAE, Jakob 292
ANDREAS Pannonius 35, 353
ANGUISSOLO, Anna 77
ANNA, Habsburg 163
ANONYMUS 355
ANONYMUS Dubnicensis 44
ANTAL, Páduai Szent 45
ANTENOR 13, 44, 47, 128
ANTHEMIUS László, pesti 305, 306
APELLÉSZ 60–62, 67, 68, 73, 74, 76, 78, 90
ARANY János 73, 200, 347
ARANY Tamás 257, 294
ARBUSSIENSIS, Cimber 318
ARISZTOTELÉSZ 74, 158, 240, 246, 266
ASCHBACH, Joseph 321
ASZTALOS Miklós 212
ATZÉL István 163
ATZÉL Péter 163
AUNER, Johann 224, 225, 235

BABITS Mihály 242
BADÁL Ede 225
BAEHRENS, Aemilius 28
BAKÓCZ Ferenc 133–135
BAKÓCZ Tamás 131–135
BALASSI Bálint 131, 179, 184, 185, 187, 189, 190, 201, 202, 209, 292

BALASSI Boldizsár 180
BALASSI János 184, 230
BALASSI Menyhárt 179–184, 217, 243, 252, 253, 255, 256, 259
BALASSI Zsigmond 252
BALBI, Girolamo 312
BALE, John 109, 110
BALOGH Elemér 132
BALOGH Jolán 44, 45, 166, 344
BALSARÁTI VITUS János 217, 218, 228, 229, 231, 233, 234, 260, 261, 263–273, 276–288
BÁNFFY János 323, 325
BÁNFIHUNYADI MOGYORÓ Benedek 276
BÁNFY Farkas 192
BÁNFY Gergely 254
BANZATO, Davide 70
BARABÁS Samu 323
BARANYAI Béla 58
BARBARA lásd BORBÁLA, Csezmiczei Pálné
BARBARUS, Hermolaus 180, 287
BARBO, Pietro 110, 112, 117
BÁRCZI Géza 359
BARDOLY István 24
BÁRDOS István 93
BARILE, Elisabetta 52
BARIUS Miklós (Nicolaus) 17, 26, 42
BARNABÁS 13
BAROCCHI, Paolo 270
BARTA Gábor 169, 171–173
BARTÓK István 8, 93
BASINIO da Parma 79
BASZILEIOSZ 329
BÁTHORY András 165, 177, 319
BÁTHORY II. András 150
BÁTHORY Gáspár 323, 325
BÁTHORY István, ifj. 148
BÁTHORY István, somlyói 157, 181–184, 226, 230, 330
BÁTHORY István erdélyi vajda 146, 148, 150
BÁTHORY István nádorispán 164
BÁTHORY Kristóf 280
BÁTHORY Miklós 141–146, 148–151, 358
BÁTHORY Zsigmond 230
BATIZI Demeter 234, 247, 298
BATIZI András 265, 247, 332
BATTHYÁNY Ferenc 271, 334
BATTHYÁNY Ignác 178, 271
BAUCH Gusztáv 292
BAXANDALL, Michael 32, 61, 74, 75, 77, 79
BEBEK György 272
BECHSTEIN, Reinhold 232
BEKE László 49
BEKE Margit 93
BÉKÉS Enikő 40, 84
BELLINI, Giovanni 53, 55, 79
BELÉNYESI Gergely 253
BELS, Johann 340
BEMBO, Pietro 154
BENE Sándor 353
BENZ, Ernst 225, 327, 333, 337
BERISZLÓ Péter 172
BERNÁRD deák 163, 164
BESOMI, Ottavio 12, 13
BESSEI FARKAS Ignác 154, 155
BETHLEN Farkas 227
BETHLEN Gábor 148, 194, 197
BETHLEN Gergely 184
BEYTHE András 284
BÈZE, Theodor 210, 272
BIAŁOSTOCKI, Jan 77
BIBLIANDER, Theodorus 248, 254, 333
BICZÓ Piroska 119

BINDSEIL, Heinrich Ernst 246, 331
BIONDO, Flavio 126
BLAGAY Ferenc 323
BLASON BERTON, Mirella 89
BOCATIUS János 194, 228, 233–235
BOCCACCIO, Giovanni 197
BOCK, Hieronymus (Tragus) 287
BOCKMANN, Hartmut 240
BOCSKAI István 204, 205
BÓDOG József lásd MACARIUS
BOGNER, Simon 224, 234
BONA György 251, 252
BONCZ Ödön 166, 168
BONFINI, Antonio 94, 98, 99, 101, 102, 105, 118, 146, 150, 207, 208, 216, 227, 350, 356, 357, 359
BONGARS, Jacques 230
BÓNIS György 41, 132, 133, 155
BORBÁLA, Csezmiczei Pálné 12, 95–97
BORBÉLY István 182
BORNEMISZA Gergely 280, 283
BORNEMISZA János 161–165
BORNEMISZA Józsa 258
BORNEMISZA Péter 179, 198, 236–238, 241, 243, 253, 257, 258, 262, 277, 285, 290–295, 311, 323, 324
BORNEMISSZA Pál 156, 157, 159
BORONKAI Iván 14, 16, 18, 40, 94, 115, 135
BORSA Gedeon 154
BORSO D'ESTE 32, 34, 35, 87, 125
BORZSÁK István 8, 60, 78, 194, 210, 237, 241, 295, 324, 358
BOSKOVIC, Prothasius z 13, 114, 115
BOSKOVITS Miklós 35
BOTKA család 323
BOTTA István 294, 299
BOTTICELLI, Sandro 59, 61, 67–69, 78
BOULTON, Darcy Jonathan Dacre 51, 52
BRANT, Sebastian 254
BRASSICANUS, Alexander 108, 109
BRENZ, Johannes 155, 217, 254, 274, 333, 335
BRIQUET, Charles Moise 130
BRODARICS István 7, 131–137, 170, 173, 313, 348
BRUNI, Leonardo 43
BRÜCKNER, Wolfgang 198
BUCER, Martin 217, 247–249, 251, 313
BUCK, August 210
BUDAI Ferentz 103, 122, 164
BUDAI György 354
BUGENHAGEN, Johann 246
BULLINGER, Heinrich 210, 217, 248, 249, 253, 268, 269
BUNYITAY Vince 39
BURDACH, Konrad 192
BURGER, Heinz Otto 194
BURMEISTER, Karl Heinz 153

CAESAR, Georgius Cassoviensis 218
CALCAGNINI, Celio 133
CALLIMACHUS Experiens 111
CAMERARIUS, Joachim 196, 216, 227, 236, 238, 293, 393
CAMILLUS(-ok) 11, 13
CAMPORI, Giuseppe 89
CANENSIUS, Michael 112
CAN GRANDE Della Scala 44
CAPIALBI család 353

CAPOCASALE, Domenico 353
CARBONE, Lodovico 21, 23, 25, 32, 33, 125
CARION, Johann 293
CAROLINUS Petrus lásd KÁROLYI Péter
CARVAJAL, Juan 17, 18, 98, 114
CASTALDO, Giambattista 174–178, 195, 245, 339
CASTILIO, Johannes 17
CATO, Marcus Porcius 28, 148, 149
CAXTON, William 192
CECCHINI, Giovanni 86
CENTORIO, Ascanio 178
CHEZI András 155
CHIARELLI, Renzo 79
CHMEL, Joseph 57
CHOMARAT, Jacques 12
CHRYSOLORAS, Manuel 32
CHRYSOSTOMOS 329, 330
CHYAPI Flóra 164
CHYTRAEUS, Nathan 204, 207
CIANO, Galeazzo 353
CICERO, Marcus Tullius 10, 11, 29, 30, 33, 41, 76, 84, 128, 149, 188, 204, 246
CIRIACO d'Ancona 31, 32
CITTADELLA, Luigi Napoleone 34
CLAUDIANUS, Claudius 133, 139
CLUSIUS, Carolus 229
COLONNA, Prospero 126–128
CORNUTUS, Annaeus 33
CORTESIUS, Paulus 207
CORVIN János 167, 168
COSSA, Giovanni 53, 54
COSTIL, Pierre 356
COTURNOSSIUS, Wilhelm 320
COWIE, Murray A. 129
COWIE, Marian L. 129
CRATO, Johann 266, 279
CREUTZER, Albert 234
CRISCIANI, Chiara 46
CROSNENSIS, Paulus 147
CRUCIGER, Caspar 234, 246
CURIONE, Celio Secundo 109, 110
CURIONE, Oratio 340
CUSPINIANUS, Johannes 312
CYRILL 329
CZAKÓ Elemér 354
CZEGLÉDI Ferenc 283
CZEGLÉDY Anita 78
CZIBAK Imre 171, 172

CSÁKI Mihály 179, 196, 340, 341
CSANAKI János 306, 308–311
CSÁNKI Dezső 94–97
CSAPODI Csaba 98, 130, 131, 135, 351
CSAPODI-GÁRDONYI Klára 94
CSERŐDI János 157
CSERŐGYI Benedek 319
CSEZMICZEI János lásd JANUS Pannonius
CSIRKE György fehérvári 219, 289–295
CSIRKE István 290, 291
CSONKA Ferenc 99, 237
CSONTOSI János 354

DADIUS, Andreas 320
DÁM Ince 35
DANKANITS Ádám 230
DANTE, Alighieri 123
DATI, Leonardo 79
DÁVID Ferenc 183, 251, 255
D'AYALA, Mariano 175
DECEMBRIO, Angelo Camillo 22, 25, 43, 77, 79
DEGLI ARIENTI, Giovanni Sabadino 20

DELL'ACQUA, Gian Alberto 79
DÉMÉTRIOSZ 336–338, 343
DÉMÉTRIOSZ KHALKONDÜLÉSZ 14
DÉMOSZTHENÉSZ 246, 266
DE NICOLÒ SALMAZO, Alberto 70, 86
DENIS, Michael 316
DE'PASTI, Matteo 16, 19–21, 23, 24
DESPOTA HÉRAKLIDÉSZ, Jacobus lásd HÉRAKLIDÉSZ, Jacobus
DEVECSERI Gábor 93
DÉVAI Mátyás 213–215, 245, 265, 292, 296–304, 320, 335
DÉZSI Lajos 276, 332
DIENES deák 163
DIETRICH, Veit 214, 217, 227, 249, 299, 300, 302, 313
DIODOROS Siculus 33
DIOSZKORIDÉSZ 246
DOBÓ család 280
DOBÓ Ferenc 230
DOBÓ István 184, 309
DOBÓ Jakab 185–187, 189, 190
DOMANOVSZKY Sándor 269, 358
DRASKOVICH György 251
DRYANDER, Franciscus 216, 227, 333
DUDITH András 251, 352, 356, 359

EBER, Paul 293
ECKHARDT Sándor 185, 201, 202, 277
EGERVÁRI László 192, 195, 198
EGNATIUS 312
EGRI Lukács 281, 283
ELEKES György 284
ELLEBODIUS, Nicasius 229
ELZE, Theodor 327
EMBER Győző 283
EMBER Pál 310
ENTZ Géza 15, 102, 104, 166
EÖRSI Anna 31, 33
ERASMUS, Desiderius 7, 8, 12, 15, 170, 181, 213, 214, 254, 313, 316–318, 325, 331, 333, 342, 343, 348, 349
ERDŐDI Ferenc lásd BAKÓCZ Ferenc
ERDŐDI Péter 334
ERDŐDY család 134
EROLI, Giovanni 86
ÉRSZEGI Géza 44, 144
ESLER Márton 199
EUKLEIDÉSZ 246
EURIPIDÉSZ 216, 236, 237, 246, 254, 266, 293
EUSKER, Georg 318

FABINY Tibor 218, 247
FABRI, Johann 215, 313
FABRICIUS, Jacobus 233
FALLOPPIO, Gabriele 269
FALVAY Mihály 75
FANCSALI Antal János 233
FANTELLI, Pier Luigi 56
FAVREAU, Robert 56
FEGYVERNEKY Ferenc 154
FEINERINUS, Christophorus 318
FEKETE Mihál 144
FEKETE Lajos 308
FEKETE NAGY Antal 144
FÉLEGYHÁZI Tamás 306
FÉLIX, V., pápa 10
FELS, Leonhard 339
FENDT, Melchior 267
FERDINÁND, I., magyar király 161, 162–165, 169, 192, 223, 271, 278, 340, 341
FEUERNÉ TÓTH Rózsa 74, 77
FICINO, Marsilio 75, 146,

FILELFO, Francesco 31, 87
FITZ József 357
FODOR Bálint 253
FOERSTEMANN, Carolus Eduardus 222, 238, 246, 266, 292
FÓGEL József 101, 118, 357
FONT Márta 96
FORGÁCH Ferenc 158, 205, 206, 251, 255, 263, 277, 278, 295
FORGÁCH Simon 253
FORTUNATUS Venantius 99, 100, 123, 197, 198, 200
FÖLDESI Ferenc 18
FÖLDVÁRY László 306, 310
FÖRSTER, Richard 61
FRAKNÓI Vilmos 18, 103, 114, 119, 134, 136, 156, 194, 224, 227, 300, 302, 353
FRANGEPÁN család 147, 197, 323
FRANGEPÁN Ferenc 170, 313
FRANKL Vilmos lásd FRAKNÓI Vilmos
FRÁTER György 175–178, 245, 249, 251, 319–321
FRATI, Ludovico 270
FRIEDENSBURG, Walter 221, 246
FRIGYES III. 9, 10, 12, 17, 50, 57, 85, 98, 99, 298
FROSCHAUER, Christoph 248
FRÖLICH, Ambrosius 335, 336, 338–340
FUCHS, Leonhard 254, 268, 275, 284, 287
FUGGER család 336

GÁBOR Csilla 18
GAGLIARDI, Isabella 20
GAIDA, Giaccinto 111
GAILEL, Vitus 175–178
GALÁNTAI Elisabeth 96, 102, 146
GALAVICS Géza 93
GÁLDI László 178
GALEOTTO, Marzio 41, 70, 72, 73, 80, 83–87, 89, 90, 145, 146, 216, 348, 352, 354
GALLEN János 197
GALLO, Angiolo 77, 79
GÁLSZÉCSI István 213, 224, 225, 233
GARAY János 278
GÁRDONYI Albert 354
GARIN, Eugenio 21
GATTAMELATA, Erasmo da Narni 45, 86
GAUTIER, Marc-Edouard 52
GÁVAY István 299
GAZA, Theodorosz 33
GELCHICH József 42
GENTILE, Sebastiano 146
GEORGIEVITS, Bartholomaeus 312, 314–326, 334
GEORGIUS de Hungaria 172
GERENDI Miklós 164
GERÉZDI Rabán 131, 357, 358
GERGELY deák 340
GERGELY, Nagy Szent 345
GERGELY, XI., pápa 119
GERLACH, Stephan 307, 308
GERSTINGER, Hans 358
GESNER, Konrad 228, 268, 269, 287
GIANCOLA, A. 353
GIANFRANCESCO Gonzaga lásd GONZAGA, Gianfrancesco
GIOTTO di Bondone 61, 76, 79
GIOVIO, Paolo 154, 312
GOES, Damiano a 189, 316
GOMBOCZ Endre 286, 287
GONZAGA, Gianfrancesco 10
GÖLLNER, Carl 312

GRACIOTTI, Sante 146
GRANASZTÓI György 256
GRAYSON, Cecil 61, 76
GRAZZINI, Anton Francesco 68
GRIBALDI, Matteo 252
GRILLI, Paolo 125
GRITTI, Ludovico 171–173
GROSZMANN Zsigmond 314
GRUBER, Magnus 24
GRYNEUS, Simon 215
GUALTER, Rudolf 217, 248, 254
GUARINO, Battista 41, 82, 97
GUARINO, Manuele 124
GUARINO, Veronensis 7, 10, 12, 13, 16, 17, 19, 20–23, 25, 26, 30–35, 45, 46, 54, 55, 60–62, 64, 66, 68, 69, 74, 76, 78–83, 85–87, 91, 100, 117, 123–127, 136, 254
GUNDELFINGEN, Heinrich von 128
GUNDERSHEIMER, Werner L. 20
GÜNDISCH, Gustav 226, 245

GYALUI TORDA Zsigmond 8, 216, 218, 219, 223, 226, 233, 247, 292, 294, 331, 333, 335, 336–338, 343
GYÁRFÁS 193, 194
GYÖRGY Lajos 191, 196, 199
GYULA, II., pápa 180, 181
GYULA, III., pápa 318, 325, 326

HADROVICS László 206
HAJNÓCZI Gábor 61, 76
HALLER János 198–200
HALLER Péter 249, 259, 334, 341
HAMMER, Wilhelm 289
HANDO György 119
HANGÁCSI Albert 193, 194
HANS LUDVIG Siebenbürger 335
HARIS Andrea 24
HARSÁNYI Simon 233
HARTFELDER, Karl 221, 232
HASSENSTEIN, Bohuslaw Lobkowitz 312, 357
HEFFENING, Willi 317
HEGEDŰS István 57, 59, 60, 133
HEIMBURG, Gregor von 115, 116–118
HEININEN, Simo 232
HEITZ, Paul 188
HELTAI Gáspár 195–197, 217, 236, 247, 251, 329
HELTAI Gáspárné 199
HENISCH György 232, 233
HENRIK, IV., francia király 230
HÉRAKLIDÉSZ, Jacobus 337–342
HÉRAKLIDÉSZ DÉMÉTRIOSZ lásd DÉMÉTRIOSZ
HERBERT, Heinrich 253
HERCULES 14, 23–25, 83, 147
HERMAN M. János 327
HERMERSTAN Sigmond (= Herberstein) 165, 252
HÉRODOTOSZ 14
HERRICHT, Hildegard 232
HERVAY Ferenc 330
HÉSZIODOSZ 30, 33, 246, 266
HIDEGPATAKY Antal 272, 282
HILL, George Francis 19–21, 83, 112
HILTEN, Johann 247, 316
HIRSCHVOGEL, Augustin 250
HOFFGREFF, Georg 247
HOFFMAN, Georg jun. 204
HOFKIRCHER, Christoph 318
HOLL Béla 101
HOLMES, Megan 75
HOLTZMANN, Stephan 235
HÓMAN Bálint 357

HOMÉROSZ 246, 266, 337, 338, 354
HOMONNAI DRUGETH Ferenc 283
HORATIUS, Quintus Flaccus 30, 34, 55, 78, 129, 149, 201, 202, 209
HORVÁT Bertalan 318
HORVÁT Matko, Vásonyi 163
HORVÁTH Ferenc 142
HORVÁTH István 93
HORVÁTH János 180, 182, 344–349
HORVÁTH László 78
HORVÁTH Lórántné 130
HORVÁTH Mihály 162
HORVÁTH STANSITH család 203
HÖFLER, Konstantin 116
HRABANUS Maurus 101
HUNYADI János 7, 26, 35, 57, 81, 101–106, 114, 166–168, 171–173, 193, 347, 348
HUNYADI János, ifj. 101
HUSZÁR Gál 257, 272, 294, 308
HUSZTI József 10, 17, 18, 34, 35, 42, 50, 52, 53, 85, 88, 97, 110, 128, 351–354, 358
HÜNDLER, Vitus 119

IJSEWIJN, Jozef 359
ILLÉSHÁZY István 204–205
ILLICINUS, Petrus 271
ILOSVAI Benedek 224, 226, 235
IMRE Mihály 214
IMRÉDY Béla 353
IRMSCHER, Johannes 327
ISTVÁNFFY Miklós 229, 251, 252, 295, 355
ISTVÁNYI Géza 212
IULIUS Simon Siculus 154
IVÁNCHY János 163, 164
IVANICS Pál 18, 19
IVÁNYI Béla 101, 118, 354, 357, 358

IZABELLA, magyar királyné 175, 252, 321
IZABELLA, René d'Anjou felesége 52, 53

JAKÓ Zsigmond 102, 192, 244, 255, 263
JALSYTH János 131
JANKOVICS József 8
JANKOVITS László 8, 15, 93, 119
JÁNOS, Alamizsnás Szent 163
JÁNOS, Aranyszájú Szent 53
JÁNOS III., pécsi püspök = JANUS Pannonius
JÁNOS király lásd SZAPOLYAI János
JÁNOS FRIGYES szász választófejedelem 298
JÁNOS ZSIGMOND 184, 253, 255, 279, 294, 295, 340, 342
JÁNOS, XXII., pápa 119
JÁNOSY István 104, 105
JANUS Pannonius 7, 8, 12–31, 33–62, 64, 67, 69–91, 93–101, 104–132, 134–137, 194, 208, 346, 347, 351–354, 358, 359
JASPARIDIANUS, Jacobus 318
JEROMOS, Szent 78, 254, 345
JOACHIMSEN, Paul Fritz 26, 116
JOACHIMSOHN, Paul lásd JOACHIMSEN, Paul Fritz
JOHANNA papissa 110
JOHANNES de Sacrobusto 246
JUHÁSZ István 328–330
JUHÁSZ László 8, 17, 42, 84, 101, 118, 145, 350–359
JUNGK, Melchior 236

KAJÁRI István 133
KÁLDY-NAGY Gyula 307, 309
KÁLLAI Erzsébet 250, 323, 325

KÁLMÁNCSEHI SÁNTA Márton 291, 292
KÁLNOKY László 72
KÁLVIN János (Jean Calvin) 210, 217, 253, 254
KAMONYA Simon de 102
KAPISZTRÁNÓI János, Szent 103, 105, 106, 193, 342
KAPITÁNFFY István 17
KARÁCSONYI János 319
KARÁDI Pál 179, 182–184
KARDOS Tibor 23, 86, 172, 194, 351
KÁROLI Gáspár 203, 332
KÁROLI Miklós 306
KÁROLY, V., császár 171, 173, 249, 314, 317, 318, 337
KÁROLY, VII., francia király 54, 56
KÁROLYI Árpád 206
KÁROLYI Péter 210, 276
KÁROLYI András 273
KÁRPÁTI Gábor 118–120
KASZA Péter 131, 135, 173
KATHONA Géza 331–333
KATONA Lajos 191, 199
KATONA Tamás 110
KECSKEMÉTI Gábor 119
KEGLEVICH család 251
KELEMEN Lajos 197
KELEMEN, VI., pápa 119
KELEMEN, VII., pápa 171
KEMÉNY Lajos 197, 273
KEMÉNY Simon lásd KAMONYA, Simon de
KENDI Sándor 181, 230
KENÉZ Győző (Victor) 144
KERÉNYI Grácia 55, 59
KERHEN család 323
KERTZ, Paul 224, 228, 230, 233, 235
KESSLER, Eckhard 12
KEVEHÁZI Katalin 210, 224
KEVESDY Péter 163
KIDRIČ, Franz 314, 325
KING, Margaret L. 50, 51, 54, 58, 60, 85, 86, 88
KIRÁLY György 191
KISS Farkas Gábor 40
(KIS)SERJÉNYI Mihály 278
KISWARDA, Nicolaus de lásd VÁRDAY Miklós
KLANICZAY Tibor 8, 326, 358, 359
KNEIFEL Mária 230, 261, 282
KOCHAIM lásd SCHREIBER, Wolfgang
KOKAVINUS Briccius 280
KOLLÁNYI Ferenc 40
KOLLER, Josephus 42
KOLTAY-KASTNER Jenő 353
KOMÁROMI CSIPKÉS György 277
KOMÁROMY András 324
KOPÁCSI István 247, 266, 273, 282, 283
KOSTRENČIĆ, Ivan 333, 341
KOSZTOLÁNYI POLYCARPUS György 17
KOVÁCS Éva 49, 58
V. KOVÁCS Sándor 15, 17, 23, 194, 358, 359
KOVÁCS Sándor Iván 262, 324
KOZÁK Károly 119
KÖBLÖS József 133
KÖRMENDY Kinga 42, 101
KÖRÖSI (FRAXINUS) Gáspár 261, 294
KÖSTLIN, Julius 222, 266
KŐSZEGHY Péter 8
KŐVÁRI Aladár 230
KRÄHLING Edit 78
KRESLING, Johann 223

KRESLING, Timotheus 232
KRIEBEL, Martin 339
KRISTELLER, Paul Oskar 75, 128
KRISTÓ Gyula (Julius) 96, 102, 146
KRISTÓF, Szent 85
KRISTÓF würtembergi herceg 333
KUBINYI András 93, 99, 157–159, 211
KUIPER, G. C. 12
KUJÁNI Gábor 132, 173
KULCSÁR Péter 133, 295
KUMOROVICZ Lajos Bernát 250, 323, 325

LACZKÓ Krisztina 78
LAJOS, I., Nagy, magyar király 44
LAJOS, II., magyar király 136, 148, 160–165, 312
LAJOS, XII., francia király 172
LAMOLA, Giovanni 31
LAMPE, Friedrich Adolf 281, 310
LANDERER Katalin 199
LANDO, Hieronymus 114
ŁASKI, Jan 337
LÁSZAI János 14
LASZKARISZ, Konsztantinosz 254
LASZKI, Albert 338
LÁSZLÓ, Szent, király 40, 43, 44, 128, 147
LÁSZLÓ, V., magyar király 57, 58, 352
LÁSZLÓ Emőke 197
LATOMUS, Jacob 318
LAUER cég 192
LÁZÁR SZINI Karola 262
LEE, Renslaer W. 78
LEGARÉ, Anne-Marie 52
LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm 9
LEINER, Valentin 228, 235
LENCSÉS György 262
LEONELLO D'ESTE 10, 21, 23–25, 30–34, 77, 79, 87, 89, 90
LESZNAI László 95
LIGETI Ádám Dávid 78
LIGHTBOWN, Ronald 85, 88, 89
LIPPAI György 102
LIPPI, Filippo 74, 75
LISTHY János 257
LISZTI lásd LISTHY János
LONICER, Adam 284
LOYOLA, Ignatius, Szent 156
LŐVEI Pál 49, 51, 52, 58, 141, 142
LUDER, Peter 128
LUDOVICUS rex Hungariae lásd LAJOS, I., Nagy, magyar király
LUDWIG, Walter 31
LUGI(N)SLAND, Caspar 234
LUKCSICS Pál 14
LUKIANOSZ 59–62, 64, 66–69, 78, 108, 109, 254
LUTHER, Martin 155, 195, 213, 214, 217, 220, 222, 223, 225, 227, 232, 233, 246, 247, 249, 254, 266, 267, 274, 275, 286, 289, 292, 298–304, 313, 315, 318, 319, 328, 329, 334, 335, 349

MACARIUS (BÓDOG) József 216, 217, 243, 245, 246, 248–259, 324, 325
MACCAGNINO, Angelo 31
MACLEOD, Matthew D. 62
MADÁCH Demeter 207
MADÁCH János 207
MAFFEI, Timoteo 20, 21
MÁGOCSY Gáspár 272
MAGYARI István 110, 326
MAGYARY-KOSSA Gyula 284
MAIOR, Georg 210, 243, 393

MALATESTA, Roberto 117
MALATESTA, Sigismondo 20, 116, 117
MÁLYUSZ Elemér 26, 95, 154, 193, 359
MANETTI, Aldo 76
MANTEGNA, Andrea 26, 50, 53, 60, 67, 70–77, 80, 84–90, 348
MANUTIUS, Aldus 131, 132, 136
MARBACH, Johann 198
MARC'ANTONIO 177, 178
MARCELLO, Jacopo Antonio 49–58, 60, 85, 125
MARCELLUS, Valerius 60, 85
MARCHTHALER, Veit 167, 168, 173
MARCUS tinnini püspök 114, 115, 165
MÁRIA, Habsburg, magyar királyné 295
MARIOTTI, Scevola 128
MARKGRAF, Hermann 115
MAROCSAI János 276
MAROSI Ernő 49, 93
MARTH, Michael 235
MARTIALIS, Marcus Valerius 28, 35, 76, 125
MARTINEAU, Jane 84
MARTINUZZI lásd FRÁTER GYÖRGY
MÁRTON, V. pápa 119
MARX, Barbara 12
MÁTHES Johannes 94
MATTIOLI, Peter Andreas 279, 287
MÁTYÁS, I., magyar király 83, 99, 103, 104, 110, 114, 115, 118, 119, 122, 130, 136, 148, 160, 161, 166, 168, 172, 193, 194, 207, 216, 227, 265, 344, 345, 348
MAURO, Lucio 270
MAYER Gyula 37, 78, 122, 351
MAYLÁD Gábor 323
MAYLÁD István 164, 249, 252, 253, 323–325, 328
MEGYERICSEI János 286, 358
MELANCHTHON, Philipp 7, 8, 210–224, 226–228, 231, 233, 236–243, 246–249, 254, 259, 266, 268, 272, 275, 286, 289, 292–294, 296, 297, 299–304, 308, 313, 315, 316, 319, 324, 331, 332, 334–338, 343
MELEGH Boldizsár 207
MELITH Ferenc 278, 305, 310
MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter 183, 263, 275–277, 284, 306, 310, 341
MELLER Péter 83
MERCATI, Giovanni 52, 53
MERULA, Giorgio 83
MESTER Ferenc lásd BAKÓCZ Ferenc
MÉSZÁROS István 288
MEYER, Ernst Heinrich Friedrich 279
MEZID 102
MICHAEL Pannonius 32–34, 36
MIGAZZI 206
MIKLÓS egri püspök 119, 141, 145, 148–151
MIKLÓS, V., pápa 17, 18, 54
MIKÓ Árpád 24, 93, 142, 168, 173
MIKSA, II., mint magyar király I., 162, 181, 184, 216, 227, 255, 282, 291, 292, 294, 317, 320, 325, 334, 335, 337–342
MIKSZÁTH Kálmán 200
MILICH, Jakob 267
MOELLER, Bernd 240
MOLNÁR Gergely 211
MONAU, Jakob 213
MONNER, Basilius 297, 298

MONTAGNANA, Bartolomeo de 47, 88
MÓRIC, Szent 51, 53, 54
MORNAY, Philippe 110
MUSSATO, Albertino 44
MOSCOPIUS, Johann 234
MOTTOLA-MOLFINO, Alessandra 32
MÓZES 14, 153, 205, 332
MÖLLER István 166, 168
MUSZTAFA, Szokollu 308, 310, 311
MÜLLNER, Karl 14, 25

NÁDASDY Bálint 319
NÁDASDY család 156, 176, 195, 245, 252, 258, 259, 262, 294, 322, 323, 325
NÁDASDY Tamás 156, 161, 162, 164, 171, 176–178, 194, 195, 217, 223, 245, 249–253, 262, 293, 294, 312, 316, 321–325, 334, 339
NAGY Iván 148
NAGY SÁNDOR 72–74, 90, 191, 192, 194, 196–199
NANNIUS, Petrus 313
NAOGEORGUS, Thomas 109
NAPRÁGYI Demeter 254
NATALE, Mauro 32
NÉGYESY László 185, 187
NEMES NAGY Ágnes 26
NEMESKÜRTY István 236, 237, 290
NÉMETH Gyula (Julius) 317
NÉMETH S. Katalin 173
NESYDERY Mihály 163
NEWSYTH Mihal 163
NIKLAS von Wyle 13, 194
NOGARA, Bartolomeo 126, 356
NOLHAC, Pierre 132
NORBERT, Szent 154
NOTTENSTEIN Veronika 199
NOVICAMPIANUS, Albertus 254
NUMA Pompilius 149
NYÁRI Ferenc 318
NYÁRY Albert 148

OECOLAMPADIUS, Johannes 217, 257
OERTEL, Veit 238, 240, 242
OKÁL, Miloslav 216, 227
OLÁH Miklós 180–182, 224, 250–252, 255, 256, 313, 318, 321, 323
OLÁH Tamás 323
OLASZ Simon 163
OPORINUS, Johannes 109
OREIBASZIOSZ 230
ORFINI, Emiliano da Foligno 112
ORICHOVIUS, Stanislaus lásd ORZECHOWSKI, Stanislaw
ORSI, Roberto 79, 125
ORSZÁGH Ilona 278, 282
ORZECHOWSKI, Stanislaw 107–110
OSIANDER, Andreas 275
OSZVALD Arisztid 154, 155
OTETEA, Andre 327
OTROKOCSI FÓRIS Ferenc 174
OVIDIUS, Publius Naso 29, 30, 34, 105, 147, 197
OZORAI Imre 213, 265

PACZÓTH János 273, 280
PAIS Dezső 174
PAJORIN Klára 27, 39, 40, 94
PÁL apostol 112, 133, 170, 225, 242, 246, 300, 301
PÁL, II., pápa 98, 99, 107–110, 112–114, 116–119, 120, 135, 136
PALACKY, Franz 116

PALAIOLOGOSZ 17
PALATICS György 308
PÁLFFY család 323
PÁLÓCZI László 194
PANOFSKY, Ervin 61
PANTANI, Italo 123
PAOLETTI, Lao 125
PAPACOSTEA, Serban 327
PÁPAI PÁRIZ Ferenc 277, 285
PAPARELLI, Gioacchino 10
PARDI, Giuseppe 125
PAREUS, Ambrosius 204
PASINI, Piergiorgio 19, 20
PASQUAZI, Silvio 124
PASQUINO 109
PASTI, Matteo lásd DE'PASTI, Matteo
PASTOR, Ludwig von 110, 112
PÁSZTOR Edith 136
PAULUS Venetus 46, 88
PÁZMÁNY Péter 150, 206
PECCHIAI, Pio 155
PÉCSI Gáspár 247, 259
PEK, Marcus (= Beck, Mark) 165
PELLEGRINI, Franca 56
PELLICANUS = PELLIKAN, Konrad 217, 254
PEMFFINGER István 164
PERÉNYI család 197 266, 271, 278
PERÉNYI Ferenc 132, 133
PERÉNYI Gábor 147, 228, 263, 267, 271–273, 276, 277–283, 286
PERÉNYI János 319
PERÉNYI Péter 223, 224, 249, 250, 271, 286, 335
PERNESZITH György 249, 250, 262, 324, 325
PEROSA, Alessandro 77, 356
PEROTTI, Niccolò 287
PERRY, Ellen E. 77
PESENTI MARANGON, Tiziana 87
PESTHI Imre 195
PESTI Gábor 254
PESTI Gáspár 245, 249–253, 255, 259
PESTI Josephus lásd MACARIUS József
PETANCIUS, Felix 312
PÉTER apostol 14, 44, 112
PÉTER János 195
PETRARCA, Francesco 21, 44, 47, 126
PETREIUS, Johann 297, 300, 303, 304
PETREUS, Henricus Herdesianus 204
PETRI, Hans 337
PETROVICH Ede 96, 120, 194
PETROVITS Péter 223
PETRUCCI, Franca 126
PETRUCCI, Francesco 53
PEUCER, Caspar 267
PEZ, Bernhard 10
PEZELIUS, Christophorus 213
PFAUSER, Sebastian 291
PFISTER, Rudolf 327
PHILIPPE de Nagyszeben 330
PICCOLOMINI, Aeneas Sylvius 9, 10, 12, 17, 40, 42, 103, 105, 106, 111, 127, 128, 186–189, 193
PICCOLOMINI, Giacomo 111
PICTOR, Daniel Reitlingius 324

PISANELLO (Antonio Pisano) 17, 19, 32, 74, 78, 79, 87
PISTALOTIUS, Nicolaus 278
PIUS, II., pápa 42, 105, 114, 115, 117, 128, 135, 188, 189, 193
PIUS, V., pápa 156, 159, 326

PLATYNA 111, 113, 117
PLINIUS, CAIUS, maior 11, 15, 55, 74, 76–78, 133, 138, 246, 267, 284, 287
PLUTARCHOS 86
PODJEBRÁD György 98, 110, 114–116
PODMANICZKY testvérek 318
POGGIO BRACCIOLINI, Gian Francesco 13
POLITES, Nicolaus 320, 321
POLIZIANO, Angelo 75, 77
POLLARD, Graham J. 19
PORCELLIO, Gianantonio de'Pandoni 79
POSSEVINO, Antonio 158, 159
POTUČEK, Augustinus 357
POZSGAY Zsigmond 157
PRAET, Louis van 317
PRAY (Georg) György 130, 134–136, 138, 139, 141–143, 145, 176, 194, 250, 316
PRETE, Sesto 21
PREYSS, Christoph 224, 233
PROIA, Alfredo 155
PROKOPP Mária 93
PROPERTIUS, Sextus 185, 187
PROTHASIUS Z BOSKOVIC lásd BOSKOVIC, Prothasius z
PTOLEMAIOSZ 54, 68, 246, 266
PURKIRCHER, Georg 224, 228–232, 234, 261, 282

QUINTILIANUS, Marcus Fabius 74
QUIRINI, Lauro 52

RADVÁNSZKY Béla 277
RADWIGER, Martin 206
RAGGHIANTI, Carlo Ludovico 75
RÁKÓCZI György 207, 359
RAKOVSZKY Márton 224, 227, 233
RAMUS, Johannes 320, 321
RANSANO, Pietro 359
RATALLER, Georg 238
RAVAZDY András 285
REGOLIOSI, Mariangela 11–13, 25
REINERTH, Karl 225
RENATUS lásd RENÉ d'Anjou
RENÉ d'Anjou 50, 51, 53
RESTA, Gianvito 22, 127
RÉVAI Péter 148
RÉVAY Ferenc 223, 227, 251, 252, 300, 301, 302
RÉVÉSZ Imre 294, 306, 330
REYNOLDS, Michael T. 53
RHEIN, Stefan 236
RIGGENBACH, Bernhard 246
RILL, Gerhard 150
RIMAY János 201–208
RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes 13, 26, 35, 36, 41, 60, 78, 96, 99, 123, 124, 128, 215, 218, 219, 229, 247
RITTER, Moriz 206
RÓKA János 141, 142
ROMANO, Pietro 155
ROSENMANN, Martin 223
ROSTAGNO, Enrico 354
RUDOLF, magyar király 206, 258
RUEBER, Johann 282

SABBADINI, Remigio 16, 17, 19, 23, 60, 76, 78, 125, 126, 351
SABIN, Belu 243, 253
SADOLETO, Jacopo 154
SÁGHY Imre 163
SALM, Nicolaus 250, 339
SALTZBANCK, Georg 223, 234
SALUTATI, Coluccio 24, 355
SALVATICO, Michele 52

SAMARITANI, Antonio 46, 84
SAMBIN, Paolo 88
SANUDO, Marino 84
SARBAK Gábor 356
SÁRKÁNY Antal 324
SAVONAROLA, Lodovico 88
SAVONAROLA, Michael 44–47, 86–89
SCALIGER, Julius Caesar 207
SCHALLER, Jakob 193
SCHEDEL, Hartmann 26, 192
SCHEIBER, Wolfgang 339–342
SCHEIBLE, Heinz 240, 296, 297
SCHER, Stephen K. 26
SCHLICK, Gaspar 9
SCHMIDT, Gustav 267
SCHNEIDER, Egon 155
SCHOTTENLOHER, Karl 317
SCHÖNFELD, Victorin 232
SCHRAUF Károly 215, 245, 290
SCHROTT, Georg 192
SCHULEK Tibor 237, 253, 257, 258, 290, 292, 311
SCHWARZ, Karl 250
SCHWEIGGER, Salomon 307
SCHWENDI, Lazar 253, 281, 282
SCRIBONIUS, Cornelius Grapheus 318
SCRIMGER, Henricus 336
SCULTETI Severin 273
SEBESI névtelen 312, 315
SEBESTYÉN, Szent 14, 86
SEGARIZZI, Arnaldo 44, 46, 86, 87
SENECA, Lucius Annaeus 24, 133, 138, 236
SENECA, Tommaso 18
SERÉDI Gáspár 299
SERÉDI György 299
SERVIUS 24, 30
SETZ, Wolfram 117
SIBOLTI Demeter 257, 258
SIGNORINI, Rodolfo 89
SILIUS, Italicus 133, 139
SIMON (Hungarus) 17, 18, 163
SINKÓ Katalin 173
SINKOVICS István 323
ŠIŠIC, Ferdinand 352
SIXTUS, IV., pápa 113
SKARICZA Máté 306
SOLTÉSZ Zoltánné 319
SOLYMOSI László 144
SÓLYOM Jenő 225, 289, 290, 296, 299, 300, 303
SOMOGYI Ferenc 163
SOMOGYI Péter 294
SOÓS Kristóf 203
SOTTILI, Agostino 12, 13
SÖLCH Miklós 135
SPARROW, John 77
SPENCER, John R. 78
SPIAZZI, Anna Maria 70
SPIELMANN József 262
STACKMANN, Karl 240
STAHEL, Paul 236
STANCARO, Francesco 223
STATILIO János 168, 171, 172
STEINER, Heinrich 172, 173
STELCZER, Karl 258
STEPHANUS, Henricus 109, 110
STÖCKEL, Leonhard 212, 223, 229, 232, 233, 299, 302, 332
STREPATI, Francesco degli 177, 178
STROZZI, Palla di Onofrio 54, 88
STROZZI, Tito Vespasiano 28, 30, 31, 34, 79, 82, 122, 126, 127
STUBING, Johann 275
STURM, Fritz 9
STURM, Johann 286
STÜBNER, Ambrosius 224, 235
SUTINER, Ernst Christoph 327
SYLVESTER János 213, 325

SZABÓ András 210, 237
SZABÓ Károly 273
SZAKÁLY Ferenc 93, 211
SZALAY László 146
SZALKAI László 314
SZAMOSKÖZY István 45, 280, 311
SZÁNTAI Lukács 224, 226, 235
SZAPOLYAI János 160, 162, 168–173, 321, 339, 348
SZATMÁRI György 132, 135, 137
SZÉCSI Dénes 99
SZÉCSI Mihály 340
SZEGEDI Gergely 320
SZEGEDI Lajos 253
SZEGEDI KIS István 110, 215, 247, 306, 308, 311
SZEKFŰ Gyula 176
SZENTERZSÉBETI VALENTITZ Márton 234, 235
SZENTGOTTHÁRDI Márton 340
SZENTGYÖRGY, Georgius de 329
SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza 50, 52, 54, 57
SZEREDAI Antonius 101
SZERÉMI György 169, 171
SZERENY Michael lásd (KIS)SERJÉNYI Mihály
SZIKSZAI FABRICIUS Balázs 218, 229, 261, 263, 265, 266, 269, 271, 273, 274, 276, 279–283, 285–288
SZILÁDY Zoltán 269
SZILÁGYI Erzsébet 13, 14, 168
SZILÁGYI Loránd 134
SZILÁGYI Sándor 148
SZMOLLÉNY Nándor 261, 294
SZULEJMÁN I. oszmán szultán 161, 162
SZOPHOKLÉSZ 236–242, 246, 266, 291
SZOVÁTHI Gáspár 308
SZÖRÉNYI László 8, 57
SZTRABÓN 54
SZUHAI István 206

TAKÁCS Imre 49
TAKÁTS Sándor 156, 257, 308, 309, 323
TANNER, Georg 237, 238, 334–337, 343
TÁTRAI Vilmos 32, 34
TEGYEY Imre (Emericus) 40
TELEGDI Miklós 256, 258
TEMESVÁRI Pelbárt 254
TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens 94
THALLÓCZY Lajos 42, 323
TEUBNER, Benedictus Gotthard 118, 350, 354, 355
THASY Ferenc 163
THEINER, Augustinus 42
THEOKRITOSZ 241, 246, 266
THIÉBAUT, Dominque 53–55
THOMASII, Petrus 41
THORMODSAETER, Sofus 232
THUKÜDIDÉSZ 172
THURI Pál 272–275
THUROCZ, Johannes de 96, 102, 103, 146, 359
THURY Etele 306
THURY György 309
THURZÓ Elek 251, 254, 271
THÚZ Ozsvát 121, 131, 132
TIBULLUS, Albius 30, 34
TKALČIĆ, Joannes Baptista 40, 131
TOLDY Ferenc 44, 196
TOLNAI DECSI Gáspár 306
TONINI, Luigi 117
TÓTH László 353
TÖRÖK Bálint 325

TÖRÖK Ferenc 309, 310
TÖRÖK László 28, 37, 125, 351
TÖVISI Mátyás 319
TRANQUILLUS, Andronicus 312
TRENCSÉNYI WALDAPFEL Imre 355, 358
TREVIGLIO, Maffeo da 148
TRIBELL, Caspar 204
TRÖSTER, Johannes 40
TRUBER, Primus 327, 333, 334
TRUCHSESS, Otto 317
TURA, Cosmè 32, 79
TURÓCZI-TROSTLER József 191, 316, 326
TUYNMAN, Pierre 12
TZETZES, Ioannes 33

ULLMAN, Berthold Louis 24, 335, 356
UNGLER, Lukas 225, 233, 234
UNGNÁD János 333–335, 338–342

VAHLEN, Johannes 15
VALERIUS, Flaccus 83
VALKAI András 196, 199, 316
VALLA, Lorenzo 8, 10–15, 25, 36, 47, 82, 117, 118, 346
VÁRADI Péter 121, 122, 143, 148, 149, 194, 346, 358
VÁRDAI István 14
VÁRDAI Pál 339
VÁRDAY Ferenc 132, 138

VÁRDAY Miklós 264, 282, 283, 285
VARGA András 211, 215
VARGHA Dezső 96
VARJÚ Elemér 166, 168
VAS István 38
VÁSÁRHELYI Judit 224, 255
VASARI Giorgio 75, 88
VASOLI, Cesare 146
VEDANO, Alessandro da 286
VEDANO, Francesco da 271, 286
VENTURI, Adolfo 90
VERANCSICS Antal 146, 157, 158, 167, 168, 173, 250, 251, 255, 272, 286, 309, 321, 322, 324
VERANCSICS Faustus 158
VERESMARTI Illés 310
VERESS Endre 153, 157, 230, 270, 311
VERGERIO, Pierpaolo 40, 98
VERGILIUS, Publius Maro 29, 30, 81, 147
VERMIGLI, Petrus 268
VERONENSIS, Gaspar 111, 117
VESPASIANO da Bisticci 82
VIDA, Girolamo 154
VIETOR, Hieronymus 108, 245
VIGYÁZÓ-gyűjtemény 203
VITÉZ János 14, 16–19, 26, 38–42, 48, 93–100, 114–116, 118, 123, 128, 135, 136, 345, 346, 352, 358, 359
VITÉZ János, ifj. 118
VITÉZ Mihály 131, 132
VITTORINO DA FELTRE 10
VIVES, Luis 195, 312, 317
VOCHT, Henry de 317
VOIGT, Georg 110
VORNDRAN, Rolf 333
VUKOV Konstantin 93

WÁGNER Károly 143–145, 149
WAGNER, Valentin 216, 224, 225, 227, 234, 247, 336, 338, 343
WALDAPFEL Imre lásd TRENCSÉNYI WALDAPFEL Imre
WEHLI Tünde 49, 93

WEISMANN, Christoph 327
WERBŐCZY István 292, 312, 346,
WESTFALL, Carroll William 78
WESZPRÉMI István 230, 263
WILSON, Nigel 33
WINSHEMIUS, Vitus lásd OERTEL, Veit
WITTEN, Norbert 22, 77
WOLF, Gregorius 224, 235
WOLF, Johann 110
WOLKAN, Rudolf 12
WOODS-MARSDEN, Joanna 77

XYLANDER, Stephanus lásd HOLTZMANN, Stephan

ZACH, Krista 327
ZAINER család 192
ZALAHÁZY Tamás 316
ZALAY János 161–165
ZARETZKY, Otto 188
ZASIUS, Udalricus 257
ZAY Ferenc 215, 253, 254
ZELEMÉRY László 309
ZELLER, Martin 168
ZERDAHELYI Gergely 163
ZERNOVITH, Michael 295
ZICHY család 115, 264, 278, 305, 323
ZIMMERMANN, Bernhard Hans 333
ZIPPEL, Giuseppe 111
ZOLTÁN család 252
ZOMBORI István 173
ZOVÁNYI Jenő 223, 226, 230
ZOVENZONI, Raffaele 25, 79
ZRÍNYI Miklós 326
ZRÍNYI Miklós id. 182, 334, 335, 339
ZUCCOLIN, Gabriella 46
ZWINGLI, jun. 248
ZWINGLI, Ulrich 328

ZSÁMBOKY János 181, 217, 227, 229, 251, 257, 334, 358
ZSIGMOND, német-római császár és magyar király 21, 49, 57, 58, 95, 101, 194,
ZSIGMOND, lengyel király 317
ZSINDELY Endre 217, 249, 269
ZSUPÁN Edina 18

SUMMARY

The common Europe of the humanists

In 2002, Fritz Sturm proposed Latin as a common language that might resolve the problems surrounding the administration of the European Union. More than 500 years before this, Latin had been suggested as a means of restoring the intellectual unity of Europe. In 1443, in his *Pentalogus,* Aeneas Sylvius (Enea Silvio Piccolomini) reminded Frederick III of the mediating role of Latin in diplomacy. The idea stemmed from Lorenzo Valla. He argued that the former Empire could be virtually restored wherever the "lingua Romana" had once been used. Around 1449 an aural witness attested to the survival of Latin in what had once been the Roman province of Pannonia. He could do so because Latin was, in Hungary, the language of public administration and justice, and so it was also used among certain circles in conversation and correspondence. Thus, Janus Pannonius, having become acquainted with Lorenzo Valla's arguments in Italy, rightly considered himself to be both an old member of the common Europe that was renascent in humanism and the first harbinger on the banks of the Danube of the new learning.

The fountain. Matteo de'Pasti's bronze medal depicting Guarino

In December 1453, Janus Pannonius wrote a letter to his uncle, János Vitéz, enclosing a bronze medal depicting Guarino da Verona. The dating of the medal was uncertain until now. The letter establishes the *terminus ante quem*. A fountain is visible on the verso of the medal. The allegorical representation alludes to the topos of the Guarino *fons,* which was often mentioned by contemporaries. The source of this is Guarino's own speech celebrating the Studio in 1447. At the top of the fountain, there is a statue of Hercules on a

globe. The placement of the hero here and the unusually graceful representation is evocative of the "pacator orbis" which alludes to the restoration of peace to the world after the conquest of Parthia. This aspect of Hercules can also be linked with Guarino and his speech of 1442 inaugurating the university. To our knowledge, this Guarino medal sent to Hungary is the first to make his person known beyond the Alps.

Flava Thalia: a poem by Janus Pannonius and a painting of the muse

Concerning his change of name, Janus Pannonius wrote that he had been inspired to make the change by "flava Thalia". The work of the muse had clearly influenced the young poet, but we find no examples in antiquity of the adjective *flava* being used to describe Thalia. In fact, the word was always used to describe Ceres, the goddess of agriculture and fertility. Theodoros Gazes and Guarino, effecting a new etymology, reinterpreted and re-imagined the mythological figures. They made this reinterpretation in 1447 at the time of the decoration of the Palazzina di Belfiore in Ferrara. At that time, several muse series were produced, including a painting of Thalia by Michael Pannonius, with an inscription containing Guarino's interpretation. The poem by Janus Pannonius was written prior to this work, but the poet was doubtless acquainted with Guarino's interpretation of the muse, for it had aroused great interest throughout Italy. Janus may even have visited the workshop of his compatriot Michael Pannonius, where he possibly saw "flava Thalia" on the work in process or on an earlier version of it.

Janus Pannonius and Várad

According to an Italian contemporary of Janus Pannonius, the poet was a native of Várad. The poet himself considered the town to be his intellectual birthplace. As a half-orphan he had been taken in by his uncle, the bishop of Várad. It was his uncle who paid for him to study in Ferrara and who granted him the benefice of the chapter of Várad, which covered the cost of his legal studies in Padua. His much-disputed farewell poem to Várad attests to his attachment to the city's great saint, Holy King Ladislaus (László). At the time Janus was already, as "custos" of the chapter, the protector of the relics held there. The list of the city's sights in the poem shows remarkable similarities with the poem *Libellus* by Michele Savonarola, which describes Padua. When Janus was in Italy, Savonarola, a native of Padua, was already working as a physician in Ferrara.

He was a close friend of Guarino. Savonarola completed his *Libellus* just as Janus was concluding his studies in the city. Perhaps the Várad poem reflects Janus's realisation that his own "spiritual birthplace" had sights that were similar to those of Padua. The city – ancient Patavium – had been founded by Anthenor.

The orders of the crescent and dragon received by Jacopo Antonio Marcello

In his epic work eulogising Marcello, Janus Pannonius mentions the awards the Venetian patrician had received from foreign rulers. The first of these is the "Ordre de la Croissant" founded by René I of Naples, which Marcello received – as one of its first recipients – in 1449. Owing to the internecine conflicts in Italy, Marcello could not thank René in person. In 1452, he gave thanks in the form of a poem addressed to René and authored by Janus, the young Ferrara student. It seems that Guarino had brought together the young poet and the Venetian patrician. Marcello's other gift to René – in 1459 – was a beautifully illustrated translation of Strabo by Guarino. The carefully produced illustrations are indicative of Marcello's sincere respect for René, which was not substantially diminished by the "hostilitas officialis". In 1452, Marcello received the Order of the Dragon – founded by King Sigismund (Zsigmond) of Hungary – from King Ladislaus (László) V, who was accompanying Frederick III to Rome. Janus's description of the order's decoration is a graphic one, which suggests he actually saw it. It is generally thought that in this period such awards were regarded as mere show-pieces. Yet it would seem Marcello still valued them.

"Because there is a goddess whose name is Calumny." Lucian's "On Calumny" in a poem by Janus Pannonius.

Janus Pannonius uses about 400 lines in his panegyric poem to Jacopo Antonio Marcello to put Calumny into verse. The source of the text is Lucian's essay "On Calumny". The Greek text was brought to Italy by Guarino da Verona, and it was he who translated it into Latin for the first time, at the beginning of the 15th century. The poem of his pupil Janus Pannonius was written between 1454 and 1458. To my knowledge, it is the only versified Latin version of Lucian's work. According to Lucian, Appelles had been inspired to produce his painting by his memory of being falsely accused as a youth. Guarino dedicated his

translation to a Venetian patrician, who had also been falsely accused. Similarly, Janus produced his poetic version to defend Marcello of Venice. Bernardo Rucellai's purpose with his *Trionfo della Calumnia* was probably the same at the end of the 15th century. Boticelli's painting was also made at that time.

Andrea Mantegna and Janus Pannonius

Mantegna's dual portrait of Galeotto and Janus, made in Padua in 1458, has been lost. We only know of the painting because it is mentioned in Janus' panegyric poem to the artist. But this work does not add to our knowledge of the painting. We can, however, reconstruct the portrait of Galeotto and Janus by examining their writings. The former, a fighter with his two feet firmly rooted in the ground, was a sort of intellectual partner to the poet, whom contemporaries referred to as a "seraphic youth". While the two were studying in Padua, Mantegna was also working in the city. The three men seem to have known each other since their time in Ferrara. Janus had probably seen Mantegna's "doppio rittratto opistografó" of Leonello d'Este and his friend. In Padua, all three men belonged to the same group of intellectuals who were studying the relics of the classical past. The dual portrait was commissioned by Janus. In accordance with his wishes, it was a representation of Cicero's De Amicitia. It was the first of Mantegna's works to be taken out of Italy, when Janus Pannonius returned to Hungary in 1458.

Patria and pietas. On the relationship between János Vitéz and Janus Pannonius

The homeland in a narrower sense of both prelates was Körös County, situated in what had been the banate of Slavonia. Their ancestors, lesser nobles who were literate, had for generations used Latin to enforce their rights in estate litigation. By the medieval era, the language of the indigenous Slavs had disappeared. The documentary material, naturally in Latin, attests to the use of Hungarian in ordinary life. From an early age, Janus was supported by his uncle. Later on, as diplomats employed by King Matthias, Janus and his uncle cooperated in official matters. Both men had a passionate interest for the literary relics of antiquity. Many of Janus' poems reveal a fond love for his uncle. In these poems, conspicuous reference is made to the works of Venantius Fortunatus, a poet who was not part of the Italian humanists' canon. Thus it may

well be that Janus had grown familiar with the works of Venantius Fortunatus in Vitéz's library.

Janus Pannonius' epitaphs to Hunyadi

János (John) Hunyadi willed that he be buried in Gyulafehérvár Cathedral. In the 1460s, King Matthias visited Transylvania on two occasions. Janus, who accompanied him, saw the Hunyadi family tomb for the first time. He honoured the hero with two epitaphs. Characteristically, his words reflected his experience of literature. One of the poems built upon the thoughts of Aeneas Sylvius, reminiscent of the lines of Giovanni da Capestrano, Hunyadi's comrade-in-arms. In Aeneas, we read that Hunyadi went to heaven as the "author" and "nuntius" of his triumph. Janus questions whether the hero really rests in his grave: having defeated death, he must be alive in heaven.

Pope Paul II and Janus' profane poems

The profane poems by Janus continue to be his most cited and controversial poetic works. They were made popular through the publication of C. S. Curione's Pasquillus collection, although several of them had surfaced prior to this. It is almost impossible to reconstruct the manner in which these poems were spread. We do know, however, that until L. Pastor, it was on the basis of these poems that people formed an impression of Janus' work. Pope Paul II and Janus met in Rome in 1465. Several poems by the poet and emissary of the Hungarian king attest to this meeting. The tone of these poems is one of banter. The profane poems were written somewhat later on. Their source is Gregor von Heimburg's *Apologia* of 1467. Von Heimburg, a diplomat and lawyer, was an enemy of both the emperor and the Pope. His work contains much gossip that is unknown from other sources. At the time, Rome was dissatisfied with King Matthias, who had repeatedly delayed launching an offensive against the Turks. Rome's dissatisfaction had, in turn, caused annoyance in Hungary. Thus the *Apologia* was keenly read in Hungary. In his anti-papal poems, Janus alluded to a dissertation by Lorenzo Valla, which had disputed the authenticity of "Donatio Constantini", doing so to heighten the effect.

A new publication of epigrams by Janus Pannonius

The new publication of epigrams presented the editor with several tasks. One task was to determine the order of the poems. The legacy of the deceased poet has been preserved, but it is disorderly. Concerning the epigrams, we know of no references that would show us how they were ordered. It seemed best to follow the example of T. V. Strozzi, a contemporary of Janus. He arranged his own collection – several copies have been preserved – in chronological order. Thus, as far as Janus is concerned, the task was to clarify the circumstances in which the various poems had arisen. A prerequisite for determining their place and time was the identification of certain people. Since this could be achieved in most cases, the editor ultimately managed to place almost 500 epigrams satisfactorily.

Janus' manuscript in the Pray collection

The University Library received, from the legacy of György Pray, a manuscript dating from the early 16th century and containing some letters of King Matthias, Janus Pannonius, and others. The manuscript bears the date 1515. The texts of the letters show a resemblance to those found in the Janus codex that found its way from Zagreb to Seville. István Brodarics – in his position as canon of Zagreb – had access to the manuscript while it was still in that city. It was he who attempted, in the early 16th century, to publish Janus' "opuscule" in Venice with Aldus. The additional letters in the collection stem from Ferenc Bakócz, former bishop of Győr, and his circle. Since Brodarics's career is linked with Bakócz, Brodarics may have been the one who copied the letters. Perhaps he planned another publication – this time in Vienna. At any rate, we know that he was present at the first Congress of Vienna in 1515.

The tomb of Miklós Báthory, bishop of Vác (1474–1506)

The inscription on Miklós Báthory's tombstone has survived in the form of a copy by György Pray. We know that the tomb was discovered during excavations of the Franciscan monastery that took place in the early 18th century after the expulsion of the Turks. It is said that the red marble was used to make a wash basin. The basin has survived; the part bearing the inscription was recarved. Pray could not have taken the text from here. His contemporary, the historian Károly Wágner, claimed that the source was the town of Bártfa,

offering no further details. Indeed, it can be found there, written hurriedly on the back of a copy of a letter of György Dózsa dating from 1514. The philologically problematic poem is not a humanist work, and it hardly reflects the fine literary tastes of the bishop. Possibly, an epitaph in Nyírbátor for his brother István Báthory (†1493) was placed on the tombstone.

Who, in the 16th century, travelled from Hungary to attend the Archiginnasio in Rome and why did they do so?

There are no student records from the Ginnasio in Rome. Thus occasional data about the students are all we have. It is worth assembling these data, because students from Hungary only attended the institution – whose reputation was not particularly good – for specific purposes. In the early 16th century, the Ginnasio stood in a peculiar relationship with the Rota Romana. This court of the Curia produced the finest canon lawyers. Evidently, this is why it was attended by a protégé of the Premonstratensian visitator, Ferenc Fegyverneki. A generation later, this was also what motivated Bishop Pál Bornemisza – a great collector of ecclesiastical values and objects – to send his nephew to Rome. Bishop Verancsics also sent his alumni there. At the end of the 16th century, people were saying that it was better to go to Rome than to study at Padua, a stronghold of heathen teachings.

"Something that was fine to remember after the defeat at Mohács"

An anonymous contemporary memoir gives insights into the turbulent period after the Hungarian defeat at Mohács. The rulers of the neighbouring states set their sights on the kingless country. Meanwhile, a part of the aristocracy considered the possibility of a country without a king, a kind of *respublica*. Their model was the Venetian Republic, whereby they envisaged public affairs being controlled by several leading statesmen. The memoir relates to the immediate aftermath of Hungary's tragic defeat. As far as was possible, the aristocrats behind the plans attempted to direct the country's fate from their stronghold in Pozsony (Bratislava) Castle. Concealing what remained of the royal treasures, the leaders of the divided country sought to win time by delaying a final decision.

A message carved in stone. The tombstone of János (John) Hunyadi at Gyulafehérvár as a political manifesto

It was previously believed that the dilapidated tombstone of János (John) Hunyadi was made in the 1460s by order of King Matthias. Much debate had surrounded the fact that the cover includes the coats of arms of both Hunyadi and Szapolyai families. Some claimed that the prisoner escorts and battle scene on the side covers stemmed from later periods. As was commonplace at the time, Antal Verancsics (provost of Gyulafehérvár from 1538 until 1549), had copied the inscriptions on the Roman stones found there. The inscription on the Hunyadi tombstone is also found in his sketchbook. This suggests, however, that King John Zápolya commissioned the inscription in 1533. The copy is verified by V. Marthaler's travel book from 1588, which remains unpublished. Why was what seems to have been a new tombstone erected? After Mohács, the country was in a state of emergency. King John Zápolya adopted Erasmus' idea of "a converted Turk being the salvation of Europe". His diplomatic steps resulted in a papal ban in 1530. Having realised that he was on the wrong path, Zápolya erected an expiatory monument to Hunyadi, who had several times defeated the Turks. The etchings of H. Steiner of Augsburg were the model for the side covers.

An Italian memoir writer who accompanied Castaldo to Transylvania

Gyula Szekfű was the first to relate the contents of a memoir whose author had witnessed the murder of George Martinuzzi (in Hungarian: Fráter György) in 1551. The author of the memoir – which has been preserved in Vienna – was hitherto unknown. It was known, however, that he accompanied Castaldo when the latter was sent to Transylvania to fight against the Turks. The letters of Francesco degli Strepati to Tamás Nádasdy have been preserved in the National Archives of Hungary. In one of the letters he reveals that he was the writer of the memoir. The work of the writer, who lacked intellectual prowess, is deserving of our attention, for it was used by Ascanio Centorio. Thus, it was – until Thuanus – the primary source for events in Transylvania at this time.

The Balassi-comoedia and Pál Karádi

The only surviving printed relic of the pamphlet literature that was fashionable in the 16th century is the Balassi-comoedia, which discusses the "acts of

betrayal" of Menyhárt Balassi. János Horváth called it a dialogised pasquillo. The work was modelled perhaps on Erasmus' *Julius exclusus*. It pillories the aristocrat who travelled back and forth between Transylvania and Royal Hungary in an attempt to salvage his benefices. It seems to have been written in 1566 by someone close to István Báthory, who was an undeserved prisoner in Vienna. The work does not take sides in the religious wars that were being fought at the time, but it mocks the abuses and exaggerations of those conflicts. This explains why, in 1569, Pál Karádi, a Unitarian, considered it suitable for publication. At the time its publication also served a political aim. Before its publication, the hero of Eger, István Dobó, and János Balassi, had been arrested at the national diet in Pozsony (Bratislava). (János Balassi is the only family member portrayed in a favourable light in the *Comoedia.*) The two men's detention had shocked the whole country. In the foreword, Karádi is quick to remind his readers that they should respect the true prince, the Prince of Transylvania.

A poem about Cupid

At the end of the *Tale of Eurialus and Lucretia* by Aeneas Sylvius, the Hungarian translation contains a long poem about the dangerous nature of the child Cupid. The poem is absent from the Latin text. For a long time experts debated whether the poem was written by someone else. In fact, the poem about Cupid was written by Aeneas Sylvius, but it stems from a subsequent work, the *Epistola revocatoria*. By this time Aeneas Sylvius (Enea Silvio Piccolomini) was Pope Pius II. Smart printers were placing the two works together by the end of the 15th century. A copy of that work must have been used by Hungarian translator.

Entertaining reading

Entertaining works and their readerships can be researched as far back as the mid-15th century. The fictional narratives survived in odd circumstances. Often a chronicle was the basic text of the codex, and then various tales were added. In this way one or two volumes may be regarded as libraries, which reflect the reading tastes of their owners. These were known throughout Europe as collective codices. The fact that printers recognised the existence of a market for such publications shows they were in demand. Folktales were particularly popular in the 16th century. Details of such tales were used to liven up sermons,

but they also arose in correspondence. The topics were known everywhere. In Hungary the prose often took the form of poetry. They remained popular for centuries. This was acknowledged by printers (and their widows). This kind of literature became the pulp of fairs.

Rimaiana

An examination of the Academy Library's recent book purchases as well as older material has revealed several unknown poems and other texts by János Rimay. The most interesting of these is to be found is a 1599 edition of *Deliciae* by Nathan Chytraeus, which had once been in Rimay's library. At the beginning of the volume, Rimay added an epitaph to Bocskai. At the end of the book, another gravestone inscription by Rimay is visible – although it should probably be called a pasquillo. It criticises Bishop István Szuhai and Cardinal Ferenc Forgács, recording the political battles of the period. A 1568 edition of a work by Bonfini also stems from Rimay's library. Rimay's handwritten notes visible in the work are what make it interesting.

Why Melanchthon?

In the period 1521–1560, when Melanchthon was active, 430 students from Hungary studied at the University of Wittenberg. Around half of them were native Hungarian speakers, while the rest came from German-speaking towns. The Hungarian-speaking students' knowledge of German was insufficient for them to be able to understand lectures given by Luther. Thus, since they all understood Latin, they attended Melanchthon's lectures. A contributing factor was that the students, who were already familiar with the teachings of Erasmus, felt at home when listening to Melanchthon, who sought cautiously to reconcile humanism with the ideals of the Reformation. Many of these students lived in the Praeceptor's home. After the Turkish occupation of Buda in 1541, he gave them special attention. Melanchthon read to them from the Book of Daniel. He applied the comforting words to the changed circumstances. Many examples of the relationship between teacher and students could be cited here, all of which show how he cared for their spiritual and physical well-being. Melanchthon also provided guidance concerning the students' future careers. It is noteworthy that after their return from Wittenberg the students kept in contact, offering each other mutual support.

Hungarian graduates of Wittenberg University in the 16th century

Hungarian students attending Wittenberg University rarely spent more than three years there. This was enough to strengthen their academic knowledge and the pastoral training they had already received in Hungary. Some of those obtaining the master's degree then worked as pastors and teachers in Hungary. They distributed or translated the textbooks they had used at the university. Sometimes to achieve this goal, they even operated a printing press. Special attention should be given to those graduates that chose official careers or who became physicians after studying medicine. It is striking that among the students who were enrolled at Wittenberg, those seeking the highest degree attended the university during Melanchthon's tenure. Melanchthon sought out patrons in Hungary so that those worthy of further study could be given the opportunity.

Melanchthon on Sophocles

We know from a contemporary account that Melanchthon considered the Greek tragedies to be the most useful reading for his students after the Bible. He made several expositions of Sophocles' works. A copy of his Sophocles published in Frankfurt in 1544 has survived in whose margins we see an unknown student's notes on lectures given by Melanchthon. On the basis of these notes and others found elsewhere, we can reconstruct the essence of what Melanchthon taught. According to Melanchthon, the tragic dramatist uses society and individuals as a means of self-reflection. In his analysis of the dramas, Melanchthon drew attention to virtues that accorded with Christian teachings. He cited examples of self-control, of love of one's parents and country, and above all of piety. The latter virtue had already been stressed by Erasmus. The basic teaching was that human society is a work of God, and so is good. Where improvements are needed, action should be taken – but always in a spirit of moderation.

Between Wittenberg and Transylvania: József Bódog (Macarius)

József Bódog was descended from a burgher family of Pest. His generation was the first to experience the changes in Hungarian society. The firm structure of the medieval Catholic Church collapsed just as the formerly unified Hungarian state was being broken into two parts. József Bódog's uncle, who had embarked on an official career, supported his nephew during his studies at Wittenberg

between 1540 and 1544. Bódog was a favoured student of Melanchthon, who acquainted him with the great reformers of the period. In the course of his studies and travels, Bódog assembled a library of 150 volumes. After his return to Hungary, he became a tutor to aristocratic youths. From 1550, he studied in Padua in preparation for a career in law. From the 1560s, he was in the service of the royal court in Vienna. Finally, he settled in Nagyszombat, where he acquired the rights of a burgher and dealt with the affairs of the Protestant church aided by his earlier connections. He had links with his birthplace Pest, with Kassa (the town to which his family had fled from the Turks), with Szeben (where he had lived for a while and where his library was located), and finally with Nagyszombat (where he founded a family). His studies in Wittenberg and the contents of his library indicate his intent to become a pastor. He did not complete his studies in Padua and was ineffective as a public servant in Vienna. Rather than a lack of endurance, all this is indicative of his search for a place in society as an exponent of the new type of intellectualism.

Vitus János (Balsaráti), a Hungarian doctor of medicine in the 16th century

Vitus János was a favoured student of Melanchthon, who advised him against becoming a pastor in view of his short stature. His interest in natural phenomena led him to study medicine. Having received a letter of recommendation from Melanchthon, he came into contact with Konrád Gesner in Zurich, who gave him a description of fish in Hungary. He became a doctor of medicine in Bologna, where he studied under Ulisse Aldrovandi. In 1560, he became the physician of Gábor Perényi, his patron. He also received the task of defending the Lutheran branch of the Reformation on Perényi's estates. In 1564, he wrote a book in Latin on remedies for the bubonic plague. After the death of his patron, he worked as a private physician, at which time he wrote a book in Hungarian, four chapters of which dealt with practical medicine. According to his biographer, after several tiring years in medicine, he received an invitation to become a pastor. He spent his final years in Sárospatak where he taught at the school and cared for the spiritual and physical health of those entrusted to him.

György Albani Csirke, Melanchthon's Hungarian student

György Albani Csirke, a native of Fehérvár and a resident of Debrecen, studied at Wittenberg, having received a recommendation from Zsigmond Torda. His firm aim was to study law. He wrote a lengthy poem on the death of

Melanchthon, which he had printed – which suggests he had access to financial means. We also know that he enjoyed the support of Tamás Nádasdy. Assisted by his patrons, he became a court employee soon after his return to Hungary. He worked in diplomacy as the emissary of Maximilian II. His final journey was in 1564, when he took the levy due to the Turks to Constantinople. His travelling companion reported that he had died there.

A letter possibly authored by Mátyás Dévai

Through the mediation of Heinz Scheible, head of the Melanchthon Research Centre in Heidelberg, a fragment of a letter sent from Hungary to Melanchthon has become known. The text of the letter fragment reveals that its author had spent two lengthy periods in Wittenberg. The letter mentions Basilius Moner (a lawyer), Johann Petreius (from Nuremberg), and other fellow students. Based on their identities we may deduce that the letter was written in the spring of 1453. The circumstantial evidence suggests the author of the letter was Mátyás Dévai. We know that this reformer was struggling with an eye illness at the time, and it would seem that his foreign supporters wished to offer him their assistance in this matter. The letter appears to refer to this. An eye illness may explain why Dévai did not write the letter himself, but was compelled to seek assistance.

János Csanaki, the priest of Pest

In the Zichy letter archive of the National Archives of Hungary, there is a letter dating from 1571 and authored by János Csanaki, the priest of Pest. It is a begging letter, for the priest had stood warranty for payment of the ransom of a man held captive by the Turks. Csanaki had studied in Wittenberg from 1564. After his return to Hungary, he became priest of Pest, which lay under Ottoman rule. The travelogues of Stephan Gerlach and Salamon Schweiger give an account of the town's great poverty at this time. It was during Csanaki's tenure as priest of Pest that the gunpowder tower in Buda exploded (1578). The Pasha of Buda blamed Csanaki for the great destruction, alleging that the priest had had prior knowledge of the event and had even informed others of what was going to happen. In the end, however, the Sultan's wrath fell on the pasha. In the Sultan's view, a man forsaken in such manner by Allah was not worthy to be pasha.

A travelling literary figure in the 16th century: Bartholomaeus Georgievits

Bartholomaeus Georgievits was taken captive by the Turks during the Battle of Mohács in 1526. He managed to escape 13 years later. He published his experiences as a captive of the Turks in Antwerp in 1544. Subsequently, he published further volumes on the origins and customs of the Turks. We know of more than 70 editions of his works in the 16th century, which attests to the extent of people's interest in the Turkish question. It is difficult to follow his course in life. His book dedications represent the best source of evidence for his whereabouts over the years. In 1544 he visited Wittenberg, where Melanchthon was pleased to learn that the Christian church was thriving in Armenia. In 1545, he dedicated books to the rulers and prelates attending the imperial diet at Worms. In 1547, he seems to have been in Várad. Here he held a theological dispute with a Turkish dervish. From there he accompanied Antal Verancsics to Royal Hungary where he joined Tamás Nádasdy's circle. For a short period, he was a tutor to aristocratic youths (as Macarius' successor) at the court. Between 1552 and 1566, he published a series of works collected in Rome with dedications to the pope. These offer the final record of his life.

Hungary's role as mediator in Protestantism's eastern missions

Erasmus' idea of converting the Turks to Christianity and thereby rescuing Europe, appealed to Melanchthon. It was thought that the plan could be realised with the assistance of printed books. In Tübingen, Hans Ungnad established a translation workshop and a printing press, which could be used to supply the Southern Slavs with religious material in their own languages. The plan was to involve the Eastern Orthodox Church in the endeavour. The project also received support from Archduke Maximilian. In Hungary, Zsigmond Torda gave his support by searching for a suitable translator. Landowners on Hungary's southern border assisted in forwarding the supplied books. Support also came from the city of Debrecen, whose fairs were meeting places for merchants from distant lands. Despite warnings from people familiar with conditions in the east, the books were supplied to ever greater distances. The whole undertaking came to a miserable end when it began to threaten the inflexible liturgy of the Eastern Church.

Research on humanism, following in the trail of János Horváth

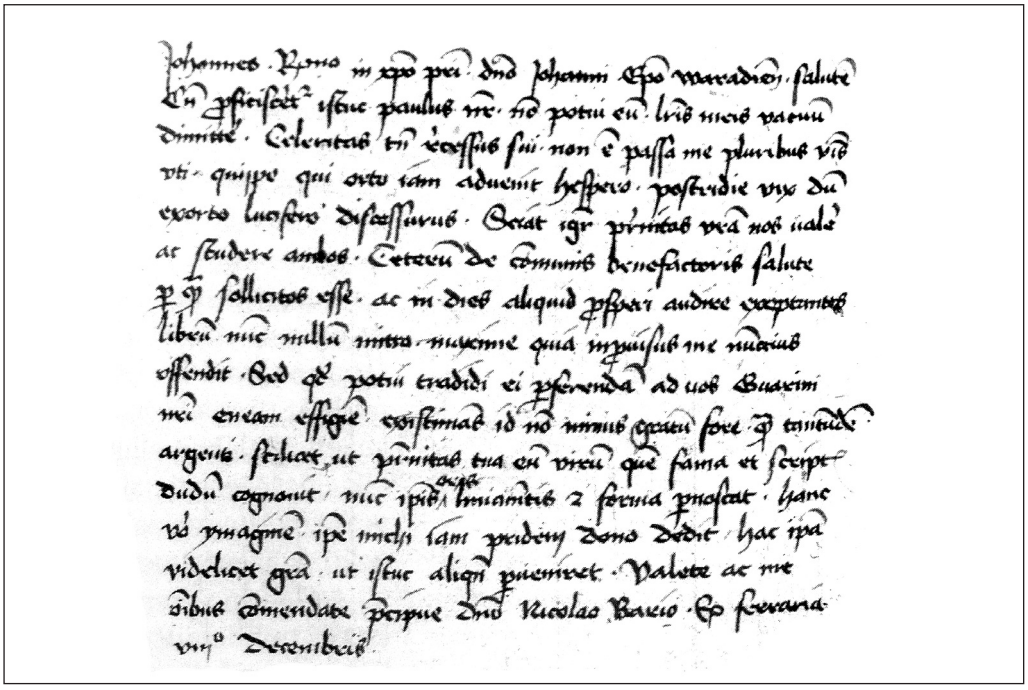
The year 1935 saw the publication of a book by János Horváth on humanism in Hungary. It was part of a concept designed to explore the whole of Hungarian literary history. In his discussion of the era, Horváth ignored literary developments outside Hungary. Instead, his approach is a linear one. He thus examines humanism as a part of Hungarian literary development rather than as a topic in itself. His appraisal is grounded in an exploration of the works at hand. His characterisations are themselves literary works and a delight to read. Horváth's portrayals of János (John) Hunyadi and King Matthias are still valid, even though both these historical figures have been studied from various angles since publication of his work. His conclusions on inclusion and propagation continued to be accepted. Indeed, subsequent findings have tended to enrich rather than displace his conclusions. Our knowledge has become richer in recent decades, but we may still turn to Horváth for direction.

László Juhász and the *Bibliotheca*

László Juhász launched his great project – publication of the volumes of the *Bibliotheca Medii Recentisque Aevorum* – in Szeged in 1930. By 1945, 39 volumes had been published in the series. This figure conceals an even greater number of authors, as some were published in one volume. Works by Galeotto comprise the initial volumes – Juhász thus indicated that he wished to follow in the trail of Jenő Ábel. The undertaking was directed by Juhász throughout; indeed, he also bore the costs of publication. During his travels abroad, he himself sought out the manuscripts of 13th-15th-century authors. He planned to establish an Academia Humanistica, the aim of which would have been to bring together researchers of the era from around the world. In the course of his travels, he became acquainted with the people working on his planned and realised publications and with a broader circle of researchers who might have been included in his Academia Humanistica. Conditions in the aftermath of World War II did not favour the publication of Latin texts. Thus, despite the efforts of Tibor Klaniczay, the series was discontinued. It was not until 1976 that the Nova Series was launched at Klaniczay's initiative.

KÉPMELLÉKLET

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:12 AM Page 415



Janus levelének másolata. München, BStB, Clm 8482 f. 24v

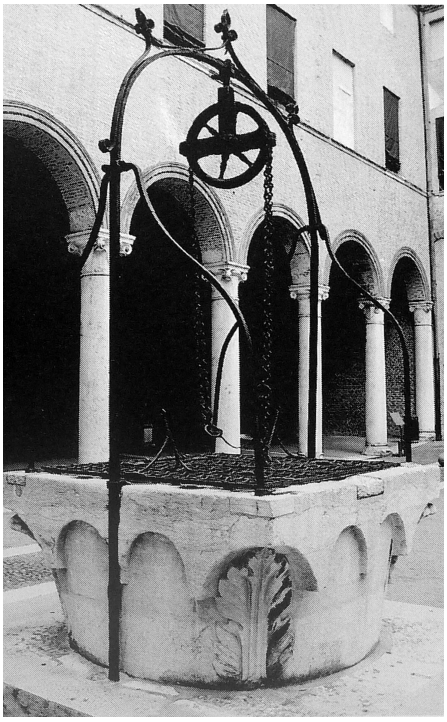


Matteo de'Pasti Guarino-érme. G. F. Hill, 1930, 158 nyomán

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:12 AM Page 416



Matteo de'Pasti Timoteo-érme. G. F. Hill, 1930, 159 nyomán



A ferrarai Castello kútja ma.
Pócs Dániel felvétele



Michael Pannonius: Thalia.
Budapest, Szépművészeti Múzeum

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:13 AM Page 417



A Holdsarlórend tagjai az angers-i székesegyház kápolnájában. *Splendeur de l'enluminure. Le roi René et les livres,* Ville d'Angers, 2009 nyomán



J. A. Marcello a Holdsarlórend jelvényével. *Splendeur de l'enluminure. Le roi René et les livres,* Ville d'Angers, 2009 nyomán

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:13 AM Page 418



Guarino Veronese átnyújtja Sztrabón-fordítását J. A. Marcellónak. *Splendeur de l'enluminure. Le roi René et les livres,* Ville d'Angers, 2009 nyomán

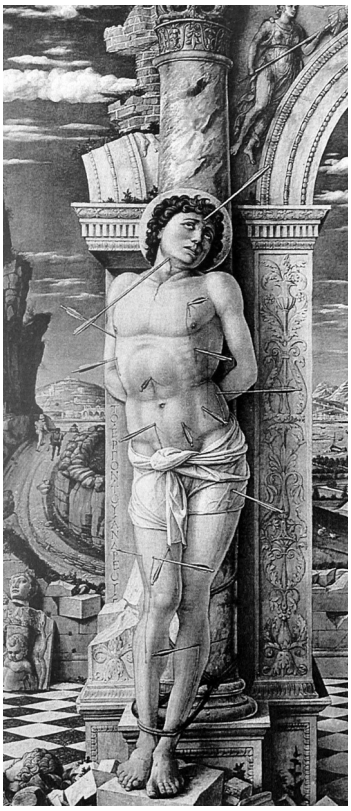


J. A. Marcello átadja a Sztrabón-kéziratot René királynak. *Splendeur de l'enluminure. Le roi René et les livres,* Ville d'Angers, 2009 nyomán

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:14 AM Page 419



Galeotto Marzio érme. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum



Andrea Mantegna: Szent Sebestyén. Bécs, Kunsthistorisches Museum



Andrea Mantegna: Szent György. Velence, Galleria dell'Accademia

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:14 AM Page 420

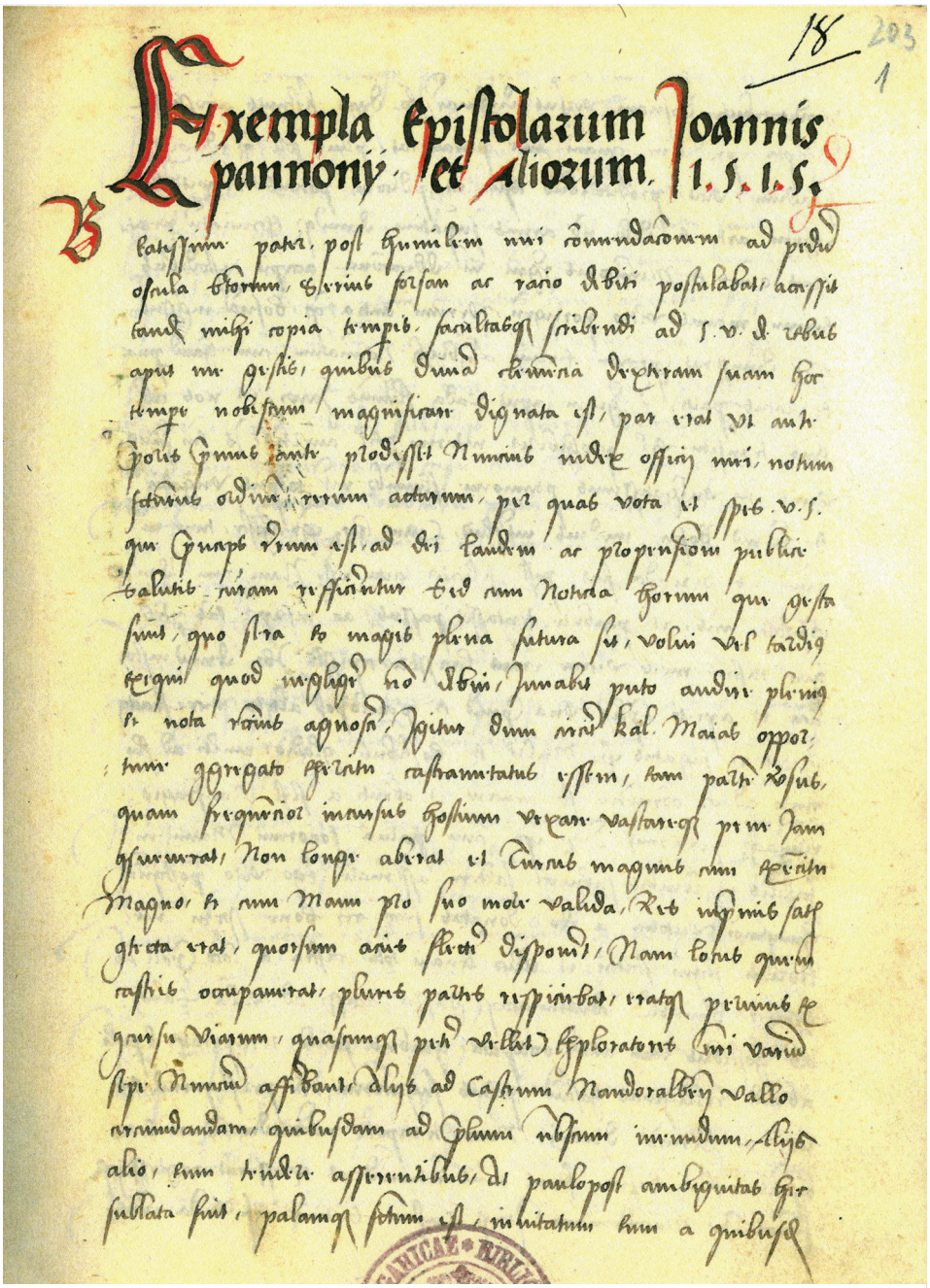


Paulus Venetus síremléke.
Padova, Chiesa degli Eremitani



Michele Savonarola, 1455.
Bologna, Biblioteca
dell'Archiginnasio, Cod. A 125.

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:15 AM Page 421

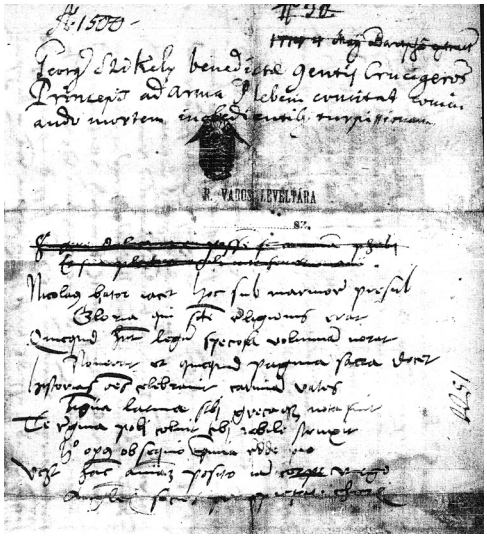


Janus Pannonius leveleinek másolata 1515. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Prayana IX, 18

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:15 AM Page 422

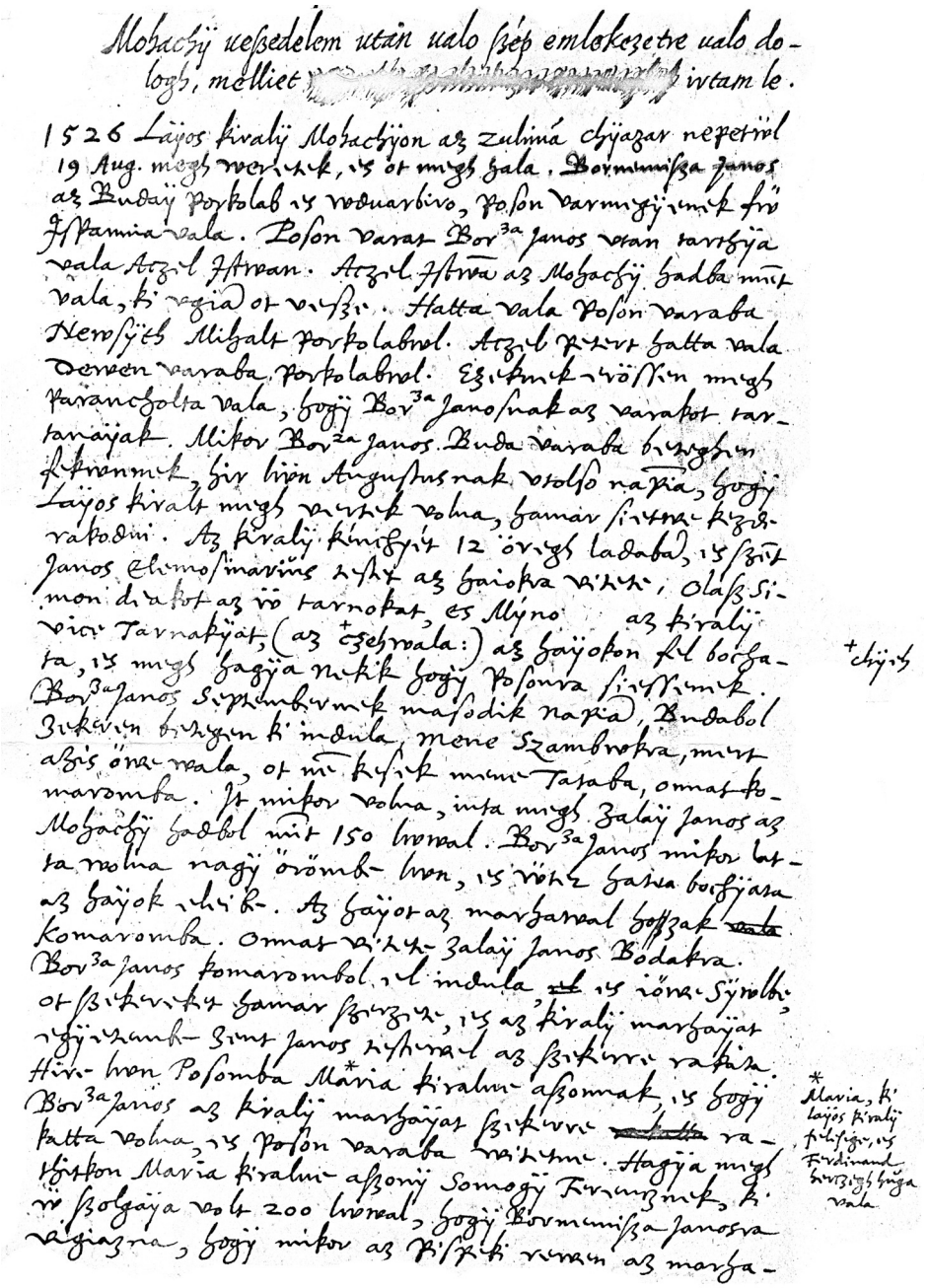


Báthory Miklós sírkövéből faragott falikút a váci ferences kolostorban. Lővei Pál felvétele



Báthory Miklós sírfeliratának másolata. Budapest, MOL, DF 217355

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:16 AM Page 423



Mohácsi veszedelem után való szép emlékezetre való dolog.
Budapest, MTAK Kézirattár, Okl. 1209

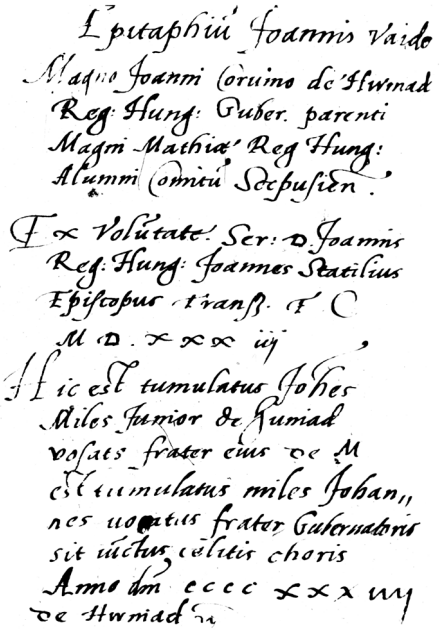
rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:16 AM Page 424



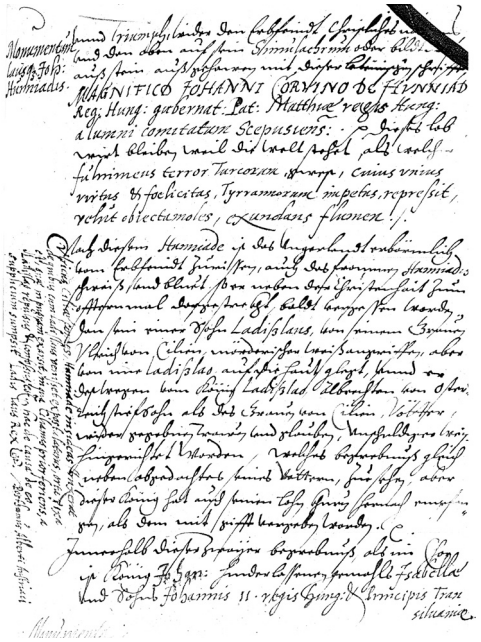


Hunyadi János síremlékének oldallapjai a gyulafehérvári székesegyházban. *Magyarország műemlékei,* szerk. Forster Gyula, I, Bp., 1905, 66–67 nyomán

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:17 AM Page 425



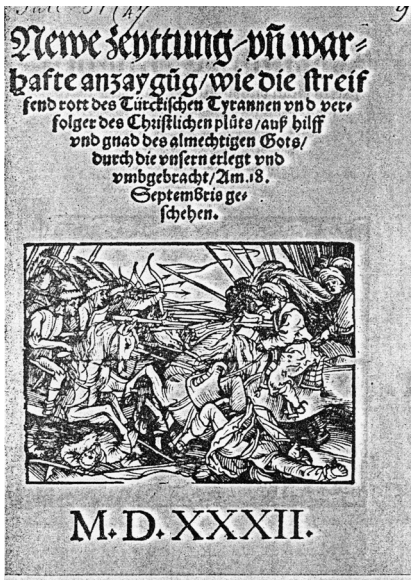
Verancsics Antal másolata a Hunyadi-sírkőről. Berlin, StB, Ms. lat. fol. 61x, f. 16v



Veit Marchthaler másolata a Hunyadi-sírkőről. Ulm, Staatsarchiv, Ungar. Sachen 1588

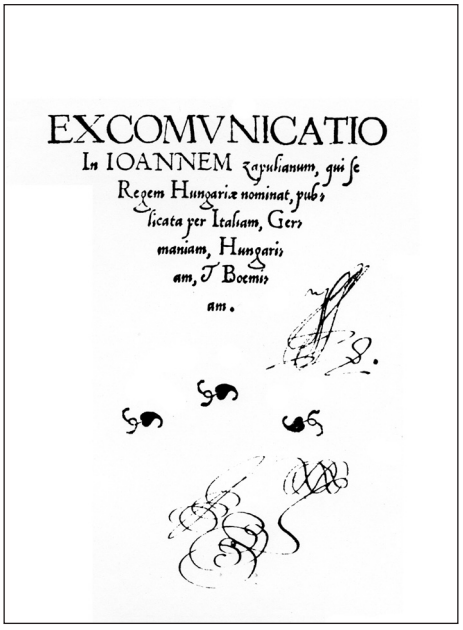


Foglyok kísérése. Heinrich Steiner metszete. Thucydides: *Von dem Peloponnenser Krieg,* Augsburg, 1533



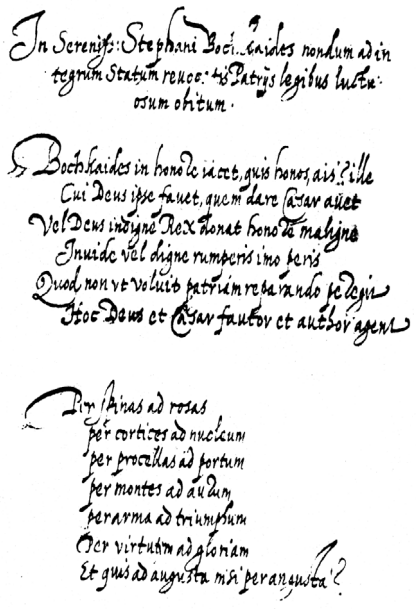
Csatajelenet. Heinrich Steiner metszete. *Newe Zeyttung,* Augsburg,1532

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:17 AM Page 426



EXCOMVNICATIO
In IOANNEM Zapulianum, qui se
Regem Hungariæ nominat, pub-
licata per Italiam, Ger-
maniam, Hungari-
am, & Boemi-
am.

Szapolyai János excommunicatiója, Bécs, H. Vietor, 1530



In Serenijs: Stephani Boci... caides nondum ad in
tegrum Statum reuoc: tis Patrijs legibus lustu-
osum obitum.

Bochkaides in honore iacet, quis honos ais? ille
Cui Deus ipse fauet, quem dare cæsar amet
Vel Deus indygnè Rex donat honore maligno
Inuidc vel digne rumperis ino teris
Quod non vt voluit patriam rebellando sed egis
Hoc Deus et cæsar fautor et auctor agens

Per lapinas ad rosas
per cortices ad nucleum
per procellas ad portum
per montes ad aulam
per arma ad triumphum
per virtutem ad gloriam
et quis ad augusta mi per angusta?

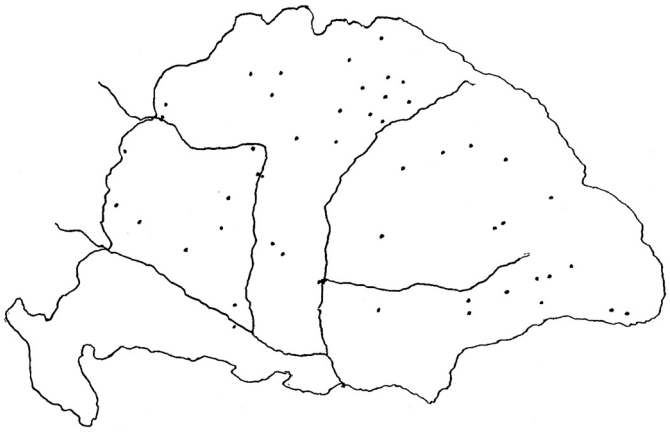
Rimay maga kezével írt verse N. Chytraeus kötetében (Herborn, 1599). Budapest, MTAK Kézirattár, K 78

antiites,& e sorore nepos,qui inuitum auunculum in coniurationem adtraxerat,au-
dita eius captiuitate,Zagabriam fugam rapuit:ut si à rege fortè peteretur,continuò è
finibus elaberetur. At postquam de metropolitæ morte nunciatum est,paucis post
mensibus superuixit:quin & eodem anno geminato dolore correptus interijt, æter-
numq; sui desiderium non minus Pannoniæ quàm Italiæ reliquit.Annos septende-
cim sub Guarini Veronensis disciplina fuerat,utramq; ab ineunte pueritia linguam
imbiberat.Præceptor eius sæpe dicere solebat,se nullum adhuc ex Italis peregrinisq;
discipulum habuisse,qui præstantia,docilitate,sœcunditateq; ingenij cum Ioan.Pan
nonico conferri posset.Si Latinè loquebatur,in urbe Roma:si Græcè,medius natum
Athenis affirmasses.Nil barbariei actio & oratio redolebat.Natum ad carmen inge-
nium reputaueris: in prosa oratione non iniucundum.Quod si in publicis curis &
procellis non fluctuasset,nimirum cum priscis oratoribus & poetis certare potuisset.
Præstantibus plerunq; ingenijs fortuna inuidet:& ne pro uiribus emergant,interce
dit. Quàm sacro basilicæ suæ collegio charus hic fuerit,hinc conijce.Cum ob regis
iracundiam is quasi hostis Reipub.haberetur,& solennia uiro iusta nemo persoluere

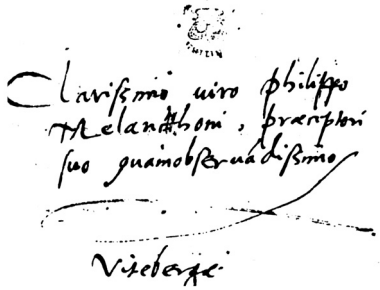
nomine.

Rimay glosszája Bonfini-példányában. Budapest, MTAK Kézirattár, RM III. 1024, 276

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:18 AM Page 427



A Wittenbergbe látogató diákok első generációjának származási helye



Dévai Mátyás levele? London, British Museum, Add. 21524, f. 18v

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:18 AM Page 428

Sodales Academiae Humanisticae

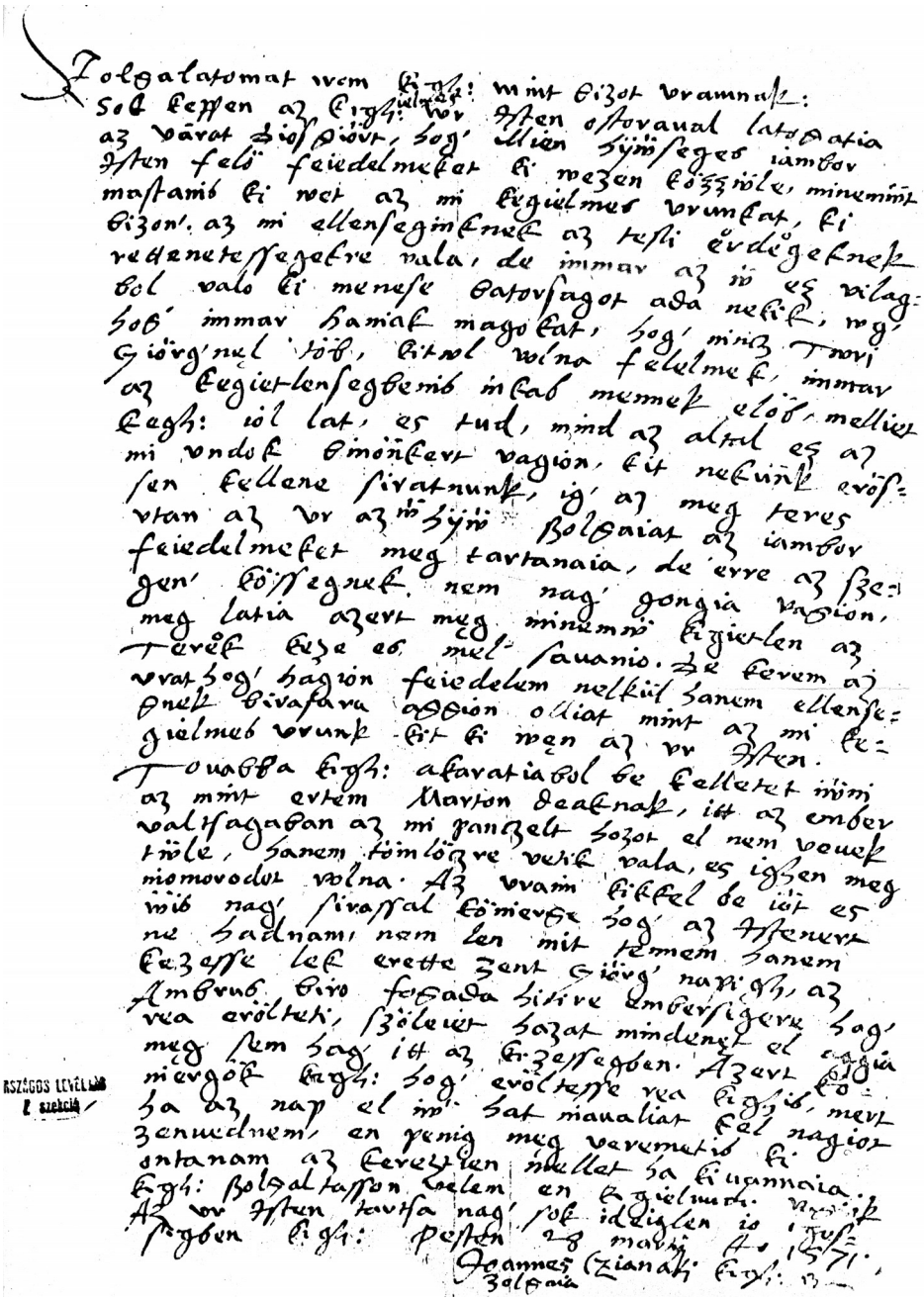
Adami, Casimiro, prof., Verona.
Aigrain, René, prof. univ., Poitiers.
Ankwicz von Kleehoven, Hans, biblioth. summus, Wien.
Arata, Lodovico, prof., praeses., Correggio.
Arbusow, L., prof. univ., Riga.
Asser, Giovanni, prof., Firenze.
Aubin, Hermann, prof. univ., Breslau.
Bach. Endre, prof gymn., Szeged.
Balogh, Jolán, doctrix philos., Budapest.
Baron, Hans, prius docens, Berlin.
Bassi, Domenico, prof. coll., Firenze.
Baum, Julius, prof. univ., Stuttgart.
Baxter, J. H., prof. univ., St. Andrews.
Behagher, Otto, prof. univ., Giessen.
Benedetto, Luigi Foscolo, prof., univ., Firenze.
Benetti-Brunelli, Valeria, assist., Roma.
Beutler, Ernst, prof. univ., dir., Frankfurt a. M.
Beyerhaus, Gisbert, prof. univ., Breslau.
Bignone, Ettore, prof. univ., Firenze.
Boffito, Giuseppe, dir., Firenze.
Bolte, Johannes, prof., Berlin.
Bono, Francesco, praes. lycei, Chiavari.
Born, Lester K., assist. prof., Cleveland.
Bottiglioni, Gino, docens, Pavia.
Brandi, Karl, prof. univ., Göttingen.
Bratianu, G., prof. univ., Bucuresti.
Bulst, Walther. dr. philos., Göttingen.
Burdach, Konrad, prof. univ., Berlin.
Busson, Henri. prof. univ. Alger.
Calcaterra, Carlo, prof., Milano.
Cambiaghi, Placido, prof. coll., Moncalieri.
Campana, Augusto, prof., Santarcangelo di Romagna.
Carrara, Enrico, prof., Torino.
Carusi, Enrico, Mons., Città del Vaticano.
Casella, Mario, prof. univ., Firenze.
Cassirer, Ernst, prof. univ., Hamburg [nunc: Oxford].
Castiglioni, Luigi, prof. univ., Milano.
Cervellini, G. B., prof. Treviso.
Cesareo, Giovanni Alfredo, prof. univ. Palermo.
Cetto, Adolfo, prof., Trento.
Chiôrboli, Ezio, prof., Bologna.
Chrzanowski, Ign., prof. univ., Kraków.
Cian, Vittorio, prof. univ., Torino.
Cinquini, Adolfo, docens, Roma
Cohen, Gustave, prof. univ, Paris.
Cooper, Lane, prof. univ., Ithaca, U. S. A.
Cordier, André, prof., Paris.
Costil, Pierre, prof. dipl., Paris.
Dain, Alphonse, prof. univ., Paris.
Darkó, Jenő, prof. univ., Debrecen.
Debenedetti, Santorre, prof. univ., Torino.
Dempf, Alois, prof., Bonn.
Diehl, Ericus, prof. univ. extraord., Riga.
Egidi, Francesco, dr. philos., Roma.
Ellinger, Georg, prof. univ., Berlin.
Emert, Giulio Benedetto, prof.. Trento.
Erdélyi, László, prof. univ., Szeged.
Ermini, Filippo, prof., Roma.
Farinelli, Arturo, prof. univ., Torino.
Fedele, Pietro, praeses, Roma.
Federici, Vincenzo, prof. univ., Roma.
Fermi, Stefano, prof., Milano.
Festa, Nicola, prof. univ, Roma.
Ficari, Quirino, prof., Pesaro.
Fiore, Tommaso, prof., Bari.
Fitz, József, biblioth., Pécs.
Fógel, József, prof. univ., Szeged.
Fógel, Sándor, dir., Budapest.
Foligno, Caesar, prof. univ., Oxford.
Fordyce, C. J., prof. univ., Oxford.
Foresti, Arnaldo, prof, Brescia.
Franceschini, Ezio, prof, Padova.
Frenken, Goswin, prof. univ., Köln.
Funaioli, Gino, prof. univ., Milano.
Galbiati, Giovanni, Mons., praef., prof. univ., Milano.
Galdi, Marco, prof. univ., Napoli.
Garavani, Giunio, prof., Ancona.
Gentile, Giovanni, prof. univ., Roma.
Gerola, Berengario, prof., Bolzano.
Gerola, Giuseppe, dr. philos., Trento.
Gerstinger, Hans, biblioth., doc., Wien.
Ghisalberti, Fausto, prof. lycei, Milano.
Gmelin, Hermann, prof., Danzig.
Gnesotto, Attilio, prof. Acad., Padova.
Goessler, Peter, prof. univ., Stuttgart.
Goetz, Walter, prof. univ., Leipzig.
Gothein, Percy, dr. philos., Berlin.
Grabmann, Martin, prof. univ., München.
Grossmann, Karl, prof. gymn., Wien.
Guzzo, Augusto, prof. univ., Pisa.
Hack, Alfréd, dr. philos., Pécs (Hungaria).
Hauser, Henri, prof. univ., Paris.
Hauvette, H., prof. univ., Paris.
Heilig, Konrad Joseph, dr. philos., Germanus [nunc: Wien].
Heinrich, Wladislaw, prof. univ., Kraków.
Heldmann, Karl, prof. univ. em., Halle a. S.
Hellmann, Siegmund, prof. univ., München.
Helm, Rudolf, prof. univ., Rostock.
Herrmann, Max, prof. univ., Berlin.
Hirsch, Johann, prof. univ., Wien.
Hofmeister, Adolf, prof. univ., Greifswald.
Holtzmann, Walther, prof. univ., Halle a. S.
Holub, József, prof. univ., Pécs (Hungaria).
Huizinga, J., prof., univ., Leiden.
Iorga, N., prof. univ., Bucuresti.
Iványi, Béla, prof. univ., Szeged.
Jaakkola, Jalmari, prof. univ.. Helsinki.
Jaeger, Werner, prof. univ., Berlin.
Jasink, Bernardo, prof., Firenze.
Jourda, P., prof. lycei, Montpellier.
Kaegi, Werner, docens in univ. Basil., Oetwil am See (Helvetia).
Kalbfleisch, Karl, prof. univ., Giessen.
Kantorowicz, Ernst, prof. univ., Frankfurt am M.
Kardos, Tibor, dr. philos., Budapest.
Kerecsényi, Dezső, prof. gymn., Budapest.
Keutgen, Friedrich, prof. univ., Hamburg.
Kienast, Richard, docens, Berlin.
Kirn, Paul, prof. univ. extrao., Leipzig.
Klibansky, Raymond, prius docens, Heidelberg [nunc: lector, London].
Kochanowski, Jan Corv., prof. univ., Warszawa.
Kos, Milko, prof. univ., Ljubljana.
Kretschmayr, Heinrich, prof. univ., Wien.
Kristeller, Paul Oskar, dr. philos., Berlin.
Krüger, Gustav, prof. univ., Giessen.
Lauenstein, Dietrich, prof., Hamburg.
Lazzarini, Lino, prof., Padova.
Lábán, Antal, dir., Hungarus [nunc: Wien].
Lehmann, Paul, prof., univ., München.
Lenchantin de Gubernatis, Massimo, prof. univ., Pavia.
Levasti, Arrigo, rector bibliothecae, Firenze.
Levi, Ezio, prof. univ., Napoli.
Levi, Giulio Augusto, prof., Firenze.
Limentani, Lodovico, prof. univ., Firenze.
Lockwood, Dean, prof. univ., Haverford.
Maliniemi, Aarno, docens, Helsinki.
Mály, Ferenc, prof. gymn., Szeged.
Manacorda. Guido, prof. univ., Firenze.
Marchesi, Concetto. prof. univ., Padova.
Marigo, Aristide, docens, Firenze.
Marrucchi, Piero, dr. iuris, Firenze.
Martin, Alfred von, prof. univ., München.
Mascetta Caracci, Lorenzo, prof., Napoli.
Meister, Richard, prof. univ., Wien.
Mercati, Angelo, Mons., praefectus, Città del Vaticano.
Mercati, Giovanni, Mons., praef., Città del Vaticano.
Mészöly, Gedeon, prof. univ., Szeged.
Mohler, Ludwig, prof. univ., München.
Momigliano, Attilio, prof. univ., Pisa.
Monteverdi, Angelo, prof. univ., Milano.
Morghen, Raffaello, prof., Roma.
Mynors, R. A. B., prof. univ., Oxford.
Nachod, Hans, dr. philos., Leipzig.
Nelson, Axel, biblioth., Uppsala.
Neri, Ferdinando, prof. univ., Torino.
Niccolini, Lodovico, prof., Trento.
Nogara, Bartolomeo, director gener., Città del Vaticano.
Norden, Eduard, prof. univ., Berlin.
Nordström, Johan, prof. univ., Uppsala
Olivieri, Alessandro, prof. univ., Napoli.
Ottaviano, Carmelo, prof. univ., Roma
Ottokar, Nicola, prof., Firenze.
Paoli, Ugo Enrico, prof. univ., Firenze.
Pasquali, Giorgio, prof. univ., Firenze.
Paul, Hans, prof. univ., Greifswald..
Pelaez, Mario, prof, Roma.
Pellizzari, Achille, prof. univ., Genova.
Pelzer, Augusto, scriptor Bibl. Vat., Roma.
Penkauskas, Pr., Can., rector semin., Kaunas.
Petrarca, Giuseppe, moderator lycei et praeses, Napoli.
Pfeiffer, Rudolf, prof. univ., München.
Picotti, Giovanni Battista, prof. univ., Pisa.
Pindter, Felicitas, doctrix philos., München.
Piur, Paul, consil. schol, Berlin.
Planiscig, Leo, dir., Wien.
Plattard, Jean, prof. univ., Poitiers.
Polydori, Vincenzo, prof, Arezzo.
Pontieri, Ernesto, prof. univ., Napoli.
Preisendanz, Karl, dir, biblioth., Karlsruhe.
Préchac,
Ragazzini
Regensbu iudic
Renaudet,
Révész, N
Rodolico,
Roersch,
Rossaro,
Rossi, Vit
Rostagno,
Russo, Lo
Saitta, Gi
Sansone,
Sandanav
Santifalle
Scarpellin
Schalk, F
Schellhass
Schneegar
Smith, Le nus
Schneider,
Schönebar Leipz
Schramm, Götti
Schuller, (Rom
Seeberg,
Serena, A
Sisic, Fer
Sola, Giu
Sorrento,
Soteriades Athe
Spekke, A Rom
Stadelmar in B
Steinmayr
Stenzel, J
Stern, Pa
Stouff, L. Mari
Suttina,
Taccone,
Tescari,
Toffanin,
Torraca,
Triesel, H Mora
Troilo, Si
Ubaldi, P
Ullman,
Ussani, V
Valentini,
Valori, B
Vértes, O
Vischi, L
Vismara,
Waldapfe
Waldapfe
Walde, O
Weisbach,
Wotke, F
Zielinski, Wars
Zingarelli
Zolnai, B

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:18 AM Page 429

échac, F., prof. univ., Lille.
gazzini, Vittorio, prof. gymn., Prato.
gensburger, Reinhold, prius consil. iudic., Berlin.
naudet, A., prof. univ., Bordeaux.
vész, Mária, doctrix philos., Szeged.
dolico, Nicola, prof. univ., Firenze.
ersch, Alph., prof. univ., Louvain.
ssaro, Antonio, dir. bibl., Rovereto.
ssi, Vittorio, prof. univ., Roma.
stagno, Enrico, dir. hon., Firenze.
sso, Lodovico, prof. univ., Firenze.
itta, Giuseppe, prof. univ., Bologna.
nsone, Mario, prof. lycei, Napoli.
ndanavicius, M., prof. semin., Kaunas.
ntifaller, Leo, prof. univ., Breslau.
rpellini, Angelo, prof. lycei, Bologna.
talk, Fritz, prof. univ., Rostock.
tellhass, Karl, prof., München.
neegans, Ed., prof. univ., Strasbourg.
ith, Leonard, doctor philos., Britannus [nunc: Capodistria].
neider, Friedrich, prof. univ., Jena.
önebaum, Herbert, dr. philos., Leipzig.
tramm, Percy E., prof. univ., Göttingen.
uller, Hermann, prof. lycei, Medias (Romania).
berg, Reinhold, prof. univ., Berlin.
ena, Augusto, prof., Treviso.
ic, Ferdo, prof. univ., Zagreb.
a, Giuseppe Nicolao, prof, Roma.
rrento, Luigi, prof. univ., Milano.
teriades, Georgios, prof. univ. em., Athenai.
ekke, Arnolds, legatus, Riga [nunc: Roma].
idelmann, Rudolf, docens, Freiburg in Br.
inmayr, Gabriele, prof., Cividale.
nzel, Julius, prof. univ., Halle a. S.
rn, Paul, prius archiv., Leipzig.
uff, L., prof. univ., Menton Alpes Maritimes.
ttina, Luigi, doctor, Roma.
ccone, Angelo, prof. univ., Torino.
scari, Onorato, prof. univ., Cagliari.
ffanin, Giuseppe, prof. univ., Napoli.
rraca, Francesco, prof. univ., Napoli.
iesel, Hugo, prof. gymn., Mikulov na Morave (Nikolsburg).
oilo, Sigfrido, prof, Padova.
aldi, Paolo, prof. univ., Milano.
lman, B. L., prof. univ., Chicago.
sani, Vincenzo, prof. univ., Roma.
lentini, Roberto, prof., Roma.
lori, Berto, advoc., Firenze.
rtes, O. András, Budapest.
chi, Luciano, prof. lycei, Bologna.
mara, Silvio, prof. univ., Milano.
ldapfel, Imre, prof. gymn., Budapest.
ldapfel, József, prof. gymn., Budapest.
lde, Otto, biblioth., Uppsala.
isbach, Werner, prof., Berlin.
tke, Friedrich, prof. gymn., Wien.
linski, Tadeusz, prof. univ., Warszawa.
garelli, Nicola, prof. univ., Milano.
lnai, Béla, prof. univ., Szeged.

A Sodales Academiae Humanisticae.
Juhász László tervezete.
Budapest, MTAK Kézirattár, Ms 5209/1069c

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:18 AM Page 430



Csanaki János pesti pap levele, Pest, 1571.
Budapest, MOL, Kamarai lt., Nádasdy Missiles

rito knØjo.qxd 11/1/2012 10:18 AM Page 431